

Zenonis convenire, ita tamen, ut in aliquibus discrepet, Ballerini monent.

Pompeianus. Codex recentis ætatis, sed librarii accuratioris a Comite Alex. Pompeio editoribus

A suppedtatus. Exaratus est sub medium xv sæculum. Ordo numerusque tractatum idem ac in Remensi.

TRACTATUS^(*)

SANCTI ZENONIS

EPISCOPI VERONENSIS.

LIBER PRIMUS.

TRACTATUS PRIMUS.

(1) *De Fide.*

1. **3** Christianæ (2) fidelitatis felicitas maxima es fidei nosse naturam, quæ talis ac tanta est, ut unicui-

* *Sermones* appellantur in editis: codicum nostrorum appellationem prætulimus, quæ apud alios quoque Patres usitatissima est, et in eorum codicibus frequentior, ut in Præfatione animadvertimus.

TRACT. I.—(1) Retinimus titulum ed. Veronensis et ms. monasterii S. Zenonis: et sane hic est unus duobus tractatibus, quos *de Fide* a S. Zenone perscriptos commemorat Joannes presbyter Veronensis historicus ineuntis sæculi xiv, necnon Guillelmus Pastrengus et Petrus de Natalibus, qui eundem Joannem secuti sunt. Prima editio Veneta an. 1508, et tabula seu index lib. II, in eodem ms. Zen. hanc inscriptionem præferunt, *de Fidei commendatione*. In codicibus autem cæteris inscribitur, *Tractatus fidei*: et solum in indice, qui ms. Pomp. præligitur, hic titulus notatur, *de Tractu Fidei*, qui non omnino despiciendus est cum S. Zeno hoc primo tractatu id agat, non ut fidem commendet, vel explicet, sed ut ne tractatus Fidei scribantur: id quod intellexit de illis tractatibus, in quibus Trinitatis mysterium humanis rationationibus explanare quispiam audeat, ut pluribus ostendimus diss. 2, cap. 2, quod ad præsentis tractatus intelligentiam legendum omnino est. Unum illud movebat, ne hunc primum Zenonianis tractatibus accenseremus, quod epistola potius ad quemdam, quem *Fratrem* appellat, tradita, quam tractatus ad populum habitus videatur: eum enim perpetuo alloquitur, multisque argumentis ab ejusmodi Tractatum scriptione; quæ plena erat periculi, deterrere et amovere conatur. Accedit, quod Petrus Calo ordinis Prædicatorum, qui vixit ineunte sæculo xiv, in mss. collectaneis apud Henschenium tom. II April., pag. 76, opera commemorans S. Zenonis, quæ se vidisse ait in mss. monast. S. Zenonis de Verona, non tractatus solum octoginta, sed et epistolas se in eo legisse affirmat. Inter opera vero S. Zenonis nulli melius epistolæ nomen, quam huic tractatui convenire potest. Sed a codicum fide discedendum non potuimus: notum autem est, in tractatibus ad populum singularem personam SS. Patres nonnumquam allocutos fuisse, ut vitium in uno reprehendentes, multitudini parcerent, et communi periculo satis prospicerent. Illud interim prætereundum non est, hunc tractatum Germanica lingua redditum a Gotfrido Arnolde, inter alia selectiora Patrum, præcipue Græcorum, opuscula Germanice item translata, fuisse editum primo Lipsiæ an. 1696, dein bis Gos-

B que (3) homini **4** non ab alio commodetur, sed ejus ex voluntate nascatur. Cæterum si, ut quidam putant, (4) docentis pendet ex ore, procul dubio eodem aut cessante, aut aliter docente consumitur. Huc accedit, quod, nisi (5) insinuationem legis omni devotione succincta

laris an. 1702 et 1716, uti discimus ex Fabricio vol. VII Bibl. Græc., pag. 493.

(2) Codex Pomp. cum Urbinatè habet *felicitatis*, sed in margine ejusdem ms. Pompeiani emendatum est *fidelitatis*, quod in aliis codicibus legitur.

(5) Sic restituimus ex mss., et edit. Ven. cum in posterioribus aperte suppositum sit, *homini non ab alio, sed ejus ex voluntate, præveniente Spiritus sancti inspiratione atque ejus adjutorio, nascatur*; de cujus suppositionis causa satis diximus dissert. 2, cap. 5. Solum aliqui codices post vocem *homini* addunt *suo*. Ait igitur S. Antistes, fidem nemini fidelium commodari ab alio, qui scilicet fidem illi proponat et probet, sed ex cujusque voluntate nasci: quod cum S. Zeno dixit, illud unum in animo habuit, non ut gratiam excluderet, de qua tum non agebatur, quamque et paulo post et alibi satis luculenter adstruit, sed ut eos refelleret, qui argumentis et tractatibus fidem exponere conabantur, ac si ejusmodi industria fides cordibus insereretur. Vide dissert. 2, cap. 2, ex quo occasio et argumentum hujus tractatus ac nonnullarum formularum, quæ hoc in tractatu acerbiores videntur, explicatio et vindicatio petenda est. Simili ratione S. Zeno tract. 2 hujus libri, n. 5, de charitate agens: *Quoniam, inquit, ex lege, id est doctrina (ut patebit adnot. 5) discitur, sed in mentibus nascitur.*

(4) Zenonis consilium, quod proxima adnotatione inuimus, si quis recte teneat, hisce verbis nihilum offendetur. S. Antistes illos non damnat, qui prædicationis necessitatem ad fidem suscipiendam inculcant: et sane *insinuationem legis*, seu didascaliam fidei eum admittentem legimus: vide inferius agnot. 49. Solum ergo in illos invehitur, qui in fide argumentis statuenda perinde laborarent, ac si ab hac industria fidei insitio ac propagatio penderet, quam in sententiam dixerat paulo ante, fidem *non commodari ab alio, sed ex voluntate nasci*, cujus assensus si desit (nam *non omnes obediunt Evangelio*. Rom. x, 16) irritus erit omnis labor ejus, qui docuit.

(5) *Lex* hoc in tractatu nunc quidem pro præceptis legis sumitur, uti cum u. 2 dicitur: *Per ipsam Dei voluntas populis intimatur, per ipsam disciplina cælestis colligitur, etc.*; at fere accipitur pro ipsis fidei dogmatibus atque doctrina, ut cum scribitur: *Errat quisquis disputationem legis æstimat fidem, ubi disputationem legis idem esse, ac disputationem de dogma*

præcedens amplectatur fides, quæ tam sibi, quam illi credendo præstet effectum; insinuatio inanis erit: quia incredulo credentis fructum præstare non poterit. Denique Abraham placuit Deo (6) credulitate sine lege (*Galat. iii, 6*), et Judaicus populus displicuit Deo incredulitate cum lege. Unde dubium non est legem non posse sine fide, fidem posse sine lege: alioquin (7) isthæc innumerabilis simplicitate sua felicior turba adhuc mortis imperio subjaceret, si legis periti tantum justificari meruissent. At cum scriptum sit, *Littera occidit, spiritus autem vivificat* (*II Cor. iii, 6*), quia non sub lege, sed sub gratia sumus, quæ nos diligere Deum, ac soli illi servire in sacramento semel creditæ (8) unicæ Trinita-

tibus fidei, patet ex eo quod subditur, disputationem hujusmodi, si *versuta* sit, eradicare fidem, quia *fides profecto non est, ubi quæritur fides*, seu ubi de fide per disputationem movetur quæstio. Similiter doctrinam fidei S. Antistes legem appellat, cum n. 5 ait: *Cur legem lege distinguis? cur sub imagine fidei fidem deponis?* et aliis id generis locis. Hanc legis significationem, quæ fortassis ab ea locutione Pauli originem ducit, qua ad Rom. iii, 27, *legem fidei* vocat, indicat etiam S. August. *de Gest. Pelag. n. 4*, ubi hujusdictum de *legis scientia* considerans, *Si forte Pelagius, inquit, responderet, hanc ipsam se dixisse scientiam legis...*, quæ per doctrinam fidei neophytis, atque in Christo parvulis traditur, qua etiam baptizandi catechizantur, ut *symbolum noverint; non quidem ista intelligi solet, quando habere quisquam scientiam legis dicitur*; quibus verbis non id a consuetudine loquendi alienum notat, quod lex pro doctrina fidei accipitur, sed quod doctrina fidei, quæ catechumenis traditur, appelletur scientia: nam *scientia*, subdit, *vocatur illa, secundum quam legis periti appellantur*. Hoc quoque in tractatu S. Zeno ex eorum, quos impugnat, sententia, legem non tam pro simplici dogmatum fidei doctrina, quam pro ipsa scientia et peritia fidei plerumque accepit, pro ea nimirum fidei peritia, quam illi necessariam profitebantur, qui obscuriora fidei dogmata de Trinitate tractatibus explicare, et *argumentis pro ingenii qualitate asserere* conabantur: unde hos, perinde ac Augustinus Pelagium, refellit allata in medium simpliciorum turba, quæ *adhuc mortis imperio subjaceret, si legis periti tantum justificari meruissent*, pro quibus n. 4 ait: *Non habent ergo fidem qui litteras nesciunt*: et similiter n. 5, imperitos legis laudat, seque minus peritum profiteri non dubitat, non quod Trinitatis fidem non calleret, sed quod nec tractatus de illa edere, nec ratione eam scrutari et explicare, ut Ariani audebant, se posse crederet. Hanc quidem legem, quam fidei mox opponit, et a fide distinguit, cum ait *legem non posse sine fide, fidem posse sine lege*, n. 4, doctrinam vocat, eamque credulitati, id est simplici fidei in eandem plane, quam exposuimus sententiam, ex opposito statuit, ita ut idem hoc loco sit *lex*, quod ibi *doctrina*, et idem heic sit *fides*, ac quod ibi *credulitatem* vocat, de qua voce plura adnot. sequenti. Variam hanc legis acceptionem hoc in tractatu promiscue usurpatam animadvertere et distinguere maxime interest. Hoc itaque loco insinuatio legis pro fidei didascaliam accipi videtur: quam idcirco fides præcedens amplectatur oportet, quod nisi quis se ei, qui fidei præcepta tradit, docilem præbet, inanis plane omnis insinuationis seu didascalie labor futurus sit. Hæc autem in rem suam S. Zeno inculcat, non ut didascaliam necessariam neget, sed ut (quod dixerat paulo ante) *fidem non ab alio commodari*, sed *propria ex voluntate nasci* confirmet.

(6) *Credulitas* nostro Auctori pluries memorata, neque sumitur pro nimia facilitate credendi, quæ vitio non caret, neque pro opinione infirma et im-

lis, non argumento, non necessitate, sed voluntate compellit; manifestissimum puto, nimis (9) astute esse simplicem meliorem: quia simplex omnibus Dei verbis simpliciter credit; astutus autem nimia sapientia infatuatus, inquisitionibus vanis semetipsum confundit.

II. Sed dicit aliquis: si ita est, nulli ergo (10) lex prodest. Absit. Prodest, et quidem plurimum: nam per ipsam Dei voluntas populis intimatur: per ipsam disciplina cælestis (11) colligitur ac tenetur (*Rom. iii. 20 et vii, 7*): per ipsam, inquam, genus omne peccati, ne quis imprudens intereat, diffamatur. Semper monere non desinit, ignorantia ne quis reatum excuset: nunc severa, nunc blanda (12) demons-

tracill, quæ in fidei dogmatibus sine gravi crimine locum non habet, sed pro simplici fide, quæ auctoritati sine lege, id est sine ratione adhibetur, qualis sane Abrahæ fides fuit, qui non solum nulla peita ratione credidit Deo, sed etiam, ut Rom. iv, 18, monet Apostolus, Deo credidit contra spem, quam ratio naturalis injiceret. Hoc tamen in loco, ubi de fide proprie dicta sermo est, illa potius Abrahæ fides credulitatis nomine commendata videtur, qua ille Christo ex suo semine gignendo divina fide credidit, antequam de hoc dogmate tractatus ulli, quos legem auctore nominat, per Arianos aut alios quoslibet eederentur: qua sane de causa S. Ambrosius, lib. 1 de Abraham cap. 3, n. 21, hunc laudat, quia *rationem non quæsit, sed promptissima fide credidit*, quæ plane idem sunt ac apud nostrum Antistitem *credulitas sine lege*. Hæc de fide Abrahæ plura inferius adnot. 34. Cæterum in eandem sententiam alii quoque scriptores idem credulitatis nomen pro fide accepere. Nemesianus, Dativus, et Victor martyres ad S. Cyprianum ep. lxxviii: *Dum non desinis tractatibus tuis sacramenta occulta nudare, sic nos in fide facis crescere, et de sæculo homines ad credulitatem accedere*. Arnobius, lib. ii adversus Gentes p. 47: *Ridere nostram fidem consuevistis, atque ipsam credulitatem*. Concilium Eliberitanum, c. 42: *Ad fidem primum credulitatis accedunt*, et c. 44: *Si postmodum ad credulitatem venerint*. Sedulius, l. 1 Operis Paschalis, c. 2: *Hæc est vera fides et firma credulitas*. Exstant in antiquis Ordinibus fidei formulæ inscriptæ *Formulæ credulitatis*. Utque alia multa id generis testimonia prætermittamus, RATHERIUS noster episcopus in synodica ad presbyteros: *Fides autem, inquit, id est credulitas Dei*. Hæc dicenda erant fusius, non quod hic locus id postulet, sed ut hac præmonitione lector intelligat, quæ in sequentibus obscuriora fuissent, ubi eadem vox, sensu non ita explorato, repetita inveniatur.

(7) Sic ms. Pomp. cum alii codd. habeant *ista*: illud autem præeligendum putavimus, ut impederetur æquivocatio, et id pronomen ad turbam referendum pateret.

(8) Mss. Pomp. et Zen. *unitæ*.

(9) Hæc ms. Pomp. lectio melior visa est, ut ex contextu apparet: tamen idem codex in margine correctionem præferat *acute*, quod in editis et mss. est.

(10) Heic legem proprie sumit pro doctrina legis; hæc enim est, per quam *Dei voluntas populis intimatur, disciplina cælestis colligitur, genus omne peccati diffamatur*, etc. At post pauca pro doctrina fidei iterum accipit, immo etiam pro utroque.

(11) In Veneta edit. et mss. Pomp. ac Tolent. perperam legitur *corrigitur*, quod tamen in ipsius Pomp. codicis margine emendatum est ita, ut in textu scriptum ex aliis mss. et editionibus. *Diffamari* autem omne peccati genus per legem dicitur pro eo, quod Paulus ad Rom. iii, 20, ait: *Per legem enim cognitio peccati*.

(12) Probamus repetitionem plane Zenonianam

trat præmium, demonstrat et gladium, unicuique, quod elegerit, tributura, ut jure possit implere, quod gerit. Qui (13) ad se veniunt, professionem credulitatis ab eis solam ideo, quia eorum fidem videre non potest, exigit: quam si abesse ex moribus deprehenderit, confestim ut perfidum punit irata: quem docuit: nullamque aliam ob causam promulgatam se esse testatur, nisi ut fides de infidelibus vindicetur. Denique tolle peccatum; cessat legis imperium. *Lex enim, sicut scriptum est, justo posita non est, sed peccatori: quia justus ex fide vivit* (I Tim. 1, 9; Gal. III, 11), infidelis injuste. Errat igitur quisquis disputationem legis æstimat fidem: (14) quisquis duo in unum diversa confundit. Disputatio enim 7 sicut excolit legem, ita, si (15) versuta sit, eradicat fidem: quia fides profectio non est, ubi (16) quæritur fides. (17) Deinde quia lex communis est, fides vero pri-

vat: quia lex semper monat ex libro (18) genitili, fides autem tenaciter inhæret suo soli proposito. Lex ab alio transit in alium, fides interit, si (19) a suo statu aliquando vel aliquo declinaverit. Lex hominis conscientiam alloqui tantum potest, videre autem non potest: fides conscientiam medullitus (20) mundat, ne quid reatui vel intrinsecus debeat: qui enim suam conscientiam non timet, is est qui Deum non timet. (21) Adde, quod lex (22) partibus et discitur et docetur. Adde, quod tota nec intelligitur, nec (23) tenetur. Adde, quod a quolibet pro ingenii qualitate argumentis asseritur. Adde, quod ab omnibus appetitur, (24) et a nullo completur. Adde, quod index (25) Dei voluntatis est, non Dei originis, aut naturæ.

§. III. Sequitur, ut scire debeamus, utrum (26) tractatum fidei, an (27) fidem tractatus debeamus asserere. Si tractatum fidei dixerimus; vehementer

verbi demonstrat, quæ occurrit in ms. Urb. et ed. Ven.

(13) Id est qui ad fidem accedunt: ubi legem accipit pro Fide catholica, quæ ab iis, qui ad se accedunt, professionem credulitatis, id est simplicis fidei, exigit.

(14) Ex antiquissimis manuscriptis Rem., Tol., Vat. et edit. Ven. addidimus quisquis, pro quo tamen melius legendum videtur quippe qui. Cod. Pomp. alia interpunctione scribit: infidelis injuste erat. Igitur quisquis disputationem legis æstimat fidem, duo in unum diversa confundit: quæ interpunctio adeo placet, ut nisi antiquiorum codicum lectioni adversaretur, eam textui libentissime inseruissemus.

(15) Versuta disputationis legis, quæ heic appellatur, sunt illi tractatus fidei mox recensendi adnot. 26 et seqq. quibus Ariani nimia sapientia infatuati, inquisitionibus vanis seipso confundebant, ut n. 1 ait Zeno: et hi tractatus erant, qui non excolebant fidem, sed eradicabant.

(16) Pungit Arianos superiori annotatione memoratos, quos, dum variis tractatibus quærebant, quænam fides inter multiplices ab iisdem editas fidei formulas tenenda esset; fidem non habere convincit.

(17) Mss. duo: Denique quia, etc. Legem porro vocat didascaliam legis, quæ cum in publicis Ecclesiæ cætibus habeatur, communis est omnibus: ei quæ fidem cordis opponit, ac proinde illam communem, hanc privatam appellat.

(18) Genitilis liber dicitur liber ille legis, quem a genitoribus ad se transmissum acceperunt Judæi, qui deinde ad nos Christianos una cum sacris codicibus transit, unde additur: Lex ab alio transit in alium.

(19) Ms. Pomp. ab suo. Paulo post pro aliquo ms. Vat. in aliquo, et editio Ven. in quo.

(20) Id est purgat ita medullitus et intime, ut non solum nihil exterius propter verba, vel opera, sed nihil etiam interius propter cogitationes reatui debeat, seu peccetur.

(21) Ms. Rem. heic et in sequentibus repetitionibus scribit Adde.

(22) Id est per partes traditur et discitur.

(23) Edit. Ven. habet docetur, sed minus placet, cum inepta sit proxima sententiæ repetitio. Totam autem legem, quæ pro fidei doctrina heic accipitur, nec intelligi affirmat, quod in fide plura sint obscura, nec totam teneri, quod non omnia dogmata Ariani crederent: id enim contra Arianos objicitur: unde n. 5: Si ejus partem probes, reprobes partem... cum universa non credis.

(24) Edit. Veron. ut pro et. Edit. Ven. complectitur pro completur. Cum de lege, seu scientia fidei in toto contextu sermo sit, mallemus complectitur, eo quod omnes hanc scientiam appetant, complectatur nemo, etsi tractatibus et ratiocinationibus eam as-

sequi contendat. At citra fidem codicum mutare nolimus: cum fortassis de lege morum loqui sanctus Zeno volnerit, quam voluntatis Dei indicem mox affirmat. Quamquam et ipsam fidei scientiam a nemine compleri dicere potuit in eam sententiam, qua n. 4 de Arianis doctrinam legis, seu fidei præ se ferentibus, et per tractatus acquirere conantibus loquens, Legis scientiam, inquit, ad perfectionem perducere nullis rationibus possunt: quod idem est atque heic a nullo completur, id est a nullo ad perfectionem perducitur.

(25) Index divinæ voluntatis est lex proprie dicta, quæ morum præcepta continet: at intelligi etiam potest lex fidei, quatenus indicat, quid Deus nos credere velit, ut ne tamen credendorum originem et rationem patefaciat, quam Ariani tractatibus et argumentis exponere conabantur.

(26) Cum tractare dicerentur episcopi de ecclesiasticis negotiis agentes, ut exploratum sit ex S. Cypriani epist. LI et LII, ubi tractatus inter episcopos habiti commemorantur; expositiones, seu formulæ fidei ab episcopis in concilio tractantibus editæ, Tractatus Fidei, seu etiam solum Tractatus appellari solebant. Formula fidei Nicænæ Tractatus Nicænæ vocatur in definitione synodi Ariminensis. fragm. VII, apud Hilar., n. 3 et 4, nec non in epistola ejusdem synodi ad Constantium, fragm. VIII, n. 1; et apud Ambrosium lib. III de Fide, cap. 15, n. 125; nec non ab auctore tractatus de Fide Orthodoxa contra Arianos, c. 8, quo respiciens Marius Victorinus loquens de voce ὁμοούσιον: At enim, inquit, quia non intelligitur, et scandalum facit, tollendum est de Fide et Tractatu, aut certe, etc. Vide tom. IV Bibl. PP. edit. Lugd., p. 273. Heic autem S. Zeno non Nicænum tractatum intelligit, sed eos, qui post Nicænum ab Arianis conscripti fuerunt, quos post pauca multos tractatus appellat, propterea quod plures tum in pseudosynodis, tum etiam a nonnullis episcopis separatim editi fuerunt. Hos Arianorum tractatus memorant S. Hilarius, lib. II ad Constantium num. 4 et 5, Marius Victorinus, in oratione de recipiendo ὁμοούσιον, pag. 295 laudatæ editionis, Phœbadius in libro contra Arianos, p. 300, et alii. Animadvertendum vero est, non simplices fidei formulas ab Arianis emissas tractatus hoc loco dici, quas fides nominatas mox videbimus; sed fusiores expositiones fidei, in quibus suam quæque fidei sententiam argumentis et rationibus adstruere conabatur, ut ex contextu exploratum est.

(27) Fidem tractatus appellat fidem, quam quis tractatum seu argumentorum vi concipere velit, eo quod nolit credere, nisi quæ sibi argumentis et tractatibus persuadantur.

errabimus : subijci enim se loquacitatis artificio fidei natura non patitur, a qua nihil aliud laboratur, nisi ut suis sibi tantum virtutibus approbetur : non enim potest esse perfectum, quod aliunde exspectat sibi aliquid necessarium. Si vero fidem tractatus dicere cœperimus; erit profecto nec (28) nostra, nec sua, sed nec ejus, cujus esse dicitur : quia tractatus fidem cum adstruit, ex eo ipso eam, quo adstruit, destruit : nec ulli dabit, quod non habet; sed potius, ut non habeat, adhuc ipse disquirat. Video præterea, sicut (29) assertorum indicant nomina (quæ si auferas, 9 (30) nulla fortassis est pugna), multos fuisse

(28) Tractatum fidem nullibi esse ostendit, quippe quæ cum in tractatibus quærat, nec illis possit inesse, et esse sua, nec nobis per tractatus inseri possit, et esse nostra, nec in ipso tractatus auctore, qui dubius quæstionem movit, reperiri queat : et sic fidem tractatum destruere fidem pronuntiat : nam, ut dixerat paulo ante, *fides profecto non est, ubi quæritur fides*. Quibus similiter Hilarius, lib. II ad Constantium n. 6; *Fides deinde quæritur, quasi fides nulla sit*.

(29) Nomina assertorum tractatibus inscripta, sunt nomina Arianorum et Semiarianorum inscripta, ut credibile est, pseudosynodici fidei formalis, seu tractatibus, quos ipsi emisissent, ut loquitur Marius Victorinus, in libro de recipiendo ὁμοούσιον, p. 295, ubi non de Arianis solum, sed et de Semiarianis testatur : appellat enim Basilium Ancyranum, qui inter Semiarianos aliquando fuit. Videntur etiam quidam tractatus extra synodos a nonnullis hæreticis suis nominibus editi, cujusmodi fuit illa Potamii epistola, quæ, Ptochadio teste pag. 301 tomi laudati, ab Oriente et Occidente transmissa est.

(30) Nulla fortassis est pugna, inquit, si assertorum, idest auctorum, nomina auferas, quod aliquæ fidei formulæ, quas Semiariani emisere, recte intelligi possent, nec ullam hæreseos suspicionem ingererent, nisi quæ ex auctorum nominibus manat, quos dolo malo quædam verba usurpasse, alia autem omisi se notum erat. Hinc sane Hilarius aliquot ex iisdem formulis catholice posse accipi insinuat toto libro de Synodis.

(31) Fides idem ac fidei formula. Incipit fides apud Nicæam conscripta, Hilarius, fragm. II, n. 27, et lib. de Synodis, n. 84 : *Ipam quidem religiose ium scriptam fidem*. Vide quoque libellum precum Marcellini et Faustini ad Theodosium, tom. I Sirmoudi, ubi fides eandem in sententiam sæpius usurpatur, sicuti et in confessione fidei Faustini, t. II Operum S. Leonis, pag. 138. In plurali vero numero pro Arianorum formulis apud Hilarium adversus Constantium n. 7 : *Condis fides contra fidem vivens*, quo loco fides intelligit varias fidei formulas, quæ Constantio imperatore favente vel præsentate, ab Arianis scriptæ fuerunt, aut etiam libros illos, quos Lucifer Calaritanus veluti a Constantio contra catholicam fidem scriptos refert in libro de non parcendo in Deum delinquentibus. Iterum Hilarius, lib. II in Constantium, n. 4 : *Miserabile est tot nunc fides existere, quot voluntates*. S. Athanasius, in lib. de Synodis, undecim fidei formulas ad Antiochenam usque an. 561, ab Arianis promulgatas memorat. Harum multitudinem Socrates notans, lib. II, c. 41, λαβύρινθον, labyrinthum, appellat, earumque præcipuas recenset. Ilas porro novellas vocat S. Zeno, propterea quod novæ in dies formulæ ederentur. Quod autem ait, hæc fides litis labore et favore nutritas, vide annot. 58 et 59.

(32) Formulas Arianorum venales appellat, quippe quod Ariani, ut suarum partium numerum augerent, et ad hæreseos subscriptionem, seu assensum plures adducere, præmiis uterentur. Hilarius quidem, in

tractatus, multas (31) fides, et quidem novellas, et litis labore ac favore nutritas : quas, quia vera vix potest inveniri, credo, ne populi penuria laborarent, (32) venales esse propositas. Verumtamen ex his omnibus eligendum quid sit, non potest nosci aut comprehendere : quia non erit (33) nec proprium, nec firmum, quod habet statum semper incertum : 10 quippe cum unius electio sit alterius reprobatio : vel si omnes omnino amplectendæ sint, ut tot quis habeat fides, quot non habet verba, multo magis nihil habebit, quia tractatus, qui eas genuit, vel quotidie generat, adhuc potest generare : e diverso pro-

libro contra Constantium, n. 5, persecutionem ditando et auro eum comovisse teterrimam prodit. At nunc pugnamus contra persecutorem fallentem... qui non dorsa cædit, sed ventrem palpat; non proscribit ad vitam, sed ditat in mortem; non trudit carcere ad libertatem, sed intra palatium honorat ad servitum; non latera vezat, sed cor occupat; non caput gladio desecat, sed animam auro occidit. Multi quidem munera antepones, ut inquit Liberius, apud Theodoretum, lib. II Hist., c. 6, hæc ratione corrupti sunt : quos proinde quæstu circumventos, et auri magis quam Christi amantes vocat Gregorius Nazianzenus, n. 14, orat. 21, de laudibus Athanasii : et inter hos a Faustino ac Marcellino in libello precum ad imperatorem apud Sirmoudum, tom. I, pag. 142, refertur Potamius fidei catholicæ olim defensor, qui præmio fundi fiscalis, quem habere concupierat, fidem prævaricatus est. Similia habet Gregorius Nazianzenus, laudata orat. 21 de laudibus Athanasii, ubi pauperum bona in malum ejusmodi usum ab Arianis consumpta testatur. Hinc iterum S. Zeno dicitur patrocinia ab iisdem in sub-idium advocata tradit : eorumque opibus plures corruptos docebimus annot. 39. Huc forte prospiciens S. Ambrosius, in Apolog. David, cap. 4, n. 17, allato Veteris Testamenti exemplo, de Sacerdotibus scriptum reliquit : *Quo iudicio claruit auri cupiditatem materiam esse perfidiæ, et avaritiæ studio sacrilegia volere generari*.

(33) Nec abest a mss. Pomp. et Zen. Ut autem intelligantur, quæ de vago incertoque fidei Arianorum statu id loci traduntur, simulque confirmetur dilucide hæc S. Zenonis sententia cum hujus temporis historia probe congruere, adeo ut nihil simile superioribus sæculis, quibus illum vixisse nonnulli existimant, afferri queat, cui illæ peræque respondeant; recitanda putamus aliquot insignia Patrum loca, quæ cum præsentis mirifice concinunt. Primum Athanas., in epist. ad Episcopos Ægypti et Libyæ n. 6, p. 275, t. I : *Itaque omnia movent et conturbant, nec tamen suis decretis ipsi sunt contenti : nam singulis annis, velut qui pacta scribunt, ipsi quoque conveniunt, et de fide statuere simulant, ut etiam inde nihil nisi risum et dedecus referant : quippe quorum decreta non ab aliis, sed ab ipsis rescindantur. Si enim hi, quæ prius definierunt, considerarent, nollent profecto alia definire, nec rursus illis dimissis, ea nunc definirent, quæ, ut ipsi certe meditantur, post aliquod tempus sunt immutaturi.... Hinc ergo nunquam cessant scribere, atque ita sua perpetuo mutantes, incertam fidem, vel potius certam manifestamque infidelitatem et pravitatem habent. Præterea in lib. de Synodis, n. 14, pag. 727 : *Etenim ipsi inter se mutuo dissident, et cum a Patribus defecerint, nequaquam una eandemque sunt mente, sed variis diversisque sententiis fluctuant : disceptantesque adversus Nicænam synodum, multas et ipsi synodos celebraverunt, in quarum singulis cum fidem exposuerint, nulli tamen steterè professioni : nec alio umquam modo actari sunt : male quippe quærendo quam oderunt sapientiam, nunquam inveniunt. Tandem Hilarius, lib. II ad Constantium, n. 4, id sui so-**

vocatus, rursus eas pro ingeniorum argumentorum-que viribus retractando ac refellendo consumit. Sin vero, sicut necesse est, una est illa nobilis et (34) auctiva, quæ non dicam tractatu, sed ipsius nativitate: **11** porro (35) major est legis, quæ Deum Deo credendo promeruit, quæque credere non didicit, sed præsumpsit; edicat mihi perniciosa ista adinventio tractatus sui, quo proficit pugna? Ne fides, inquit, intereat, cum male aut creditur, aut docetur. Quod malum est ista ratio, mox videbimus.

IV. Nunc scire cupio, fides ex (36) doctrina constet, an ex credulitate, an ex utroque. Si ex doctrina constat; non habent ergo fidem, qui litteras nes-

lum temporis proprium, et antiquis inauditum tradit, ut tot fides scriberentur. *Sub cuius necessitatis*, inquit, *tamquam improbabili occasione scribendæ atque innovandæ fidei exinde usus inolevit*: et n. 5: *Conscii enim nobis invicem sumus post Nicæni conventus Synodum nihil aliud quam fidem scribi.... Annuas atque menstruas de Deo fides decernimus, decretis pœnitentibus, pœnitentes defendimus, defensas anathematizamus*, etc. Quod Hilarius ait decerni fides annuas et menstruas, S. Zeno dixit tractatus, qui eas genuit, vel quotidie generat: ex quo etiam patet, fides a tractatibus distingui, quatenus tractatus dicerentur disputationes, quibus, ut idem ait Zeno, pro ingeniorum argumentorumque viribus suam quisque fidem defenderet, alienamque refelleret, fides autem nuncuparentur fidei formulæ, quæ ex contrariorum tractatum opinionibus genitæ, multiplices in variis synodis editæ sunt. De hac Arianorum et Semiarianorum pugna inter se videndus etiam locus Ambrosii de Fide, lib. 1, c. 6, n. 43 et 45.

(34) Hac spectant antiquam Abrahamæ fidem, quam Paulus laudat ad Rom. iv et ad Gal. in quæque, non solum Arianorum tractatus, sed ipsam etiam præcessit legem decalogi, seu promulgationem Christianæ fidei, quam legis nomine S. Zeno hoc loco appellare videtur: unde addit: *Quæ credere non didicit, sed præsumpsit*. Est enim præsumo ante tempus sumo. Abraham autem vera fide, qua nos Christiani sumus, fuisse positum, certum est ex Apostolo, qui hanc ob fidem et Abraham vocat *patrem omnium nostrum*, eorum scilicet, qui sectantur vestigia fidei, Rom. iv v. 12, 16, et quotquot eandem fidem tenent, ejus filios appellat: *Qui ex fide sunt, ii sunt filii Abrahamæ*, Gal. iii, 7. Hinc Patres adversus Arianos Abraham eandem ac nos Dei atque Trinitatis fidem habuisse, ex Paulo demonstrant. Denique Abraham fidem provocat Apostolus, probans, auctoritate usus sacramentorum litterarum, sic credidisse Abraham, quomodo nunc fuerit credens Paulus: sic Lucifer Caritatus, in lib. 1 pro S. Athanasio, p. 198, tom. iv Biblioth. PP. edit. Lugdun., et alibi sæpius, eadem repetit, ac præsertim lib. De non pariendo in Deum delinquentibus, pag. 228, ubi alios omnes patriarchas post Abraham eandem fidem coluisse statuit: *Si enim non ita crediderint Apostoli, ut crediderunt Patriarchæ; cur B. Apostolus omnes ad Abraham comprehendendam provocat fidem?* De hac Abrahamæ fide contra Arianorum errorem inculcata vide plura apud Hilarium, lib. iv de Trinit., n. 27 et seqq. De eadem autem omnium justorum fide ante Christum legendus Philastrinus, cap. 108 et 109, atque Augustinus, lib. xviii de Civit. Dei, cap. 47.

(35) Edit. Ven. habet magis pro major, quamque pro quæque (ubi ms. Pompeianus scribit quæ) et promeruit pro præsumpsit, sicuti apud Hier. in cap. iii epist. ad Galat., tom. vii, pag. 423, edit. Ver., *Legis opera supergressus, Deum non metu, sed dilectione promeruit*; qua voce eodem fere sensu usus est Zeno, lib. ii tract. 10, qui est tractatus pri-

ciunt, sed nec ipsi, qui sciunt: quia legis scientiam observantiamque ad perfectionem perducere nullis rationibus possunt. Si ex credulitate, non ei opus est ulla interpretatio: quia sicut semel creditur, ita semel ex eo ipso, quod creditum est, consummata fides, ulta nec minuitur, nec augetur. Sin vero ex utroque; Patriarcharum (37) semensa fides est: ac per hoc illis constitutionis nostræ videlicet **12** discernendi sunt libri, ut possint esse perfecti. O quam misera est fides, quam verba concinnant! O quam debilis, cujus quotidie dissipantur variis argumentationibus membra! O quam indefensa, quæ (38) re-

mus de Abraham, n. 5. Hæc tamen legendum præsumpsit, cum sermo sit de fide, quam ille ante Christianæ fidei promulgationem sumpsit: ut enim monuimus, præsumo apud probatos scriptores est anticipare, seu prius sumo.

(36) Doctrinam hæc vocat scientiam seu peritiam de Trinitatis mysterio, quam Ariani se tenere et tractatibus digerere jactabant: hæcque idem plane est ac illa, quam legem fidei superius appellatam animadvertimus annot. 5: *De credulitate vero pro simplici fide, quæ sine doctrina seu ratione auctoritati desertur*, sati. Dicitur est annot. 6. Post pauca, ubi legitur *si ex credulitate*, in editis erat *si vero ex credulitate*: particulam autem vero, quæ abest a mss. Pomp. et Zenon. duximus omittendam, cum ea mox repetatur. In ms. Tolent. hæc periodus sequenti perperam postponitur.

(37) Semensus, sicut dimensus, emensus, etc., a mensura originem ducit, et de iis dicitur, quæ mensuram dimidiam referunt, uti *semidiale a semodio*, quod modii dimidium continet. Eam porro vocem, quam probe Latinam nihil dubitamus, apud unum Zenonem reperire hactenus licuit, nisi apud Ambrosium, lib. ii de Pœnit., cap. 1, *semensas epulas* legendum sit pro *semesat*, cum de convivio allegorice descripto loquatur, in quod non pridianæ *semesæ* epulæ inferendæ erant, sed novæ adiciendæ, ut ex utrisque convivium integrum constaret; unde sine istis epulæ pridie allatæ, dimidia convivii pars, *semensæ* fuissent. *Semensa* porro a Zenone dicitur Patriarcharum veterum fides, propterea quod ex duabus fidei, quæ ab Arianis supponuntur, partibus, credulitate nimirum et doctrina, illi unam tantum, ac proinde dimidiam fidem habuerint, quippe qui ex sola credulitate, non vero ex tractatum, qui ab iisdem Arianis postea scripti sunt, doctrina crediderunt. Id autem pro ironiam dictum est, quam alia ratione, nec valde dissimili sententia in eisdem convertit Athanasius, in l. de Synodis n. 4: *Quod si ex illorum (Arianorum) sensu a præsentii consulatu (quo signata fuerat Ariminensis formula) fides habet initium, quid acturi Patres sunt et beati martyres? Immo quid illi ipsi facient erga eos qui a se in Christiana religione instituti ante hunc consulatum obdormierunt?* etc.

(38) Regum nomine imperatores, Zenonis quoque seculo, vocatos infinitis prope testimoniis liquet. Vide libellum precum Marcellini et Faustini ad Theodosium, Luciferi Calaritanii opera passim. Hilarium, de Synodis, n. 78, Ambrosium, Apolog. David c. 6, n. 26, Sulpicium Severum, lib. ii, Philastrinum, et alios, qui imperatorem frequenter appellant regem; uti regina pariter nominatur Justina Valentiniani senioris uxor in Ambrosii Vita, num. 41, quam Paulinus ad Augustinum scripsit, et aliæ item aliorum imperatorum uxores reginæ dicuntur a Lampridio in Alexandro Severo, ab Ammiano Marcellino, l. xiv et xv, etc. Similiter a Græcis Patribus nomen βασιλεύς, quod rex latine redditur, sæpiissime ab hujus avi

gum, (39) iudicum, divitum, aliquoties etiam, quod **13** pejus est, (40) Gentium desiderat per momenta patrocina! O quam turpis ac lubrica, de qua (41) lu-

scriptoribus ad eosdem imperatores significantos usurpatur. De hoc porro regum seu imperatorum patrociniis ab Arianis studiosè quæsito præclare Ambrosius, l. viii in Luc., n. 17: *Pone nunc ante conspectum sæcularibus Arianos studiis intentos, qui societatem potentie regalis affectant, ut armis militariibus impugnent Ecclesie veritatem.* Reges autem Zenoni memoratos esse Christianos patet ex contextu, cum hos a Gentibus perspicue distinguat scribens, hæreticos præter suffragia regum, desiderasse etiam iudicum, divitum, aliquoties etiam, quod pejus est, Gentium patrocina: quibus aperte reges abs se inter Gentes non recensitos insinuat, secus enim iam in illis satis Gentium præsidia quæsita fuissent. Plurali dein numero reges appellans, non Constantium modo, sed et Valentem innuere videtur, quos Arianis impense favisse exploratum est; quod si cui probetur, jam hic primus tractatus lucubratus fuisset post diem 4 kal. Aprilis an. 364, quo Valens regnare cœpit.

(39) Ms. Rem. habet iudicium, quæ lectio si genuina habenda esset, referretur ad imperatores, spectaretque, quod tradit Hilarius, de Synodis, n. 78: *Fellerunt enim ignorantem regem, ut istiusmodi perfidie fidem bellis occupatus exponeret, et credendi formam Ecclesie nondum regnaturus imponeret:* quod susius explicat Sulpicius Severus lib. ii. At cum non imperatorum tantum, sed et magistratum quorumcumque auctoritatem Ariani sibi in subsidium advocarint (nam quas non exseruit falsæ religionis blandimento sæculi potestates? inquit ibidem Hilarius), iudicum ex aliis manuscriptis et editis retinere malimus, eum præsertim secus enumeratione a Zenone inchoata, manca nimis et interrupta appareret. *Judices* autem vocabantur quicumque magistratus et præsidēs provincialium, qui eo nomine passim appellantur in Theodosiano codice. Vide etiam, si placet, Ambrosium, lib. ii de excessu Satyri, n. 58, Paulinum in Ambrosii Vita, n. 8, etc. Horum vero iudicum auctoritatem ab Arianis contra catholicos interpositam luculenter docet Hilarius, lib. i ad Constantium, n. 1: *Provideat et decernat clementia tua, ut omnes ubique iudices, quibus provincialium administrationes credite sunt, ad quos sola cura et sollicitudo publicorum negotiorum pertinere debet, a religiosa se observantia abstinant: neque postea præsumant atque usurpent, et putent se causas cognoscere clericorum, et innocentes homines variis afflictationibus, minis, violentia, terroribus frangere atque vexare.* Et n. 2: *Præcipe, ut non studium, non gratiam, non favorem locorum rectores gravissimis hæreticis præstent: ubi locorum rectores vocat, quos supra iudices appellaverat.* Vim tandem per hosce iudices Christianis illatam fuse describit n. 6, ubi iudiciorum subsidia commemorat. Athanasius quoque, in historia Ariatorum ad monachos, n. 15: *Orientalis vero pedagogos advocatosque secum adducebant Musonianum Comitem et Hesychium Castrensem, quorum ope freti, alacri animo accessere, rati se omnia deinceps eorum potentia acturos: eo enim modo, et ejusmodi opituloribus subnixi, sese, quibus libuit, terribiles exhibuere, ac quibus placuit, insidiati sunt.* Cum vero ad hæc perpetranda nummis bene multis opus esset, divitum quoque patrocina advocata traduntur; et hæc ratione multas illas fides, de quibus diximus n. 34, *litis labore et favore nutritas, venalesque propositas* Zenon tradidit. Hinc etiam Georgium Ariantum, qui Alexandrinam Ecclesiam invaserat, proceres sibi pecunia comparasse ait Gregorius Nazianzenus, de laudibus Athanasii num. 12, numero autem 13 loquens de Arianis ac eorum formulis, *pretio conductos sycophantas et sententias stata mercede pronuntiatas* tradit.

A dit aliena sententia! O quam (42) adultera, quæ non agnoscit, quo auctore sit nata! O quam **14** ridiculosa, quæ duobus confligentibus Christianis, ab al-

(40) Inter iudices et proceres, quos sibi advocarunt Ariani, plures Ethnicos fuisse nihil dubii est. Id in Georgio nuper memorato Gregorius Nazianzenus exploratè reprehendit. orat. 21 de laudib. Athan. n. 13, ubi profanos Sanctorum iudices appellatos, Ethnicos magistratus intelligit. In libello supplici Marcellini et Faustini memoratur Clementinus Vicarius Hispaniæ ethnicus, qui contra Gregorium Bæticum episcopum catholicum Constantii mandata excsecutus est. Athanasius. in encyclica ad Episcopos, n. 2, ethnicos et Judæos a Philagrio præfecto Ægypti contra catholicos in Ecclesiam immissos, ac in ipsum baptisterium ingressos queritur; et n. 3, allegat acta contra se ad imperatorem transmissa, quæ qui scripsit, ait, *transfuga est ex Christianis, qui idola turpiter adorat: qui autem subscripsere, sunt ethnici et idolorum aditu, ac cum ipsis Ariani.* In Synodica Alexandrina, apud Athanasium, p. 135, de pseudo-synodi Tyriæ legatis hæc traduntur: *At illi sacros quidem ministros adesse non concessere, sed coram ethnicis de Ecclesia, de calice, de mensa, de sacris rebus inquisitionem fecerunt.*

(41) Lusisse dicitur aliena sententia, quod alii ex Arianis in alios, quos anathemati subjecerant (plures enim diversa sentientes diversisque subscribentes formulis, sese invicem anathemate perculerunt) ludere scribentes, in re gravissima fidei luderent; vel etiam quod ex hisce dissidiis fides apud Ethnicos ludibrio esset, de quo adnot. 44. Numquid etiam spectatur hoc loco Arii liber *Thalia* inscriptus, effeminatis ac ridiculis modis contextus, teste Athanasio in epist. de sententia Dionysii n. 6, idemque Sotadicis canticis non adsimilis, ut cum eodem Athanasio, tradunt Socrates. lib. 1, c. 9, et Sozomenus l. 1, c. 20, quod scribendi genus quam esset turpe, et ipsis Gentibus perosum, idem Athanasius indicat. orat. 1 contra Arianos, num. 2 et 4: *Turpis hinc, ac lubrica, seu, ut legere placet, ludicra* vocari fides potuit, de qua tam dissolutis canticis ejusmodi fortasse luderet. Arii quidem *Thalia*, seu alias ejusdem generis lucubrationes a vulgo tritis cantilenis elatas apud Phiotium memorat Philostorgius, lib. ii, n. 2. Arius, cum ab Ecclesia recessit, *cantica, inquit, nautica et molendinaria et vitoria conscripsit, aliaque ejusmodi composuit, quæ certis modulationibus aptavit.* Turpi quoque dicendi genere, impuro, et ad ridiculum characterem pertinente usus est Enoimius Arianus in sermone, quem Constantinopoli in ipso Theophaniorum festo ad populum habuit ex eodem Philostorgio l. vi, num. 2, et de hoc pariter ludere quispiam potuit.

(42) *Adulter* pro adulterino nonnumquam sumitur, adeo ut ipsi fœtus ex adulterio concepti, *adulteri* dicti inveniantur. Vide Solinum, cap. 27, qui *partus adulteros* vocat. Per allegoriam vero Plinius lib. xxxiii, c. 7, *nimum adulterum* nominat pro immundo et impuro; et apud Tertullianum *adulter* sapor legitur. Hinc ergo Ariatorum fides, variis erroribus vitata et permixta, *adultera* Zenoni appellatur. Forte etiam id nomen sortita est, quod errorum, quibus corrupta erat, certos auctores et quasi parentes (quod spurii sæpe accidit) non agnosceret: auctores autem idcirco non erant cogniti, quod in condendis reformandisque variis fidei formulis tot mutationes subinde factæ fuerint, aliis verbis additis, aliis detractis, ut quinam essent formularum auctores, diducari non posset. Adde etiam, quod nonnullæ formulæ sine auctorum nominibus prodierunt, aliæ item alienis nominibus edite; quod quantum de auctoribus controversiam moveret, facile intelliges. Huc forte spectant illa Hilarii lib. ii ad Constantium, n. 5: *De auctoribus quæstio est.*

tero eorum, si non transducitur, (43) perfidia, cum A
transducta fuerit, fides vocatur! O quam non vera,
si factionibus pollet! O quam (44) publicana, cujus
fabulantur etiam profani secreta! O quam præ-
sumpta. **15** quæ mavult (45) magis novellæ traditioni
suæ credi, quam antiquitati, quam Deo Domino di-
centi: *Rejicitis mandatum Dei, ut traditiones vestras
statuatis* (Marc. vii, 9). Sed non eo dico, ut ingratum
faciam doctrinæ beneficium, sed ut sciat unus-
quisque, aliud esse fidem, aliud esse tractatum:
nec fidem per tractatum posse vel dari, vel nosci,
vel destrui. Dari non potest; quia si verbis dari po-
test, poterit et verbis auferri. Nosci adæquæ non
potest; quia fieri potest, ut quis aliud gestet in (46)
labiis, aliud in penetralibus cordis. Similiter ne
destrui quidem; quia si vera fides est, aliud esse
non potest, quam quod est. Igitur cum possibilitatis
humanæ non sit, fidei videre secreta, nusquam, fra-

ter, tua curiositas, nusquam tua proficit pugna: quia
quem putas vel de tuis ipsis studiosis fidelissimum,
hic infidelis; et quem putaveris infidelem, hic fidelis
est. (47) Forte in eo se quis æstimet fidelio-rem, si
loquatur argute; cum magis verus sit ille fidelis,
qui sacra in prædicatione non ultra, quam licitum
est, aciem suæ tetenderit mentis: eo enim res de-
ducta est, ut fides nostra per Dei (48) requiratur in-
juriam. Quod futurum Salomon enuntiavit, et ca-
vendum quid sit, his verbis edocuit: *Melior, qui
deficit sensu in timore, quam qui abundat astutia, et
transgreditur legem* (Eccl. xix, 21). Et iterum: *Noli
esse sapiens multum; et noli argumentari plus, quam
oporteat* (Eccles. vii, 17). Similiter Paulus: *Noli
altum sapere, sed time* (Rom. xi, 20).

16 V. Cum hæc ita sint, cur legem lege distrin-
gis? Cur sub imagine fidei fidem deponis? Cur ipsum
fontem divinitatis philosophicis argumentis exhaurire

(43) Sic restitutum ex quinque mss. cum antea le-
geretur *perfidia*. *Perfidia* autem nomen prætulimus,
non solum ex auctoritate plurimum præstantissimo-
rumque codicum, sed etiam quod sic appellari sole-
bat, quiddam præferens fidei formulam, a vera fide
esset alienum, ut palam sit ex illo Hilarii in Constans-
tium num. 24: *Quidquid præter fidem unam* (Nicæ-
nam intelligit) *est, perfidia, non fides est*. Hinc
fragm. ii, n. 29, loquens de formula fidei Sirmiensis
ab Arianis concinata: *Hæc perfidia, inquit, non
fides; et fragm. vi, n. 7, eandem Sirmii formulam
perfidiam apud Sirmium descriptam appellat*. Phœba-
dus in libro contra Arianos hæc eandem formulam
impugnaturus, *Incipientes, inquit, ab ipso capite per-
fidia, non fidei*, p. 300 t. iv Biblioth. PP., ed. t. Lug-
dun., lit. D., et post pauca: *Integrum illis est in hac*
sua perfidia, non fide. Ariam formulam ab Arianis
episcopis Constantii nomine editam (de qua Sulpici-
us, lib. ii) S. Hilarius, in lib. de Synodis n. 78
perfidia fidei vocat. Legatur etiam fragm. viii, n. 4;
et Ambrosius lib. iii de Fide, n. 129; et Chrysoso-
logus serm. 48, 52, 61, 64, 87, ubi *fides*, et *perfidia*
opponuntur, sicut et apud Ambrosium enarratione
in ps. xxxvi, num. 28; ita tamen ut *perfidia* hec
latius sumatur de omni errore eorum Philo-sophorum
ethnicorumque fidei catholice opposito; Sophistas
enim cum catholicis episcopis Ambrosius conferens:
*Illi, inquit, multis loquuntur perfidiam, isti paucis
fidem adserunt*.

(44) Ms. Rem. *publica*, alii codices et editi *publi-
cana*, quod præterquam quod apud Zenonem idem
est ac *publica* (unde tract. 5 lib. i, n. 4, *publicanas
mulieres* pro mulieribus publice expositis accipit),
melius hoc loco dici videtur, cum sermo sit de fide,
de qua veluti de publicana muliere profani propa-
lam fabulabantur. *Profanos* a Patribus appellatos
ethnicos, ut plura omittam, satis suadetur vel ex illo
nostri Auctoris testimonio, tract. 5 lib. i, num. 9,
in fine, ubi Christianas mulieres alloquens, ait:
Profano cur nubas, cum possis nubere Christiano?
Notum porro est, qua cautione olim uterentur Ca-
tholici, ne sacra mysteria et difficiliora fidei capita
in ethnicorum notitiam venirent: quin multa ne ca-
techumenis quidem aperiebantur. Vide Schelestratii
dissertationem de *Disciplina arcaica*. Occasione autem
contentionum, quæ inter catholicos et Arianos ex-
citata fuerant, hi, ut ethnicorum patrocinium sibi
adsciscerent, violata secreta disciplina, iisdem eth-
nici vitam causam patefacere non dubitarunt, tum
editis in vulgum tractatibus, quibus arcanum et præ-
cipuum Trinitatis mysterium Gentibus irrisum expli-
cabatur, tum etiam cum illos in Ecclesias admiserat,

ubi secretiora quæque cernerent et inquirerent. Hinc
Athanasius, in Apologia contra Arianos n. 72, p.
189, queritur de *Præfecto Ægypti Philagrio apostata
ethnicisque militibus admissis ad ea disquirenda, quæ
ne catechumenos quidem conspiceret decuit*. *Sacra mysteria
ab ethnicis direpta, et in terram projecta in ordi-
natione Gregorii Alexandrini contra Athanasium
memini Synodica Julii papæ ad Eusebianos relata
ab Athanasio in eadem Apologia, pag. 149: Profanos
Sanctorum, id est fidelium, iudices, et novam ac
inustitiam mixtionem, mysticas nempe quæstiones spec-
tante vulgo tractatas dolet Gregorius Nazianzenus in
orat. de laudibus Athanasii num. 13, quæ res quanto
eset scandalo tum Catechumenis, tum ethnicis,
colligitur ex Athanasio de Synodis n. 2, pag. 717:
Hoc autem catechumenis haud levis offensionis ansam,
ethnicis vero non modicam, sed effusam risu mate-
riam præbuit; quod Christiani veluti ex somno nunc
excitati querant, qua ratione in Christum credere
oporteat. Quod porro S. Zeno ait fabulantur, indicare
videtur non tam quod ethnici de arcans Christianæ
fidei vulgo loquerentur, eademque inter sese in ri-
diculum traducerent, sed forte etiam quod magno
cum religionis contemptu de eisdem mysteriis fabu-
las in theatris agerent; quemadmodum hæc quidem
de causa accidit et traditur Alexandria ante ipsam
Nicænam Synodum, Eusebio sine scribente lib. ii de
Vita Constantini cap. 61: Porro rerum, quæ gereban-
tur, spectaculum eo usque processit indignitatis, ut in
mediis infidelium theatris divinæ prædicationis vene-
rabilis doctrina risu ac ludibrio traduceretur.*

(45) In codice Pompeiano *magis* deest. Sed sicuti
apud Plautum Stich. 1, 2, 13. et apud Terentium
Adelph. ii, 2, 14, per pleonasmum *magis* legitur cum
potius. ita et cum *magis* a Zenone potuit usurpari:
magis enim pro *potius* a probatis auctoribus non nun-
quam usurpatum videtur, uti a Catullo carm. lxxvii,
v. 30: *Non est turpe, magis miserum;* a Virgilio
Eclog. 1, 11: *Non equidem invidéo, miror magis*. Alia,
quæ afferri possunt, ejusdem generis exempla præ-
termittimus. Post pauca *adæque* pro *peræque* legitur
in Plauto quater, et apud Livium, lib. iv, dec. 1.

(46) Mss. Tol. et Zen. *labris*. In membro autem se-
quenti ad verba *aliud esse non potest*, infinitum *esse* in
codice Rem. desideratur.

(47) Mss. Vat. Urb. et edit. Ven. *Forte nec in eo*. A
Pompiano codice abest *se*. *Æstimet* posuimus pro
æstimat, ex mss. quatuor.

(48) Requirebantur nimirum Arianorum studio pro-
fessio et subscriptiones formularum Ariani dogmatis,
quod in Dei injuriam cedebat.

conaris? Si (49) peritiam legis ostendere cupis, lectionum nubila disserena. Doce eam sibi non esse contrariam: doce omnia, quæ canit, esse credenda. Cæterum si ejus partem probes, reprobes partem; quomodo per hanc fidem quæris, quam etiam ipsam infidelitatis ream constituis, (50) cum universa non credis? Sin vero fidem spiritus calles, aliquam demonstra virtutem. Impera montibus, ut transferant sese. In admirationem tui rictu blandiente leonum rabies evanescat. Sub gressibus tuis maris unda pinguescens, marmoreo supore solidetur. Cetina cymba inter æstuantis pelagi sollicitos sinus (51) fidem tuam fideliter portet. Solis cursus ac Lunæ ab occidui carceris receptaculo orationis freno refrena. Anhelantis camini ignis exæstuans, victa natura, sentiat per te teum et ipse refrigerium. Mortuorum in postliminium vitæ animas reductas inspira. Discute laborantibus morbos, cura languores, in tentationibus gaude et in tormentis pro nomine Domini. Si obvenerint dura, fidem, tamquam granum sinapis, te habere demonstra. Sin vero, **17** quod magis est, sub sono le-

(49) Peritorum in lege fidei, de qua hic sermo est, officia a catholicis Patribus exulta, tria hæc fuisse ex præsentis Zenonis testimonio cognoscimus; nimirum obscura Scripturæ, quæ inter sacra mysteria legebatur, loca explicare; sententias, quæ contrariæ viderentur, conciliare et componere; ac tandem articulos, qui canuntur, id est prædicantur a fide, etsi humanæ mentis intelligentiam superent, creditu necessariis ostendere atque convincere. Equidem in hisce tribus tota versabatur Episcoporum cura, ad fidem quod pertinet; et hæc si peritus quilibet aggrederetur, laborem ejus se nequaquam improbatum S. Zeno significat: solam enim eorum reprehendit audaciam, qui, ut mox ait, *sub sono legis et fidei, sæcularis amore jactantiæ accensi*, incomprehensibile Trinitatis mysterium argumentis se cogere, examinare, metiri, ac discernere posse præsumunt. Canit autem pro prædicatione interpretati sumus, ut apud Mariale de Spect. epigr. 1: *Quidquid fama canit*. Potest etiam accipi pro vaticinari, uti sæpe verbum *cano* a latinis usurpatum reperies, eo quod Silyllæ apud illos prophetiæ, uti putabantur, dono præditæ, omnia vaticinia carminibus edidisse traderentur. Prophetias autem sacræ Scripturæ, quæ difficiliora continent, S. Zenonem spectasse, inde sit credibilis, quod *carmen pro libro prophetico* bis alibi dixerit. Quod si quis a lectionibus, quæ primo Auctoris membro indicantur, distincte memorata considerans ea, quæ *cani* traduntur, lectionibus quidem sacram Scripturam, quæ in ecclesiasticis cœlibus legebatur, cantu autem traditionem, quæ verbo prædicabatur, a Zenone significatam velit; alius vero primo loco eam Scripturæ partem, quæ in sacris conventibus legebatur, secundo vero eam, quæ canebatur, spectatas malit; non diutius repugnabimus.

(50) Mss. Vat. et Tol., *canentis cum universa non credis*.

(51) Cod. Urb. *ab occiduis fidem tuam fideliter portet*; quæ lectio si germana est, indicare videtur, fidem non ab Arianis Orientem occupantibus, sed ab Occidentibus, qui plerique erant catholici, esse sumendam. At aliis a mss. *ab occiduis* abest, et liberarii oscitantia repetita videtur, ex sequenti membro, ubi *ab occiduis pariter legitur*. Post pauca *Solis cursus* pro *Solis cursus* habent codd. Pomp. et Zen.

(52) Non tam circa Dei Filium, sed circa Spiritum sanctum etiam Arianos errasse, cum Hilarius universim confirmat lib. II de Trinit., et Ambrosius, de Spi-

gis ac fidei, sæcularis amore jactantiæ accensus, nascentis Dei de Deo (52) Spiritusque sancti inæstimabilem incomprehensibilemque divinitatis perpetuitatem, jure ipso, quo ex sese est, argumentis te cogere, (53) examinare, metiri, ac discernere posse præsumis; hic tibi ego respondere non audeo (54): sit quippe cum tutius imperitum videri, quam esse sacrilegum. Et tamen habeo, qui pro me tibi (55) obsistat; nam lex, per quam me forte minus peritum peccare compellis, ipsa te magnopere reuindens ac redarguens confutabit, Salomone dicente: *Altiora te ne quæsieris, et fortiora te (56) ne scrutatus sis. Quæ præcepit tibi Deus, illa cogita semper; et in plurimis operibus illorum non eris curiosus: multos enim seduxit suspicio illorum, (57) et in vanitate detinuit sensus illorum* (Eccli. III, 22, etc.). Similiter Paulus curioso rescribit dicens: *O altitudo divitiarum sapientiæ et scientiæ Dei; quam inexquisita sunt judicia illius, et quam investigabiles viæ illius! Quis enim cognovit cogitationem Dei* (Rom. XI, 33, 34)? Et tu ejus naturam quæris? Sed et alio loco hoc, quod agit, evidenter expressit, cum

ritu sancto lib. III, n. 101; tum vero ex Macedonii præsertim hæresi constat, quæ in Constantinopolitano primo concilio damnata fuit anno 381. Vide Philastrium, hæres. 67, de Semiarianis, quo nomine Macedonianos intelligit, et hæres. 68, de Eunomianis. Cum tamen Macedonianos de Patre et Filio bene sensitse tradat Philastrius hæres. 67, et solum errasse illos prodatur circa Spiritum sanctum, quem *nec Deum verum, sed factum atque creatum* prædicabant: hoc autem loco S. Zeno illos perstringat, qui non in unius Spiritus sancti, sed et in Filii dogmate errabant: jam ab hoc non Macedoniani puncti videntur, sed Ariani, qui utroque in dogmate simul peccarunt. Ad illud Philastrii testimonium de Macedonianis ævi sequioris verum est, non de antiquioribus, quos Zeno supports habuit: hi enim Semiariani vere fuerunt, et primi qui in Spiritum sanctum non minus, quam in Filium hæreticam doctrinam insimul effutiere; ac propterea ad hos proprie hocce Zenonis testimonium pertinet.

(53) Mss. Rem. et Urb. *exinanire*. Inferius pro *cum tutius* cod. Pomp. *tum tutius*.

(54) Mss. Vat. *audebo*. Post pauca *imperitum pro imperitum*, cod. Tol. perperam exhibet. Imperitum porro cur se appellat S. Zeno, facile intelligere licet. Cum Arianis ingenio nimium indulgentes, curiosaque inquisitione de æterna divini Filii generatione audentes disserere, in varios errores incidissent; catholicorum hoc proprium erat, tanti mysterii imperitiam profiteri potius, quam tanto cum periculo de eodem subtiliter inquirere, quippe quod humanæ mentis aciem nimium multum excederet. Qua de causa imperitiam quoque professus S. Hilarius, lib. III de Trinit., n. 20, p. 62, Arianos peritiam jactantes his compevit: *Sed te, quisquis es, investigabilia sectantem, et divinorum secretorum atque virtutum gravem arbitrium consulo, ut mihi imperito, et tantum de omnibus facti istius afferas*, etc. Porro imperitiam simplici cum fide sequendam, fusius suadet, num. 26.

(55) Ms. Pomp., *obstet*. Paulo post pro *minus peritum*. Ms. Vat. *minus paratum*.

(56) *Ne scripsimus* et mss. Rem., Pomp. et Zen. *cum* in editis esset *non*.

(57) Hæc verba *et in vanitate detinuit sensus illorum*, quæ in edit. Ver. et seqq. aberant, restitimus e mss. ac edit. Ven.

ad Timotheum **18** loquitur instruendum his verbis : *Hortatus sum, (58) ut denuntiares quibusdam, ne perversa doctrina uterentur, neque attenderent fabulis et genealogiis, quæ sine fine sunt, quæ magis quæstiones præstant, quam veram rationem Dei, quæ est in fide. Definitio autem jussionis est charitas ex corde puro et conscientia bona, ex fide simplici (1 Tim. 1, 3, 4).*

VI. Igitur si Dei servus es, stultas et ineruditas quæstiones evita, sciens, quia lites generant. Servum autem Dei non oportet litigare; quia lis et charitatis est hostis, et fidei : quas si quis amiserit, nec divina ille profecto, nec humana cognoscit. Hæc, si religiosus es, serva : si vere timoratus, custodi : de eo, quod modum humani sensus excedit, disputare evita. Negat quodammodo Deum, quisquis (59) asserit Deum : defensio enim non nisi imbecilli præstatur; nec potest eum revereri, qui ingenii sui putat esse, quod ille fuerit æstimatus. Cæterum illa est fidei generositas vera, ut Deo fideliter serviat (*Prov. x, 10*); in solo ipso fiduciam gerat; a fidelitate et fiducia (60) fidelem se vocari cognoscat; inculpatis moribus vivat; (61) conscientia eum bona, non loquacitate, quæ mater profecto peccati est, nosse præsumat; Trinitatisque unam potentie plenitudinem, quæ una mente, una credulitate concipitur, non violet, sed honoret (62).

19 TRACTATUS II.

De Spe, Fide et Charitate.

I. Tribus in rebus Christiani culminis fundamenta consistunt, id est in spe, in fide, (1) et in charitate; quæ ita invicem sibi videntur esse connexa, ut sint alii alia necessaria. Spes enim nisi præcedat, cui laborat fides? fides si non sit, quomodo spes ipsa nasceretur? quibus si deneges charitatem, utraq; (2) cessabunt : quia neque fides sine charitate, neque spes poterit operari sine fide. Itaque Christianus tribus in

(58) Interjectum erat *inquit*, sed delevimus uti superfluum ex mss. Pompeian. et Zenonian.

(59) *Adserere* hic accipitur non pro *affirmare*, sed pro *vindicare*, et vindicare quidem rationibus adversus Arianos excogitatis, ut ejus sane videtur fuisse consilium, quem hoc loco S. Antistes a tanto ausu, periculo propositi, abducere conatur; unde statim subdit : *Defensio enim non nisi imbecilli præstatur, nec potest eum revereri, qui ingenii sui putat esse*, etc. Veronensis editionis auctoribus verbum *adserit* posse offendere visum est, ac proinde supponere hæc verba, quibus Zenonis mentem citra æquivocationis periculum exprimerent : *Quisquis rationibus humanis Deum metiri conatur : defensio*, etc. Nos e mss. et prima edit. germanum textum restituvimus.

(60) Ms. Pomp., *fidem*.

(61) Ms. Vat., *sapientia cum bona*.

(62) Ms. Urb. cum cod. Pomp. et editione prima addit *Amen*.

TRACT. II. — (1) *Et deest* in mss. Pomp. et Zen.; *incipem* a mss. Vat. et Tol. abest. Post pauca, *alii alia necessaria* scriptum est in codd. Urb., Vat., Rem., Pomp. et edit. Ven. pro *alii alia necessaria*, quod post editionem Ver. retinuvimus.

(2) In edit. Ver. pro *cessabunt*, quod est in omnibus codd. et editione prima, suppositum fuit *inutiles*

rebus, si cupit esse perfectus, debet esse constructus; si quid enim ei ex his defuerit, perfectionem sui operis non habebit. Unde primo omnium spes nobis proponenda est futurorum, sine quæ nec præsentia quidem ipsa stare posse perspicimus. (3) Adeo tolle spem, torpet humanitas tota. Tolle spem, artes virtutesque universæ cessabunt. Tolle spem, et interempta sunt omnia. Quid facit ad litteratorem puer, si litterarum non sperat fructum? Quid ratem profundo gurgiti nauta committit, si ei numquam lucrum, numquam portus demissitatus occurrit? Quid miles, non dicam horridæ hyemis, aut torridæ æstatis injurias, sed seipsum contemnit, si gloriæ spem futuræ non gerit? Quid agricola semina spargit, si sudoris sui præmium non colligit messem? Quid Christianus credit in Christum, si promissum sibi ab eo perpetuæ felicitatis tempus non credit esse venturum?

II. Sed spes ex fide est, quæ quamvis in futuro sit posita, fidei tamen est jure subjecta; ubi enim fides non est, nec spes est; fides enim spei (4) substantia est, et spes fidei gloria; quoniam præmium, quod spes habet, fides meretur; quæ quidem pro spe pugnat, sed sibi vincit. Amplectenda est igitur, fratres, tenaciter nobis, et omni genere (5) **20** custodienda virtutum; in hanc fortiter incumbendum; ipsa est enim vitæ nostræ immobile fundamentum, invictum adversus diaboli impetus propugnaculum pariter, ac telum, animæ nostræ impenetrabilis lorica, legis compendiosa ac vera scientia, dæmonum terror, martyrum virtus, Ecclesiæ pulchritudo, vel murus, Dei ministra, (6) Christi amica, spiritus sancti conviva. Huic et præsentia subjacent et futura; ista, quia contemnit; illa, quia sua esse (7) præsumit. Nec spes timet, ne non veniant; quia ea semper secum suis in virtutibus portat. Hoc est, quod Abraham *contra spem in spem credidit Deo, ut fieret pater multarum gentium* (Rom. iv, 18). Contra

erunt, ne una cum charitate spes ac fides cessare, id est perire et nihil operari posse viderentur. Similiter n. 4, ubi legitur, *utraq; non stabunt, positum fuit, utraq; non proderunt*. At hi-c emendationibus opus non esse ad vindicandam Zenonis sententiam, satis ostendimus dissert. II, cap. 6, ubi hæc testimonia fuse explicavimus.

(3) A Deo est in cod. Rem.

(4) Spectatur hoc loco illud Pauli ad Hebræos I, vers. 1. *Fides est autem sperandarum substantia rerum, argumentum non apparentium*; et in sequentibus, *præmium fides meretur, prospiciuntur illa, quibus fides in Christum totius meriti initium statuitur*.

(5) Mss. Vat. et Tolent. *custodienda spes virtutum*. Dein. mss. Pomp. *in hac*, Vat. *et in hac*.

(6) Mss. Tol. *vel Christi*.

(7) *Præsumo* hic et alibi sæpius a nostro auctore sumitur pro *certissime spero*, vel *anticipate scio*: sicut ostendunt illa num. 6 : *Deus proximi dilectionem commendat, quoniam solam præsumit, id est certo scit, servare posse, quod præcipit*. Similiter *præsumptio* non nunquam pro *anticipata certa notitia et fiducia* accipitur, uti apud Spartianum in Hadriani vita c. 2 : *Habuit autem præsumptionem imperii ex Jovis responso. Pro ne non veniant*, in mss. Pompeian. est, *ut non veniat*, sed pro *ut alia manu scriptum est ne*.

spem autem est, quod impossibile est, ac (8) non videtur: sed possibile hac spe fit, cum Dei dicto indubitanter ac fortiter creditur; dicit enim Dominus: *Omnia possibilia credenti* (Marc ix, 22). Unde Abraham credidit Deo, et repulatum est illi ad justitiam (Gen. xv, 6); qui ideo justus, quia fidelis; *justus enim ex fide vivit* (Gal. iii, 6); ideo fidelis, quia credidit Deo; quia nisi credidisset, neque justus, neque pater gentium esse potuisset. Quapropter manifestum est, spei ac fidei unam inseparabilemque esse naturam: quia in homine ex his quæcumque defecerit, (9) ambæ moriuntur.

III. Fides (10) itaque vel maxime res propria nostra est. Domino ipso dicente: *Fides tua te salvum fecit* (Marc. x, 52). Igitur si nostra est, servemus ut nostram, ut jure speremus (11) aliena; nemo enim census (12) decoctori comititit, nec desertorem præmiis triumphalibus honorabit. **21** maxime cum scriptum sit: *Qui habet, dabitur illi et abundabit; qui autem non habet, etiam id, quod habet, auferetur ab eo* (Math. xiii, 12). Per hanc, fratres, a Deo Henoch meruit (15) cum corpore contra legem naturæ transferri. Per hanc evadens Noe non invenit, cum quo diluvium fuisse conferret. Per hanc Abraham ad Dei pervenit amicitiam. Per hanc Isaac præter cæteros enituit (Heb. xi, 5, 7, 8, 20). Per hanc Jacob Deo collectari (14) prævaluit. Per hanc Joseph Ægyptum suæ ditioni subjecti (Gen. xxxii, xli). Hæc Moysi in mari Rubro terram vitream fecit (Exod. xiv, 22). Hæc, ut cursus soliti contempta mensura Jesu Nave desiderio pareretur, soli, lunæque suos frenos

(8) In editis post non videtur additur, esse possibile, quæ tamen verba ab omnibus, quos vidimus, mss. codd. absunt, et abesse item etiam debent, si S. Zeno hoc loco respexit illa Pauli ad Rom. viii, v. 25: *Quod non videmus, speramus; nam quod videt quis, quid sperat?* Quam in sententiam superius S. Zeno dixit, spei substantiam esse fidem, et spem fidei esse subjectam affirmavit, quod ea quæ futura esse creduntur, nec modo apparent, spe prosequamur (Ibid., vers. 24).

(9) Dictum hic ambæ moriuntur, uti supra utræque cessabunt, de quo satis multa dissert. ii, cap. 6.

(10) In Veron. edit. *Fides itaque donum Dei*. De hac additione, quæ abest a codd. et edit. prima, vide quæ notavimus eadem dissert. ii, cap. 5.

(11) Nimirum cælestia, quæ Dei sunt, quæque per fidem futura credimus, et expectamus.

(12) Ita mss. Rem., Pomp., Urb. et edit. Ven.; alibi autem legitur *debitori*, quæ vox etiam in margine Pompeiani cod. notatur.

(13) Mss. Vat. et Tol. inserunt *de fide Henoch et Noe et Abraham cum corpore*, etc. Sed videtur glossæma, quod e margine in textum irrepserit, in quo notatum fuit agi hoc loco de fide Henoch, Noe, etc. Sane solus Henoch cum corpore translatus fuit.

(14) Mss. Pomp. legit *pervaluit*, uti apud Lucretium, lib. vi, v. 956, ubi tamen *prævalet*, legendum esse aliqui exis imant.

(15) Scabrosus est in mss. Pomp. et Zen. At in margine Pomp. notatur, *scabiosis*. Contagiosi autem dicti Lepræ vertices, quod illa contactu contrahatur; *Scabiosis* autem ad ulcerum vertices referri videtur.

(16) Sparaverius pro *exsequiis* mallet legere *exuviis*; at *exsequiis* relinquendum patet ex Arnobio lib. i adversus Gentes, pag. 30, qui de apostolorum miraculis loquens, simili formula usus est: *Ab tumu-*

A induxit (Jos. x, 13). Hæc de armato Golia David ieremi triumphos attulit (1 Reg. xvii). Hæc in Job inter crebra et ingentia mala non desperavit (Job. i et ii). Hæc in Tobie cæcitate medica fuit (Tob. xi). Hæc in Daniele ora leonibus alligavit (Dan. vi). Hæc in Jona cetum in cymbam convertit (Jon. ii). Hæc in Machabæicæ germanitatis exercitu sola vicit. (II Mach. vii.) Hæc in tribus pueris ignes amœnos effecit (Dan. iii). Hæc mare pedibus ambulari posse in Petro præsumpsit (Math. xiv, 29). Per hanc Apostoli multos in nifidam cutem lepræ deformis contagiosis (15) scabiosisque crassantium ulcerum spoliavere verticibus. Per hanc, inquam, cæcos videre, surdos audire, mutos loqui, claudos currere paralyticos reformari, de obsessis dæmones fugere, mortuosque sæpe ipsos a sepulcris cum suis sibi (16) exsequiis reverti jusserunt, ut omnes mirarentur fieri lacrymas gaudii, quæ (17) nunc fuerant orbitatis.

22 IV. Sed longum est, fratres, ire per singula, maxime quia charitas sua ingerit fortiora; quæ est ita rebus universis (18) prædita, ut sit omnium jure ipso regina. Triumphet licet, quibus vult virtutibus, fides, ac spes multa et magna proponat; tamen sine hac utræque (19) non stabunt; fides primo omnium si seipsam non amet, spes si non ametur. Adde, quod fides sibi soli prodest; charitas omnibus. Adde, quod fides non gratis pugnat; charitas autem etiam ingratis conferre consuevit. Adde, quod fides non transit in alium; charitas, parum est dicere transit, in alium, quæ (20) transit in populum. Adde, quod (21) fides paucorum est; charitas omnium. Adde, quod spes

lis remeare defunctos exsequiarum conversione juserunt. Et sane exsequias a Zenone sumi pro funeris comitatu ex sequentibus patet, ubi comitatus nictum in gaudium versum commemorat. Similiter etiam Ambrosius, lib. v in Luc., cap. 7, exsequiarum turbam appellans, *exsequias* pro turba filii viduæ funus comitante aperte sumpsit. In antiquis nimirum funeribus cadaver sequebantur homines funeream pompam comitantes; unde Terentianum illud: *Funus interim procedit, nos sequimur*; et ex hoc quidem *exsequias* dictas, quod populus sequeretur, donatus notavit. Interim hoc loco S. Zeno Arnobium imitatus cognoscitur.

(17) *Nunc reus erat*, dixit Cic. ad Attic. lib. ii: *Nunc videbam*, de Claris orat. Similiter etiam *modo erat*, apud Ovid., lib. i Trist., Eleg. 3. Iterum S. Zeno tract. 5, lib. 1, num. 4: *Nunc clamabas, nunc reddebas*, etc.

(18) *Præclara* legitur in mss. Pomp., Tol. et Vat. At in margine mss. Pomp. notatur *prædita*. *Prædita* autem pro *præclata* invenitur in Appuleio de Deo Socratis, et in glossis antiquis apud Ducangium in Glossario.

(19) In edit. Ver. emendatum erat *non proderunt*, de quo satis adnot. 2.

(20) Transire in populum charitas dicitur, quod omnibus prosit; fides autem prodest illi soli, qui fidem concipit; sicuti paulo ante dixerat: *Fides sibi soli prodest, charitas omnibus*.

(21) Fidem paucorum esse, charitatem vero omnium, eam in sententiam vere dici potuisse arbitratur, quod fides in paucis sit, quia Christiani sunt pauci præ cæteris infidelibus, qui licet fide careant, charitatem tamen aliquam habent, cum nemo sine aliquo amore esse possit: unde et gentes sese invicem diligere, et benefacere pluribus leguntur. Non itaque

ac fides tempus habent; charitas autem finem non habet (I Cor. XIII), momentis omnibus crescit, quantoque ab ea diligentibus invicem creditur, tanto invicem plus debetur. Non quemquam pro persona diligit, adulari quia nescit; non pro honore, quia ambitiosa non est; non pro sexu, quoniam illi unus estambo; non pro tempore, quia varia non est; non æmulatur, quia invidia quid sit, ignorat; non inflatur, quia humilitatem colit; non malum cogitat, quia simplex est; non irascitur, quia etiam injurias libenter amplectitur, non fallit, quia fidem ipsa custodit; non ulla re indiget, quia ei præter quod est, nihil est necessarium. Hæc rura, urbes ac populos, (22) composita 23 pacisque conservat. Hæc circa regum latera securos gladios (25) facit. Hæc bella premit, lites tollit, jura evacuat, fora compescit, odia eradicat, iras extinguit. Hæc mare penetrat, (24) orbem circuit, commercio nationibus necessaria subministrat. Potentiam, fratres, cito ejus edicam. Quidquid locis natura negaverit, charitas (25) reddit. Hæc conjugalit affectus duos homines sacramento venerabili unam cogit in carnem. Hæc humanitati præstat esse, quod nascitur. Hujus est munus, quod cara uxor, quod (26) generosi liberi, quod veri sunt patres. Hujus est munus, quod alii, ut nos, aut plus quam nos, proximi, vel amici sunt nobis. Hujus est munus, quod diligimus servos, ut filios; ac nos illi colunt libenter, ut dominos. Hujus est munus, ut, non dicam (27) notos, aut amicos, sed sæpe etiam eos, quos numquam vidimus, diligamus. Hujus est munus, quod antiquorum aut virtutes ex libris, aut ex virtutibus libros agnoscimus.

V. Sed quid ergo diutius demorer in humanis, quasi sola isto affectu sint prædita? Nonne videmus omne animantium genus congregatione, concordia testari charitatem; atque ita omnes motus quasi uno

hic de vera et Christiana charitate sermo est; secus admittenda esset Sparaverii emendatio: *Fides omnium est, charitas paucorum*. Sed cum huic emendationi nulli codices, nullæ editiones suffragentur; de charitate late sumpta hic locus accipiendus et interpretandus videtur: de quo plura dissert. II, cap. 5.

(22) Ita ex mss. Rem., Vat. et Pomp. In hujus postremi margine, et in Ven. edit. pro *pacisque* habetur *pacesque*; in edit. Veron. *paceque*; in Patav. *pace* deletio que ex emendatione, uti apparet, Sparaverii, cuius adnot. in fine referentur. Hæc lectio nobis quoque placeret, si cui codici vel editioni interetur. **D** At cum que ubique legatur, lectionem quatuor codicum cæteris præposuimus, quæ a Zenoniana syntaxi non discrepat; non nunquam enim conjunctionem que secundæ post virgulam voci auctor apposuit. *Composita autem pacis* pro pacta in concilianda pace composita dixit, et ellipsi usus est illius simili: *Amara curarum* apud Horatium, *abditæ montium*, et alia id generis plura apud Lucretium, Tacitum, Apuleium et alios.

(23) *Fallit* in plerisque codicibus et editione Ven. legitur. Solum in mss. Pomp., Zen. et in cæteris editis *facit*, quod retinuimus.

(24) *Urbem* pro orbem facili unius litteræ mutatione *perperam* in manuscriptis et editis scriptum est. Emendationem sensus persuasit. *Commercio* restitutum ex mss. Rem., Pomp., et edit. Ven., cum alio

A sensu magistra dilectione converti, ut quisvis intelligat, hoc fieri non posse sine naturalis amicitia disciplina? Quid autem pro se in necessitatibus gerant, omnibus nota porcorum quotidiana propemodum tam jucundi certaminis exempla declarant: quia aliquis eorum cum forte de numero audacis lupi rabie (28) rotatus, in præsens periculum 24 cœperit (29) infestationibus tyrannicis duci, omnes repente concelerant; laboranti subveniunt; pene armis ipsis inimici certatim se (30) crebro subjiciunt; ingenti fragore confundunt; exeris que mucronibus sordidis, velut testudine quadam resistunt; vincuntque facilius charitate, quod sigillatim nuda vix possunt superare virtute. Elementa quoque ipsa, fratres, satis diversa satisque repugnancia olim deprehendisset interitus, nisi ea B invicem mutuis æqualibusque temperantiæ dotata munèribus, perennis connubii fidei propagine benigna charitas illigasset. Nihil est prorsus, quod sine hac gratum, sine hac pacificum, sine hac fidele, sine hac securum, sine hac gloriosum, sine hac Deo junctum, sine hac possit esse perfectum. Denique cum Dominus interrogaretur, quod esset summum legis sacræ præceptum, sic ait dicens: *Diliges Dominum Deum tuum ex toto corde tuo, ex tota anima tua, et ex tota virtute tua. Et secundum simile huic: Diliges proximum tuum, tanquam teipsum. In his duobus (31) præceptis pendet omnis lex, et propheta (Math. XXII, 37, 39, 40)*. Unde manifestum est, dilectionem virtutum omnium divinarum esse substantiam naturalemque magistram: quoniam ex lege discitur, sed in mentibus nascitur: lex enim pendet ex charitate, non charitas pendet ex lege, sacra Scriptura dicente: *Justo lex posita non est, sed peccatori (I Tim. I, 9)*. Peccator autem ille est, qui charitatem non habet Dei: ac per hoc (32) operanti iram recte subjacet legi. Atqui forte aliquis dicat, lex spernenda est, quia

sensu legeretur sic: *urbem circuit: commercia nationibus necessaria subministrat*.

(25) *Reddit* pro *dedit*; nam ut notat Celsus J. C. de verborum significatione, L. *verbum* l. xx Dig., *Reddendi verbum quamquam significationem habet retro dandi; accipit tamen et per se dandi significationem*. Sic *reddere epistolam, jus reddere proflare* sæpius apud probatos auctores invenies. Quamquam cum de commercio hic sermo sit; *reddo* stricte accipi potuit, quatenus per commercium commutatis mercibus, aliud pro alio, quod accipitur, redditur.

(26) Genero-i hoc loco dicuntur non degeneres liberi, qui recte factis sui generis decus tumentur, idque potissimum charitate præstatur, quatenus hæc ad generis eju-dem decus conservandum ipsos impellit.

(27) In mss. Rem. et Urb. *ignotos*, aut *inimicos*: *ignotos* etiam legitur in codice Pomp., sed male; nam *ignoti* sequenti versu comprehenduntur. Paulo post pro *demorer*, in margine ms. Pomp. et Edit. Ven. legitur *demoror*, et *sunt* pro *sint*.

(28) Mss. Vat. et Urb. *denotatus*: Zen., Pomp. et Spar. *devoratus*: Tol. *denotatur*, qui mox cum cœpit pro cœperit.

(29) *Infestatio* est apud Tertullianum Apolog. cap. I. (30) Edit. Ven. et ms. Pomp. in margine habent *cerebro*.

(31) In editis et in Pomp. ms. margine *mandatis*; at in textu nec non in codicibus Rem., Tol., Zen., *præceptis*.

(32) In edit. Patav. *operans*; sed *perperam*: spectanda

justo necessaria non est, peccatori vero molesta est. Absit, fratres : imo potius veneranda est, quia veritatis speculum, quia rigida quædam dilectionis est forma : quidquid enim a justo didicit, id facere injustum quoque compellit : (33) bifarie incluta, unum glorificando, alium corrigendo.

VI. Constat ergo omne Christianitatis magis in charitate, quam in spe, vel fide esse depositum : sicut evidens testatur exemplum. Judas 25 (34) Iscariotes traditor Domini, et spem et fidem perdidit : quia charitas in ipso non mansit : nam et hæreses et schismata sic disseminantur, cum inflata fides ac spes, dilectionis a fundamento velluntur. Quid autem sine charitate sint non tantum istæ, sed et aliæ quoque virtutes, indice Paulo cognoscite : *Et si habuero, inquit, omnem fidem ita ut montes transferam, charitatem non habeam, nihil sum. Et si in cibos pauperum distribuero omnia mea, et si tradidero corpus meum, ut ardeam, charitatem autem non habeam, nihil proficio* (I Cor. I, 2, 5). Charitas enim, fratres, omnia diligit, omnia credit, omnia sperat, omnia sustinet. Charitas numquam excidit (Ibid., 7 et 8). Igitur non immerito Dominus Deus proximi dilectionem commendat : quoniam solum (35) præsumit servare posse, quod præcipit.

VII. Primum est itaque dilectionis officium, Deo refundere, quod nati sumus : solique debere, quod vivimus : nihilque prorsus cordis nostri in penetrabilibus retinere, quod (36) alieno jure servemus. At cum ab eodem hujus devotionis invitatione inhabitari, seu nos in ipso habitare cœperimus, sicut Joannes dicit : *Deus charitas est; qui manet in charitate, in Deo manet, et Deus in illo manet* (I Joan. IV, 16) ; tunc demum, fratres, charitatem per semetipsum ei condigne reddetur enim Pauli locus : *lex enim iram operatur*, ad Rom. IV, vers. 15. Emendavimus autem ex mss. et ceteris editis. Solus Urbini. codex habet *operantium*. Ms. Tol. paulo post : *quia et justo*.

(33) *Bifariam* scriptores Latini optimæ notæ habent, sicuti *trifariam*, *quadrifariam*, *multifariam*, etc. *Trifarie* tamen habet Diomedes grammaticus *multifarie* Plinius XVII, 7, et Solinus cap. 18, ex quibus Zenonis locutio satis vindicata videtur. Mss. Tol. et Urb. *induta pro incluta*.

(34) Mss. Pomp. et Zen. *Schariotes*, sicuti et mss. Hieronymi in cap. x Matth., pag. 57, similiter scribunt, et Hilarius in ps. cxxviii; in plerisque nostrorum mss. *Scarioth*.

(35) Hic præsumo aperte pro certo cognosco, ut monimus adnot. 6.

(36) Non quod nihil debeamus diligere præter Deum, cum proximum quoque Deus amare nos jubeat; sed quod nihil sit diligendum, nisi eo jure ac ratione, quam nobis Deus ipse præstituit, ita ut ipsum Deum in omnibus, quæ diligimus, diligamus.

(37) Sparaverius vult legere nostrum. *Sequens est, officium subintelligitur, id est secundum officium; de primo enim hactenus dixerat.*

(38) Mss. Tol., Urb., Zen. et Pomp. *expectavit*.

(39) In margine ms. Pomp. *exitum*.

(40) *Vultus* pro imaginibus dicti a Trebellio in Claudii, a Vopisco in Probi, a Capitolino in Maximi et Balbini Vitis, nec non in L. Cod. de publ. læt. nunt. ubi imperatorum imagines publico cultui expositas liquet. Hunc morem S. Zenonis ævo apud Christianos quoque obtinuisse ex hoc testimonio discimus; *Reges enim Imperatores appellat, ut ostendimus*

mus, quia facta commutatione, quod ejus est, fit pro partibus (37) nostris. Sequens est, ut etiam proximos eo affectu, quo nos ipsos diligimus, diligamus : maxime cum cognationis ipsa hoc exigant jura : clamat enim propheta : *Deus unus creavit vos. Nonne pater unus est omnium vestrum* (Mal. II, 10) ? Quisquis igitur nobilitatis suæ conscientiam retinet, diligit fratrem : nec aliquid audire (38) expectat ex lege, ne admonitione, pietati aliquid derogetur : tantumque se in ipso amat, ut oderit se sine ipso. Accedit ad cumulum, quod ideo Deus hominem ad imaginem et similitudinem suam fecit, ut contemplatione imaginis pateremur reverentiam veritatis; in eaque res conditione dimissa est, ut si quid mali, 26 vel boni cuiquam fecerimus, Deo fecisse videamur; propter quod non immerito Joannes peculiaris arcanorum Domini consultor constanter edicit : *Si quis dixerit, quoniam diligo Deum, et fratrem suum odit, mendax est : qui enim non diligit fratrem suum, quem videt, Deum, quem non videt, non potest diligere* (I Joan. IV, 20). Decertemus igitur, fratres, inter nos mutui amoris æmulatione gloriosa; imaginemque Dei dignissime venerando, declaremus quid ipsi veritati debeamus, scientes, quoniam si quis imaginem læserit, in (39) exitium suæ animæ incitat veritatem. Nec est dicto longe probatio. Si incluti cujusquam Regis (hominis tamen) (40) vultus, quivis ulla violaverit ratione; nonne continuo velut sacrilegii commissi capitales poenas luit? quanto magis in Dei causa fortius præcavendum est, quem solum veretur, quidquid in (41) virtutibus naturæ a Regibus ipsis quoque metuitur?

VIII. Sed necessario unicuique sinceri amoris est noscenda proprietas, ne sub suo nominis (42) con-

tractat. I adnot. 38. Patet etiam ex Ambrosio serm. 10 in ps. cxviii, num. 25 : *Qui coronat imaginem imperatoris, utique illum honorat, ejus imaginem coronavit : et qui statuum contempserit imperatoris, imperatori utique, cujus statuum conspulerit, fecisse videtur injuriam*. Et lib. vi Hexameron, cap. 9, num. 57 : *Ære fusa principum capita, et ducti vultus de ære vel de marmore ab hominibus adorantur*. Quod porro de capitali poena in imaginum violatores tradit Zeno, spectat legem Julianam majestatis allegatam D. I. 45, tit. 4, l. 5 et 6. S. Methodius, apud Damascenum, relatus testimonio ultimo post Or. 3 de *Imaginibus*, tom. I, pag. 390, eos condemnatos testatur, qui in principum imagines probra coniecissent, ac si in ipsos principes peccassent. Similia habet S. Basilii, enarrat. in Isaiam cap. 13, apud eundem Damascenum, pag. 366. Spartianus quoque, in Caracallæ Vita, pag. 87 : *Damnati sunt eo tempore, qui urinam in eo loco fecerunt, in quo statuae, aut imagines erant principis*. Cælebris item est imperialium statuarum historia, quæ Antiochiæ dejectæ magnam ibidem perturbationem severissimæ punitionis metu excitarunt; qua occasione S. Joannes Chryostomus plures orationes habuit ad populum, quæ de statutis inscribuntur. Minimus alia plura.

(41) *Virtutes naturæ* heic vocantur fulmina, terræmotus, morbi, seu (ut loquamur Psalmistæ verbis, ad quæ S. Zeno respexisse videtur) *ignis, grandis, nix, glacies, spiritus procellarum*; et sensus est, hæc naturæ virtutes, quæ ipsi regibus metum incutiant, neminem vereri, nisi solum Deum, cujus nubibus parent; nam *faciunt verbum ejus*.

(42) Ea committi dicuntur, quæ in discrimen ac

mittatur regula veritatis; est enim et alius amor sane salutis nostræ contrarius; cui recte hominis forma tribuitur, quia temporalis ac fragilis esse cognoscitur. Ideo lineamento puerili depingitur, quia ejus lasciva lubricitas nec annis senilibus **27** temperatur. Ideo nudus, quia voluntas ejus est turpitudine. Ideo pennatus, quia in quæcumque conceperit, velociter ruit. Ideo telis facibusque constructus, quia illicitis ardoribus semper junctus est gladius. Ideo autem cæcus, quia cum exarserit, non ætatem considerat, non formam, non sexum, non gradum, non sacrosanctum illum (43) saltem sanæ pietatis affectum. Hic facibus suis (44) Evæ pectus incendit. Hic Adam suis telis occidit. Hic Susannam conatus est duorum seniorum aut prodigiosis ignibus subjicere, aut parricidalis gladio jugulare. Hic Joseph mulieri (45) flagitat esse violentum; quem etiam, dum denudat, esse non invenit impudicum. Hic (46) synagogam expugnavit, cum sua illi arma concedit. Hic ubique turbulentus, ubique fertur insanus. Promittit, (47) fallit, dat, tollit: nunc tristis, nunc hilaris, nunc humilis, nunc elatus, nunc ebrius, nunc jejunos, nunc accusator, nunc reus. Jocatur, ludit, pallet, tabet, suspirat, (48) celat, obsequitur: aut tentat, aut decipit, (49) pejusque blanditur, quam furit. Occasionem ullam prorsus nocendi non præterit. Vultis scire, quod malum sit? in ipso fructu suo etiam ipse se odit. Venenis ejus quotidie totus exæstuat mundus: pestiferisque voluptatibus ita corrupta sunt omnia, ut quidquid in eo geritur, non debere diligi a nobis sacris vocibus dum jubetur, recte sapientibus execrabilis esse videatur, Joanne dicente: *Nolite diligere mundum, neque ea, quæ in mundo sunt. Si quis dilexerit mundum, non est charitas patris in illo: quoniam omne, quod in **28** mundo*

certamen quoddam conjiciuntur. Sic apud Juvenalem, Sat. vi, v. 435, legitur *committit vates, et comparat*, propterea quod ex comparatione periculum ipsorum fiat. Itaque *ne sub sono nominis committatur regula veritatis*, idem est ac ne ob nominis similitudinem in discrimen et periculum conjiciatur. At forte cuipiam magis arrideat lectio ms. Urb. in quo scribitur *commutetur*.

(43) Mss. Vat., Pomp. *saltem* et cum Urb. *sua*. In margine autem Pompeiani codicis, *saltem sane*.

(44) Quid hoc loco innuat S. Zeno, dictum est latius dissert. II cap. 4, ubi similem locum ex tract. 13 lib. I pluribus explicavimus.

(45) *Flagitare* pro *infamare et accusare* legitur apud probatos scriptores. Vide Festum voce *intercutem*, et Tacit lib. I cap. 53. Est autem *flagito* præsertim de infamia rerum turpium, sicut etiam usurpatur pro *petere*, seu *agere stuprum*; et similiter *flagitium* pro *stupro*. Amor autem Josephum infamavit intentati turpis flagitii, ac si violentiam, quam passus fuerat, ipse mulieri intulisset, Ms. Vat. pro *flagitate* habet *flagitasse*.

(46) Sparaverius indicari heic censet historiam descriptam Numer. xxv, Jud. xx, xxi.

(47) Restituimus *fallit* ex mss et; editione prima, quod verbum a cæteris editionibus aberat.

(48) Ms. Urb. *zelat*, quo verbo usus est Tertullianus in carmine contra Marcionem et Interpres vulgatus psalm. LXXIII, 3. At Zeno, tract. 4, n. 2, *zelatur* pro *zelat* scripsit.

est, concupiscentia est carnis et concupiscentia oculorum et ambitio sæculi: quæ non est a patre, sed ex concupiscentia mundi (I Joan. II, 15, 16): per hanc enim diabolus cum (50) diverse hominum mentes (51) capit ac decipit, sic cupido vocitari a luxuriosis suis, sibi cultoribus, cœpit.

IX. Nunc ergo videamus, unde vera charitas veniat, ubinam consistat, cui vel maxime debeatur. Utique illi, qui hominem fecit; qui ei munus perpetuæ charitatis similitudinem suam tradidit; qui orbem terræ donavit: qui omnia elementa mundi cum animantibus suis ejus potestati subjecit; qui ei annos, tempora menses, noctes, dies, clarissimosque duos regalium orbium currus (52) munerifero semper vicissitudinis delectamento servire præcepit; qui eum supradicti amoris (53) male dulcibus venenis occisum, infernæque sedi submersum, majestatis suæ (54) sacramento vivificatum, insuper regni cœlestis participatione ditavit. O charitas, quam pia et quam opulenta! o quam potens! nihil habet, qui te non habet. Tu Deum in hominem (55) demutare valuisti. Tu eum brevium, paulisper ab majestatis suæ immensitate peregrinari fecisti. Tu virginali carceri novem mensibus religasti. Tu Evam in Mariam (56) redintegrasti. Tu Adam in Christo renovasti. Tu sacram crucem in salutem perditam jam (57) mundo providisti. Tu mortem Deum mori docendo vacuasti. Tuum est, quod cum occiditur ab hominibus Deus omnipotentis Dei filius, nullus irascitur de duobus. Tu populi cœlestis animam tenes, cum ornas pacem, fidem custodis, amplecteris innocentiam, veritatem colis, patientiam diligis, spem repræsentas. Tu **29** diversos homines moribus, ætatibus, ditione, ex una natura unum spiritum, unum efficis corpus. Tu martyres gloriosos a confessione Christiani nominis nullis tormentis, nullâ

(49) Ms. Pomp. *præiusque*.

(50) Idem ms. *diversa*: dein Urb. *mentes captas decipit*.

(51) Suis ab editis aberat; retinuimus ex mss. Rem. et Pomp.

(52) *Legebatur numerifero*: at placuit lectio mss. Pomp., Tol et Urb.; quippe sol et luna, dum delectant, etiam prosunt.

(53) Ms. Vat. *valde dulcibus*.

(54) Incarnationem divini Verbi SS. Patres sæpe *sacramentum*, seu *mysterium* appellant ex Paulo I Tim. III, 16. Hinc noster episcopus, tract. 12 lib. I, num. 4, loquens de Christo, qui dicitur tum Dei, tum hominis filius, *Dei filius*, inquit, *ad ineffabilem originem pertinet, hominis ad sacramentum*, id est ad incarnationem. Sic etiam Chrysologi sermo 147, de *Incarnationis sacramento* inscribitur. *Sacramentum* autem pro *mysterio* accipi ostendemus lib. II tract. 9, adnot. 12.

(55) Hæc formula, quæ post Eutyechianam hæresim exclusa fuit, Zenonis ævo inculpate et catholico sensu poterat usurpari, ut latius diximus dissert. II, c. 1, § 3, *Breviatum* participium ex *brevio*, *as*, quod verbum adhibet Quintilianus, lib. I, cap. 9; Manilius, lib. III, vers. 461. Lactantius in Epitome, c. 8, *Breviatis gradibus ascendere* apud Sidonium lib. II, ep. 2.

(56) Ms. Pomp. et edit Ven. *reintegrasti*: tota verò hæc sententia deest in ms. Vat.

(57) Ms. Rem. addit *in mundo*; sed datus est,

novitate mortis, nullis præmiis, nullis amicitis, A nullis affectibus, omni sane tortore pietatis mordacitate peioribus, separari permittis. Tu, ut nudum vestias, nuda esse contenta es. Tibi fames suginatio est. Si panem tuum inops esuriens manducaverit, tuus census est, totum in misericordiam habere, quod habes. Tu sola rogari non nosti. Tu oppressos vel cum dispendio tui incunctanter eripis in qualibet angustia constitutos. Tu cæcorum oculus. Tu peccatorum. Tu scutum fidelissimum viduarum. Tu melior pupillarum, plus quam uterque, parens. Tibi oculos nunquam siccos esse aut misericordia permittit, aut gaudium. Tu tuos ita diligis inimicos, ut inter eos charosque tibi quid distet, nemo discernat. Tu, inquam, cœlestia humanis, humana cœlestibus jungis arcana. Tu divina custodis. Tu in Patre imperas. B Tu (58) tibi in Filio obtemperas. Tu in Spiritu sancto exsultas. Tu cum in tribus una sis, nullo pacto divi-

qui a verbo *providisti* regitur. Dein ms. Vat. *Tu mortem Domini mori.*

(58) Tibi restitutum ex mss. Rem., Vat., Pomp. et Zen. Quomodo autem Pater imperet, et Filius obtemperet, explicat S. Zeno, lib. II, tract. 1, et 6. Pater autem obtemperare sibi imperanti in Filio dicitur, quatenus qui Filius facit, eadem efficit et Pater. Joan. XIV, 10: *Pater autem in me manens et ipse facit opera.*

(59) In Filio pro in Filium dixisse videtur S. Zeno. Vide adnot. 7 in tr. 16 l. II.

(60) Ms. Rem. *potentia*. Ms. Tol. *sola Trinitatis potentia*. Idem habet et codex Vat. qui pro *convertis* scribit *convenistis*. Hic locus corruptus, ut videtur, et obscurus. Deum quidem a potentia actu operatrice appellari, patet ex aliquot Patrum sententiis: quæ videsis apud Dionysium Petavium tom. I *de Theologicis dogmatibus*, lib. VIII, cap. 8. Quid autem claritas Deus dicatur ratione potentia, quam *sola* charitas *convertit*, non plane intelligas, nisi explices sic, nimirum solam charitatem, qua Deus se et nos diligit, effecisse, ut is se se foras communicaturus, potentiam in mundi creatione exerceret, ut scilicet ii essent, in quibus divina perfectiones elucescerent, quosque suæ bonitatis participes faceret.

TRACT. III.—(1) *Doctos* Zenonis sermonibus adfuisse hinc colligimus: qui autem hi fuerint, paucis coniciamus. Cum hoc in sermone eam justitiam S. Antistes commendat, quæ a Gentibus ex philosophorum præciis stultitia auderet; eam vero reprobat justitiam sæcularem, quæ injusta quidem, sed sapientia a Gentibus prædicabatur; *doctos*, qui Zenonis sermonem cachinnos exciperent, ipsos ethnicos fuisse quispiam existimet: quippe qui ex falsa justitia, quam colebant, sapientes se vere esse, Christianos autem huic justitiæ inimicos, stultos ac imperitos putabant. Sed alia fortasse de causa ipsos Ethnicos *doctos* hic appellari crediderimus, cum cachinnos ex hisce doctis hominibus mutuati, ob sermonem non *factum*, qui ab ipsis *quæritur*, a se autem *elingui* et *imperitissimo* abesse affirmat. Vulgata nimirum erat apud ethnicos opinio, se solos, qui politioribus litteris et philosophiæ vacabant, doctos esse; Christianos autem ab hisce studiis alienos, rudes et imperitos nuncupabant. Hinc Cæcilius ethnicus apud Minucium Felicem in Octavio p. 32, adversus Christianos sic loquens inducitur: *Indignandum omnibus iudolescendumque est, audire quasdam, et hos studiorum rudes, litterarum profanos, expertes artium etiam sordidarum, certum aliquid de summa rerum ac majestate decernere, de qua tot omnibus sæculis sectarum plurimarum usque adhuc ipsa philosophia deliberat*. Similia Celsus oggerit apud Origenem, lib. III, pag. 144, *illiteratissimos et rusticis-*

deris; nulla humane curiositatis calumnia commoveris. A Paterno fonte (59) in Filio tota refunderis; et tamen tota ubi refunderis, nec recedis. Recte Deus diceris: quia Trinitatis (60) potentiam sola convertis.

30 TRACTATUS III.

De Justitia.

I. Fortassis de circumstantibus (1) doctis quispiam in cachinnos erumpat, quod homo imperitissimus et elinguis, aliquid audeam de justitia disputare, de cujus proprietate excellentes ingenio et doctrina (2) viri nihil certi libris ingentibus prodiderunt. Sed ego 31 non curem, de me quemadmodum quis jocetur: non enim in Ecclesia Dei fucatus quæritur sermo, et non veritas pura; a qua longe omnes illi non in merito aberraverunt, qui justitiam Dei manere in (3) eloquentiæ viribus æstimabant. Denique cum eam comprehendere non possent (neque enim poterant

simos vocans Christianos; et Julianus Apostata eadem scripserit: fertur ex orat. 4 Nazianzeni in Julianum, et a Cyrillo Alexandrino, lib. VI, contra eundem. Legenda etiam, si libet, quæ ex Gentium sensu refert Ariobius, lib. II, pag. 45. Interim cogita, lector, quanta Zeno eloquentia et doctrina fuerit, cum et docti ethnici ad eum audiendum convenirent. Ex his porro ecclesiam patuisse omnibus, non catechumenis solum et hæreticis, sed ethnicis etiam, dum sacra concio haberetur, plane convincitur; quod aliis ejusdem et sequioris ævi monumentis aperte decretum invenitur. Vide Concil. Valent. c. 1, Cartag. IV, c. 84. Tertulliani tamen ætate id catholici minus probatum fuisse videtur ex libro *de Præscript.* c. 41, ubi hæreticorum morem a catholicorum saltem Africæ disciplina alienum reprehendens ait: *In primis quis catechumenus, quis fidelis, incertum est: pariter adeunt, pariter audiunt, pariter orant; etiam ethnici si supervenerint, Sanctum canibus, et porcis margaritas. licet non veras, jactabunt. Simplicitatem volunt esse prostrationem discipline, cujus penes nos curam lenocinium vocant. At quæ disciplina tribus primis sæculis, dum ob persecutiones latendum erat, catholicis displicuit; ea post redditam Ecclesiæ pacem, dum nihil ab advenientibus ethnicis erat metuendum, eosque discernere et statò tempore excludere licebat una cum catechumenis, ne Sanctum canibus præberetur, placuit. Sic etiam Judei coram omnibus legem interpretabantur, de quo multa Valerius in notis ad Eusebii Historiam, lib. II, cap. 6. Itac porro in Zenoniana periodo pro audeam ms. Pomp. habet audeat.*

(2) *Nos veri juris germanæque justitiæ solidam et expressam effugiem nullam tenemus; umbra et imaginibus utimur*: ita Cicero ingenue confessus est lib. III *de Officiis*, ethnicorum philosophorum personam gerens; qui multa licet de justitia tradiderint, nihil tamen eos solidi, nihil veri attingisse fuisse probat Lactantius, lib. V *Divin. institut.*, ex quo S. Zeno in hunc tractatum non pauca derivavit, ut mox videbimus. Id ipsum poetæ quoque ethnici intellexerunt; ac proinde *finxerunt*, inquit idem Lactantius, lib. IV, cap. 5, *justitiam offensam vitium hominum cessisse et terra, in cælumque migrasse*. In sequenti periodo edit. Veni. non *curo pro non curem*, et ms. Urb., *jocatur pro jocetur*.

(3) Philosophos hic et oratores ethnicos S. Zeno notat. Philosophi ethnici, qui in scholis publicis philosophiam tradebant Ambrosij quoque tempore, ut discimus ex lib. I *de Fide* cap. 13, in sermone *divites sunt*, ait idem auctor, Enar. in psal. XXVI, num. 28, et ex his plerosque *phaleratis sermonibus artem suam jacture prudentiæ notat* lib. VII in *Lucam* num. 66. Sophistæ autem præcipue indicantur, quorum

sine magisterio (4) divinæ sapientiæ, cujus notitiam A non habebant), duas asseruere justitias, (5) unam civilem, **32** alteram naturalem: quarum fecit apertissime, cum ad Romanos loqueretur Apostolus, mentionem dicens: *Nam justitiam Dei ignorantes, et suam volentes constituere, justitiæ Dei non obediunt.* (Rom. x, 3.) Sed cum de (6) futuro nihil opinantes, præsentis tantum vitæ commoda inspiciunt, falsamque adversus veram pro vera defendunt; sic utramque mediis e manibus, oculis patentibus, perdiderunt: Dei, cum (7) stultam putant, quod elaboret

mos erat paratæ esse semper, ut de quacunque re subito dissereret, teste Cic. lib. II de *Finibus*; et in hoc ficiam quamdam vacuumque sapientiæ speciem jactabant, eamque ostentationis, aut quæstus causa profitebantur, ut idem ait *Academicarum questionum* lib. IV, cap. 23. Cum porro apud Genes justitia diceretur, quidquid in proprium commodum utilitatemque cederet, ut ex dicendis constabit; hinc S. Zeno in hac Sophistarum vaniloquentia ipsorum justitiam esse non abs re affirmat. De hoc propterea memoratus Ambrosius, lib. II de *Abraham*, c. 10, n. 76: *Sæculi istius sophistæ, inquit, traxerunt definitionem hujusmodi, quod sapiens vir bonus dicendi peritus sit: ubi sapientem et bonum pro eodem accipi, utrumque autem in dicendi peritia a Sophistis positum vides. De oratoribus vero ethnicis in sophistarum schola eruditis, qui eloquentiæ sapientiam præ se ferentes injustis quæstibus inhiabant, vide que a nostro Auctore dicuntur num. 2. Edit. Ven. pro in eloquentiæ viribus habet in eloquentia et viribus.*

(1) Quod nimirum sola illa, que per fidem discitur, est vera sapientia veraque justitia, unde S. Zeno, num. 4: *Nisi credideritis non intelligetis*; et Lactant. lib. VI *Institut.* cap. 9: *Qui Deum ignorat, et ipsam justitiam ignoret necesse est.*

(5) Inter sophistas celebris Carneades, ille, qui duas Romæ de justitia orationes habuit, alteram qua illam statuere contendit, alteram qua eandem evertere ac nullam esse probare conatus est: sophistarum enim laus erat maxima in utramque partem disputare. In oratione autem, quam contra justitiam recitavit, distinctionis, que hic a Zenone indicatur, semina continebantur; hujus enim orationis fragmenta aliquot cum recitasset Lactantius, lib. VI *Institut.* c. 16: *Ita ergo justitiam, inquit, cum in duas partes divisisset, alteram civilem esse dicens, alteram naturalem, utramque subvertit, quod illa civilis sapientia sit quidem, sed justitia non sit; naturalis autem illa justitia sit quidem, sed non sit sapientia.* Hoc ex fonte S. Zenonem ebibisse nihil dubitamus. Justitiam porro civilem, quam sapientiam quidem, non autem justitiam esse fatebatur Carneades, vocabat jura, que sibi hominis pro utilitate sanxerunt; cum scilicet suis commodis, suæ sanitati et vitæ studerent magis, quam alienæ; imo etiam cum alienarum et fortunarum et vitæ si opus esset, injuria, idque sapiens esse dicebat, etsi justum dici non possit: justitiam vero naturalem illam esse aiebat, qua homo neminem lederet, summum cuique tribueret, et pati ipse potius in bonis ac vita eligeret, quam cuiquam vim ac injuriam inferre; et hæc apud Carneadem habebatur summa stultitia, etsi justitiam vere esse negare non posset. Hæc ex memoratis fragmentis suscitanda nobis erant, ut cætera, que huic fundamento a Zenone superstructa sunt, facilius intelligantur.

(6) Ethnicis illi philosophi, contra quos hic agitur, cum de virtute disputant, inquit Lactantius lib. V, cap. 17, expetendam esse aiunt sua causa; ejus enim præmia, que sunt æterna et immortalia, nullo modo vident. Equidem præter honorem virtuti redditum nullam aliam æternam illi mercedem fore putarunt.

dispendio suæ, non dicam facultatis, sed etiam, si opus sit, et salutis, alii magis prodesse, quam sibi: suam, quia quamvis sit sapientiæ nomine falso vestita, tamen suis commodis consulendo, quod sine alienis incommodis omnino non potest procurari, a quovis vere stultissimo negari non possit (8) injusta.

33 II. Cæterum si scire potuissent veram justitiam, cujus est immortalitas merces, propterea simulatæ stultitiæ velamine adoptam, ut res magna magnis virtutibus magnisque laboribus quæreretur;

Hinc apud Ciceronem, ut ex dialogo de *Republica* jam deperdito notat idem Lactantius, lib. V, cap. 18: *Idem ille justitiæ defensor Lælius. Vult, inquit, plane virtus honorem, nec virtutis ulla alia merces.* Huc autem tota refertur causa, cur illi veram justitiam sapientiamque non noverint, sed hanc potius maximam stultitiam judicarent. *Si enim, inquit idem Lactantius, post mortem nihil sumus; profecto stultissimi est hominis non huic vitæ consulere, ut sit quam diuina et commodis omnibus plena.* Vide etiam cap. 15. Post pauca pro utramque ms. Urb. utraq.

(7) Hoc loco prospiciuntur illa Carneadis in oratione adversus justitiam; ubi cum illud sibi probandum sumpisset, aut nullam esse justitiam, aut, si sit aliqua, summam esse stultitiam, quoniam sibi noceret, alienis commodis consulens: id argumentis partim ad bonorum fortunæ, partim ad vitæ dispendium pertinentibus confirmare studuit; quæ Zenonem legisse apud Lactantium cap. 16, et habuisse in animo, cum hæc scriberet, nobis satis credibile est; unde, ut Auctoris sententia penitus intelligatur, ea proferre non piget. Primum de bonis fortunæ sic: *Bonus vir si habeat servum fugitivum, vel domum insalubrem ac pestilentem, quæ vitia solus sciat, et ideo proscibat, ut vendat; utrumne profitebitur fugitivum servum ac pestilentem domum se vendere, an celabit emptorem? Si profitebitur, bonus quidem, quia non fallat, sed tamen stultus judicabitur, quia vel parvo vendat, vel omnino non vendat. Cedit subinde aliud exemplum hominis reperientis aliquem, qui aurichalcum se putet vendere, cum sit aurum; et quæstione proposita, Tacetibus, inquit, ut id parvo emat, an indicabit, ut magno? respondet: Stultum plane vis detur malle magno. De bonis autem vitæ sic: *Justitia est hominem non occidere, alienum prorsus non attingere. Quid ergo justus faciet, si forte naufragium fecerit, et aliquis imbecillior viribus tabulam ceperit? Nonne illum tabula deturbabit, ut ipse conscendat, enque nixus evadat, maxime cum sit nullus medio mari testis? Si sapiens est, faciet: ipsi enim perendum est, nisi fecerit. Si autem mori maluerit, quam manus inferre alteri; jam non injustus ille, sed stultus est, qui vitæ suæ non parcat, dum parcat alienæ. Et alio simili allato exemplo concludit: Si non fecerit justus, sed idem stultus sit necesse est.* Hactenus ex oratione Carneadis Lactantius.*

(8) Ipse Carneades in ea oratione, qua veram justitiam impugnaturus, civilem alteram defendit, quam sapientiam vocavit, injustitiam cum hæc conjunctam inficiari non ausus est, imo satis ultro concepit, cum loquens de eo, qui vitium rei celans rem majore pretio vendit; *Si celaverit inquit, erit quidem sapiens, quia rei consulit, sed idem malus, id est injustus, quia fallat.* His similia in alio apud Lactantium fragmento reperiuntur. Aperitur loquitur Cicero in dialogo de *Republica*, ubi Furium pro Carneade, Lælium autem contra disputantem induxit. Licet enim Furius civilem mundi justitiam quam suam S. Zeno vocat, propugnaret acerrime; eam tamen, inquit Lactantius cap. 16, sapientiam quidem esse concesserat, sed injustam.

incunctanter optarent stulti judicare se justis, quam sapientes injusti: maxime cum jam sit eorum fraus omnis in medio, non enim (9) rem valuerunt transferre, sed nomina, justitiam stultitiæ, injustitiam sapientiæ vocabulis infamantes: quæ si ad sua corrigas propriisque sedibus reddas, invenies injustitiæ magis stultitiam, justitiæ sapientiam convenire; quod etiam sacræ legis testimonio probare non desinam, cujus ista sunt verba: *Nam quia sapientiam Dei non cognovit sæculum per sapientiam, Deus optimum existimavit per stultitiam prædicationis salvos facere credentes* (1 Cor. 1, 21). Et iterum manifestius: *Si quis inter vos videtur sapiens esse in hoc sæculo, stultus fiat, ut sit prudens: nam hujus mundi sapientia stultitia est apud Deum* (1 Cor. 13, 18, 19). Ob quam causam idem Deus per prophetam hactenus protestatur: *Non gloriatur sapiens in sua sapientia, neque gloriatur fortis in fortitudine sua, neque dives in divitiis suis, sed in hoc gloriatur, qui gloriatur, intelligere et scire, quia ego sum Dominus, qui facio misericordiam et judicium et justitiam super terram* (Jerem. 17, 23, 24). O quam paucissimis verbis omne hoc mundi enixe quod geritur negotium, peroravit! his enim tribus rebus, quæ fundamenta sunt omnium vitiorum, violentis quasi quibusdam tempestatibus naufragatum momentis universis in interitionem cogitur omne genus humanum. Namque sapientia densis (10) exæstuantis argumentis, suasorio ac delectabili luculentæ orationis compta mendacio, armata vocis tuba et gladio linguæ, omnes actus ad se trahit, congregat turbas, concionatur; lites sic discernit, ut seminet, pravos ac lubricos colligit mores; legibus (11) suis suas leges impugnat: jus jure (11) distringit. Quis non videat num-

(9) Similiter Lactantius, lib. vi, cap. 16: *Nomina tantummodo immutant, res ipsæ manent.*

(10) Ita mss. Rem., Tol., Pomp.; alibi autem et in editis æstuantis. Hic vero Auctor Ethnicorum oratorum præstringit sapientiam in eloquentia constitutam, qua auditores et iudices in propriam adducere sententiam, non ratione aliqua, sed affectibus, qui sæpe contra rationem et leges, si ita ferret cominodum, excitandi a rhetoribus tradebantur. Inter multa id generis præcepta unum cœdimus ex Cicerone, lib. 11, de Orat. pag. 70: *Nihil est enim in dicendo majus, quam ut faveat Oratori is, qui audit, utque ipse sic moveatur, ut impetu quodam animi et perturbatione magis, quam judicio aut consilio regatur. Plura enim multo homines judicant odio, aut amore, aut cupiditate, aut iracundia, aut dolore, aut lætitia, aut spe, aut timore, aut errore, aut aliqua permotione mentis, quam veritate, aut præscripto, aut juris norma aliqua, aut judicii formula, aut legibus.* Vide quæ contra id generis eloquentiæ, disseruntur in dialogo de Causis corruptæ eloquentiæ num. 25, quem alii Senecæ, alii Quintiliano, alii aliis tribuunt; unde in editis variorum Auctorum operibus subjectus legitur. Paulo post pro colligit ms. Urb. congerit.

(11) Ita in mss. Rem., Tol., Pomp., Vat.; alibi vero et in editis distringit. *Distingo* heic est pro *deleo, destruo, everto*, sicut apud Florum, lib. 14, cap. 1, *distringere incendiis urbem*, et apud Frontinum libri primi caput nonum eodem sensu inscribitur *de distringendis hostibus*.

(12) In editis adeo, quod; in ms. Rem. ideo: in Pomp. quod deest. Placuit ex his scribere ideoque. Textui porro lucem afferre potest locus Lactantii ex

quam recti aliquid illam facere vel fecisse, quod fecerit? Vultis scire, quam justa sit? miseram se putat, nisi everterit veritatem. Cæterum fortitudo, quæ hominibus est cum feritate communis, omne jus in viribus habet; quod facere prævaluerit, aestimat rectum: (12) ideoque sine ulla reverentia divinæ atque humanæ religionis delet abrupte igni ferroque cum sua sibi tota substantia incolas, civitates, et rura, nihil omnino metuens amicæ mortis fiducia; denique quod sapientia legibus per industriam colligit, uno impetu aliquotiens (13) clavis oculis illa dispergit. Tertio dives est avaritia, utraque cujus exaggerare opulentiam velocitate mira contendunt; cui totus militat mundus; ætas cui universa deervit. Proh nefas! quæ iste sunt tenebræ? inest omnibus, et ab omnibus, quasi non sit, arguitur. Accusatur, et tamen colitur: jugulat, et amat. Invincibile profecto calamitatis est genus, cui, subjugata sapientia, serviet virtus.

III. Videtisne jam manifeste sapientiam hujus mundi non esse justitiam? et quidem nec veram sapientiam: quia fieri non potest, ut verus sapiens non sit et justus: justus adæque verus non sit et sapiens: quia justus esse non potest stultus, neque sapiens injustus, ipsa ratione docente: (14) qui enim stultus est, quid sit bonum ac malum, nescit; nec potest scire, quid reprobet, quid teneat; et ideo semper peccat, quod est justitiæ contrarium: justus autem ab omni peccato se abstinet: quod propterea facit, quia pravi bonique notitiam gerit, quod est utique sapientis. Unde fit, ut numquam justus possit esse, qui stultus est: neque sapiens, qui fuerit injustus. Cæterum sive

lib. vi, cap. 6, ubi ab Ethnicis fortes viros pro patria morti se se subjicientes summis laudibus elatos prodit, *qui eversis civitatibus gentibusque deletis patriæ prospicerent, fines propagarent, etc.*, et cap. 9: *Populus ipse Romanus per Feciales bella indicendo et legitime injurias faciundo semperque aliena cupiendo atque rapiendo possessionem totius orbis comparavit.*

(15) In editis clavis. Porro tum in mss. tum in editis hic locus uno contextu effertur, ita ut planè intelligi nequeat. Sic enim scribitur: *clavis oculis illa tertio dives est avaritia.* Correximus ut in textu, ubi cum verbum dispergit aperte suppleendum fuit, ut sensus constaret, tum vero punctum affigendum, post quod tertia orationis a Paulo propositæ pars, quæ avaritiam spectat, a Zenone exponitur illis verbis: *Tertio dives est avaritia, etc.* Ita commode intelligitur utraque referri ad eloquentiam et fortitudinem avaritiæ faventes de quibus Auctor hactenus dissererat.

(14) Lactantius, lib. v, cap. 17, eadem fere habet, adeo, ut ex iis Zenonem profecisse, et non nulla etiam ad verbum descripsisse appareat: *Denique, inquit Lactantius, ut concludam disputationem, non posse eundem justum esse ac stultum, eundem sapientem et injustum, docet ipsa ratio. Qui enim stultus est, quid sit justum et bonum, nescit, et ideo semper peccat. Dicitur enim quasi captivus a vitio, nec resistere ullo modo potest, quia caret virtute, quam nescit. Justus autem ab omni peccato se abstinet, quod aliter facere non potest, quam si habeat recti pravique notitiam. Rectum autem discernere a pravo quis potest, nisi sapiens? Ita fit ut numquam possit esse justus, qui stultus est; neque sapiens, qui fuerit injustus.* Edit. Ven. pro bonum ac malum habet bonum aut malum.

justo, sive sapienti si alterum defuerit ex duobus, quod illi putaverunt, nec sapiens profecto erit ille, nec justus.

IV. Satis, ut opinor, præstigiae mundanae patuerunt: in quibus cum peritius agant universi homines, quam dici potest, superfluum est demorari. Unde nunc ad veram justitiam veniamus, omnium (15) fontem matremque virtutum: quæ præter cæteras tota se ad alienas utilitates colligit atque explicat, sciens, quid Deo principaliter debeat, nihil sibi ipsa concilians, nihil proprium derelinquens, nisi quod fideliter sine ulla jactantia ejus fungitur voluntate. Est autem in publicum tota prominens atque diffusa: sic tamen, ut sentiri se magis cupiat, quam videri: plane cauta, ne quam declinet in partem, ne in aliquo se ipsa reprehendat, ne opere cæpto unquam deficiat. Hæc captivorum (16) juga redemptionibus frangit: incarcerationis medendo plus carcerem novit blanda pervigil cura: ægritudinem cum ægro (17) patitur: abjecta cadavera intacta inhumataque esse non patitur: in pauperos miserosque sua necessitate neglecta (18) pietatis largiter et furtim semina spargit: nec rogari se permittit, nec vicaria laudis remunerari mercede: hoc damnum grave: hoc æstimat crimen: nam nihil relinquendo **36** sibi, beata cupiditate antecedit avaritiam: homines enim illa possidet; ista Deum. Adhuc accipite, ad propriam sedem palmamque propositam quanto amore, qua devotione festinet. Si quis eam provocat in iudicium, ut ejus auferat tunicam, libens illi pallium quoque concedit; maledicitor, et benedicit: creditur et gratias agit: iugulatur, et non repugnat: pro percussoribus suis Deum insuper exorat. Una illi sola principalis sollicitudo ac maxima est cautio, ne quid mundo debeatur, ne quid horum digne patiat. Hanc, qui divinas litteras aut non legerunt, aut lectas (19) irritas putaverunt,

(15) *Justitia fons est ipsa virtutis.* Lactantius lib. v, cap. 5. Post pauca pro *colligit* mss. Rem., Tol. et Zen., *corrigit*.

(16) *Jugum pro captivitate, seu pro instrumento, quo captivi ligantur, sumptum liquet, ad similitudinem veri jugi, quo boves ligantur invicem et servituti subjiciuntur.* Cic. Philip. 1, cap. 2: *Cujus a cervicibus jugum servile dejecerant*; et Plinius, in Paneg. cap. 11, *jugum excusserant*. Lactantius, lib. vi, c. 12, eadem lere exponit misericordiae et justitiae opera quæ hic pressius a Zenone recensentur.

(17) Ms. Pomp. *patitur*; sed *patitur* repetitur paulo post.

(18) Erat in edit. Ver. *pietates largitur: furtim semina spargit*, etc. in Ven. *pietatis largitur: furtum*, etc. in mss. Rem., Tol. et Pomp., *pietatis largiter furtim semina spargit*. Hanc lectionem secuti sumus interjecta inter adverbium *largiter* et *furtim* conjunctione *et*, sine qua durior nimium et a Zenonis stylo aliena videtur locutio: facile enim ob *et* postremis litteris vocis *largiter* transeurri a librariis et conjunctione potuit. Cæterum *pietatis semina* non male vocantur eleemosynæ, quas *pia semina* Auctor similiter appellat tract. 10 lib. 1, num. 5.

(19) Lactantius, lib. v, cap. 1: *Hæc in primis causa est, cur apud sapientes et doctos et principes hujus sæculi Scriptura sancta fide careat; quod prophetae communi et simplici sermone, ut ad populum, sunt locuti. Contemnantur itaque ab iis, qui nihil audire, vel lega-*

beneficio abjecti impolitique sermonis, tamen dicenti: *Nisi credideritis, neque intelligetis* (Is. vii, 9, ex LXX interp.), stultam putant irridentque quasi vanam, quod cum possit bonis frui mundi, ac negligat, sponte se faciat infelicem; non credentes, quia Dei præcepta custodiens, hujusmodi officii sæculares obtinens voluptates, cum fuerit victor carnisque nexibus liber, repromissæ immortalitatis inæstimabili beatitudine perfruatur.

V. Sed quid ad nos, quid illi dicant? insignis vir sicut ait (20) noster: *Novi Deus cogitationes sapientium, quia sunt stultæ* (Ps. xciii, 11). Nostram nobis stultitiam derelinquant: habeant secum sapientiam suam; cujus quidem sectatores pene omnes conspiciuntur Christianos, qui perfectam putant esse justitiam, propria tueri, aliena non quærere, sapientiæ veræ negligentem imperium, quod verbis hujusmodi continetur: *Si vis perfectus esse, vade et vende omnia tua: et da pauperibus, et tolle crucem tuam, et veni, sequere me* (Math. xix, 21). De hoc nescio, quid possit quispiam promovere; unum tamen scio, quia nullus est nostrum, qui non momenti omnibus elaboraret, ut plus habeat, quam habebat; quod cum nititur, avaritiæ utique partes agit, quæ est inimica justitiæ. Adeo inde est, quod frumento paucorum horrea plena (21) sunt, inanis plurimorum venter. Inde populis deteriora mensuris pretia, quam inopia. Inde fraus, perjurium, rapinæ, lites ac bella: quotidie mugitibus alienis quæritur lucrum; et (22) proscriptio industria vocitatur: et appetitio rei alienæ sub prætextu propriæ defensionis ac diligentis callidissimis argumentis urgetur, ut quis indefensus, aut innocens, quod habet, (23) legibus perdat; quod est omni violentia deterius: quia illud, quod vi eripitur, non numquam repeti potest: quod legum circumscriptionibus, non potest. Glorietur, qui volet, ista

re, nisi expolitum ac disertum volunt. Similiter Cyrillus Alexandrinus, lib. vii in Julianum hanc Ethnicorum objectionem proponit, qua illi sacros libros *ab abjectum et impolitum sermonem*, ut S. Zeno loquitur, despiciabant, eisque prælerabant suos auctores, qui politiori et loculentiori stylo uti sunt: *At enim, inquiet forsitan aliquis, Scriptura sacra vulgare, plebeum ut protritum dicendi genus continet: Græcorum autem scripta suavitatem habent ac præterea venustate dicendi abundant et gratia.* Hæc Cyrillus pag. 252 edition. Lipsiæ 1696. Illic Amelius Platonius, apud eundem Cyrillum, pag. 283, S. Joannem eodem nomine barbarum vocat. Quæ in eosdem sacrorum librorum auctores evomerint alii Ethnicorum, vide apud Hieronymum in præfat. de Script. Ecclesiasticis; vide etiam epist. 8 Ambrnsii, qua eadem in sacros Scriptores accusatio diluitur.

(20) In editis insertum *Psalmista noster*, quod in mss. Rem., Pomp. et Zen. non legitur. Paulo ante pro *quid illi*, ms. Pomp. scribit *quod illi*.

(21) Sunt reposuimus ex mss. et editione Ven. In aliis editionib. *est inanis*. Sequenti membro ms. Tol. *in mensuris*.

(22) In edit. Ver. *perperam præscriptio*, cum de proscriptioe seu publicatione honorum sit sermo.

(23) *Legibus perdat* idem est, ac quod num. 2, de eloquentiæ circumscriptionibus dictum fuerat: *Legibus suis suas leges impugnat, jus jure distinguit.*

Justitia: verumtamen sciat, quia misero est miserior, qui miseris datur alienis. Quisquamne justum putet, qui utilitatem rei familiaris pietati præponit? qui, hominibus fame laborantibus ac nuditate, pascit tineas, curculiones, ac vermes? qui quod habet, infelici tenacitate non aliis tantum, sed etiam sibi ipsi subducit?

VI. Sed, inquit, justum est, ut mea servem, aliena non queram. Hoc etiam Gentes dicere (24) consueverunt. Cæterum apud Deum quam sit injutum, mox videbimus. Nunc primo omnium, optime Christiane, scire cupio, quæ sint tua, cum sint (25) timentibus Deum universa communia, sicut scriptum est: *Turba autem eorum, qui crediderant, animo ac mente una agebant* (Act. iv, 32): nec fuit inter illos discrimen ullum, nec quidquam suum ex bonis putabant, quæ eis erant: sed erant illis omnia communia, sicut dies, sol, nox, pluvia, nascendi atque moriendi conditio: quæ humano generi, sine personarum aliqua exceptione, æquabiliter justitia est divina largita. Cum hæc ita sint, procul dubio non est a Tyranno dissimilis, qui solus habet, quod potest prodesse commodis plurimorum. Quid? (26) quod paupere quotidie moriente oppressione, fame, frigore, injuria, amicis tibi excolis aurum: custodis argentum: vestem pretiosam ornametaque superba et supervacanea pro sacrosancto habes, sicut idolum: te per momenta componis, dives in publico, ditior in secreto: nec intelligis, quia homini inopia morienti, tantis opibus qui cum possit subvenire, non subvenit, ipse eum videtur occidere? O quantarum necesse anjnarum in phaleris pendente ornatæ matronæ! ornamentum cujus unum si solvas in pretium, distribuasque necessitatibus singulorum, ex eorum respiratione cognosces, quantum malo ille constat ornatus.

VII. Filios, inquit, habeo, quos nudare non de-

(24) Edit. Ver. *consueverunt*.

(25) Hæc S. Zeno dixit, ut æquabilitatem illam insinuaret, de qua pluribus agit Lactantius lib. v, cap. 14 et 15, ubi omnes ex divina institutione pares esse probat, non quod nulli divites esse debeant, pauperes nulli; sed quod apud eos, qui Deum timent, veramque justitiam colunt, æqualitate quadam divitiarum distribuuntur, ut quæ pauperibus opus sunt, ea divites liberaliter subministrant. *Ita isti divites sunt, inquit, non quia divitias habent, sed quia utuntur illis ad operum justitiarum: et qui pauperes videntur, eo tamen divites sunt, quia et non egent, et nihil concupiscunt.* Hanc æquabilitatem S. Zeno unice persuadere reliqua hujus tractatus parte vititur, cum divitum duritiam in pauperes perstringit, liberalitatemque commendat.

(26) Quod abest a ms. Pomp. Inferius pro *amicum tibi excolis* ms. Rem. et Tol. habent *inimicum tibi excolis*. Dein pro *homini inopia morienti* ms. Vat. *homini inopi morienti*; et ms. Urb. pro *ornatæ matronæ* habet *contimatoræ matronæ*.

(27) Post verbum *debeo* in ms. Rem. vacua apparet linea cum dimidio, et mox sequitur *ista hæc pro ista est*, et in ms. Tol. *ista et infidelitatis est*. Infidelitatis autem excusatio hic dicitur pro eo quod num. 6: *Hoc etiam Gentes dicere consueverunt*.

æ (28) *Regnorum* pro *Regum* habetur etiam apud

A beo. (27) *Ista est infidelitatis excusatio, quam Spiritus sanctus per prophetam retundit hactenus dicens: Adolescentior fui, et senii: et numquam vidi justum derelictum, nec semen ejus quærens panem* (Ps. xxxvi, 25): *Et iterum, Divites egerunt et esurierunt, requirentes autem Dominum non minuentur omnibus bonis* (Ps. xxxiii, 11): quod probare exemplo perfacile est. Meminimus in (28) *Regnorum* proditum libris (in *Reg. xvii*), famis tempore, quo totus passim populus moriebatur, Eliæ alimenta poscenti memorabilem viduam ultimam victus sui filiorumque substantiam non partitam, sed totam dedisse, maluisseque se cum liberis suis emori, quam justitiam præterire: pro quo tam illustri facioere cibos a Deo immortales accepit, quos edacitas delibare (29) nequiret: sua enim deminutione crescebant. Integer horum denique vasis semper in plenis manebat status, quantumque eis impensæ diuturnæ necessitas denipserat, tantum rediviva fecunditas reponebat. Quapropter si pater bonus, si providus, si utilis esse desideras, sicut ille Abraham, Deum plus debes amare, quam filios, ut habere mercaris integros, incolumes, ac beatos. Stulta autem res est, illis te (30) velle vitæ substantiam providere, quibus nec nativitatem dederis, nec animas inspiraveris, nec salutem præstare possis. Unde vel sero sacrilegam vocem comprime, humanæ fragilitatis memor, qui in hoc ipso, quod loquimur, quid possit contingere, ignoras: excusationisque vanæ deponere fallaciam. (30) *Ingratis* avaritiam peccato condis. Solius Dei potestas est futurorum com-

C modis providere.

TRACTATUS IV.

De (1) Pudicitia.

I. Pudicitiam qui colit, quantæ nobilitatis sit, fallacime (2) agnoscit: est etenim tantæ virtutis, ut sit honorabilis etiam (3) hostibus (4) suis, Hæc to-

Hilarium, in Prologo in Ps., pag. 4; apud Ambrosium, lib. 1 de Abel. cap. 2, in Apologia David c. 1 serm. 21, in ps. cxviii, num. 20; et apud alios veteres Patres in ms. Urb. *seriebatur* pro *moriebatur*.

(29) Ms. Urb. *nequisset*.

(30) In correctione marginali ms. Pomp. *Ingratus*.

TRACT. IV.—(.) In edit. Ven. hic titulus legitur: *De pudicitia laudibus et impudicitia detestabili fructu*. Nos inscriptionem codicum et aliarum editionum retinimus.

(2) Editi habent *agnoscit*; est enim.

(3) Pudicitia hostes, qui hic appellantur, sunt præcipue gentes, quæ et turpi impudicorum deorum deorumque cultu et spectaculis item turpibus a nostro Auctore subinde notatis apertum pudicitia bellum intulerunt: ut omittamus legem Juliam et Papiam, quæ adversus cœlibatum et viduitatem, quocumque hæc sive ærarii augendi, sive fecunditatis promovende consilio lata, re tamen ipsa duo pudicitia potissima capita abscindere studuit; quo respiciens S. Ambrosius in libro de *Viduitate* cap. 14, num. 84: *Illi, inquit, qui deorum suorum adulteria et probra venerantur, cœlibatus et viduitatis statuere penas, ut remuli criminum, nullarent studia virtutum, specie quidem, qua fecunditatem quærent, sed studio, quo propositum castitatis abolerent*. Quanto nihilominus in honore apud ipsos ethnicos esset pudicitia, ex

tius humani generis fundamenta confirmat : hæc enim proprietates universis (4) affectibus præstat : hæc parentum, conjugum, liberorumque sacra jura custodit : hæc in utroque sexu conspicua, in omni ætate miranda, in quavis conditione non dubia, soli sibi devota, semper bene conscia, prorsus nulli rei subjecta, unum tantummodo metuens, ne sit amplius (5) quæ vocatur. Denique in solitudine, quæ a (6) metuendum vocatur occasio, se tanquam arbitrum sumit : omneque secretum plus, quam publicum reveretur. Pestiferas odit blanditias carnis inimicæ : et quidquid ingerit mundus voluptatis, aut muneris, totum respuit, præsumens totum se habere, si pura sit. Neminem foede desiderat : nec ulli

cultu, quem non tam pudicitie universim sumptæ, quam virginitati virginibusque detulerunt, cognoscere licet. Pudicitiam quidem inter Deas a Romanis cultam indicat Plinius lib. II, c. 7, eique statuum in foro Boario positam Festus testatur. S. Ambrosius de Virgin. c. 3, n. 13 : *Certe ipsis Gentilibus inter aras et focos venerabilis solet esse virginitas.* Diana, ut hic ipse monet lib. III de Virgin. c. 2, num. 6, Minerva, et præcipue Vesta nisi virgines prædicabantur : *et in honorem pudicitie conservata* sacris Vestalibus solemniter ab iisdem Romanis celebrata discimus ex Lactantio, lib. I Instit. cap. 21, apud quem, c. 22, Fanae pudicitiam maxime laudatam Varro tradit, adeo ut ob ejus pudicitie famam *illi mulieres in operio sacrificent, inquit, et bonam Deam nominent.* De honore porro Vestalibus ob virginitatem delato, ac de earumdem privilegiis et præmiis legatur Justus Lipsius in Syntagmate de Vestalibus, cap. 11, ibidemque non tam inscriptiones eisdem positas, quibus ipsarum castimonia commendatur, sed statuas etiam propter egregiam pudicitiam collocatas cap. 15 reperies. Hinc etiam Athanasius, in Apologia ad Constantium, num. 33, de Christianis virginibus loquens : *Hæc, inquit, ethnici cum vident, ut templum Vestæ admiranur, et similiter S. Jo. Chrysostomus in tractatu, quod Canonice viris cohabitare non debeant, tom. I novæ edit., p. 249, testatur, Gentes fateri, virginitatem rem supra naturam esse et non humanam, et eapropter illis omnibus summe admirationi fuimus.* Tandem ipsorum quæ impudiciorum in pudicitiam cultum illa Zenonis insinuant n. 2 : *Odii pudicitiam, et tamen hoc cupit videri, quod illa est.*

(4) Affectuum proprietates a pudicitia nominantur, ut cum dicitur *pudica fides*, etc.

(5) Scripsum erat *ne sic amplius quam vocatur* : at id cum non satis obvium sensum præferat, quæ pro quam scripsimus. Quod si ne in rebus optabilibus cum verbis timendi haud reperiri contendas, nisi vitio codicum etiam omnium Tullii ex gr. epist. I, lib. VI, ad famil., Terentii, et aliorum, quorum textus in editis fere correcti; eadem hic erroris suspicio, legendumque ne non : vel quam pro quæ reponendum.

(6) Ms. Rem. habet *amo et antibus* : ceteri codd. et editi a *meiuentibus*. Arbitrum porro dixi pro *judicem* vel *speculatorem*; utroque enim sensu id nomen a latinis scriptoribus non raro usurpatur.

(7) Quod de virginitate a quibusdam ethnicis culta scripsit S. Ambrosius, hunc locum illustrat, ubi de pudicitia universim sumpta et apud ipsas gloriosa sermo est. Ille igitur de Virgin. cap. 3, num. 13, loquens de Gentibus : *In quibus, inquit, nulla meritum est pietas, nulla mentis integritas; in his tamen carnis virginitas prædicatur.* Quod Zeno apud Gentes pudicitiam fructuosam negat, hujusce rei Ambrosius causam allegat, quod in Gentibus nulla meritum est pietas; ubi pietatis nomine intelligit fidem cum Dei charitate conjunctam, sine qua, sicuti impossibile

similiter se desiderabilem præstat. In suo statu omni loco, omni tempore manet, plus honestati consulens, quam utilitati. Vultis scire, quantæ felicitatis sit? Si te amet; qui habet, diligit : et qui non habet, diligit. Si ergo exultat gloria ejus sæpe in Gentibus (quamvis illic (7) fructuosa, vel vera esse non possit, quia sub impudico 41 prædone versatur), quanto (8) magis debet esse gloriosior in populo Christiano, qui ejus sanctificator inviolabili deseruit Deo? Nam si Ecclesia ideo Christi sponsa est, quia pudica; ideo jugo thalami cœlestis honorata, quia etiam post nuptias manet postmodum virgo perpetua : nos, qui nascimur de tanto conjugio, omnifarie (9) coniti debemus, quemadmodum prosapiæ

B est placere Deo, ita nullum vitæ æternæ meritum existere potest. De hac pietate pro fide Christiana accepta pluribus agit Lactantius, lib. V Instit., c. 14. Quod porro S. Zeno pudicitiam apud ethnicos *veram* non fuisse subdit, explicatur hæc Ambrosii ratio, quod nimirum in illis *nulla mentis integritas fuit.* Pudicitiam enim licet quidam foverent corpore, animo tamen ex his plures erant impudici; quædam etiam eorum virgines palam solum erant pudicæ, clam vero impudicitie serviebant, unde non paucas ex ipsis Vestalibus in culpa deprehensas severis poenis multatas legimus. Testimonia id generis aliquot congerit Lipsius in Syntagmate de Vestalibus cap. 13. Adde quod, Ambrosio testante in libro laudato n. 13, alia Vestalium ad virginitatis professionem vi adigebantur, alia præmiis : *Illic præmiis revocantur a nuptiis... illic violentia fit, ut capiantur* : pudicitia autem violenta vel illecta præmiis, non voluntate delecta, a vera pudicitia quantum absit, nemo non videt. Proinde idem Ambrosius epist. 18 ad Valentinianum :

C *Non est virginitas inquit, quæ pretio emitur, non virtutis studio possidetur.* Notat præterea lib. I de Virg., c. 3, n. 13, Vestalium virginitatem ætate solitam præscribi, quod virgines esse deberent certo annorum spatio; postea autem permitterentur a virginitate desciscere et nubere, imo etiam docerentur. *Ipsi docent virgines suas non debere perseverare, nec posse, qui virginitatis finem dedunt.* Dixerat autem paulo ante : *Quæ ista est non morum pudicitia, sed annorum, quæ non perpetuitate, sed ætate præscribitur?* Tandem cum deesset Gentibus Dei fides et spes rerum futurarum, de qua S. Zeno satis disseruit tractatu superiori; sicuti vera justitia apud ipsas esse non poterat, ita nec vera virtus ulla (ut fuse probat Lactantius lib. VI, cap. 5 et 9) ac proinde nulla vera pudicitia, si præsertim hanc non virtutis amore colerent, sed terrena quadam voluptate vel superbia, quam in Gentium virtutibus non ex gratia divina, sed naturali vi elicitis dominari Augustinus probavit. Vide lib. I de Nupt. et concup., cap. 3., et lib. IV in Julian. cap. 3. Hinc ergo de virginitate jure scripsit Athanasius, in Apolog. ad Constant. n. 33 : *Certum quippe est, nusquam hanc venerandam ac cœlestem professionem pudiciniæ excoli, nisi dumtaxat apud nos Christianos.* Infidelibus itaque, quæ cum superbia, avaritia, aliisque vitiis apud Gentes etiam in pudicitia excolenda vixit, est *prædo ille impudicus*, cujus noster episcopus meminit, qui pudicitiam ipsarum vitio aliquo corrumpens (unde *impudicus* appellatur) omneque de prædantis meritum effectit, ut illa *fructuosa, vel vera esse non posset.*

(8) *Magis gloriosior* pleonasmus est, sicut et illud tract. 7 num. 2, *magis admirabilior.* Sic apud Plautum, in Menechmis Prolog. v. 55. *magis dulcius*; apud Virgil. in Culice, v. 78, *magis beatorum*, etc. Inferius sanctificator reperitur apud Tertullianum in Praxeam cap. 2.

(9) Scribere maluimus *coniti* ex mss. Rem. et Vat.

nostræ nobilitatem non relatione tantum, sed etiam fide similitudinis adprobemus. Unde tamen præ me fero, fratres dilectissimi, quod ista, et non ambigua in vobis (10) renitet adsertio: Deum enim patrem vos et habere et possidere monstratis, cum pudicitiam, in qua Deus habitat, non dicam, diligitis, sed luculentis moribus adornatis. Magna igitur gloria est ornare, per quod orneris: servare, per quod et ipse (11) serveris. Postremo æquiparatur laus vestra laudi pudicitiae: illa enim vobis exhibet sanctitatem, vos ei amorem. Per hanc attingitis Christum: imo illa per vos vobiscum complectitur Christum: imo illa per vos impetrat, pro qua sollicitè laboratis, ne, dum aliquid postulat, erubescat. Beata, cum (12) addudit in pueris: beatior, cum adolescentibus lapsus feliciter timet: beatissima, cum in juvenibus carnalia extinguere laborat incendia. Sane in senibus ut est honoranda, ita miranda non est: quia licet sit victrix, tamen triumphi sui palmam senectutis cum rigore (13) partitur: cessat enim concupiscentiæ

pro adniti. *Prosapiæ* est in mss., in editis vero *prosapiet*.

(10) In editis *retinet*; in ms. Rem. *renit?* et: in mss. Pomp. et Vat. *renitet*, quod placuit, et sententiæ magis congruere visum est; hic enim S. Zeno præ se ferre seu gloriari se ait, istam *adsertionem*, qua Deo similes per pudicitiam nos præbemus, in suis auditoribus non ambigue *renitere*, quippe quos pudicitiam studiosè colere palam erat.

(11) In mss. Pomp. Zen. et in edit. Ver. *serveris*; et paulo post pro *ei amorem*, quinquè mss. *et amorem*.

(12) Mss. Rem., Vat. et Pomp., *adludet*, Urb. *alludet*; et pro *lapsus* ms. Rem., *lapsis*, Vat. *lapsos*.

(13) Ms. Rem. *partitur*, non placet. *Partitur* autem dictum est, propterea quod victoriæ et triumphi pars senectutis rigori debeatur, ut sequens ratio suadet. *Rigore* autem ex ms. Zen. posuimus pro *vigore*, cum rigor, qui ex frigore contrahitur, senectutis sit proprius, et ex rigore membrorum, non ex vigore, concupiscentiæ pugna in senibus debilitetur, vincendi quæ facilitas prodeat. Post pauca pro *pugna, ubi* mss. Rem., Vat. et Urb. *perperam pugna. At ubi*. Ex Rem. cod. *funt* pro *sunt*, quod erat in editis, vel *sint*, quod est in Vat. et Urb. reponere satius duximus.

(14) Mss. Rem. et Urb. *ex ratione nominum publicemus*. In Pomp. et Zen. *ex comparatione non minus publicemus*. Ms. Vat. *exercitatione nominum*. Editi cum ms. Tol. *ex comparatione nominum*; quæ lectio probabilior visa est; huc enim respicere videntur, quæ de Antichristo Christi nomen mentiente, et de impudicitia pudicitiae nominis sonum præferente mox subjiciuntur; vel etiam nominum dictum est pro pudicitia et impudicitia, quæ ex comparatione magis elucet. Forte quispiam paucis transpositis scribendum existimasset: *Age nunc ejus æmulæ rabiem breviter publicemus, ut quid adpetendum, quidve fugiendum sit, etiam ex comparatione nominum facillime possit agnosci*. Scripsimus *agnosci* pro *cognosci* ex mss. quatuor.

(15) *Veritate* pro re ipsa et ipso facto Auctor hic usurpat; qua plane significatione apud Lampridium in prima editione et pluribus in mss. a Salmasio laudatibus pag. 183 in vita Elagabali habetur *veritate vendere*, et apud Ambrosium lib. v. in *veritate promiserat*. Similiter *imagine* pro *cogitatione* sicuti apud Lactantium scribitur lib. vi, cap. 25: *Adulteram*

pugna, ubi subcrebrescentibus morbis ipsa necessitate etiam impudicorum pudica sunt membra.

II. Age nunc ejus æmulæ rabiem breviter, etiam (14) ex comparatione nominum publicemus, ut quid adpetendum, quidve fugiendum sit, facillime possit agnosci. Sub velamine Christi nominis, fratres, se adserere conatur Antichristus similiter pudicum, uti fallat: pudicitiae nominis sonum post se trahit; sed quos fructus habeat ejus auctor ostendit. Discurrit quippe vesana per populos: hominumque lubricas mentes libidinum flagrantibus stimulis præcipitat in furorem, non sexui parcens, non ætati, non pietati, non sibi, quia pudorem alienum qui adpetit, primo suum perdit. Pure non nox illi diesque succedit, semper enim cænosi gurgitis sui procella submergitur, dum semper exæstusans libidinis turpitudine aut (15) veritate aut imagine perpetratur. Præmia aut tradit, aut accipit, corrumpit, aut corrumpitur; injicit amorem, paulo post odium 43 de amore factura. Seminatur (16) illicitos hæredes, crimenque noscens nominibus pietatis excusat. Proprios aut (17) necat, aut

feri mentem, si vel imaginem voluptatis tibi ipsa depinxerit.

(16) Etsi illiciti hæredes vocari possint universim spurii ex damnato coitu progeniti, nimirum ex adulterio, vel incestu, quippe quibus nihil hæreditatis paternæ adire ex legibus licebat, cum ad alios illegitimos sexta pars perveniret, imo tota etiam hæreditas posset iisdem contingere, si legitimi fierent; tamen hoc loco S. Zeno de iis filiis loqui videtur, qui hæreditatem illicite, seu non suam adire sinuntur, ejusmodi sunt ii, qui ex aliena uxore generati, hæreditatem alienam inire permittuntur, ac si ex vero illius conjugè, non ex adulterio suscepti sint. Hoc crimen pietatis nominibus excusari dicitur, eo scilicet nomine, ut et famæ mulieris, et filii etiam opinioni ac sustentationi commode prospiciatur. Mss. Rem. et Urb. pro *noscens* habent *nascens*; edit. Ven. *nascens*; et hoc postremum non displicet, quatenus illicitus hæres post nativitatem patris non sui fortunis uti permittitur, idque pietatis nominibus excusatur.

(17) Hic locus varie in codd. legitur. Plerique *negat*; Zen. et Pomp. *necat*. Si hoc membrum ad superiorem sententiam referendum esset, placeret *negat*, quo significatur impudicus, ut se subtraheret ab aliendis pueris, quos ex aliena conjugè procreasset, hos *proprios*, idest suos, inficari. Sed quomodo in hac noti criminis excusatione pietatis nomen obtineat, non facile intelliges. Itaque hæc sententia ad filios vere *proprios* videtur pertinere, quos quis ex propria uxore, vel concubina suscepit, prout opponuntur illis, quos in aliena conjugè seminatos, *illicitos hæredes* proximo testimonio S. Episcopus appellavit. Huic autem sententiæ accommodatior est lectio *necat*; qui enim non proliis gignendæ causa, sed impudiciæ et voluptatis studio uxore utebantur, vel concubinam alabant; ii olim filios solebant necare, vel, ut mitius agerent, exponere, ut pluribus ex testimoniis liquet. Minutius Felix in Octavio n. 39: *Video vos procreatos filios nunc feris et avibus exponere, nunc adstrangulatos misero mortis genere elidere. Sunt qui in ipsis visceribus, medicaminibus epotis, originem futuri hominis extinguunt, et parricidium faciunt, antequam pariant*. Tertullianus in Apologetico cap. 9: *Qui natos sibi liberos enecunt. Siquidem et de genere necis differt. Utique crudelius in aqua spiritum extorquetis, aut frigori et fami et cambus exponitis*. Lactantius lib. i, cap. 9: *Qui natos ex se*

denudat affectu. Nihil prorsus existimat turpe nec pati, nec facere, dummodo in effectu (18) conata succedant. Verumtamen in ipso fructu suo, quo expugnati pudoris alieni labe gaudere consuevit, semper infelix est. Denique post negotium perpetratum odit et seipsam cum illo, quem vicerit. Hæc sæpe indixit quietis gentibus bellum; hæc aliquotiens robusta regna subvertit; hæc aut sub turpibus, aut sub crudelibus factis 44 subjugatos thalamos triumphavit alienos; hæc (19) viros ardore vesana femineo stipendio ipsis feminis sic incognito inopinate dispungens, suam docuit expugnare naturam; hæc libidinis mercedem vel maxime parentum, filiorum, maritorum, uxorumque in mortibus posuit; hæc nomina (20) pietatis non numquam concubitu prodigioso delevit, pudicos quidem persequens, sed impudicos tantum congruenter occidens; hæc, inquam, (21) per momenta et parit omne, quod malum est, et peperit omne, quod pejus; nam in idolis (22) dea est, in cultoribus vero eorum (23) ministra. Venerandam se procurat in templis, hilarem in theatris, importunam in

A publicis, opportunam in quibuscumque secretis. Lasciva, non linguis, non oculis, non auribus parcens, jocatur, sperat, ambit, obsequitur, zelatur, insanit, armatur precibus, armatur et ira, similiter non numquam vi extorquens, quod blandimentis impetrare non potuit. Libidinum commutatione varia 45 gaudet semper; et pœnitet, ad satietatem numquam-lubrica (24) utilitate perveniens. Desiderat facere, quod timeat publicari; (25) totum prorsus tentat, ut sibi vindicet totum. Novum prodigii genus est. Odit pudicitiam; et tamen hoc cupit videri, quod illa est.

III. Interea miris excolit artibus se se, faciemque suam in se, quam non habet, quarit. Pingit se in seipsam, et lenocinante vario magistri medicaminis B fæco, vultum suum vultibus vestit alienis, hoc futura, non quod natura præstitit, sed quod ei ad examen speculi arbitrium temporale dictaverit. Nunc emendat, nunc delet, quas amaverat species, nunc subjicit alias, nunc parturit novas. Manibus suis facta hydra formarum procrax semper incedit, quia

pueros, aut strangulent, aut, si nimium pii fuerint, exponant. Vide etiam lib. vi, cap. 20, et Clementem Alexandrinum, in Pædago, lib. iii, cap. 3 et 4, et Ambrosium, epist. v, num. 12. Hanc malam impudicorum consuetudinem S. Zeno perstrinxit se videtur hoc textu, unde duplici commate effertur, vel necat, vel denudat affectu; ubi affectu scribere maluimus pro affectus, ut sensus constet: et significatur, impudicos id generis homines, filios proprios, qui alienam hæreditatem adire non poterant, vel necesse sive in utero, sive postquam nati fuerant, vel eodem, ac si non proprii, sed alieni essent, omni affectu alimentoque nudatos exposuisse, aut saltem neglexisse.

(18) Conata in plurali generis neutrius a probatis auctoribus usurpatur. Cornelius Nepos, in Vita Dionysii, cap. 8, conata perficere. Velleius Paterculus lib. ii, cap. 29, conata exsecutus. Post pauca ms. Vat. alienæ labe.

(19) Erant nimirum viri, qui tamquam scorta mascula virorum libidini, stipendio meretricibus dari solita, se se prostituiebant. De his mentionem facit Salvanus lib. vii de Gubernat. cum ait: Viri in semetipsos feminas profitebantur. Vide Clementem Alexandrinum l. iii Pædag., et Justinum in Apolog. Proprium horum nomen cinædi et exoleti, quos interdicere Severus in animo habuit, et Philippus præstitit, Lampridio teste in Vita Alexandri Severi. In Justiniano cod., lib. ix, tit. 9, lex 31 Constantii et Constantis inscribitur de Venere mascula, quæ huc spectat; et id generis homines habitu femineo usos exinde patet.

(20) Incestus quilibet inter eos, quibus pietas debetur, pietati opponitur. Cum vero prodigiosum proprie dicatur, quidquid præter naturæ leges et ordinem est; concubitus præter legem contra naturam, prodigiosus a Zeno dici potuit. At num. 5 prodigio uno incestos alligat senes, qui Susannam turpiter deperierunt, etsi non contra naturam peccare cuperent. Forte vero prodigium vocavit hanc senum impudicitiam, propterea quod tanti amoris conspiratio et accessio in senibus mirifica videretur. Paulo post ms. Urb. tantummodo incongruenter pro tantum congruenter.

(21) Eadem formula usus est S. Zeno tr. 1, n. 4: Desiderat per momenta patrocinia. Momentis quibus velis dixit tr. 53 l. ii pro tempore quocumque velis.

Itaque per momenta idem est apud Zenonem ac per tempus, seu ut opportunitas fert.

(22) Venus, inter Deas relata ab Ethnicis, meretrici fuisse traditur ab Arnobio lib. iv, pag. 143, a Firmico de Errore profanæ Relig. p. 34, et ab aliis. Erant et aliæ Venere Deæ, quas libidinis et voluptatis Deas idem Arnobius memorat lib. vi, pag. 207, et in aliis præterea Diis Gentium impudicitia colabatur, quorum adulteria et stupra in mares et feminas non tantum doctis viris nota sunt, sed exprimuntur etiam in theatris. Lactantii verba sunt lib. i Instit. Vide Clementem Alexandrinum in Protreptico, Minutium Felicem, et alios, qui cum adversus Gentes scriberent, eorum, quos tamquam Deos illæ colebant, lascivias indicarunt.

(23) Deorum impudicorum ministram agebat impudicitia in pluribus et sacris et ludis impudicis, qui in impudicitia eorumdem Deorum cultum statim temporibus celebrabantur, quos vel innuere piget et pudet. Unus Ambrosii locus audiatur lib. i de Virgin. cap. 4, n. 16: Quid de sacris Phrygiæ loquar, in quibus impudicitia disciplina est, atque utinam sexus fragilioris? quid de Orgiis Liberi, ubi religionis mysterium est incentivum libidinis? Qualis igitur potest esse ibi vita sacerdotum, ubi colitur stuprum deorum? Adeo vero foeda dicta erant, quæ in quibusdam sacris peragebantur, ut quosdam Deorum, in quorum sacris nimis turpia gererentur, capitolio, id est, deorum curia pepulerint Piso et Gabinius Coss. eorumdemque aras everterint, non alio consilio, quam ut turpium et otiosarum superstitionum vitia cohærent: quod Tertullianus memoriæ prodidit Apolog. cap. 6. Vide etiam Augustinum lib. vi de Civitate Dei, cap. 9. Idem verum Tertullianus eorum statuas et sacra subinde per vim popularium restituta commemorat lib. i ad Nationes cap. 10, cui tamen conatui Gabinius laudatius vehementer intercessit.

(24) Utilitas hoc loco pro usu sumi videtur, sicut apud Plautum, Epid. v, 1, 28, utilitatem oculorum legimus pro oculorum usu. Sicut ego oculis utilitatem obtineo? Nisi apud Zenonem utilitatem accipere navis pro voluptate, quæ actuum ejusmodi utilitas est.

(25) Totum pro omnia apud nostrum Auctorem passim occurrit. Tract. 7 lib. i, num. 4: Propheta modestus totum potest, a toto dissimulat. Vide tract. 6 num. 8, et tract. 10 num. 3. Similiter Spartianus in Severo: Totum fuisti, totum vicisti. Mitto alia in

erubescere alienis sub coloribus nescit, (26) non domesticis, non affinis, non maritis nota, non sibi quia non potest esse notum, nec verum, quod est semper certum. Præterea nunquam diligit Deum, quem scit operibus suis esse contrarium. Diaboli est sane mancipium, ejus enim possidet regnum; nam (27) deos ipsa genuit, ipsa intulit mundo, per quos, aut in quibus diabolus colitur, quorum in actibus origo monstratur. Ipsa Jovem innumerabilibus, variis magnisque criminibus maximum fecit. **46** Ipsa (28) Herculem, noverca deterior, in Omphalis libidine turpiter vicit, quem terribilis turba monstrorum superare non potuit. Ipsa Venerem membris omni-

sequioris ævi auctoribus frequentia. Mss. Tol. et Zen. *temptat pro tentat.*

(26) Quinque mss. *non domesticis affectibus, non maritis.* Totam porro hanc descriptionem Zenonis si S. Augustinus legisset, eam profecto lib. iv de *Doctrina Christiana*, cap. 21, num. 49, retulisset inter illa *dictionis grandis exempla*, quæ eodem in argumento ex Cypriano atque Ambrosio recitat.

(27) Quamplurimum deorum dearumque origo, si quis vel ipsa ethnicorum scripta consulat, e turpibus libidinibus manat. Enim vero Jupiter, inquit Athanasius in oral. contra Gentes, *non stupra tantum commisit, sed etiam quos ex stupris procreavit liberos, inter Deos retulit, divinitatis specie ad suam pravitatem legendam abusus. Horum e numero sunt Bacchus, Hercules, Dioscuri, Mercurius, Perseus, et Sosпита.* Plures alios non tam Jovis, sed aliorum etiam Deorum filios turpiter genitos, ac divinis honoribus donatos fuisse recenset Arnob. lib. iv. De his etiam Minutius Felix in Octavio, Clemens Alexandrinus, Lactantius, Gregorius Nazianzenus, Firmicus et alii in operibus, quæ adversus Gentium superstitionem edidere.

(-8) In editis et ms. Pomp. erat: *Ipsa Herculem noverca deterior facibus libid num turpiter vicit.* In mss. Rem., Tol. et Urb.: *Ipsa Herculem noverca deteriori non falsis libidinum turpiter vicit. Deteriori item habet ms. Vat. Hæc scriptura, licet errore librorum corrupta, genuinæ tamen lectionis, quam textui inseruimus, indicium præbuit. Etenim ex deteriori non falsis libidinum facile sit deterior in Omphalis (pro ph frequens in mss.) libidinem, vel libidine turpiter vicit; quæ lectio cæteris præferenda visa est, non tam quod pluribus et antiquissimis codd. magis congruit, quam quod hoc loco. S. Zeno indicare voluisse videtur libidinem Herculis in Omphalis, quam cæteri Patres, impudicitiam deorum Gentium execrantes, commemorant. Vide Patres in superiori annotatione allegatos. Ita etiam perspicuum sit, cur impudicitiam noverca deteriore S. Episcopus dixerit. Quam male enim Juno, Herculis noverca, cum ipso egerit, ex poetis liquet. Hæc autem deterius multo cum eodem egit impudicitia, quippe quæ Herculem Omphalis amore captum diræ servituti subegit, eoque etiam adduxit, ut, Omphali jubente, nendo daret operam et fuscum volveret ea manu, qua moustra edomuerat, quod Hercules plane indignum Juno numquam præceperat. Vide Fulgentium, lib. ii Mythol., cap. 5, pag. 182; Lactantium, lib. i, cap. 9; Donatum, in Eunuchum Terent. v. 7. Huc autem S. Zenonem spectasse nihil dubitamus.*

(29) Ita ex mss. Rem., Vat., Pomp. et Urb. In editis *connexis manibus se tergere.* Cod. Tol. *tegere* item scribit. Dein mss. Rem., Tol. et Urb. *per post multa pro post multa.*

(30) Ad idololatriam luxuria pertinet, tum quod in paganorum Diis impudicitia colitur, unde illud Ambrosii lib. i de *Virgin.*, cap. 4, num. 16: *Colitur stuprum Deorum;* et de Viduis cap. 14, num. 84:

A bus denudatam (29) convexis manibus se tegere conantem, imo animi sui vitium et corporis monstrantem, post multa adulteria spectaculo totius mundi quoque prostituit. Non opus est ire per singula; quamvis et hæc non fuerint dictu digna, tamen ad exprimendam vim impudicitiae visa sunt necessaria, ut sciat unusquisque (30) ad idololatriam pertinere luxuriam. Ipsa, inquam, (31) mortuorum sepulcra convertit in templa, tumulos in altaria, cadavera in simulacra, parentalia in sacrificia, mores in sacra. Sic sic genus humanum a Dei cultura rapuit, dum blanda festivitate facinorosa facinorosorum et colenda crimina et imitanda persuadet.

Deorum suorum adulteria et probra venerantur: tum quod sacra et ludi turpes in deorum dearumque impudicarum honorem instituti sunt, de quibus satis adnotat, 23; tum etiam quod impudicis hominibus et feminis divini honores tributi sunt impudicitiae causa, ut scilicet haberent homines unde suas libidines deorum exemplo excusarent et laudi etiam verterent, cum per illas se deos imitari prospicerent: qua ratione avaritiam quoque et cupiditates eos coluisse, ut deos se amare et imitari ostenderent, prodit Lactantius lib. ii, cap. 6, et satis indicat Minutius, in Octavio, num. 31. Vide in-signem in hanc rem Chrysologi testimonium, sermon. 155. Mss. idololatriam pro idololatriam scribunt.

(31) Dubium in primis fuit, num S. Zeno hic spectaret illa tract. 15, num. 5, ubi illos commemorat, *qui per sepulcra discurrunt, qui feterosis prandia cadaveribus sacrificant mortuorum, qui amore luxuriandi, etc.* At considerato diligentius præsentis loci contextu, cum et ante et post de Deorum impudicitis cultui et imitationi hominum propositis sermo sit; illud inuere S. Zenonem credimus, impudicos homines (uti Jupiter, Venus, alique olim fuisse feruntur) idcirco inter deos a Gentibus accensitos fuisse, conversis in templa ipsorum sepulcra, in altaria tumulis, cadaveribus in simulacra, etc., ut hac religione impudicitiae faverent, et blanda festivitate facinorosa facinorosorum et colenda crimina et imitanda persuaderent. Smile consilium alii quoque Patres ethnicis Idolorum cultoribus objecisse leguntur, ut apud baudatos adnot. 27 reperire licet. Prima quidem idololatriæ templa fuisse mortuorum sepulcra, explorate affirmat Clemens Alexandrinus in Protreptico: *Templa (nam nec ipsa præterito) specioso quidem nomine templa dicuntur; fuerunt autem sepulcra, hoc est sepulcra ipsa vocata fuerunt templa, e. c.* Quo respiciens Prudentius, lib. i in Symmachum:

Et tot templa Deum Romæ, quot in urbe fuerunt Heroum, numerare licet:

D A quibus nihil abhorrens Tullius, lib. i de *Dirinat*, loquens de Jove Capitolino, idem fuisse indicat ejus templum Capitolinum, quod sepulcrum fuerat:

Ipse suos quondam tumulos et templa petivit.

Hinc Nonius, *Templum*, ait, *et sepulcrum dici potest veterum auctoritate.* Lege Arnobium lib. vi contra Gentes, p. 195, ubi multa templa probat *functorum esse corporum sepulcra*; Cyprianum de *Idolorum vanitate* initio, nec non Commodianum, *Instruct.* 2 et 20, qui defunctis hominum honores divinos delatos similiter produnt. Parentalia autem, quæ in sacrificia traduntur conversa, erant libationes, epulæ, et alia id generis, quæ in defunctorum memoriam quotannis celebrantur: sacrificia vero divinum cultum spectant. Illa porro mores in sacra videntur indicare quoddam cultus genus, quo impudicos mores et ludos in Deorum cultum Ethnicis converterant, de quo satis adn. 25.

47 IV. Adeo viris contra Dei legem Deique justitiam evagandi extra legitimum thorum peregrinæ luxuriæ inspirat infeliciter quasi liberam facultatem, ac sic eorum quoque feminas a pudore divellit, quæ desertæ, ardore, seu dolore compulsæ, si talia (32) gerunt, putant se aut imitari, aut vindicari. Propter quod in præceptis Dominus ait, *Qui dimiserit uxorem suam, excepta causa adulterii, facit eam mœcham*. Quid hic respondere possint lubrici mariti, non video; qui humanarum (53) legum iniqua impunitate decepti, justitiam veram **48** nec ex sua ipsa voluntate noscentes, quod pati nolunt, libenter efficiunt: (34) qui profanæ libidinis detestabili furto distracti, turpibus jam non contenti (35) latibulis, ali-

(32) Quatuor mss. gerant.

(33) Non est hic sermo de hominibus qui cum aliena conjuge peccarent: hi enim non minus quam ipsæ feminæ humanis legibus puniebantur. *Adulteria legibus vindicant, et capitibus afficiunt eos pœnis, quos in aliena comprehenderit sædera genitali expugnatione gessisse*; ita Arnobius, lib. iv, pag. 142. Vide Ammianum Marcellinum, lib. xxviii; Theodoretum, serm. 3 contra Græcos; Cujacium, lib. vi Observ. cap. 11; Brissonium, ad legem Juliam de Adulteriis, pag. 91, et legem 33 Constantini ad eandem legem Juliam, ubi sacrilegos nuptiarum temeratores id generis homines appellat. Itaque de hominibus hic locus accipi debet, qui præter uxorem alia muliere libera, sive concubina, sive meretrice, utebantur, quibus nullam legibus civilibus decretam fuisse pœnam alii Patres confirmant, cum, perinde ac S. Zeno, Christianos monent, ne impunitate legum citra adulterii crimen sibi licitum putent, quod uxori non licet. Lactantius, lib. vi, cap. 23: *Non enim, sicuti juris publici ratio est, solum mulier adultera est, quæ habet alium; maritus autem, etiamsi plures habeat, a crimine adulterii solutus est*. S. Augustinus, lib. xiv de Civit. Dei, cap. 18, scortorum turpitudinem nulla terrenæ civitatis lege puniri tradit; et solo stupro, inquit Hieronymus, epist. 84, ad Oceanum, et adulteria condemnato passim per lupanaria et ancillulas libido permittitur. Videtur apud Gentes frequens fuisse plures uxores ducere, cum Tacitus, de Germanorum moribus num. 6, illud mirabundus animadvertat: *Prope soli barbarorum singulis uxoribus contenti sunt, exceptis admodum paucis, qui non libidine, sed ob nobilitatem pluribus nuptiis ambiuntur*. Sed pellices, vel concubinas, quæ plures a Romanis ducebantur, uxorum nomine significasse videtur; quippe apud ipsos plures uxores una ducere olim a prætere infamie nota inustum fuit, uti testantur Dioeletianus et Maximianus, lib. ii cod. de Instit. et inut. nupt.: *Neminem qui sub ditione sit Romani nominis, binas uxores habere posse vulgo patet, cum etiam in edicto Prætoris hujusmodi viri infamia notati sint, quam rem competens iudex nullam non patietur*. Vide etiam lib. xviii codicis, ad legem 1 Jul. de Adult. Lex autem concubinas et meretrices permittens, quæ hic a Zenone et alibi ab aliis Patribus appellatur, ipsa est lex Julia de Adulteriis, quæ allegatur in cod. lib. ix, tit. 9, lege 22 et 23. Hanc legem minus æquam ipse Ulpianus notavit in Digest. leg. 48, tit. 5, leg. Jul. 13 de Adult. § 5: *Periniquum videtur esse, ut pudicitiam vir ab uxore exigat, quam ipse non exhibeat*: id quod etiam inculcat Seneca, epist. 94. Sed iniquæ hujusce sanctionis causam attingisse videtur S. Gregorius Nazianzenus in illud evangelistæ dictum: *Cum consummasset Jesus hos sermones, quod nimirum eam, inquit, mares tulerunt, ideo feminas tantum insequitur et inessit*.

(34) Ms. Pomp. quia pro qui, Profanæ autem libidinis eadem ratione dicitur, qua paulo ante dictum est

PATROL. XI.

A quoties (proh nefas!) sub ipsis obtulibus matronarum vesana congressione desudant, non advertentes miseri, quoniam in tali negotio, iudice Deo, quod non licet uxori, non licet (36) nec mariti; sicut præscribens talibus Paulus **49** Apostolus dicit: *Mulier sui corporis potestatem non habet, sed vir: similiter et vir sui corporis potestatem non habet, sed uxor* (Cor. vii, 4). Sic igitur, quoniam una sunt caro, unum divini operis sacramentum, quoniam femina de viro suo facta est, alterque alteri tenetur obnoxius, ac per hoc jure legis quoque (37) linea una tanguntur, dubium non est horrendi supplicii perennibus (38) absumptum iri tormentis eum, qui præva-

B peregrinæ, id est extra legitimum thorum quæsitiæ eaque furtum vocatur, propterea quod detrahatur propriæ uxori quidquid peregrinis feminis tribuitur; unde paulo post: *Alter alteri tenetur obnoxius*, id est non minus mulier viro quam vir mulieri. Maritis vero hanc erroneam opinionem id temporis fuisse, ut, si ab adulterio cum aliena conjuge abstinere, quidquid cum solutis feminis committerent, liceret, testatur Ambrosius lib. ii de Abraham, cap. 11, num. 78: *Viri licito se peccare credunt, si solo se abstineant adulterio; meretricios autem usus tanquam legi naturæ suppetere putant*. Similem quoque errorem, at non de meretricibus, sed de concubinis tantum, sua ætate viguisse indicat Augustinus serm. 224, num. 3: *Dixit nescio quis: Meretrix non est, quam habeo, concubina mea est. Sancte Episcopo, meretricem fecisti concubinam meam?* et post pauca: *Dicis, Ancilla mea concubina mea est, nunquid ad uxorem alienam vado? numquid ad meretricem publicam vado? an non licet mihi*, etc. Salviani quoque temporibus simile quidpiam obtinebat; hæc enim ille scripta reliquit, lib. iv de Gubernat. Dei: *Hoc in comparatione supradictorum genus castitatis est, uxori paucis esse contentum, et juxta certum conjugii numerum frenos libidinum continere. Conjugium dixi, quia ad tantam res impudentiam venit, ut ancillas suas multi uxores putent; atque utinam sicut putantur esse quasi conjuges, ita solæ haberent uxores*. Similia habet et Cæsius hom. 16, mouens id ex consuetudine adeo invaluisse, ut nec peccatum esse crederetur. Putabatur autem licere hoc viris, et feminis non licere. Ex impunitate autem legum civilium hunc errorem homines vel invexisse, vel confirmasse videntur; unde S. Ambrosius, perinde ac S. Zeno, christianos monuit lib. i de Abraham, cap. 4, num. 25, ne quis sibi blandiatur de legibus hominum: *nam omne stuprum, inquit, adulterium est, nec viro licet quod mulieri non licet*.

(35) Latibula turpia erant loca quædam subterranea, in quibus meretrices debebant, quæ S. Ambrosius, epist. 30, ad Irenæum, num. 1, hypogæa vocat. *Luxuriosum est hypogæa quærere.... et ideo requirunt umbrosa penetralia, vel quod desideriosi ignava sub terris agant otia, denique quod tenebrosa illos et opaca delectent magis, quibus operiri fugitia sua credant*.

(36) Nec supplevimus ex ms. Rem. Pro talibus editi tabulis. Dein. Sic igitur pro Si igitur, ne sensus esset suspensus, correximus.

(37) Linea apud jurisconsultos est ordo graduum consanguinitatis vel affinitatis, etc. quibus personæ conjunguntur: in eadem autem conjunctionis linea ex ipsis legibus est vir et uxor, seu pater et mater. Paulus, lib. iv Recept. Sentent. tit. 11: *Primo gradu superiori linea continetur pater et mater*.

(38) Mss. Vat. et Tol. absumpturum, Rem. et Urbin. absumpturi.

ricatus fuerit e duobus. Sed nec illis impune succedit, qui sine uxoribus, amore peccandi liberius, (39) incertas atque inhonestas sibimet redimunt libidinum merces, non advertentes esse infelix et impudicum quidquid legitimum fuerit extra conjugium: christiano enim, fratres, ultra licere non puto, quam ut sit aut continens, aut maritus.

V. Venio nunc ad exempla, quæ sunt negotio vel maxime necessaria; quia plus est quod geritur quam quod dicitur, ut et impudicitæ malum et bonum pudicitæ uno eodemque (40) suggestu facillime possit agnosci. Joseph Hebræus adolescens (*Gen.*, xxxix), clarus genere, clarior pulchritudine, morum quoque clarissimus probitate, fuit inter filios Jacob ætate minor, sed spiritu major. Hic invidiæ germanitatis impulsu in Ægyptum est delatus atque distractus a fratribus, quem domini sui uxor pejus amare cœperat, quem oderant fratres: nam cum medullitus mulier ardoris insani conflagraret incendio, in suadelam sacrilegam argumentis vehementer armata captat solitudinem, secretum captat et locum, in quali etiam non (41) irritata adolescentia invitis feminis sæpe violenta esse consuevit. At ubi in destinata prorumpens, neque blandimenta, neque promissa sibimet prodesse cognoscit; conserta manu, inversa vice, adorta est in suum fomitem 50 adolescentis ignem totis viribus derivare. At ille in repugnatione vestem sibi violenter extortam relinquens, ex impudicitæ fovea nudus aufugit: sed pudicitæ splendore vestitus post calumniosam damnationem et liberatus a Deo est et honoratus. Denique rex jure secundus factus est regni, qui insignis rex erat jam ante pudoris.

VI. Susannam quoque columen (42) matronatus inaffectedatæ formæ pulchrius suæ pulchritudinis ornamentum, insigne pudicitia testimonium, e seniori-

(39) *Incestas* editi; at ms. Rem. *incertas*, et bene: notantur enim illi, qui a conjugibus soluti licere sibi putabant, non *incestas* quidem libidines, sed *incertas*, quas scilicet pretio soluto a meretricibus vage mercabantur.

(40) Ms. Remense habet *suggestio*; sed in margine apposita nota R dubium locum significat. *Suggestu* in aliis mss. et edit. et *suggestus* pro *suggestione*, seu additione, vel narratione sumitur. Ulpianus, de *Magist. rat. conven.* lib. I Digest.: *Si ex suggestu eorum, vel neminibus ab eis acceptis præses dederit.*

(41) Ms. Rem. *incitata*; et post pauca pro *derivare* idem ms. nec non Urbin. et Zen. *derivari*.

(42) *Matronatus* legitur in Appuleio, lib. iv Metam.; *Inaffectedatus* apud Quintilianum, lib. xi, cap. 1, et Tertullianum, de Pallio, cap. 4.

(43) *Vera* est abest. a ms. Rem., est a mss. Pomp. et Urbin. Paulo post ms. Rem. in *solitudine*, ubi *Eva*. Ms. Pomp. priori scriptura in *solitudinem*, posteriori autem in *solitudine*, ubi *Eva*. Hinc vox *circumseptam* in editis videtur inserta, ut ne voces *muro castitatis* suspensæ starent. Hac de causa *circumseptam* retinimus. Post pauca in editis *culpæ succumbat*, in ms. Rem. *culpa succumbat*.

(44) Editi *Eva*, ex mss. *Eva* correximus. Ex *ancipiti*

bus duo, sed uno incensi prodigio, secus quam decenerat, deperire cœperant: quam cum adverterent muro castitatis, quæ certe (43) vera est et æterna formositas, in paradisi solitudine circumseptam, ubi Evam ab auctore operis sui meminerant esse deceptam; hac re ipsa nacto consilio, capere dolo aggrediuntur ac nisi culpa succumbat, veluti adulteræ deprehensæ magnum minantur exitium. At illa non (44) Eva ancipitis quidem metus contemplatione præclusa, cuius aut pudor esset jugulandus, aut anima, conscientia suæ conscium solum contestans Deum, honestam potius elegit mortem quam vitam turpem, melius credens hominibus se ream (45) præbere quam Deo. Interea instant illi ex amatoribus accusatores effecti, crimenque suum in simplicitatem circumventæ transfusum artificiose dum exaggerant, exinde jam priores seipsi condemnant. Verum (proh nefas!) creditur ætati, creditur auctoritati: exsultant adulteri: damnatur integritas. Jam jamque Susanna ad supplicium immerens trahebatur: jam totus populus in ejus sanguine tumescebat: jam sui quoque familiares novæ rei atrocitate perculsi, 51 miserabiliter ingemiscientes, dimissis capitibus omne studium defensionis (46) abjecerant. Jam etiam ipsa pudoris compendio mortis oderat moras, omnibus displicens, sed soli suæ conscientia placens. Cum subito, quavis versutia qui fallitur numquam, confestim adest in Daniele puero Deus. Omnem repente malitiæ scenam diripuit: (48) profectitium crimen propere recluditur: scelus suos reddit in auctores: purgaturque per innocentiam pudor. Sicque Susannam, quam, impudicitia mentiente, in publicum traxerant, probatam et vindicatam ad mariti thalamum cum iugenti triumpho victrix pudicitia reportavit.

VII. Sed o quantum est miranda, pudicitia, quæ aliter laudari te non vis, quam ut custodiaris, solo

metu scripsimus *ancipitis metus*, ut sententi constet. Anceps autem Susannæ metus fuit, ne aut diffamaretur ut adultera, si renueret, ex quo pudor ejus jugulabatur; aut peccaret, si obsequeretur, quod animam læderet.

(45) In edit. et aliquot mss. *præbere debere*: postremam vocem ut nimis redundantem, auctoritate ms. Pomp., delendam judicavimus.

(46) Mss. Urbin. et Pomp. *abjecerunt*.

(47) *Compendium* non tam de parcimonia, quam de brevitate dicitur; unde *compendium viæ* pro breviori via apud Plinium, lib. v, cap. 5, *docendi compendia* apud Quintilianum, lib. i, cap. 1, pro brevitate præceptorum reperitur. Ita etiam Susanna mortis odisse moras traditur *pudoris compendio*, nimirum ut brevior esset pudor, quo nimis moleste angebatur.

(48) *Profectitium* editi; mss. Rem., Pomp., Urbin. *profectitium*, et bene: profectitium enim dicitur, quod aliunde provenit, ut Susannæ quidem impositum crimen a senum calumnia processit. In ms. Tol. *Profecti cum crimen proprie redditur, sed scelus suum laudant auctores*. Similia habent mss. Vat. et Urb. Codex autem Rem. cum Pomp. *Profectitium crimen proprie redditur: sed scelus suos laudant auctores*. Post pauca *impudicitiam rententem*, in ms. Rem.; *enitentem*, in Urbin., pro *impudicitia mentiente*: et itera post mss. quatuor pro *thalamum scribunt thalamos*.

bonæ conscientiæ ornamento contenta! Tu in virginibus felix, in viduis fortis, (49) in conjugis fidelis, in sacerdotibus pura, in martyribus gloriosa, in Angelis clara, in omnibus vero regina. Tu nunquam carni, nunquam ulli subjaces legi. De voluntate naceris, sed bono puritatis voluntatem ipsam paris: quia voluntas sit voluptas postmodum tua, cum per eam quotidie tricenos, sexagenos, centenosque colligis fructus. Tu in pauperibus dives, in divitibus ditior, æqualis in omnibus (50) consummaris. Tu es honor corporum. Tu thesaurus animarum. Tu fundamentum, (51) culmen, ac fructus omnium cœquarum. Tu tui (52) propositi insolubilis nodus æternus. Per te legitima (53) (54) jejunia celebrantur. Per te (54) allegatæ, priusquam fundantur, acceptantur preces. Tu es sacrificium Deo carum: tu legitimum Dei templum: sacrarium pudoris. (55) In te corruptio intrare non novit. Per te sæculum vincitur, concupiscentia omnis eliditur, diabolus subjugatur, Antichristus non timetur, Spiritus sanctus inducitur, glorificatur Christus, Deus pater omnipotens propitiatur. Postremo ille felix in futurum regnabit, qui tecum illo pervenerit. (56)

TRACTATUS V.

De Continentia.

I. Si cui forte asperum videtur ac durum, quod

(49) Mallemus legere *conjugibus*, vel *conjugis* ablat. plurali a *conjugus*, *gi*, quod nomen apud Plinium et alios reperitur. Notri videtur in sequenti sententia christianorum sacerdotum ejus quoque temporis continentia et cœlibatus.

(50) Utrique mss. Zen. *consummatis*.

(51) Aliquibus placet *columen* legere, sicuti supra, num. 5, *columen matronatus*. Post non nulla *quoæquarum* scribitur in ms. Rem. pro *cœquarum*. *Cœqua pars* apud Plinium, lib. vi, cap. 28.

(52) *Propositum* virginittis votum dicitur, uti penes Ambrosium et alios Patres sæpissime. Vide præsertim Augustinum, *de Bono viduitatis*, cap. 9, et Leonem Magnum, epist. n. ad Rusticum Narbonensem, inquisit. 15, ubi *propositum virginittis* cum habitu etiam virginico conjunctum a consecratione virginum distinguit. Sic etiam *proponere* virginittatem idem est ac *vorere* apud S. Augustinum, serm. 225, num. 2.

(53) Jejunii nimirum tempore etiam conjuges continentiam servare oportebat, ut a Paulo monitum plures Patres animadverterunt. Lege Augustinum, serm. 208, n. 4; 209, n. 3; Cæsarium serm. 10 et 142 appendic., Augustin., et alios: quæ disciplina hac in Ecclesia Veronensi diutius viguisse cognoscitur ex Ithaterio episcopo in Synodica ad presbyteros ejusdem ecclesiæ.

(54) Mirum fortasse videbitur, quod preces *allegatæ* dicantur, antequam fusæ sint: cum periinde accipi solet *allegare preces*, ac *fundere*. At *allegare* proprie hic est pro *dirigere*, quemadmodum Appuleius, *de Deo Sacratu*, pag. 61: *Cui igitur preces allegabo?* Itaque preces vix *allegatæ*, id est ad Deum mente, vel etiam cum incipiuntur, directæ, statim *antequam fundantur*, a continentia commendatæ, acceptæ sunt.

(55) Sic ms. Urbin. At. Tolent. *Tu te*, Rem. *Tui*, editi cum aliis mss. *Te*.

(56) Ms. Pomp. in fine apponit. *Amen*.

TRACT. V—(1) *Res pene contra naturam*, seu, ut ait S. J. Chrysostomus laudatus, n. 3, tract. 4, *supra naturam et non humana* videbatur virginittas, quam persua-

fiducialiter loquimur, fratres, (1) rem pene contra naturam; jam jamque desinat permoveri, intelligens christianæ virtutis hanc esse maximam (53) gloriam ipsam calcare naturam. Sed quia virtus voluptates semper offuscat, nihilque unicuique, nisi quod amaverit, rectum est, maxime quod uno desiderio omnes excolunt populi; dubium non est, quia aut (2) hostis publicus, aut certe judicatur insanus, quisquis nuptias dissuaserit. At ego non pertimescam sermonis publici quæ de me fabuletur invidia: non enim nuptias condemno, sed nuptiis meliora præpono: et quidem etiam apostolo hortante sic Paulo: *Dico autem innuptis et viduis, bonum est illis si sic perseveraverint sicut ego. Si autem non fuerint continentes, nubant: melius est enim nubere, quam uri*. Alio autem loco ait: *Hoc dico secundum veniam, non secundum jussum: volo autem omnes vos esse, sicut et me* (I Cor. vi, 6, 7, 8, 9): ac per hoc ideo nubere melius, quia uri deterius. Omnia quidem licent, sed non omnia expediunt. Jam (3) hic, christianæ, cognosce; elige quid velis, remedium an sanitatem.

II. Denique si videtur, conferamus, quæ sit inter virginem nuptamque discretio. Nupta cogitat quemadmodum placeat marito: virgo, quemadmodum Deo. Hæc (4) extraneis ornamentis ornatur: longe illa ornatior, aliunde quia nescit ornari. Hæc variis unguentis et odoribus fragrat: illa unici floris sui

dendam hoc in tractatu S. Zeno sibi potissimum sumpsit. Hac in re promovenda quantum studii posuerit, quantumque res ipsa illi feliciter cesserit, inde colligimus quod Veronæ, ubi primus fortassis fidem intra mœnia statuit, et publicam ecclesiam ædificavit, ut alibi ostendimus, extruxit etiam virginum monasterium, pluresque alias præterea virgines in privatis domibus degentes satis probabiliter consecravit, de quibus diximus aliquid dissert. 3, cap. 1, § 3.

(2) Hominum etiam christianorum obloquutiones adversum eos, qui virginittatem persuaderent, si quis velit cognoscere, Ambrosium adeat, qui iisdem S. Zenonis vestigiis insistens, cum pro virginittate multa dissereret, invidiam quamplurimum in se convertit, quam non uno loco declinare et compescere studuit. Lege præsertim librum *de Virginittate*, cap. 5 et seqq. Inter odii et invidiæ causas, quas plures commemorant, est potissimum illa, qua explicatur cur (quod Zeno tradit) *hostis publicus*, haberetur *quisquis nuptias dissuaserit*. Nonnullos enim, inquit, cap. 7, num. 37, *dixisse audivi, quod perii mundus, defecit genus humanum, conjugia labefacta sunt*. Quod porro addit noster episcopus, *aut certe judicatur insanus*, id spectat vel ethnicæ philosophiæ placita, quibus stultitia vocabatur quidquid christianæ sapientiæ probaretur, uti vidimus tract. 3, adn. 2, vel potius quod ipsi insanici verteretur sese opponere nuptiis, *quas, ut ait, uno consensu omnes excolunt populi*, et persuadere rem, quam et civiles leges pœnis mulctabant ex adnot. 3 in tract. 4, et plerique hominum execrabantur, ipsique etiam parentes, qui ut filias ab hoc proposito deterrent, dotem nonnunquam se illis negaturos munitabantur, ut colligimus ex Ambrosii lib. 1 *de Virgin.*, cap. 11, num. 62.

(3) In editis et nonnullis mss. *te heic*: ubi delevimus *te* auctoritate manuscripti Remensis.

(4) *Extraneis*, habent mss. Tolent., Vat. et Urbin.; ceteri codices et editi *extraneis*. Extraneum autem pro extraneo, ex alia nimirum terra oriundo et ad-

quovis prato jucundior **54** in cœlum ipsum honore læto respirat. Hæc liberis gaudet : at illa liberorum non timet orbitatem. Hæc eorumdem blanditiis vernantibus pascitur et incrementis adolescentibus quotidie delectatur : at illa ægra fastidio novem mensium non bajulat pondus : sub incerto partu, parientis nascentisque de salute non gemit, nulliusque momentis omnibus variæ sollicitudinis cura torquetur.

III. Sed dicet aliquis : Etiam Maria virgo et nupsit et peperit. Sit aliqua talis et cedo. Cæterum illa (5) fuit virgo post connubium, virgo post conceptum, virgo post filium. Denique si esset aliquid virginitate melius, Dei filius hoc magis potuerat suæ matri præstare, cui (6) præstiterit, ut divinæ virginitatis honore polleret. Itaque in statu quo nata es, permanens virgo gloriare, sanctique pudoris florem nulli legi subjecta fidei thesaurum custodi : esto sancta et corpore et spiritu : amore Christi ignem carnis exstingue, ut de resurrectione gloria, quam hic jam tibi vendicas, taceam, in qua ut Dominus ait, *Neque (7) nubunt, neque nubentur, sed sicut Angeli erunt (Matth. xxii, 30)*. Magnum consequere beneficium, si Deo vivas puris moribus libera, et hominis non sis (8) ancilla.

IV. At tu vidua (9) secundas cur desideras nuptias, cum temperare videas Apostolum primas? cu-

vecto, legimus apud Terentium Phorm. i, 4, 13; Suetonium, in Vespasiano, cap. 5, et alios. Hinc autem nostras quoque mulieres vestes et ornamenta e remotis regionibus procurasse liquet, quod in feminis reprehendit non solum Clemens Alexandrinus, in Pedagog. lib. ii, cap. 10 et 11, cum aliis Patribus, verum etiam Seneca, in Consolat. ad Albinam, cap. 11 et lib. vii de Beneficiis, cap. 9.

(5) Hoc tam præcisum pro Mariæ virginitatis testimonium, quod repetitur lib. ii tract. 8. maximi faciendum est, cum nullum ex Patribus Zenone antiquiorem formula adeo præcisa et nunc jam celebri usum reperire licuerit. Id autem adversus quosdam B. Mariæ virginitati detrahentes adeo expresse dictum videtur. Sane circa hoc idem tempus S. Hilarius, in cap. i Matth., num. 3, notat *plures irreligiosos et a spiritali doctrina admodum alienos occasionem ex eo occupasse turpiter de Maria opinandi, quod dictum sit : Priusquam convenirent, etc.* Idem monet de nonnullis Epiphanius, hæres. 78, num. 7, tametsi ab hoc appellari potuerint Helvidius et Jovinianus, qui Zenonis ætatem consecuti sunt. Fuit tamen Zenonis avo Eunomius, qui in Theodorianorum die, Eudoxio Ariano episcopo non dissentiente, vel etiam jubente, Mariam a Josepho post divini Verbi partum cognitam pro concione affirmavit, ut tradit Philostorgius in excerptis a Photio, lib. vi, § 2, ad an. 361.

(6) Mss. Pomp., Zen., Vat. et edit. Ven. *præstitit*. Pro *divinæ* mss. Pomp., Zen., Vat. et Urb. *redidivæ*, edit. Ven. *re divine*.

(7) Edit. Ven. *nubent* : et item post, *Angeli Dei runt*.

(8) Nam *mulieres viris suis subditæ sunt sicut Domino*, Ephes. v, 22.

(9) Zenonis sententiam de secundis nuptiis, Patribus antiquis consonam, quæ tanquam antiquitatis nota haberi potest, explicavimus et vindicavimus latius dissert. ii, cap. 7. Ms. Tolent. pro *temperare* habet *templare*.

A jus ista sunt verba : *Tempus coarctatum est : superest ut qui habent uxores sic sint, quasi non habentes, præterit enim figura hujus mundi (I Cor. vii, 29 et 31)*. At cum ante annos ferme (10) quadringentos, **55** vel eo amplius, apostolicum hoc operetur edictum, quo et vivaciores fuere homines, et rarissimi Christiani; cur ego christiano (11) orbe ipso pene jam toto, hominumque vivacitate mundo senescente detrita, obtundam verbis palpantibus aciem veritatis, ac non plene denuntiem, observantiæ qua perfectione Dei cultus debeat custodiri? Apud Salomonem maxime cum scriptum sit : *Et si multiplicentur filii, non oblecteris in illis, si non est timor Domini cum illis, non corrideas animæ illorum : melior est enim unus timens Deum, quam mille filii impii (Eccl. xvi, 1, 2, 3)*. Cum

B hæc ita sint, age vidua, quæ sicut innocens virgo nubere sæpe festinas, interroganti responde, bonumne amiseris maritum, an malum? Si malum et desideras nubere, digna es quam pejor affligat. Si bonum, fidei serva signaculum : pati non meretur injuriam ipse cui perhibes testimonium. Ubi est ille, qui invicem desiderantibus vobis tardior cæteris videbatur primus matrimonii dies? Ubi pretiosæ virginitatis festa, (12) utrisque dulcis, occisio? Ubi amor, qui in æquo unitoque conjugio, e duobus altero superante, non moritur? Tunc non illa es quæ mariti corpus (13) expositum **56** lavisti lacrymis, osculis de-

(10) Ita ex omnibus mss. et editione prima; solum in edit. Ven. suppositum fuit *ducentos*, quod in alias editiones migravit; cujus arbitrariæ emendationis consilium fuse explicavimus et rejecimus dissert. i, cap. 2, § 1.

(11) *Orbis* nomine accipi potest totum Romanum imperium, quod orbis dici solebat, ut liquet ex pluribus testibus, ac præsertim ex Firmico, qui expresse id tradit, et ex antiquo auctore libri de Mortibus persecutorum, ubi *orbem terræ* pro Romano imperio dictum sæpissime invenies. Nepos in Attici Vita, num. 25, de Cæsare et Antonio loquens : *Cum se, ait, uterque principem non solum urbis Romanæ, sed orbis terrarum esse cuperet*. Virgil. Eccl. i, vers. 67 :

Toto divisos orbe Britannos.

Spartianus, in Hadriano, pag. 3. *Adeptus imperium... tenendæ per orbem terrarum paci operam impendit*. Vide Ovid. lib. i Trist. 4, vers. 69; Tacitum de moribus Germanorum cap. 4; Ambrosium epist. 17, num. 5; Symmachum in Relatione num. 9; et tractatum 10 Zenonianum hujus libri i, num. 5. Hinc Minutius, num. 12, Romanos *fusos orbe toto* affirmare non dubitavit.

D (12) Edit. Ven. *urivusque*, et postea *separante pro superante*. Mss. Vat. pro *occisio* habet *occasio*, Rem. *occisio*.

(13) Morem exponendi mortuorum cadavera indicant illa Virgillii Æneid. vi :

Tum membra thoro defleta reponunt :

in quæ Servius : *Servabantur cadavera octo diebus, etc. Depositum pro expositum dixit Ovid. iii Trist. :*

Depositum nec me qui fleat, ullus erit.

A paganis quidem corpora exponantur in ædium vestibulo, ut colligimus ex Luciano *περι πύθους*, et Dione de Livie excessu, et ex Suetonio in Augusti Vita, cap. 100. In ecclesiis autem exposita fuisse christianorum cadavera (ut sane de Paulæ cadavere in ejus epitaphio tradit Hieronymus : *In media Ec-*

tersisti, crinium damno velasti, scissis genis, livore fœdatis uberibus, sordido plus pulvere tecta quam veste? Tu, inquam, non es quæ (14) nunc cœlum ipsum ululatus rumpens, post talem maritum puncto temporis vivere te non posse clamabas? Nunc cluis dolore gemitibus, sæpe inter affines mortua spiritu, labentibus membris ad terram, incertas reddebans exsequias : cui magis lacrymas commodarent, mortuone, an morienti? Post hæc, si libet nubere, omnia illa mentita es. Quid hoc est? Ecce rursus ad lenocinia redis, colorem de pyxide mutuaris paulo ante damnatum. Ecce indulgenter excolis crinem; odorato pulvere luctus pulverem mutas; (15) in stilio fletus includis; ornamento ligas, quod (16) suspendio voveras, collum; ab speculo oracula inquiris, quam commode possi circumscribere (17) petitorum. Quidquid feceris, virgo jam non eris : unum tamen scio, quia nihil distat a prodigio, quiquis alterius causa et formam mutat et mores.

V. Sed dicis : Ardor me teneræ compellit ætatis. Credo. Ecce nupsisti. Ut de fragilitate humanitatis, casibus ut de cæteris laceam; ecce maritum tuum postridie aliqua necessitas rapit, quæ a te longe distractum decennio, vel eo amplius, ut adsolet fieri, detineat relegatum. Quid facies? Observabisne redeuntem, an ardori quæres 57 aliunde remedium? Si observantiam (18) pollicere, sine dubio fallis, cujus impatientiæ professio jam tenetur. Si es autem sumptura remedium, dubium non est hoc esse solum, ut

clesia spelunxæ Salvatoris est posita, ibique etiam C mulieres virorum suorum corpora lacrymis diluisse, colligi posse videtur ex tract. 16, num. 5, ubi hæc a mulieribus gesta auctor perbelle commemorat, cum Sacerdotes *solemnia divina* de more peragerent, ut demortui animam Deo commendarent, quod sane in Ecclesia fieri debuit. Pro *lavisti* quod est in omnibus mss. et edit. Ven., editi habent *lavasti*. Quod porro dicitur, mulieres *corpus expositum crinium damno velasse* (idipsum repetitur tract. 16, num. 5) funeris mos erat tum apud Græcos, tum apud Latinos usitatus : comam enim illa sibi demebant cadaverique crines injiciebant, ut liquet ex Homero, Herodiano, Plutarcho et aliis, quos allegat Everardus Feithius, Antiquitatum Homeric. lib. 1, cap. 13. De more item fiebant reliqua, quæ tum hic, tum tr. 16 similiter recensentur, ut ne mirum sit quod mulieres consuetudini potius quam amori obsequentes, *omnia illa mentiri* potuerint.

(14) De particula *nunc* pro tempore præterito, vix tamen elapso, accepta vide tr. 2, annotat. 17. *Infra pro cluis* editi post Ver. *perperam* habent *elusia*. *Inter affines* supplevimus ex ms. Pomp. et significatur, uxores in maritorum exsequiis sæpe defectiōne spiritus cecidisse in terram, ita ut incertum esset affinibus, qui aderant, cui magis exsequiæ et lacrymæ deberentur. Edit. Ven. pro *morienti* habet *morituro*.

(15) *Stibium* a Plinio memoratum, lib. xxxiii, cap. 6, num. 34, metalli quoddam genus est (quod *nigrum pulverem* Tertullianus, de *Habitu feminarum*, appellat, alii vocant *alabastrum*) sic dictum græcè a *στιβίω*, seu *στιβίω*, *adstringo*, quod adstringendi vim habeat, eoque cum uterentur mulieres in fucanda facie oculisque perpolendis, vel, ut Tertullianus ait de *Cultu feminae*, *porrigendis*; de quo videsis Georgium Agricola, lib. x de *Natura fossilium*, cap. 11. Jure S. Zeno fletus muliebres in *stibio*, quo oculi detergantur,

A *flamas tuas maritalis gladii contemplatione concipescas*. Mihi crede, non habet concupiscentia locum, ubi patientia dominatur, ubi vivitur sobrie, ubi mors timetur. Itaque hanc observantiam, hunc timorem, quod est verius atque justius, transfer ad Deum, et quale libet illud sit, repente exstinguetur incendium.

VI. Sed sic ego in rebus demoror (19) prope sanis, quasi quæ vere execranda sint, jam *correcta sint* crimina. Pudet me dicere in populo gravi, anus sæpe videri novas (20) nuptas, quarum pene plures sint nuptiæ quam natales : quæ non rogantur ut nubant, sed ut dormiant, invitantur propiores sepulcro quam thalamo : quæ ipsæ cum (21) pereunt, detestabili exemplo adolescentulas quoque perire compellunt. Quis has diligit filius? quis maritus? confundentes sanguinis jura, delentes merita maritorum, adulantes vivis, mortuis suspirantes, nunc odientes veteres, nunc novos filios similiter et maritos? At e diverso ipsæ æstiment (22) quid sit, quod in tam solemnibus votis sæpe contingit, ut nec filios habeant, nec maritos. Talis est etiam causa maritorum, ad quos aliquid loqui superfluum est, quia si uxor et maritus in carne sunt una, dubium non est, quia quod alter audit, amborum est. Quid agam, quo me vertam, nescio : non enim video quid in exhortationibus divini ac veri cultus Gentibus prædicem. Felicitatemne virginitalis? at habent (23) suas virgines : et si : 58 non felices, habent tamen. Sin

C *inclusos* prodit. Objicit similiter stibii usum mulieribus viduis Commodianus, *Instruct.* 59, vers. 7.

(16) *Respiciuntur* hoc loco imprecitationes, quibus mulieres viduæ præ dolore sibi mortem et suspendium sæpe adprecantur.

(17) *Petitor* hic pro illo, qui viduam sibi uxorem petit.

(18) Ms. Pomp. *polliceare*. Sub finem numeri *quale libet* scripsimus pro *quale velit*; ubi forte *libet* scriptum pro *libet* migravit in *velit* : *quale libet* autem idem ac *qualecumque*. V. Cic. ii de *Nat.*, c. 37.

(19) *Prope sanæ* dicuntur secundæ nuptiæ præ nuptiis tertiis, quartis, etc., quæ antiquè execranda visæ sunt; de quo plura disert. ii, cap. 7.

(20) Ms. Pomp. *nuptias* in margine corrigit. Post pauca ms. Rem. *plus pro plures*.

(21) *Pereunt* dicitur non de vera culpa, sed de continentia jactura, quam viduæ sæpius nubentes subeunt; quo fit, ut suo exemplo adolescentulas virgines *perire*, id est virginitalis jacturam facere, compellant.

(22) Ms. Tolent. *quid sint, quibus in tam solemnibus*. Paulo post ms. Rem. *contigit* pro *contingit*; et post pauca cum edit. Ven. *sunt una* pro *sunt una*.

(23) Non vestales solum, sed alia quoque Gentium virgines a Tertulliano memorantur in *Exhortat.* Caestit. cap. 13 : *Noveram virgines Vestæ et Junonis apud Achaia oppidum, et Apollinis apud Delphos, et Minervæ et Dianæ quibusdam locis* : quibus similia repetit lib. i ad *Uxorem*, cap. 6. Pausanias lib. iii, cap. 16, meminit virginum quæ Hilaria et Phœbes erant sacerdotes, atque *Leucipides* dicebantur. Vestalium suo quoque tempore florentium mentionem facit Symmachus, præfectus Urbis, in relatione ad Valentinianum, Theodosium et Arcadium, n. 14, necnon S. Ambrosius, lib. i de *Virginitali*, cap. 4, epist. 18, num. 11.

vero ad viduitatis sudorem gloriosum palmamque A provocaverō; nobis fortassis insultent, quia nostræ sacræ virgines viduæque magno pro immortalitatis præmio, suæ autem gratis laborent. Verum hoc est solum, nos in quo vincimus, quia pro sua sanctitate christianæ plus nubunt. Adde quod (24) Gentibus: quod sine dolore magno, vel gemitu non potest dici.

VII. Quæ enim vox, quæ increpatio has condigne possit arguere? quæ dedecus suum sacrilegio dotantes, membra Christi dæmoniorum servis addicunt; Dei templum profanis patefaciunt; (25) sacraria usque ipsa denudant; sacra confundunt, amissa luce lætantes in tenebris, habentes fana, non domos. Digne

(24) Conjugia christianarum feminarum cum viris B paganis quam reprobata semper in Ecclesia fuerint, ob periculum præsertim quod hic a Zenone tangitur, multa alia Patrum testimonia demonstrant. Tertullianus lib. II ad Uxorem totus in eo est, ut si illa post ipsius mortem a secundis nuptiis abstinere ægerrime nequeat, saltem a matrimonio cum Gentili jungendo caveat; ibique argumenta urget iis plane similia quæ noster auctor pressius quidem, sed non minus vehementer et eleganter effert. Legatur Ambrosius I. I de Abrahami, cap. 9, num. 84, et epist. 49, ad Vigilium, cui jam episcopo Tridentino institutionem poscenti hoc primum monitum dedit, videret ne qua fidelis cum infideli matrimonio jungeretur. Vide plura dissert. II, cap. 7.

(25) Tota hæc periodus nuptiarum celebrationem cum infideli videtur prospicere, in qua sicut membra Christi, id est mulieris corpus, dæmoniorum servis, id est ethnicis viris, addicta, et Dei item templum profanis patefactum intelligit ipsam mulierem christianam, cuius membra Dei templum pariter vocavit Cyprianus in tract. de Habitu virginum (unde ipse S. Zeno lib. II, tract. 42, ex celebri Pauli formula, Dei templa appellat baptizatos, quos, cum essent gentiles, idololatriæ fana vocaverat: Quem noveris idololatriæ fanum, gaudas Dei templum, ita etiam sacraria per quamdam gradationem eodem pertinere nihil ambigimus. Sacra autem confusa quid Zeno dixerit, ignoramus, nisi forte spectet sacra illa, quæ illatis a marito gentili in novæ nuptæ cubiculum idolis, ex paganorum ritu primo nuptiarum die peragebantur; ex quo domus in fanum mutata dici potuit. Forte etiam domus fana vocari potuere, quod in privatis paganorum domibus essent idola, quæ divinis honoribus colebantur: nam, ut ait Tertullianus, lib. II ad Uxorem, cap. 6: Moratur Dei ancilla cum Laribus alienis, et inter illos omnibus honoribus dæmonum, omnibus solemnibus regum, incipiente anno, incipiente mense, nidore thuris agitabitur, et procedet de janua laureata et lucernata. His profanis viri sacris christiana mulier debebat alia ex propria religione obijcere, nimirum sacras ad Deum preces, et fortassis etiam sumptionem Eucharistiæ, quam christianos domum attulisse, domique servasse, patet ex annot. 29. Probabilius tamen est, hoc loco spectari illa Pauli II Cor. cap. VI, vers. 14, quibus nuptias cum infidelibus ab Apostolo interdictas plerique Patrum interpretantur: Nolite jugum ducere cum infidelibus. Quæ enim participatio justitiæ cum iniquitate? aut quæ societas lucis ad tenebras? quæ autem conventio Christi ad Belli? aut quæ pars fideli cum infideli? qui autem consensus templo Dei cum idolis? vos enim estis templum Dei vivi.

(26) Hinc colligi potest, Zenonis ætate idolorum ædes proprio templi, ædes autem sacras christianorum proprio ecclesiæ nomine appellatas fuisse, ut nec istæ templi, nec illæ appellarentur ecclesiæ.

jugulantur, quæ Christi ingrata beneficiis, sponte ad mortem, de qua evaserant, revertuntur. Cum igitur semper insidietur se non quærentibus diabolus, æstimate, quid faciat invitatus: cui omnes nocendi aditus reserati, præstant sine pugna, sine ullo labore victoriam: non enim conabitur in ditionem redigere suam, quæ esse ejus ambivit ancilla. In domo denique quæ geruntur, sed et ipsis in fanis, Christiana fidelis, sine te esse non poterunt, 59 quia uxor infelix es, si nescis quid agatur in domo: infeliciores certe, si scieris.

VIII. Proponamus itaque, ut sæpe contingit, in unum sibi convenire diversæ religionis diem, quo tibi Ecclesia, illi adeunda sint (26) templa. Quo ge-

Equidem christi-norum ecclesias templi nomine appellatas primo invenimus apud S. Ambrosium, epist. XX, n. 2, ut Gothofredus animadvertit in notis ad titulum de Paganis, prope finem, pag. 253. Unum tamen vetustius S. Hilarii testimonium suppetit in psal. CXXVI, num. 3, ubi, Conventus ecclesiarum, inquit, consuetudo nostra vel domum Dei solita est nuncupare, vel templum: quibus verbis significari videtur Hilarii quoque ævo, cum sub vitæ finem hunc commentarium in psalms scriberet paulo ante an. 367, hanc locutionem consuetudine receptam, qua ecclesiasticæ ædes vel Dei domus, vel templa vocarentur, Errorum tamen hic loci subesse, et vel templum glossæ esse, quod e margine in textum irrepserit, quispiam existimet. Quod si hoc minus placeat, integer textus si consideretur, non eam ejus loci esse sententiam apparebit. Ita vero ibi scribitur: Conventus ecclesiarum, sive tum templi, quos ad secretam sacramentorum religionem ædificiorum septa concludunt, consuetudo nostra vel domum Dei solita est nuncupare, vel templum: ubi animadvertenda præsertim est in primo membro particula tum, quæ voci templi præfigitur. Sermo autem ibidem est de ædificatione templi Salomonis, de qua in eo psalmo agitur, et ad hanc unam ædificationem refertur illud sive tum templi. Quod si cum Zenonianis codicibus in Appendice memorandis (ibi enim hic Hilarianus tractatus dabitur) sine tum legendum putes, adhuc nihil obest, quum universas sive veteris, sive novi Testamenti ædificationes complexurus, ecclesiarum nomine intelligere Hilarius potuerit christianorum ædes, quæ domus Dei appellatas notat, templi autem nomine Salomonis ædificium, quippe quod, sicut nostris quoque temporibus, uno templi, non autem ecclesiæ nomine appellari solet; ita Hilarii ævo idem unum ex omnibus ædibus vero Deo dicatis templi nomine ex communi locutione nuncupabatur: unde et S. Zeno, qui christianas ædificationes sacras nunquam vocat templa serm. 14, num. 1. Salomonis ædificium eo nomine perspicue designat. Ilanc ergo appellationem apud Hilarium si quis ad christianos conventus transferat, mirifice fallitur. Notum est quantum christiani veteres a templi nuncupatione suis cœtibus addicenda abhorrenter. Templa nimirum nuncupari cernebant magnificas idolorum ædes, quibus carnales homines plurimum deferebant. Hæc ergo ejusmodi hominibus necessaria esse dicebant, non sibi, qui Dei templum vivum in semetipsis gererent, ut sæpius inculcabant ex Paulo apostolo: et sicut olim fervescentibus persecutionibus non pauci templa sibi nulla esse protestati sunt, de quo vide annot. 6 in tract. 14, ita postea quoque id nomen non nisi idolorum ædibus dedere, vel etiam Salomonis ædificationi, quæ carnali Judæorum populo necessaria, ob structuræ et materiei pretium magnificentissime prædicabatur. Conventus porro suos christiani cum appellarent, ut innuerent fideles ipsos potius, qui con-

nere unusquisque summ sacrificium procurabit? **60** A quo sumptu? quibus vasis? quibusve ministris? At si discrete fiunt ista, nihil prodest: ex uno enim proficiscendo et in unum remeando, si non confusione, vel errore fiunt una. Quid, quod illius sacrificium publicum est, tuum (27) secretum? illius a quovis libere tractari potest, tuum etiam a christianis ipsis minime (28) consecratis sine sacrilegio videri non potest. Postremo detestabilis est vivendi conditio, ubi non licet facere uxori quod marito placet; ubi proponis, quia nihil te gerere sinit, nisi quæ disposuerit, prior ipse compleverit. Quod si factum non fuerit, factumve displicuerit, tum tota mugiet litibus domus, blasphemabitur Deus, arreptoque forsitan ipso (29) sacrificio tuo, tuum pectus obtundet, tuam faciem deformabit, præstans aliquando **61** et beneficium, cum te jubet ad ecclesiam non venire. Sed multo pejus est, si places marito: neque enim sine

veniebant, quam locum in quo convenirent, *ecclesias* vocarunt; vel si locum ipsum notare voluerunt, *domum orationis*, vel cum Zenone tract. xiv, n. 1, *orationis locum* nominarunt. Hæc fusius dicenda fuerunt, non solum ut hic locus, in quem animadvertimus, illustraretur, sed etiam ut explicarentur alia, quæ aliis intelligendis utilia, vel necessaria futura sunt.

(27) *Secretum* vocat, quippe quod ex arcani disciplina sacrificium, seu Eucharistiæ mysterium non paganos solum, sed ipsos etiam catechumenos accurate celandum esset.

(28) Legebatur in editis *consecrati*: correximus ex mss. Pomp. et duobus Zenonianis. *Consecrati* autem dicebantur, qui baptisma susceperant. Itaque *minime consecrati* sunt catechumeni, qui alia formula *minime initiati* dicebantur, de quibus ex memorata disciplina arcani cautum erat adeo diligenter, ne in Eucharistiæ sacramento oculos conjicerent, ut Satyrus S. Ambrosii frater adhuc catechumenus, cum in quodam naufragii periculo Eucharistiam sibi dari ab *initiat* postulasset, eam, *ne curiosos oculos inferret arcanis*, in orario involutum accepit, ut idem sanctus notavit lib. 1 de Excessu ejusdem Satyri num. 43. Tillemontius annot. 6, in art. 7, de persecutione Valeriani, tit. iv, animadvertens hos *minime consecratos* a Zenone appellari *christianos*, baptizatos, non autem catechumenos heic vocari existimat, quibus, *nisi*, ut interpretatur, *in clerum consecrati essent*, sacrificium intueri non licebat, in occidente enim velum tendebatur, quo laici impediebantur, ne in sacra mysteria oculos intenderent. Ita ille. At *sacrificium* hoc loco dictum Eucharistiæ sacramento, non autem missarum sacrificium (quod Tillemontium fefellit) ex annotat. sequenti palam fiet. Porro *consecratos* dictos fuisse etiam catechumenos ex nonnullis testibus patet, inter quos vide Paschasii Lylibetani epist. ad Leonem, cap. 3, in qua catechumenos indicaturus, bis eo nomine utitur. *Christianos* porro fere quidem dictos, qui baptisate initiati sunt, haud inficiamus; quibus idcirco catechumenos opposuit Augustinus tract. ii in Joan., cap. 3, n. 4: *Nesciunt catechumeni quid accipiant christiani*. Sed catechumenos quoque *christianos* nonnunquam, Zenonis præsertim ævo, appellatos, eo quod in Christum crederent, liquet ex Theodosiano cod., l. xvi, lit. 7, Leg. 2 Theodosii Senioris an. 383, aliisque patet exemplis, quibus Constantinus et Valentinianus Junior licet catechumeni, *christiani* tamen principes appellati inveniuntur. Id autem in rem Zenonis maxime intererat, qui *christianos* dixit *gdeles* quoslibet, quatenus infidelibus opponuntur,

sacrilegio possis placere sacrilego. Ut rem compendio transigam, utique a templo regrediens necessario enarrabit tibi sciscitanti, sibi de utriusque salute, vel unanimitate deorum quæ fuere responsa. Si terribilia, consternata metu, forsitan, ipso cessante, illicita eis *vota donabis*, quod maritis etiam sub fidelibus multæ fecere *peiores Evæ non discipule*, sed magistræ; illa enim *decepta*, hæc sua sponte se diabolo dederunt. *Sin vero pacifica et salutaria*; profecto lætaberis, eique tanto pro nuntio morigeræ conjux pacem si non ingeris, nec negabis.

IX. Quid agis, misera? quid, vesana, lætaris? Non est (30) pax ista, sed bellum; non osculum, sed venenum. Proh nefas! adhuc fumantia (31) busto complecteris membra, sudoremque sordidarum vaporis ararum carne tua detergis, jocaris, blandiris, obsequeris; si quod forte acceptum relatumve fuerit a (32) fanatico solemne mysterium, **62** ipsa suscipis,

quo sane in numero catechumeni censebantur. His quidem solis, non autem baptizatis veliim fuisse cernere Eucharistiæ sacramentum, vel ex eo patet, quod istud baptizati et palam sument in ecclesia, et domum etiam afferent, ut eodem, cum opus esset, semetipsos communicarent, quod sine ipsius visu fieri non poterat.

(29) *Sacrificium* hic aperte accipitur pro Eucharistiæ sacramento (sicut etiam tract. xv, num. 5, *sacrificium sumat*) quod domum inferre mos erat, ne dum primis Ecclesiæ sæculis, dum persecutiones ingruerent, sed Zenonis quoque ætate, imo aliquanto etiam post, ut liquet ex Basilio, epist. cclxxxix ad Cæsarium, et ex Hieronymo, epist. xlviii ad Pammachium. Basilii corævi auctoris verba recitare placet. *Unusquisque etiam ex laicis ut plurimum habet domi suæ communionem, et cum vult, per semetipsum communicat*. Memoratu dignum est etiam, quod discimus ex Ambrosio, lib. 1 de Excessu Satyri num. 43, ubi traditur hunc jam catechumenum in naufragii periculo ab iis, quos *initiatos esse cognoverat*, *divinum illud fidelium sacramentum poposcisse, non ut curiosos oculos inferret arcanis, sed ut fidei suæ consequeretur auxilium: etenim ligari fecit in orario, et orarium involvit collo, ac ita in mare prosilieus, incolumis evasit: ex quibus Eucharistiam a quibusdam Satyri comitibus baptizatis etiam in maritimo itinere secum allatam constat, ut id vel Satyro, licet catechumeno, notum esset. Difficultatem fortassis movebit, quod a Zenone additur, *sacrificio tuo pectus obtundet*: sed præterquam quod poterat esse panis male crassior, qui ictum faceret, hunc in ligno custoditum, et domum allatum colligemus ex tract. xiv, ad not. 18.*

(30) Ms. Tol., *pax tibi ista*.

(31) Hoc nomen apud Ciceronem et alios frequens legitur et sepulcrum translate plerumque significat; proprie autem indicat ipsum corpus, quod antequam sepeliretur, comburi olim solebat, corpus, inquam, ipsum jam combustum: *diciturque bustum*, ait Festus, *quasi beneustum*. Hac significatione *bustum* hoc loco dicitur victima idolis oblata et usta; qua ratione etiam Ambrosius similiter dixit: *sumus ex busto* in epist. xvii ad Valentinianum n. 9, qui locus significationis confirmandæ causæ recitandus est. *Si hodie*, inquit, *Gentilis aliquis imperator, quod absit, aram statueret simulacris, et eo convenire cogeret christianos, ut sacrificantibus interessent, ut oppleret anhelitus et ora fidelium cinis et ara, favilla de sacrilegio, fumus ex busto, etc.*

(32) Horatii Scholiastes in Artem Poeticam pag. 638. *Fanatici dicuntur, qui lymphatico spiritu agitantur, et*

Ipsa reponis, ipsa custodis. Una (33) cibum præterea capis reliquas poculi propinati lambendo labris exhauris, futurique haustus quasi quasdam primitias auspicaris, totum prorsus iniquitatis spiritum libens concipis per maritum: infelix jam plus in te est quam in templo remansit. At si te serves atque contineas, æstimabit non amore divini cultus, sed alterius alicujus desiderio in suam hoc contumeliam procurari: castitatis observantiaque virtutem devocabit in crimen. Quid enim ille mali (34) non suspicetur, non efficiat, diis crudelibus, diis adulteris serviens? Itaque deinceps fuge, virgo, fuge, vidua, nuptias tales. Excusatio prorsus nulla competit tibi. Si continens esse non poteris, saltem noli tuas nuptias (35) fenerare, ne in illo resurrectionis die inter plurimos maritos non possis cujus fueris uxor agnoscere. Noli esse sacrilega, (36) noli proditrix legis. Profano cur nubas, cum possis nubere Christiano?

63 TRACTATUS VI.

De (1) *Patientia*.

I. Etsi beata diversis vita virtutibus quæritur, cuius (2) cupidine flagrans humanitas per momenta suspirat; tamen omnes uno eodemque consensu quasi quemdam patientiæ deferuntur in portum, sine qua nec audiri, nec concipi, nec disci quidquam poterit, nec doceri. Nam profecto sola est, ad quam prorsus res omni (3) adspicit: dubium quippe cum non sit, spem, fidem, justitiam, humilitatem, casti-

phrenesim patiuntur. Hi ita dicti per metaphoram; proprie enim *fanaticus* a fanis, sicut ab aris *aridus*, et significat sacerdotum genus, qui æstu quodam divino, ut Gentiles putabant, perciti, e deorum fanis responsa vaticinabantur, de quibus Juvenalis, Sat. 4. vers. 125:

Sed ut fanaticus cestro
Percussus Bellona tuo divinat:

et Prudentius:

Non spumat anhelus
Fata sibyllinis fanaticus edita libris.

Horum mentio reperitur apud Ciceronem *pro domo sua*, Arnob. lib. 1, pag. 15, et alios plures. *Fanaticus* ἱερατικός ἐρῶδουλος dicitur in glossis. Verum *fanaticum* hic appellatum intelligimus, quicumque a fanis redux aliquid inde afferret referretque, ac præsertim qui sacerdotum responsa, ob quæ isti *fanatici* sunt appellati, repeteret, cujusmodi fuisse videmus eum, de quo S. Zeno loquitur. *Fanaticos* quidem S. Augustinus, in psal. XL, num. 4, pag. 345, nominat eos paganos qui de ruina christianorum tanquam ex oraculo inter sese respondebant.

(33) Reprehendit non simplicis cibi sumptionem cum infideli coniuge, sed sumptionem cibi ex idolorum sacrificio domum a marito allati, nec non alias id generis superstitiones in cibo et potu statis diebus usitas, de quibus christiana mulier sine idololatriæ labite participare non poterat. Vide de his plura apud Tertullianum, in libro de *Idololatria*.

(34) Notat Tertullianus, lib. II ad Uxorem, cap. 5, paganos viros, si christianas mulieres sese continere et sua sacra celare inspicerent, in suspicionem venisse, ne magis darent operam, aut venenum sibi parare meditentur. *Adulterorum* autem et *crudelium deorum* idcirco S. Zeno meminit; quod qui adulteria et homicidia deorum colit, de adultero

A tatem, probitatem, concordiam, charitatem, omnes artes omnesque virtutes, ipsa quoque elementa (4) constare non posse sine ejus eruditione vel freno. Est enim (5) matura semper, humilis, cauta, prudens, provida, omni necessitate contenta, quavis turbationum tempestate tranquilla. Serenitatem suam (6) nebulis turbulentare non novit. Pœnitentiam nescit: (7) altercatio quid sit ignorat; omnes aut devitat, aut portat injurias. Incertum est utrum impassibilis judicetur, cum aliquid passa, quasi nihil passa sit, invenitur. Postremo impossibile est, fratres, ejus æstimare virtutem, cujus vinci victoria est. Non illam loco vis ulla detorquet, non labor, non fames, non nuditas, non persecutio, non metus, non periculum, non mors, non tormenta morte ipsa graviora, non potestas, non ambitio, non felicitas. Semper immobilis manet, alta quadam ac divina temperantia robuste (8) librata universas permotiones animorum placida moderatione **64** compescens, et ut omnia (9) non magnopere devincat, se primo vincit.

II. Non virtutes possunt esse virtutes, non perennes elementorum (10) status, non tempora cognata connexionem in solemnes reditus commearent, nisi rerum disciplinam conversionemque, quasi quædam sollicita mater, patientia custodiret. Sol denique quamvis mira celeritate alternas mundi metas illustret, tamen nunquam dilectam verecundamque antevertit auroram: qui, quod majus est, duodenis

uxoris amore, vel de homicidio sibi intentando suspicari non difficile possit.

(35) *Fenero* hic pro multiplicare, seu plures nuptias inire. Similiter Ambrosius, lib. II de *Officiis* cap. 6, num. 49, *feneratos proventus pro multiplicatos dicit*.

(36) Edit. Ven., non proditrix.

TRACT. VI.— (1) Hic tractatus *gravissimus* dicitur a Casaubono in Spartiani Severum, pag. 122, a. In prima Ven. edit. inscribitur, *de Patientiæ laudibus et impatienciæ malis*. Hujus tractatus initium et finis inserti sunt vitæ S. Zenonis scriptæ ab antiquo monacho Zenoniani Veronensis cœnobii, quam marchio Scipio Maffei edidit inter monumenta, quæ subjecit *Historiæ diplomaticæ*, editæ an. 1727. Ex hac Vita aliquot varias lectiones non contemnendas adhibuimus, quæ suis locis notabuntur.

(2) Ex Vita emendavimus, cum legeretur *cupidinem* Ms. Pomp., *cupiditate*.

(3) Ms. Rem., Tolent., *expectet*: Vita *Spectet*.

(4) In editis et mss. hoc loco inseritur *ejus*, quod auctoritate Vitæ transtulimus ad illud, *sine ejus eruditione*.

(5) In Vita *patientia matura*, quod nomen nescimus, an a Vitæ scriptore pro faciliiori intelligentia insertum fuerit, cum certe necessarium non sit.

(6) Ms. Pomp. corrigi *nobis turbulentare*; in ms. Zen. et edit. Ven., *nobilis turbulentare*.

(7) In editis *alteratio*: in mss., vero et Vita, necnon ex correctione marginali editionis Ver. *altercatio*, quam vocem textui inserendam duximus.

(8) Mss. Rem., Tolent., Vat. *liberata*; et pro. *permotiones* ms. Pompeian., *promotiones*.

(9) *Non magnopere* idem hic est, ac *non magno opere*, quod in ms. Zen. legitur, seu *facile*; quo sensu a Zenone alibi accipitur, quemadmodum *magnopere* usurpat pro *magno opere*, seu labore vel industria magna tract. viii, num. 2.

(10) Ms. Pomp. corrigi *status*.

non dicam spatiis, sed momentis horarum, (41) æquabiliter se partiri non posset, si impatientia suos cursus urgeret. Luna quoque, quæ quibusdam videtur errare curriculo menstruali, solennes suæ ignes atatis quod nunquam prærogat importune, nec derogat; quid aliud intelligi datur, quam sui officii moderationi deserviens peritissima insignis patientiæ disciplina? Sed et mare ventis lacessitum, cum irascitur, quamvis reciproca vicissitudine, nunc pulsantibus cœlum, nunc requirentibus terram æstuantibus undique vitreis armatum montibus, violentis undarum sævientium cumulis, toto corpore insanat; tamen extremorum pallido ex recursum voluminum, quasi jus terræ cognoscens, ac violare devitans, mira patientia in se frangitur, iisdemque fluctibus, quibus cogitur, refrenatur. Hæc germinantibus pratis, messibus flavis, vitibus curvis, semipallidis olivis et felicitatem præstat et gratiam; cum uniuscujusque temporis fetus partu crudo in alterius contumeliam (42) impatientia non sinit præcipitare. Quid avium **65** diversarum decora commercia (43) litterataque? Quid arduis volatibus aeræ grues? Quid piscium dissimilium cum suis sibi ductoribus (44) gradatæ ætatis innumerabiles cunei? Nonne cum invitationi temporum parent, solemnisque remigis specioso discursu vel aquas sulcant, vel acra distinguunt, et patienter veniunt, et patienter excedunt?

III. Solus homo præceps, solus impatiens, pravis quotidie mobilitatibus gaudet: varietatibus studet: miserum se putat, si ipse sit, nec intelligit rem dementiæ esse consimilem, in statu suo (45) animum non manere. Impatientia enim quid est, nisi mens

(41) In edit. Ver. et mss. *æquabiliter se*: in Ven. *æquabili se*. Forte legendum est solum *æquabiliter*, ita ut *partior* passive sumatur, sicut lib. vi de Oratore cap. 50, a Cicerone usurpatur. Licet autem apud antiquos dies late acceptus spatium horarum 24 complecteretur, tamen stricte sumptus pro eo tempore, quod ab ortu ad occasum solis excurrit, non nisi duodenas æquales horas continebat. Hic enim apud veteres mos fuit ut dies noctesque tum æstate, tum hyeme in horas duodecim ita æqualiter dividerentur, ut diei æstivi horæ longiores essent, hyemalis autem breviores; et e contra noctes per æstatem horas haberent breviores, per hyemem longiores: semper tamen inter ejusdem diei vel noctis horas æqualitas servaretur. Vide Censorinum de Die natali. cap. 18.

(42) *Patientia* in mss. Pomp. et Zen., cæteri codd. cum editis *impatientia*. Utrumque licet contrarium ablativo casu elatum sententiæ potest congruere, si nimirum *impatientia* referatur ad verbum *præcipitare*. *patientia* ad *non sinit*. Plurimum tamen et præstantiorum codd. lectionem retinimus. *Contumelia* vero dicitur non tam de verbis quam de factis; unde legimus non minus *dicere contumeliam*, quam *facere*. Hic ergo *alterius contumelia* intelligitur de damno, quod imaturum fructus comedentibus afferre solent, nisi patientia ab edendo contineat.

(43) In edit. Ver. *littoreaque*, in Ven. *littorataque*. Melius e mss. *litterataque* (Tolent. et Urbin. per Amanuensis errorem *litterat æque*), nam aves canentes, dum transmittunt, litterata quædam commercia exercent. In mss. et edit. Ven., *commercia* cum *t*; et pro *arduis volatibus* mss. Rem., *arduis vob-*

lubrica, permotionibus crebris et rapidis se semper expugnans; animus infidelis; etiam sibi actus improvidus, instabilis, cæcus, incautus, inconstans, totus concitans in ruinam; res sine substantia, negotium sine persona: omnia cito tentat, omnia momento disturbat, mater criminum, curiositatis magistra, acumen temeritatis, auctor detestabilium pariter ac magistra malorum: hominis namque salutem ab incunabulis mundi mors ut jugularet ac jugulet, ab ipsa prorupit. Denique Adam (*Gen. ii*) in arce cum esset adhuc paradisi constitutus, beatis-imusque beati orbis imperio potiretur; tamdiu felix, tamdiu inexterminabilis vixit, quamdiu imperata regalis edicti continuit. At ubi sinistro consensu (*Ibid. iii*) invidi (16) ex lubricitate serpentis est impatientiam mutuatus, sacræque arboris pomum male dulce delibavit, lacrymas reperit, dolores et gemitus, spinas et tribulos sibi met comparavit, ultimoque sudore turbatus posteris hæreditatem indigestæ mortis, quæ homicidium mox peperit, dereliquit. Denique nec mora est. Impatienter fraterni invidus muneris (*Ibid. iv*) **66** in fratris Cain anhelat exitium; et Deo spectante negotium (17) parricida est: nec ejus saltem coercentis voce comprimitur, sed eo magis ac magis instat, donec effusione sanguinis conceptum piaculum duplicetur. Miratur orbis vacuus se duobus angustum. Mirantur elementa hominem, qui factus sit ad imaginem et similitudinem Dei, posse jugulari, et hoc a fratre. Erubescit rudis terra pio sanguine (18) impiata. Solus Cain exsultat infelix, (19) et quod teste caret, putat se caruisse facinore: quem Deus vidit, quem conscientia redar-

lutilibus; Pomp. et edit. Ven., *arduis volatilibus*.

(14) *Gradatus* apud Plinium l. xiii, c. 4, pro eo quod in graduum formam distributum est. Pisces itaque aliqui, perinde ac grues, ducent quemdam secuti, secundum ætatis gradus in cunei figuram ab uno loco ad alium pro temporum vicissitudine trans-eunt.

(15) *Animum restitimus* ex mss. et edit. Ven. Aliquanto post in ms. Zen. *factus improvidus* pro *actus improvidus*. Infra *totus concitus*, vel *concitatus* pro *totus concitans* quispiam m. lit. sive *totum concitans*, *to totum* sumptum pro *omnia*, ut apud auctorem frequens est.

(16) Ms. Pomp. et *lubrici serpentis*. Inferius pro *mox peperit* quatuor mss. et edit. Ven., *mox ut peperit*.

(17) Frequentius apud Scriptores Cain *fratricida* appellatur, ut probat Baluzius num. 14, in librum Cypriani de bono Patientia. At *parricidæ* nomen late patere ostendit illud Hieronymi in dialogis adversus Pelagianos, ubi parricidam vocat eum qui cum hominem de morte liberare queat non liberat. Ad necem vero fratri illatam significandam idem nomen traductum patet ex Ambrosio epist. xxx, num. 2, et aliis Patribus, qui Absalon, vel Cain similiter *parricidas* vocarunt. Quin Cic. pro Cluentio, cap. 11, *fratrum parricidium* appellat. Item S. Zeno tract. vii, num. 4, de David ait: *Parricidalibus filiis parcit*.

(18) *Impiati thalami facinore*, Seneca Hippolyt. vers. 1180. *Me impiatum*, Appuleius lib. i Metam. Utrobique *pollutum* sonat.

(19) *Et suppletum* ex mss. Rem., Pomp., Vat., Zen. et edit. Ven.

gnit, quem fratris sanguis accusat. Quid (20) impatientium Sodomorum? Ubi illicite viri opprimebantur a viris, prodigiose libidinis ignes ignis (21) divinus incendet: intestinique facinoris scædus, quo infeliciores subactis, infami hasta persequentes, hospitem terga depopulabantur, e cælo imber fusus a Domino, flammis et sulphure armatus, pœnali procella delexit. Judæi concinioni tument, altaria divina cum venerantur evertunt, varia cæde prophetas elidunt, Moysen amore nimio lapidare conantur (*Exod. xiv, 10*): adversus Dominum semper ingrati variis molitionibus pugnant, multisque diis ac regibus servire gestiunt, qui uni Deo per impatientiam servire minime potuerunt.

IV. Sed impatientiæ hactenus exempla prolata sint; neque enim est studiose, ut arbitror, memorandum, quod optaveris compescendum; maxime cum ejus natura sit talis, ut nunquam moretur in propriis, sed in publicum tota diffusa sit: diffamationibus vigeat: huc atque illuc æstuans varie cæca prorumpat: victa sit autem, si dissimulatio celebritatem ejus obscurat. Nunc ad patientiæ revertamur virtutem, quæ majoribus nostris (22) illustri virtute perennem gloriam **67** peperit et salutem. Abel ideo martyr quia justus (*Matth. xxiii, 35*); ideo justus quia patiens; a quo pati martyres didicerunt, patiendi libenter, quod non merentur. Noe cataclysmum, quo omnis caro funditus deleteretur, denuntiante Deo, imminere per momenta et credit et timet, arcamque, cum suis ut salvus foret, quam jussus est facere, non præcipiti festinatione compingit; nec tantum munus quasi (23) præsumptor aut demens rapit, sed patienter ædificat, patienter exornat, patienter variis animantibus replet. Quando ingredi jubeatur, quando januam claudere, patienter expectat; dignus evadere, qui in tanto orbis metu non festinavit evadere.

V. Nunc mihi Abrahæ memoranda est mira illa tentatio (*Gen. xxi*), quæ eum aut sacrilegum fecerat, si contemneret Deum, aut crudelem, si occideret filium, nisi quadam singulari ac vere divina patientia inter religionem pietatemque negotium temperaret, in spe non denegans Deo, quod contra spem acceperat a Deo (*Rom. iv, 18*). Igitur Isaac sibi dulcissimum

filium, Deo victimam dulciorem, contemnit, ut aervet; destinat jugulare, ne jugulet, securus illo se non posse displicere facinore, quod Deo gerebatur auctore. O novum spectaculum, ac vere Deo dignum! in quo definire difficile est utrum sit patientior sacerdos an victima. Non percussoris, non percutiendi claudicat color, non membra tremore vibrantur, non demissi, non torvi sunt oculi. Nemo rogat, nemo trepidat, nemo se excusat, nemo turbatur, ne vere sit parricidium. (24) Ille lignum, quo inuratur, sibi præportat; ille aram struit. Ille exserit gladium, ille cervicem uno voto, una devotione; ne quid profanum sit, diligenter ac patienter geritur quod ab altero celebratur. Sub tanto, non dicam, humanitatis, sed potius ipsius naturæ metu læti sunt. Soli cedit affectus pietati, pietas religioni; favet utrisque religio. Medius stupet gladius nullo impelimento suspensus, mactatione terribili gloriam se præstitisse, non crimen. Quid hoc est? Ecce immanitas in fidem, et scelus transit in sacramentum: parricida incruentus redit, et qui immolatus est, **68** vivit. (25) Ambo sibi gloria, ambo claritatis exemplum, ambo Dei cultus admirabile sæculi testimonium. Felix orbis fuerat, fratres, si omnes sic fierent parricidæ.

VI. Jacob (*Gen. xxvii*) per patientiam et benedictionem lucratus (26) et fratrem: dat iracundiæ locum securus, ut redeat domum: patri commendat, sensim mitisque discedit, ut probet se et meruisse et non ambii-se, quod meruit. Ac ne quis hanc patientiam timiditatis nomine obscurat, in ducendis quoque uxoribus talis est conditio (*Ibid. xxix*). Libens excipit: proluxa tempora observat: omnia soceri libens tolerat imperata: qui si esset impatiens, astu circumscriptus, pro Rachel postmodum tempore nunquam reparato serviret. Similiter Joseph patiens invenitur (*Ibid. xxxvii*) (27) et pascuo cum a fratribus rapitur, patiens, cum in puteum demittitur, patiens dura cum (28) hasta distrahitur, patiens in carcere, in regno patientior, patientissimus (29) desideratos cum fratres agnosceret: et ubi jactantia se non potest continere, positus in honore continuit. Cælestis profecto est ista patientia, quam a suo statu non ærumna, non felicitas, non affectus potuit commovere.

VII. Adversus Job diabolus (*Job. I et II*), qui

(20) Legeret fortasse quisquam impatientiam Sodomorum. Sed subaudiri potest meminim, quod verbum cum genitivo commode jungitur.

(21) In editis erat divinitus.

(22) Mss. Pomp. Vat. et edit. Ven., *illustris*. Postea pro *quia justus*, ms. Vat. *quia illustris et justus*.

(23) *Præsumptor* apud Tertullianum, de *Pœnitentia* cap. 6. Ammianum Marcellinum, xxvi, 5. Sedulium, num. 4, et significat eum, qui ante tempus aliquid capit, seu præcipit.

(24) In ms. Pomp. deerant verba, *Ille lignum, quo inuratur, sibi præportat; ille aram struit*: in margine autem sequenti periodo subjicienda notantur post verbum *celebratur*. Hoc loco inserta sunt in editis, sed perperam, cum prius ara constructa fuerit, quam a patre gladius exsereretur. Igitur auctoritatem ms. Rem. secuti, suum in locum sententiam restitimus.

(25) In Ven. editione, *Ambo igitur gloria claritatis exemplum*.

(26) In editis et mss. plerisque *lucratus est*: et vero pro *est* docuit ms. Rem. et melius; nam Jacob per patientiam lucratus vere est non fratrem solum, sed et benedictionem et fratrem.

(27) Mss. Rem., Tol. et Vet. *e pascua*, cæteri *e pascuo*. *Pascuum* apud Columellam, iii, 14, *pascuo* vero apud Tertullianum, Apolog. cap. 22.

(28) Cum quid publica auctione venderetur, erigebatur hasta, in quam rem vide singularem dissertationem Junii Rabirii de *hastarum et auctionum origine* apud Grævium, tom. iii, pag. 49. Itaque Joseph hasta distractus dicitur, quod auctione quadam plus offerenti divenditus sit.

(29) Ms. Tolent. *desideratus*.

non fertur blandus, *estimare licet, quid moliri poterit incitatus; maxime cum a Deo acceperit facultatem, ut atrocitatis inveterata in examen justis, quibus possit armis, quibus possit viribus, niteretur. Igitur novum ac pene incredibile committitur praelium. Ultra morem diabolus pugnat, sed Job dissimulando plus pugnat (Job. 1). Ille ejus magnum atque opulentissimum censum uno momento disperdit: cohortemque florentissimam dulcium liberorum, atrocissimo impulsu, lectis parietum cum ruina confusis, nimia crudelitate festinus sepelit antequam jugulet. Ipsum postremo, quem divitiis expoliaverat magnis, magnis vestit ulceribus, quibus insuper vermes immitit edaces (Ibid. 11), ut in tormenta morientis cum homine adventitium vulnus inquilino vulnere finiretur. At Job cunctis viribus 69 adversæ partis expectatione placida profligatis, in semet fortior nimis, omnibus, quæcumque deleverat bellum, recuperatis in melius, felicitatis pristinae statum dissimulando non perdidit, sed mutavit. Hic ego patientiam Domini memorare non (30) audeo, ne quam Deus inter homines deputatus patiatur injuriam; idonea laus animi non est, (31) cui principatum adimit peræquatio. At cum omnes omnino memorati, omnesque felices ejus dono sint tales, contumelia est laudare Dominum, cujus condigne laudare non queas servum.*

VIII. Sed o quam vellem te, si possim, rerum omnium regina patientia, magis moribus concelebrare! Scio enim quia libentius in tuis moribus, tuis funda-

A mentis, tuisque consiliis, quam in alienis nudisque sermonibus conquiescis, neque tantam in multiplicandis virtutibus laudem ponis, quantam in (32) firmandis. Tu virginitati præstas, ne flos ejus ullo morbo, ullo tempore deflorescat. Tu variarum semper in tempestatum crebris turbinibus (33) constitutæ fidissimus viduitatis es portus. Tu sanctissimo conjugali jugo rudi cervice (34) subeuntes, in nisum laboris, (35) vel amoris æqualem, retinaculis blandis, quasi quidam peritus auriga, componis. Tu amicitiam idem velle atque idem nolle docuisti. Tu servituti unica ac fortissima consolatio sæpe libertatem paris. Tu paupertati præstas, ut habeat totum sui contenta, cum sustinet totum. (36) Tu Prophetas provexit: Christo tu Apostolos glutinasti. Tu (37) quotidiana martyrum et mater es et corona. Tu murus fidei, fructus spei, (38) amica charitatis. Tu (39) specialiter omnem populum, divinasque virtutes, quasi crines effusos in unius verticis nodum, honorem 70 decoremque conducis. (40) Felix, æternumque felix est, qui semper te habuerit in se. (41)

TRACTATUS VII.

De (1) Humilitate.

I. Sapientes (2), ut videri volunt, Græciæ viri, præter cæteros curiosi, otioso negotio cor suum, ultra quam licitum est, argumentis insolentibus extulerunt. Hi, cum ascendunt verbis in cælum, cum Deum persuadent hoc esse quod volunt, cum assimulant se nosse rerum naturæ secreta; cum stellis

(50) Ms. Val., *quædo*.

(31) Ms. Pomp., *cum principatum*.

(32) In Vita Zenonis, quam annotat. 1. laudavimus, *fruendis* legitur.

(33) Ita ex eadem Vita, cum alibi sit: *constituta fidissimus miserandæ viduitatis es portus*. Vitæ lectio maxime congrua magis arrisit.

(34) Eadem Vita addit, *binos subeuntes*. Porro *subire* jugo cum dativo, sicut apud Ovidium, lib. iv, de Ponto, eleg. 15, *subire animo*.

(35) Vel copulativa particula hoc loco videtur posita pro et, quem ad modum lib. II Æneid., vers. 769, et lib. I Livii cap. 42, et alibi apud alios probatoris ævi scriptores.

(36) Mss. Tolent., Pomp. et Val., *Tu Prophetas provexit a Christo. Tu Apostolos, etc.* Ms. Zen. et Vita: *Tu Christo Apostolos, etc.*

(37) De hujus loci interpretatione, quo persecutiones Zenonis ævo viguisse insinuat, multa diximus dissert. I, c. 2, § 8, et nonnulla etiam attingemus annot. 19, in tract. xxvii, lib. II.

(38) Mss. Tolent. Val. *anima*.

(39) *Specialiter* legitur in Appuleio de Mundo, et apud Columellam lib. III, cap. 9.

(40) In Vita *Felix est, qui semper te habuerit, in se*.

(41) Nonnulli mss. libri et editio Ven. claudunt cum Amen. Ms. Rem. apponit separatim, *Sancti Zenonis episcopi*.

TRACT. VII.—(1) In edit. Ver. et sequentibus duplex huic tractatui titulus præligitur, primus *Sermo primus Psalmo cxxx, secundus de Humilitate*. Hic alter tantum titulus in mss. et edit. Ven. reperitur, nec non apud Jo. Presbyterum Veronensem, et Guillelmum Pastrengum. Ille autem primus a Veronensibus editoribus idcirco adjectus fuisse videtur, quod nonnulla hic inserta animadvertentur ex altero tractatu in

psal. cxxx quem illi quidem Zenonis, nos autem Hilarii fœtum esse ex ejusdem Commentario in psalmos excerptum in præfatione ad Appendicem ostendimus. Hunc autem unum tractatum, *de Humilitate* inscriptum, Zenoni vindicandum nihil ambigimus, ut nihil obstet, si ex illo Hilarii tres, vel quatuor sententiæ partim iisdem, partim aliis verbis hic repetitæ legantur, cum id nihil probet aliud, nisi S. Zenonem Hilarii sermonem, vel commentarium vidisse, et nonnulla, suis locis mox indicanda, huc transtulisse, quemadmodum ex Lactantio, in tract. III, *de Justitia* quædam traduxisse notavimus. Vide plura dissert. I, cap. 1, § 2.

(2) Sapientes Græci qui hic nominantur, sunt philosophi præsertim Græci, e quibus philosophandi ratio ad Romanos transiit. Hi enim apud SS. Patres male audiere, quod ex philosophorum placitis pleræque hæreses ortum habuerint. Lege inter cætera Tertulliani librum de Præscriptionibus, cujus caput septimum in eo totum versatur, ut philosophiam hæresem esse originem suadeat. Hæreticorum alii ex Stoicorum, alii ex Pythagoreorum, alii ex Platoniorum, plerique ex Peripateticorum scholis prodixisse feruntur. Vide Launoium, de *varia Aristotelis Fortuna*, ubi plura Patrum testimonia adversus Aristotelicam præsertim disciplinam collecta invenies. In tanto Patrum adversus ethnicam philosophiam odio nihil mirum, si S. Zeno hic et alibi philosophos perstringat, cum potissimum suo ævo Ariani philosophia plurimum abuterentur, ut innuimus dissertatione II, cap. 2. Præter philosophos poster auctor tangere videtur etiam poetas (quamquam poetæ olim fere iidem ac philosophi) quorum memorat *carmen*, seu poeticas fabulas, in quibus de diis deabusque discentes, errorum venena carminis dulcedine illinita in animos hominum facilius instillarunt.

nomina, soli labores imponunt: cum errores suos lunari circulo adscribunt; cum ingenii sui carmen **71** coli vel maxime cupiunt; sic se et alios perdiderunt: nam (3) mutato nomine et cultu, quasi promota sit somniis, illa scholares calumnias Dei usque ad Ecclesiam transmiserunt, ut in ipsa quoque, si insanire cuiquam libeat, Deus illi non colendus sit, sed quaerendus. Quod nunc faciunt infideles, de quibus Scriptura divina quid pronuntiet, audiamus: cuius ista sunt verba: *Deminuerunt veritatem a filiis hominum. Vana locuti sunt unusquisque ad proximum suum: labia dolosa in corde locuti sunt mala. Disperdat Deus universa labia dolosa et linguam magniloquam. Qui dixerunt: Linguam nostram magnificabimus, labia nostra (4) a nobis sunt; quis noster Dominus est (Ps. xi, 1 et seq.)?*

II. Hanc superbiam Propheta tumidi cordis evitans, sic inquit ad Dominum: *Domine, non est exaltatum cor meum (Ps. cxxx, 1)*, cum scriptum sciat: (5) *Homo videt in facie, Deus in corde (I Reg. xvi)*. Nonne injuriosum, vel supervacaneum putabitur, Deo indicare quod noverit? Absit: indicat ille, sed nobis, quos cupit, quod facit ac praedicat, imitari. Ergo inquit, *Non est exaltatum cor meum*, docens (6) optimum esse sacrificium Deo cor contribulatum (Ps. l, 29). Quapropter, fratres, efferendum non est prosperis rebus, sed timore Dei intra mansuetudinis metas verecundiae freno cohibendum, ut possimus merito mereri Scriptura quod dicit: *Proximus est Deus contribulatis corde, et humiles spiritu salvabit (Ps. xxxiii, 18)*. Sed et Dominus ipse nos pio promisso quid hortetur accipite. *Venite, inquit, qui laboratis et onerati estis, et ego reficiam vos. Tollite jugum meum super vos, et discite a me quia mitis sum et humilis corde: et invenietis quietem animabus vestris (Matth. xi, 28, 29)*. Deus noster, fratres, humilis

(3) Ariani quidem hic innuuntur; qui enim philosophi nomine et cultu mutato suas scholares calumnias, seu deceptiones et argutias in scholis philosophorum genitas in Ecclesiam transtulere, Ariani profecto sunt et horum tractatibus cum quaereretur fides, ut tract. i, num. 2, et alibi Zeno tradidit; verum flebat quod si cui cum istis libuisset insanire, *Deus illi non colendus esset, sed quaerendus*. Paulo post in iis verbis, quae ad Ecclesiam referuntur, quasi permota sit somniis, verbum sit abest a mss. Tolent., Pomp., Sparav., Zenonian. et edit. Venet., sed perperam.

(4) A mss. Pomp. et duplici Zen. praepositio a D abest.

(5) Eadem plane est interpretatio in tribus Gaudenti codicibus Serm. 11, p. 140. edit. Patav. an. 1720, quam Paulus Galeardus, canonicus Brixianus, curavit. Vide ibidem annot. 3.

(6) Apud Hilarium: *Optimum enim sacrificium Deo cor contribulatum. Non cor secundis rebus efferendum est, sed Dei metu intra mansuetudinis fines humilitate cohibendum*. Haec prima et potior, quam Zeno imitatus est Hilarium sententiam, quae tamen non omnino ad verbum descripta dici potest. Post pauca in tractatu Zenoniano, ubi legitur *ipse nos pio*, ms. Pomp. habet *ipse pio: hortetur autem pro hortatur ex eodem ms. scripsimus*.

(7) In Bibliotheca Patrum, et exinde Desiderius Heroldus in animadversionibus ad librum u Arnobii

A 72 corde est, et ineffabilis (7) ejus illa sapientiae ac virtutis potestas intra (8) hominem susceptum jacet magis admirabilior, quia tantus est et talis. Et homo curiosus cor suum extollit, conaturque ejus comprehendere altitudinem, cuius non sequitur humilitatem?

III. Sequitur, ac dicit: *Neque elati sunt oculi mei (Ps. cxxx, 1)*. Oculorum peior est causa, quia exaltatio cordis ad paucos pertinet, oculorum elatio ad omnes: de quibus Joannes discipulis quid praedict omnibus est in (9) usu. *Nolite, inquit, diligere mundum, neque ea quae in mundo sunt. Si quis dilexerit mundum, non est caritas patris in eo, quoniam omne quod in mundo est concupiscentia carnis est, et concupiscentia oculorum, et ambitio saeculi (I Joan. ii, 15, 16)*: his enim auctoribus concipitur, his ducibus geritur, his ministris impletur, quidquid quotidie concupiscentia, ambitione, avaritia ardet in saeculo. Quare utraque sunt vana: quia et cordis exaltatio nullos fructus invenit, et oculorum extollentia de alio in aliud elata, quidquid viderit, mobilitate fugaci statim deperdit.

IV. (10) Dehinc sequitur: *Neque ambulavi in magnis, neque in mirabilibus super me (Ps. cxxx, 2)*. Magna eloquia Dei sunt; ipse mirabilis in excelsis. Cum in periculis esset, si in his Propheta non (11) ambularet, quomodo bonum insuper sibi opus assignat ab illis recedendo, in quibus oportuerat ambulari? Prioribus, fratres, posteriora respondent: de rebus enim loquitur secularibus. In magnis et in mirabilibus se dicit non ambulasse, utique non Dei, sed in illis quae magna ab hominibus hoc putantur in saeculo. At cum addidit, *Super me*, ostendit nunquam se elatum fuisse, cum posset: nulli enim facilius efferuntur, nisi quos inopinati honoris culmen extollit. (12) David quippe humilis, **73** abjectus, ignobilis sui jacebat in domo

pag. 113, pro *ejus* legit *vis*, quam vocem si ms. probarent, textui inseruissimus.

(8) *Hominem suscipere* pro humanitatem suscipere plures Patres ante Nestoriam haeresim dixere et nonnulli etiam post, de qua formula satis praefati sumus dissert. ii, c. 3.

(9) Edit. Patav. repugnantibus mss. et caeteris editis, in visu.

(10) Hic alter est locus, in quo auctor Hilarium, aliis tamen plerumque verbis aliaque syntaxi, imitatus videtur; sic enim apud Hilarium: *Dehinc sequitur: Neque ambulavi in magnis, neque in mirabilibus super me. Magni periculi res est, si in modicis ambulamus, et si non in mirabilibus demoramur. Magna eloquia Dei sunt; ipse mirabilis in excelsis est: et quomodo tanquam bonum opus de se propheta praefert, quod in magnis et in mirabilibus non ambulet?*

(11) Contextus persuasit, ut ambularet scriberemus ex ms. Tolent. et edit. Patav. cum in caeteris et mss. et editis legatur *ambulet*.

(12) Tertiam hanc sententiam ita effert Hilarium: *David enim et propheta et rex, erat humilis antea et abjectus, neque convivio patris sui dignus, sed Deo complacuit: unctus in regem est, aspiratus est in prophetam. Non insolescit in regno, non odiis commovetur, persequentem se amat, inimicorum mortes honorat, incestuosos et parricidalibus filiis parci. Imperator contemnitur, pater laeditur, propheta vesatur: ultionem non ut propheta orat, vindictam non ut pater*

patris, oves semper pascendo, propemodum peregrinus, innocens cum innocentibus deputatus. Hic placuit Deo, unctus in regem, spiratus in vatem: non insolescit in regno: (13) obumbrat neminem prophetæ terrore: injurias suas non exsequitur regia potestate: odientes se diligit: inimicus (14) parcit: parricidalibus filiis ignoscit: persecutorem suum, et, quod magis est, regem aliquoties a Deo in manus traditum sibi, inavult semper timere quam occidere: inverso gratus officio, Deo, Dei munus retinendo, placiturus. Rex mansuetus, pater pius, propheta modestus, totum potest, a toto disimulat, magnis ac mirabilibus sæculi non immutatur, mitem humilemque retinet ubique pastorem.

V. Post adjecit: *Si non humiliter sentiebam, sed exaltari animam meam.* Videamus ne forte Propheta ipse se impugnet exaltando animam suam, qui cor suum se non exaltasse gloriatur. Non sibi repugnat, sed ostendit animæ esse sublimitatem superiora visisse, quia, qui se exaltaverit, humiliatur, et qui se humiliaverit, exaltatur (*Math. xiii, 12*): animæ enim depressio cor elatum est: cor cohibitum promotio est animæ. Hujus rei testes sunt nobis duo homines propheticum (15) carmen suis actibus exponentes, Pharisæus et Publicanus Dei stantes in templo (*Luc. xviii*). Pharisæus insulse manus tendit in cælum, quæ cædis sæpe, sæpe ministræ sunt rapinarum. Oculos impudenter extollit, quorum lenocinio mundus infelix est. Intonat lingua, (16) caret quæ numquam veneno 74 serpentis; et quod omni est

mit, contumeliam non ut imperator exsequitur. Videntur quanta apud Zenonem et verborum et styli mutatio?

(13) Hic locus Sparaverium turbavit, qui legere maluisset, *neminem profecto terrore; obumbrat vero quid sit, se non assequi professus est.* At Zeno aliis verbis exprimeret voluit illa quæ recitavimus ex Hilario, *ultionem non ut propheta orat; unde propheta nomen haud quaquam est immutandum. Obumbrat autem terrore est terrore circumfundit, terrorem ingerit.*

(14) Mss. Urb., Zen. et Pomp., *pepercit.* In hujus posteriori margine emendatum *parcit*, quod in cæteris mss. et editis legitur.

(15) *Carmen prophelicum* vocatur psal. cxxx, de quo hactenus sermo factus fuit.

(16) Edit. Ven. et ms. Pomp. *caretque*, sed male, cum non ad Pharisæum referatur sententia, sed ad linguam, quæ idcirco numquam carere dicitur veneno serpentis, quod serpentis lingua in Evam virus transfuderit: quo si spectare credantur hæc Zenonis verba (ut probabile quidem videtur) jam placebit Sparaverii emendatio, qui in superiori sententia pro *in flore* supponendum censuit *infelix*, ac si S. Antistes Evæ culpam respexerit oculorum lenocinio promotam, ex qua mundi infelicitas derivata est. Ita sane scripsimus in textu, cum *in flore* æquum sensum non reddat. Syntaxis porro *caret quæ Zenonis propria*, ut tr. iii, n. 2, *uiræque cuius exaggerare opulentiam*, tr. iv, n. 5, *quavis versutia qui fallitur numquam*, etc.

(17) Id est non solis manibus in cælum sublatis, non oculis et lingua tantum, ut Pharisæus animo superbe sentiens factitabat, sed toto et corpore et spiritu Deum sibi propitium humiliter precabatur.

(18) Relativum a quo, non ad Dominum reletur, sed ad cor, posterius licet nominatum, a quo quidem secundum Domini dictum (*Math. xv, 19*), *exerunt cogitationes malæ*, etc. Itaque hic locus sic construatur: *Percutiens crebro pectus, manu verecunda castigat quo-*

A majus insania, Deo se laudat. Publicanus autem non (17) membratim Deum, sed totus exorat, quia timore totus est humilis, sua peccata contestans, secundum Domini dictum (*Math. xv, 19*), (18) a quo procedunt universa genera peccatorum, pectus crebro percutiens, quodam modo cor suum manu verecunde castigat, postulatque tantum veniam delictorum taciturnitate, non voce. Quorum quis quid sit consecutus accipite. Qui totum sibi ipse promiserat, inanis, qui nihil præsumpsit, justificatus de templo discessit. (19)

TRACTATUS VIII.

De (1) Timore.

1. Timoris quidem, fratres dilectissimi, vocabulum est unum, sed accedente ratione timor discernitur a timore; fiunt enim duo: unus Dei, alter, qui naturæ sit: naturæ, in homine nascitur, Dei (2) autem et discitur et docetur: quia non in trepidatione, sed in doctrinæ ratione consistit; sicut scriptum est: *Venite, filii, audite me: timorem Dei docebo vos* (*Ps. xxxiii, 12*). (3) Naturalis ergo non discitur, sed impulsu nobis 75 nostræ infirmitatis occurrit: (4) quia non artis est timere, quod metuas: metuis autem, quod tibi nolis accidere. (5) Existit quippe diversis ex modis, cum aut exæstuat aliquo reatu conscientia: aut cum hostilis imminens manus gladio salutem premit: aut cum (t) viantis itineri erectus in morsum, ardentibus squamis incensus, tumidus sese anguis opponit: aut dorsa fugientis, affectans cæ-

dam modo cor suum, a quo secundum Domini dictum universa genera peccatorum procedunt; et postulat, etc. Textus rara syntaxis cum aliena ab Hilario est, tum perspicue Zenonem præfert. Paulo post omnia pro universa in ms. Urb. addit.

(19) Ms. Pomp. addit Amen. In ms. autem Rem. hæc clausula præterea legitur: *Explicit de humilitate tractatus S. Zenonis feliciter.*

TRACT. VIII. — (1) Ex Hilarii commentario in psal. sententiæ a Zenone in hunc tractatum conjunctæ sunt, alio tamen ordine et locutione plane Zenoniana, quæ quantum ab Hilarii stylo distet, ex ipsa comparatione sententiarum, quæ ex Hilario subjecturi sumus, quisque facile intelligat.

(2) S. Hilarius post recitatum versiculum psalmi: *Venite, filii, audite me, timorem Domini docebo vos*, hæc subjicit: *Discendus ergo timor est, quia docetur; non enim in terrore, sed in ratione doctrinæ est.* Hinc Zeno præsentem sententiæ alium in locum translatam derivavit.

(3) Hilarius ante memoratum psalmi versiculum similia habet; de timore enim naturali loquens, ait: *Hic ergo timor non docetur, sed ex naturæ infirmitate occurrit.*

(4) Duplex membrum quod sequitur duobus conjunctis locis apud Hilarium effertur, primum sic: *Neque enim quid timendum sit discimus*, alterum vero sic: *metuentis est id perpeti, quod sibi nolit accidere.*

(5) Pressius apud Hilarium: *Existit autem et commovetur in nobis de reatu conscientia, de jure potioris, de impetu fortioris, de ægritudinis casu, de feræ occursu, de omni mali passione.* Quanto luculentius hæc omnia explicantur a Zenone, et stylo quidem, qui vividum auctoris ingenium palam refert.

(6) *Viantium* apud Sclinum, cap. 42, et Appuleium, Floridor. initio.

dem, vicino fremitu ferina rables onerare tentaverit : vel cum anissis gubernaculis inter compugnantes fluctus ac flatus gemens parturit carina naufragium. Inter hæc omnia deterior est conscientiae timor, quia, quæ diximus et alia his similia, cum (7) passibilitate sui transeunt : timor conscientiae non deletur.

II. Nunc videamus intelligendum quemadmodum nobis sit, Propheta quod ait : *Beati omnes qui timent Dominum (Ps. xii, 1)*. Si omnes qui timent Dominum beati sunt, non beatus est nullus : quia nulla gens est, nulla sunt pecora, animantium denique nulla natura, quæ non timeat Deum. (8) Cum gravatur rumpentibus sonis, concussis undique cardinibus ; cum præter morem terrifico fragore inonans concrepat cælum ; cum inter cæcas pinguibus conductas nubibus tenebras, crebræ micantes curvis ignibus flammæ intercepti diei lumen (9) incunctanter assimilant ; cum ardent plura fulminibus ; cum terra vel tremit, vel hiatu se recipit in se ; nullus hic beatitudinis locus est, ubi non devotionis, sed necessitatis est, quod timetur. Itaque audiamus Scripturam, quid dicat, cujus ista sunt monita : *Et nunc, Israel, quid Dominus Deus tuus postulat a te, nisi ut timeas Dominum Deum tuum, et ambules in omnibus viis ejus,*

(7) *Passibilitate* scripsit Arnobius, lib. 11, pag. 62.

(8) Aliquid simile habet paucis item verbis Hilarius. *Nam si idcirco Deus timendus est, quia plura fulminibus arserint, tonitru prostrata sint, terræ nunc motu conciderint, nunc hiatu recepta sint, nullum fidei meritum in timore est, qui ex terrore accidentium commovetur.* Conferatur nunc Zenonis et Hilarii locutio, et quis utrosque non plane distinguat, nisi is cui non dicam vel Hilarii vel Zenonis stylus sit plane ignotus, sed legendi et intelligendi facultas desit?

(9) Tres mss. inconstanter scribunt.

(10) Ms. Pomp. *ut bene* ; et post pauca nobis necessario necessarium, quod item legitur in m. Vat.

(11) Quæ hic S. Zeno una periodo commemorat, duplici et breviori Hilarius sic : *Nobis autem timor Domini omnis in amore est, non in metu. Dilectionis autem nostræ hoc proprium officium est, parere monitis, statutis obtemperare, pollicitis confidere.*

(12) Ita mss. et editi quos vidimus. In sola edit. Patav. pro *corrigit scriptum fuit pergit* ; qua autem auctoritate, latet. *Corrigo* autem idem quandoque est ac *dirigo*, cum quid minus rectum, vel in obliquum tendens dirigitur. Sic Plinius, lib. vii, c. 20, *digitum corrigere*. Seneca in ludo de morte Claudii, pag. 45, *curva corrigit*. Augustus, apud Macrobius, Saturnaliuum II, 4, caudico gibboso petenti, ut se corrigeret, si quid male dictum excidisset, per jocum respondisse fertur : *Ego te monere possum, corrigere non possum.* Forte etiam legi posset *corripit* pro sese celeriter recipit.

(13) Hunc locum affert in Annalibus Cardinalis Baronius ad an. 47, num. 8, ut ostendat acta S. Theclæ, quæ nunc circumferuntur, eadem esse ac quæ S. Zeno legit, eaque proinde esse diversa ab illis quæ a quodam Asiæ presbytero, ipso convicto et confite, constructa et nomine Pauli edita Tertullianus commemorat, quæque Gelasius inter apocrypha retulit. Sed cum nihil affertur, quod hæc ab illis differre persuadeat ; tum vero S. Zenonis auctoritas (adde etiam et Ambrosii, qui inter Occidentales ejusdem rei facit sæpe mentionem, præsertim lib. II, de Virgin., num. 50) non omnino vincit. Nam *Patres id quoque ætatis, imò etiam antiquioris, non nunquam apocryphis usi sunt, ut patet inter cæteros de S. Ignatio martyre et Papia Hierapolitano,*

et diligas eum, et custodias præcepta ejus ex toto corde tuo et ex tota anima tua, (10) et bene sit tibi (Deut. x, 12, 13)? Videtisne 76 hunc timorem nobis necessarium? (11) qui in Dei amore consistit ; qui voluntate sua se parit ; divinæ legis agnitione construit decorem ; ad omnia genera virtutum intrepidus (12) corrigit ; præceptis omnibus fideliter obtemperat ; inchoatus innocenter vivit ; justitiam percolit ; sine fine studet timere, ne quid præter Deum, quem diligit, timeat.

III. Denique hujus suffragio Daniel (*Dan. xiv*) populis terribilem inermis draconem necat, Iconibus objectus in periculo praudet, qui solet extra periculum jejuna. Et Jonas timens Dominum spontaneum non timet adire naufragium (*Jon. I, 1*) : celo inhiantem miserabilis sepelitur quam præcipitur, et tamen litus, quo tendebat, invenit antequam videat, felix magis sepulcro, quam navi. In oratione non tremit : monti, non apostolis trepidatio est. Petrus æstu marino fertur non naufragus, sed viator (*Math. xiv, 29, 30*) : timet profundum interciperi non timentem : nec tamen in toto dissimulat, ne per mare pedibus se ambulasse non credat. Adversus (13) Theclam accusator acerrimus linguæ exserit

quorum primus, in epist. ad Smyrneos num. 3, locum allegat Evangelii juxta Hebræos, alter vero, in libris de Interpretatione oraculorum Domini, ab Eusebio laudatis lib. III, cap. 39, historiam quamdam ex eodem Evangelio explanavit : de Zenone vero ipse factetur, Baronius in Apparatu ad Annales, num. 7, obstrictis fabulam tract. 8 lib. II, memoratam ex apocryphis eum hausisse, de qua suo loco plura annotabimus. Illud potius observare inalemus, quod etsi

C Tertulliano teste, de Baptismo c. 7, Asiaticus ille presbyter, Joan. apostolo adhuc vivente, scripturam memoratam construxit, unde ab eodem apostolo de gradu motus fuit ; tamen non idcirco quidquid de S. Theclâ ibidem narratur, totum scititium esse convincitur, sed aliqua tantum, quæ a Tertulliano et Hieronymo in ea scriptura notantur. Neque enim credibile est illum presbyterum eo stultitiæ devenisse, ut sub finem primi sæculi, quo vixit, vel sub initium secundi, tam celebre Theclæ martyrium ausus sit totum confingere, nihil metuens quoniam fictionis reus a quopiam convinceretur. Adde quod vix de quopiam martyre tam frequens et antiqua in Græcis præsertim Ecclesiis mentio, quam de S. Theclâ, ut videre licet ex pluribus testibus quos Joan. Ernestus Græbius allegat, tom. I Spicilegii Patrum sæculi primi, in annot. ad acta Theclæ. Credibile est tantam in ecclesia S. Theclæ celebratam cultumque primis quoque sæculis existisse, si quidquid de ea traditum est, id totum ab Asiatico illo presbytero, et publice quidem per Joan. apostolum eam ob causam damnato, confictum fuisset, quod commentum ex tam solemnî damnatione omnibus patere debuerat ; et non potius cognoscendum est, Theclæ personam et martyrium non omnino fuisse conficta, sed vera esse pleraque, quæ de illa traduntur, iisque Asiaticum presbyterum usum, *scripturam de periodo Theclæ et Pauli* construxisse, in qua veris falsa quædam inseruit a Joan. apostolo reprobata. Quidquid id est, nulla de S. Theclæ martyrio acta existisse videntur præter illa quæ a memorato presbytero lucubrata fuerunt, unde et istorum tantum habemus præter Græcum textum antiquissimam interpretationem latinam, quam ex Bodleiano codice laudatus Græbius edidit. In hac quidem, sicut et in græco textu, continentur quæcumque de ipsa martyre afferuntur a Patribus

77 gladium : cum suis sibi ministris publicæ leges inaniunt : stimulis acuitur (14) feritas in ferocitatem, et tamen hominibus mitior invenitur. Ne quid scenæ tam diræ humanitatis deesse videatur, immittuntur etiam (15) marina monstra : (16) laciniis omnibus spoliatur puella, (17) vestitur incendio. Inter tot instrumenta mortis, spectatore **78** metuente, secunda calcata genera universa terrorum : incolumis, quasi orbe subacto, de illo feralis (18) cavæ jam non miserabilis, sed miserabilis funereo ambitu excedit, victi sæculi triumphum reportans, quam tot suppliciiis omnes crediderant perituram. O necessarius timor! qui nihil aliud agit, nisi ut beatos efficiat : qui timet arte, non casu; voluntate, non necessitate; religione, non culpa : qui Deum metuit, non naturam. Vultis scire, cujus proprietatis sit? omnes timores, quoscumque invaserint, incremento conficiunt : hic solus ad hoc crescit, ut immortalem, quem possederit, faciat.

TRACTATUS IX.

De (1) Avaritia. I.

I. Nec singulare, nec (2) frivolum crimen est, fratres, vel maxime christianum cupiditatis compedi- bus alligari, profundæque noctis feralibus tenebris obcæcatum miserabiliter ad ima deferri. Sed quia

(qui a reprobatis tamen abstinent) exceptis paucis, quæ in aliam rationem a Zenone recensentur, ut ex subjectis annotationibus patebit; quæ nihilominus non tanta esse videntur, ut proinde alia olim existisse S. Theclæ acta cum Baronio sentiendum sit : hæc enim genuina potius quam corrupta Asiatici presbyteri acta et illorum citius, quam istorum interpretationem ad posterum antiquitas transmisisset.

(14) *Feritas hominibus mitior* dicitur, quippe quod Thecla bestiis tradatur objecta quidem, at *videres quadam naturæ transfusione*, ut Ambrosius præclare explicat loco laudato, *homines feritatem indulos sævitiam imperare bestiæ, bestium exosculantem pedes virginis docere, quid homines deberent.*

(15) In perantiqua actorum Theclæ interpretatione, apud Grabium, t. 1, p. 125, post descriptam martyris de feris victoriam hæc subjiciuntur : *Et tum complures bestias dimiserunt ei. Illa autem extensis manibus orabat Dominum, et cum consummavit orationem, convertit se, et vidit piscinam magnam plenam aqua, ubi erant bestię marinæ, ad quas cogitabant mittere Theclam.* Narratur autem Theclam sese in eam aquam immisisse, ut in illa baptizaretur, et monstra nihil obfuisse, quod cœlesti fulgore necata fuerint. Hæc marina monstra in Grecis actis *φῶραι, φῶρα*, vocantur, id est vituli, vel canes marini, qui in aqua natabant. Hoc primum Zenonianæ narrationis discrimen ab actis, de quo alii judicent.

(16) *Laciniis* hoc loco pro *vestibus*, uti penes Apuleium, lib. 1 Met., *Unam e duabus laciniis meis exuo.*

(17) Quod dicitur *vestitur incendio*, si incendium illud significat, quod in Theclam accensum antequam hæc teris objiceretur, acta præferunt, S. Zeno narrationis ordinem præterivit. Si vero illud incendium innuitur, quod postremo in certamine taurorum funes accendisse in actis iraditur, servatur quidem a Zenone rerum ordo, sed incendium ejusmodi haud tantum fuisse ex actis colligitur, ut Theclam velare potuerit : quod alterum Zenonianæ narrationis discrimen est.

(18) *Caveam* significare non solum septum, quo aves vel feres clauduntur, nec non graduum seu sub-

inextinguibilis pestis incendio totus mundus exarsit ; avaritia, **79** ut putatur, crimen esse desiit, quia neminem, qui se possit arguere, derelinquit : omnes enim passim furore insatiabili turpes præcipitantur in quæstus : nec quisquam prorsus inveniri potest, qui ei saltem vel uno momento justitiæ frenos imponat. Inquieta semper exæstuat, sævit, pugnat, rapit, congregat, servat, sui tenax, appetens alieni, non suo, non alieno, non ipso orbe contenta : totum possidet, et de inopia queritur semper. Denique ad sua numquam pervenit vota. Quantum fuerit auctior, sit tanto miserior : (3) *expers otii, expers satietatis.* Per fas atque nefas, artibus multis, modis ac versutiis armata bacchatur, salutis suæ alienæque contemptrix : solum metuens ne desit ulli quod radat. Inde est, quod universæ nationes mutuis cadunt per momenta vulneribus : concussæ gemunt urbes : deleta rura respirare non possunt : maria plus prædonibus sæva sunt quam natura. Obseratæ gladiis viæ humano cruore pinguescunt : testamenta hæredes incognitos ex sese recitari mirantur : (4) *amicæ* sub fallacia manus innoxias animas secure conficit ebibita veneni tempestas : sepelitur nova odii rabie antequam nascatur matris jam non in utero, sed sepulchro incognitum (5) *pecus*, quod legitimum nec

selliorum ordines sive in theatro, sive in amphitheatro, in quibus auditores vel spectatores sedebant, unde primæ, secundæ, et tertiæ cavæ occurrit sæpe mentio ; sed significare etiam ipsum amphitheatrum, vel imam amphitheatri partem, ubi S. Thecla leonibus objecta excessisse traditur, ex hoc Zenonis testimonio colligimus. *Caveam* quidem pro *arena*, in qua gladiatores pugnabant, Tertullianus usurpat in Apolog. cap. 15, et in libro ad Nationes, cap. 10, ac *utramque caveam* commemorat in libro de Spectaculis, cap. 30, et distinctam quidem a *circo* et *stadio*, theatrum procul dubio, et amphitheatrum eo nomine appellari solitum innuit Salvianus, lib. vi de Gubern. Dei, pro amphitheatro aperte accipit, et de hoc sane Zenonem loqui inde potest cognosci, quod cavæ *ambitum* nominet, qui nonnisi amphitheatro congruebat. *Theatrum* nihilominus appellat antiquus auctor homiliæ de Cæco nato, editæ tom. viii S. Joan. Chrysostomi, in Appendice, pag. 65 : *Quid primæ martyri Theclæ nocuit nudam in theatro certare ?* In antiqua vero actorum versione, qua in parte Græcus textus deest, pag. 108, *amphitheatrum* et *cavea* et *arena* memorantur. *In amphitheatro posita est, in cavea in qua erat lævna sævissima, et introivit in arenam pompa spectaculi.* Amphitheatrum quoque vocat Cyprianus, Anthiochenus, in appendice Cyprianica, p. 30.

TRACT. IX. — (1) Hæc manuscriptorum et editorum inscriptio præter edit. Ven., in qua sic legitur : *De avaritiæ et cupiditatis detestabili vitio.*

(2) Ms. Rem., *frivolum*. *Frivolo* tamen legimus tract. x, num. 4, sine ulla variante lectione. *Fribolum* apud Isidorum lib. x, cap. 8, singulari prorsus significatione, quæ antiquiorem auctorem non habet. Utroque autem Zenonis loco sumitur pro *levi*, *inani*, *fragili*, *futili* et *nullius momenti*, sicuti apud Plinium, lib. vii, cap. 7, *frivola origo*, apud Suetonium, in Nervæ vita cap. 12, *frivolum auspicium*.

(3) Ms. Pomp., *et expers*.

(4) *Legebatur amica* : at corrigendum *amicæ*, ut referatur ad *manus sententia* persuasit.

(5) *Pecus* heic accipitur pro *fetu* in matris utero concepto, cui potione aliqua mors inferatur.

mortem potuit sentire, nec vitam. Recte igitur Apostolus ait : *Radix omnium malorum est avaritia* (I Tim. vi, 10) : hac enim matre eademque magistra, universa quæ diximus, sed et alia multa, imo omnia undique sine pausa, quæ scatoriant, mala nascuntur atque concelebrantur, quæ condemnare falso humanitas gessit : (5) camelum enim glutens, culicem liquat, rejicit stillas criminum, et avaritiæ, unde criminum fluenta funduntur, ebibit fontem.

II. Huic non jura, non leges, non honor illis ob-sistit; quia quidquid aut emitur, aut distrahitur, liberum non est : non nobilitas, quia per hanc credit, hanc excolit, per hanc hoc sibi nomen invenit : non sanctitas, non munitio, quia nihil est tam sanctum quod non violari, nihil tam munitum, quod non expugnari pecunia possit : non necessitudo sanguinis, non amicitia, quia non suo merito **80** sed auri, argenti facultatumque beneficio quis aut amatur, aut odio est. Denique hæc est causa, quod fratrum pia nomina plerumque magis gladiis amica videmus esse, quam

(6) Proverbiū est apud Patres usitatum, ut videre licet in Lucifero Calaritano, lib. II ad Constantium pag. 209 tom. IV Biblioth. PP. edit. Lugdun., et in Hieronymo in caput VII Matth., tom. VII edit. Ver., pag. 38, et in cap. XXIII, pag. 184.

(7) *Triviale* proprie est, quod in triviis geritur, vel ad trivi quodammodo pertinet. Hinc Quincilianus, lib. I, cap. 4. grammaticam *triviale scientiam* vocat, quia in triviis discubatur. *Stipi* igitur *triviali* dictum est, propterea quod in triviis potissimum populo frequentioribus mendici stipem quærerent : unde Appuleius, lib. I Met., pag. 44, *stipes in triviis erogatas* memorat. Hæc autem S. Zeno notat quorundam patrum avaritiam, qui ne filios alerent, eos stipem in triviis emendicare cogebant.

(8) Ms. Tolent., *ipsi immaturæ invasis* ; Urbin., *ipsi etiam naturæ invasis*.

(9) Ms. Rem., *oculi parentibus*.

(10) Idem ms. *testes angustant, urgent saltibus saltus. Urgent* quoque in mss. Tol. et Vat., *Terras pro testes* ex quinque mss. et editis scripsimus : *jungunt pro urgent* ex tribus mss. et editis. Sententia commodior hanc scriptionem suasit. Paulo post ms. Urb. *possiderent pro possideant*.

(11) Ms. Rem., *Construunt prælia, sepulcra detinent, omnemque non timent mortem*. Similiter in codicibus Tol. et Basilicæ Vaticanæ *prælia pro prædia*, quæ lectio si genuina esset, avaros illos spectaret qui agrorum suorum fines protendere cupientes, viciniorum agros usurpare nituntur, et in eam rem *construunt non prædia, sed prælia*, quæ sæpe ob fines usurpatos committuntur, et *sepulcra detinent*, id est, minus timent, vel spernunt (*de enim præpositio in compositis minuendi sæpe vim habet, ut detumescere, detonare, etc.*) *omnemque mortem* hæc ob prælia civilia subire non timent : et hæc quoque referenda essent sequentia : *Sic sic interempti plerumque jacent canibus, etc.*, quod in civilibus illis, seu rusticanis præliis, pro agrorum finibus excitantur, *plerumque* sane contigisse luculenter probat peculiare S. Gregorii Nyssæni testimonium serm. 1, *de Oratione*, ubi avaritiæ quidem effectum describens, ait: *Agricola agriculturam necessariis usibus non metitur, sed ad plura studium semper intendens, dum alienis finibus usurpandis suos agros laius profert, magnum aditum peccato adversus illud studium atque institutum vitæ patefacit. Unde sedatu atque compositu difficiles oriuntur contentiones et lites, de finibus agrorum inter se mutuas controversias excitantibus iis, qui simili avaritiæ morbo tenentur. Hinc iræ, hinc impetus ad malum, hinc aliorum*

A sibi : quod parentes opulenti, abolita sui nominis sanctitate, filios suos non sine utriusque dedecore patiuntur errare stiipi (7) triviali subjectos : quod liberi parentum vitam sua damna judicantes, injecta violenter manu (8) ipsi naturæ, invasis hæreditatibus ante tempus, parentes suos compellunt vivere miseræ facultatibus mori. Prohi nefas! Quid tibi tua tollis infelix? Quid extraneo facias, qui in te avarus es? O detestabili detestabili malum! invicem dum exspoliant, persequuntur, fallunt, hostes probant, prædones laudant, latrones excusant, nec sui umquam venit in mentem non esse humanæ potestatis crastinum diem (*Luc. XI, 20*), ac ne ipsum, quo res agitur (*Jacob. IV, 14*) ; quia quod volvitur semper, in momento quid afferat, dubium est. Sed (9) oculis patentibus B cæci (*Luc. XII, 18*) dilatant horrea, (10) terras angustant, jungunt saltibus saltus, et si orbem totum possideant, fines oderunt : illicitum putant habere vicinum. (11) Construunt prædia, sepulcra defodiunt, timent omen qui non timent mortem. **81** Sic sic interempti

adversus alios conatus a sanguine et cæde sæpe numero initium sumunt. Quid illustrius, ut trium codicum antiquissimorum lectio *prælia* in memoratam sententiam confirmetur? Adde præterea, quod non satis apparet, quomodo frequentes interemptiones sepulcrorum effossoribus, quorum vulgata lectio meminit, *plerumque* evenerint, quibus etsi ea de causa mortem romanæ olim leges inlerebant, non tamen eorum corpora feris alitibusque earundem legum præceptione tradita feruntur. Imo vero illud supplicium humilioris tantum conditionis hominibus olim decretum Leg. 11 tit. XII lib. XLVII, D. Zenoniano ævo jam fuerat sublatum, morte in pecuniariam multam commutata Leg. 2. tit. XVII, lib. IX, Codicis Theodosiani. At cum in hac Remensis lectione nonnulla insint, quæ a Zenoniana locutionis proprietate ac puritate abesse videntur, cumque in hujus Zenoniani sæculi legibus tit. XVII lib. IX laudati Codicis frequens occurrat eorum reprehensio, qui sepulcra *demoluntur*, Leg. 1 ejusdem tituli; *dejiciunt*, Leg. 2; *subvertunt*, Leg. 3; *destruunt*, Leg. 4; quæ idem sunt ac apud auctorem *defodiunt* : vulgatam lectionem, quæ cæterorum item est codicum, nihil immutandam credidimus. Sermo itaque hic est de illis, qui avaritiæ studio sepulcra defodiabant, vel ut agros suos dilatarent (sepulcra enim agrorum partem occupabant) vel, quod præsertim reprehenditur in laudatis Codicis Theodosiani legibus, ut sepulcrorum columnas, marmora cæteramque edificationibus utilem materiam aliis venderent, vel in proprium usum transferrent. De omni autem quod additur, Heraldus, in Animadversionibus ad Arnobium, pag. 100, mendum hic latere judicat : *Legendum enim dubio procul, inquit, timeant omen, qui non timent mortem; id est si mortem non timent, qui talia agunt, saltem omen timeant; nam sculcra cum defodiunt, omen sibi faciunt detestandæ post mortem sortis, et in ipsis Zenonis verbis omen invest, quasi ex defossis aliorum sepulcris, quo fiebat, ut aliorum ossa et cineres dispergerentur, id omen esset ejus, quod quidem id generis hominibus accidere, quacumque de causa, solebat, ut interempti sine tumulto essent. At cum omen ex idololatriæ superstitione, quam Patres execrabantur, originem duceret; haud credimus S. episcopum ejus omnino metum, etsi per ridiculum, voluisse præcipere. Igitur timeant omen reliquimus, uti est in editis et mss. omnibus : et forte innuitur quædam defossorum ejusmodi excusatio, quod ex sepulcrorum propinquitate omen mortis metuerent, cum cæterum re ipsa mortem obire timerent nullam. Sic sic repetitio Zenoni familiaris (ut videre*

plerumque jacent canibus, alitibus, ferisque donati, A
ubique dispersi, utrobique deperditi, semesis ossibus,
etiam suis carnibus nudi. Conspicite rem avaro con-
dignam. Ille ille, amplum qui habuit censum, exiguum
non habet tumultum, quos Propheta egregius hactenus
increpat dicens : *Quid profuit nobis superbia ?
aut quid divitiarum ambitio contulit nobis ? transierunt
ista omnia tamquam umbra (Sap. v, 8, 9) : Sed et
Dominus ipse dicit : Quid prodest unicuique lucrari
mundum et animæ suæ pati detrimentum (Matth.
xvi, 26) ?*

III. I nunc, insatiabilis homo, et in detestabilis
congestionis lucra letifera etiam ipsa elementa novis
artibus coge. Licet radiet tibi pretiosorum lapidum
discoloribus formis referta penetralia, gemat terra sub
pondere argenti, auro ardens tota domus pugnet sua
flamma cum Sole, honorumque exinanitus a te gradus
non inveniat, (12) quid **82** tibi præstet; meminisse
tamen debes, quia mors non timet nec divitias, nec
honores. O cæca mens hominum ! quam varie, unam
tamen contendit in mortem, pauper, cum opes infe-

est in tract. iv, num. 3, et alibi ex mss. reddita, cum
legeretur si sic.

(12) Placuit ex ms. Tolent. *quid*, scribere pro *quod* ;
et nisi liberior esset emendatio scripsissemus etiam,
exinaniti a te gradus non inveniant, quid sibi præstent.

(13) Ms. Urbin., *patitur*.

(14) Ms. Rem., *satiat in hornen, quia cum*. ms.
Pomp. et Zen., *satiat in ormen quod cum*. Tandem
mss. Tol. et Urb., *satiat in ormen, quum quod cum*.
Hæc manuscriptorum concordia in scribenda voce in
hornen valde movet, ut de ea voce, quam non facile
intelligas, ab editoribus abjecta suspicemur. Abun-
dare certe videtur. *Hormum* legitur in Appuleio, lib.
x Met. pag. 592, ex Græco ὄρμη, quod impetum
subitumque impulsus significat, et *hornum canebat
bellicosum* dixit pro *clausicum canebat* Num heic
quoque *satiat in hornen* (quæ scriptura Græcæ magis
congruit, quam *hornum*) est *satiat in impetu*, sen-
ctu oculi, ut solemus vulgo dicere ? sed ita in *hor-
nen* idem est et *ac uno momento*, vana prorsus repe-
titione elatum. Potius facili mutatione scribendum
videretur *in eo omne*, ut significetur tumultum uno
momento pauperem una, et divitem æquare et satiari
in eo omni quod aurum non potest. At quo minus hoc
in-eramur textui, durities quædam a Zenoniano stylo
aliena in causa est. Addeamus tandem aliam con-
jectationem. Fortassis posita virgula post verbum *satiat*
scribendum est *enorme quod*, etc., ut referatur ad
aurum, et construendum sit, *quod aurum enorme*,
id est quantitatis enormis, *non potest cum tota magni-
tudine sua*. Similiter quidem *inormi* pro *enormi* in
duobus codicibus scriptum legitur tract. lvii, lib. D
ii, et *lucrorum enormitas* pro magno lucri excessu
adhibetur tract. x, num. 1. Sed alii feliciores alia
meliora conjiciant.

(15) Edit. Ven. *humanum*, alii editi et mss. *humum* :
nihil dubitamus, quin legendum sit *hamum*, ut sen-
tentia efflagitat.

(16) Hæc locutio fenebris pecuniæ propria : fenus
enim a pariendo dicitur, Varrone teste, lib. iii de
ling. lat. ex quo Gellius lib. vi, cap. 12. *Fenus autem
dictum a fetu, et quasi a fetura quadam pecuniæ pa-
riente atque increcente*. Id ipsum etiam affirmat
Nonnius cap. 1, qui præterea notavit, fenus a Græcis
τόκος appellari ἀπὸ τοῦ τίξαι, quod est parere.

(17) *Dies* nominantur, cum hoc pecuniæ fenebris
proprium sit, ut parere incipiat a primo die, quo
fenebris contractus stipulatus est, ut animadverte-

liciter quærit, quas feliciter non habet, dives, cum
divitias putat se non habere, quas habet ; in uno (13)
nititur avaritia, bacchatur in alio, in utroque crescit.
in utroque non desinit. Verumtamen eos uno mo-
mento exigua humus et peræquat et (14) satiat, quod
cum tota ambitione sua non potest aurum.

IV. Hinc unis pecuniam suam tanquam (15) hamum
proponit, ut facultates ad se attrahat alienas, quam
peregriantem ferali supplantatione nutrire non desi-
nit, ut summam quærat, non quam commodato de-
dit, sed quam ei (16) pepererint armati numero (17)
dies, (18) menses, **83** et (19) digiti. At plerumque
cum sua sibi industria fenerator etiam ipse nudatur,
ei cum casu aliquo fraus, inopia, fuga, mors extor-
serint debitorem : (20) avaritiæ enim naturale est, ut
B avariorem faciat : plerumque plus (21) tulit avaro,
quam præstat : ac sic sæpe contingit, ut merito
perdat etiam sua, qui desiderat aliena. Illic alius
vias viantibus cludit ; arret ab herbis, arcet a silvis,
arcet ab aquis. Et quidem (22) copiosis vacantibus
plurimis, negat hominibus, quod avibus, serpentibus,

runt S. Basilius, hom. in psal. xiv, tom. i, pag. 139,
et S. Ambrosius de Tobia cap. 12. Vide etiam Pau-
lum jurisconsultum, in fin. Leg. 40. Dig. *de rebus
creditis*. Hinc lib. xviii, Cod. Th. od., *de lustrali col-
latione usura dicitur crescentis in dies singulos pecuniæ
accessio*.

(18) *Menses* videntur memorari, quod usuræ olim
fere in menses singulos penderentur, unde Ambrosius
de Tob. c. xii : *Veniunt Kalendæ, parit sors centesi-
mam ; veniunt menses singuli, generantur usuræ*. Hinc
etiam liber, in quo usuræ solutæ, vel solvende
describuntur, *Kalendarium* dici solebat, quod Ka-
Cendarium dies usuris menstribus solvendi dicitur esset.
Huc spectant illa Horatii Epod. 2 : *Quærit kalendis
ponere* ; et Ambrosii c. iii : *Kalendis feneratori usuras
dabis*.

(19) Cur *digiti* appellentur, indicat S. Ambrosius
eodem lib. de Tob. num. 25, inquit : *Ambobus
in digitis usurarum repetitur sæpius calculatio*. Mos
nimirum erat digitis uti ad computandum quantum
quis deberet ; unde solemniter apud scriptores Latinos
formula, *computare in digitos*. Huc pertinet etiam
illud Luciani in Gallo prope finem : *Vides hunc quo-
que curis invigilantem et usurarum rationem iterantem
digitis contortis*.

(20) Ms. Pomp., *naturalis est*, in margine autem
additur *res* ; ms. Tolent. *avaritia enim naturalis est*,
ut, etc. Melius in Urbin. *avaritia enim natura talis
est*, ut, etc.

(21) *Ferre* pro *auferre* apud Latinos Scriptores non
raro invenies. Virgil, Eclog. ix, 51 :

Omnia fert ætas, animum quoque.

Ovidius, l. i Trist., Eleg. 2 :

Quodque dedit, cum volet, ipse feret.

(22) *Copiosis* legendum videtur. Sed si *copiosis* legas,
ut in mss. et editis scribitur, *copiosi* intelligendi sunt
divites, sicut apud Marcellinum lib. xxviii, cap. 4 :
*Subsident aliqui copiosos homines... ad voluntates
condendus allicientes*. Divite autem *vacantes* dici vi-
dentur, qui divitias otiosas habent ; et sensus est,
quod licet plures divites bonis pluribus isdemque
otiosis utantur ; *avaritia* tamen *negat hominibus* (uti-
que indigentibus) *quæ avibus, serpentibus, feris non
potest denegare*. Id autem ad superiorem, ut apparet,
sententiam refertur, qua scriptum fuerat : *Alius vias
viantibus claudit, arcet ab herbis, arcet a silvis, arcet
ab aquis* ; et notantur illi, qui timentes, ne quid

feris non potest denegare. Mera profecto vesania A est beneficiis invidere naturæ. Alius inde rerum omnium captat annonam, aucupatur distrahendi tempus, minor in mensura, major in pretio : negat se habere, quod distrahat, ut rogetur, ut jugulet : atque utinam incorrupta species venderetur. Ingemiscit præterea, si annus est sterilis, multo magis, si fertilis fuerit : illic, quia parum distrahit, heic, quia non solus. Vultis scire, quantis sit tenebris obvolutus ? irascitur Deo, si non semper fiat publicis luctibus dives. Bene bene, cum quis quærit aurum, invenit gladium.

V. Inter hæc nemo considerat conditionem fragilitatis humanæ, nemo hostem, nemo fiscum, nemo latronem, nemo domesticum, qui cognitione secreti est omnium peior, nemo imminentes diei iudicii B flammæ, per quas omnes nudi transitori sumus. Solum colitur, de quo dictum est : *Idola gentium argentum et aurum* (Psal cxiii, 4; Psal. cxxxiv, 15), pro quo quis aut jugulatur, aut jugulat. Vellem scire tamen, tanta ejus rabies quid voluptatis 84 habeat, suo cultori quid præstet ? Febrem non exstinguit, morbos non discutit, vulneribus non medetur, dolores non tollit, mortem non repellit, nisi quod sanos occidit : nec manducatur aliquando certe, nec bibitur, nec (23) in inferno cum suo prædone descendet, solum quod oculos infelices inanemque conscientiam ad hoc in maligni fulgoris cupidinem diram spe potiundi præcipitat, ne gratis homo videatur occisus.

VI. Sed nos non ad avaros, sed de avaris sermonem fecimus, fratres : alioquin solis divinis exemplis C oportuerat perorare, esset si quis heic talis. Sed quia in vobis fides et pietas, quæ est idonea expultrix avaritiæ, manet atque gloriatur, digni estis universi aurum argentumque non tam habere, quam esse ; nam vos estis aurum vivum Dei, Christi vos argentum, vos Spiritus sancti divitiæ, vos, si terrena metalla contempseritis, longe his vitæ vestræ thesaurus. Vobis auro constructa ætheria illa civitas destinata est : nulla intrare volentibus mora : patent duodecim portæ, habitacula præparata sunt infinita, nemo sit de mansione sollicitus. Certæ gloriæ nostræ insignis res erit, si Dei civitatem felicitate nostri numeri fecerimus angustam. Itaque estote securi : nihil in illa deest umquam, nihil ab suo statu aut

detrimenti capiant in prædiis, vel ea augere cupientes, vias omnibus patentes occupant, vel claudunt sepibus, ex quo fit, ne quis homo herbas tangat, vel sylvas adeat, seu etiam ne aquas in prædiis scaturientes attingat ; quod animalibus ipsis prohibere potest nemo.

(23) In inferno pro iu infernum aliis antiquorum probæ notæ Scriptorum exemplis confirmabitur adnot. 7, in tract. xvi, lib. II.

(24) Mss. Rem., Tolent., Vat., Urbin., *ullus non timet ferrum* ; ms. Pomp., *nullus non timet portum* ; ubi tamen manu posteriori deleta est particula *non*. Edit. Ven., *nullus non timet furtum*. Vulgata lectio sententiæ magis congrua visa est.

TRACTATUS X.—(1) Inscriptio edit. Ven. est hæc : *De Avaritiæ insatiabilitate, et de mulierum superfluo cultu, et maritorum contemptu*. Ilunc autem tractatum

tollitur, aut declinat : omnia bona, atque perpetua exuberant passim. Certe quod primum est, nemo eget, nemo invidet, nemo furatur, nemo rapit, nemo proscibit, nemo jugulat, moritur nemo : omnes felices, omnes unanimes, omnes immortales, omnes sunt semper æquales : quod unius est, omnium est, quod omnium, singulorum. Vultis scire, quæ illic beatitudo versetur ? nemo suam vestem, nemo suas margaritas abscondit, nemo lapides pretiosos, nemo aurum, nemo argentum, et tamen (24) nullus timet furtum.

85 TRACTATUS X.

De (1) Avaritiâ II.

I. Avaritiâ quam facile arguitur ab (2) omnibus, utinam possit tam facile non amari : est enim artifex ac dulce malum, et hominibus universis semper infestum. Denique non habentibus divitias, habendi injicit cupiditatem : habentibus (3) adimit satietatem. Ita omnes in rabiem una tempestate præcipitat, ut ubinam sit major, ignores. Est autem similis igni arida pabula depascenti, quæ nisi finiant, non finitur. Hanc mediocres fraudibus excolunt, divites (4) impotentia, iudices gratia, disertis mercenaria ac duplici lingua, reges superbia, negotiatores astutia, inani pauperes voto, cultores Dei odio simulato, totæ autem gentes universæque nationes gladio. Per orbem totum vesana bacchatur, novis ac variis artibus fervens : nunquam quieta, non die, non nocte, non bello, non pace : nunquam saturata : lucrorum enormitate miserior. Novum calamitatis est genus, quod tantummodo crescit, senescere ignorat. Non illam parentum pietas frangit, non dulcedo liberorum, non conjugalis affectus, non cara germanitas, non jus amicitie, non tener pupillus, non dura viduitas, non miseranda paupertas, non Dei contemplatio : ecce enim his omnibus, prout potest, variis artibus aut adulatur, aut nocet, si quid habuerint, tantum ut tollat. Cui attem parcat, quæ (5) et mori momentis omnibus, etiam frivolo ac turpi lucro, festinat.

II. Quid igitur miser homo (6) auri argenteique metalli incensus vana cupiditate, vana cura torqueris ? Quid talentorum magnas strues 86 congeris ? Quid heic remansura, pervigil sollicitudine cassa, nec tibi ipsâ inde aliquid concedendo, illibata custodis ? Insuper

D ab auctore scriptum fuisse post an. 378, latius probavimus dissert. I, cap. 2, § 7.

(2) Mss. Pomp., Urbin., *hominibus*.

(3) Mss. Pomp. posteriori manu inserit *non*.

(4) Edit. Ven., et Ver. cum mss. plerisque, *in potentia*, Ms. Urbin., *potentia* ; sed probe edit. Patav., *impotentia* pro *immoderata potentia*, uti apud Velleium lib. II, cap. 29, et ita apud Cornelium in Lysandro num 4, *impotens* pro *præpotens*.

(5) Notantur videtur auri gladiatores, qui ob lucrum morti se se obijciunt, vel illi, qui eadem de causa mari cum vitæ discrimine se se committunt.

(6) Legendum videtur *aurei argenteique metalli*. In edit. Ven. et ms. Pomp. *perperam metallo*. Paulo post *strues congeris* scripsimus ex ms. Rem. In cæteris et mss. et editis *struis congeries*. Dein pro *cassa* ms. Urb. *cassas*, Vat. *cassatur*, digitized by Google

de inopia quereris, qui, quod habes, nescis. Quidquid feceris, nihil horum tecum ad inferna portabis; quod enim naturæ est, de loco ad locum transferri potest, ei autem subtrahi non potest. Denique aurum argentumque penitus quod eruitur (7) magnopere terræ visceribus, iterum celandum terræ mandatur: etenim res est, quam habere falsum est gaudium, certissimum periculum publicare. Sed non opus est ire per singula; cum uno exemplo noscantur universa ejus mala, Propheta dicente: *Idola gentium argentum et aurum* (Ps. cxiij, 4). Unde apparet eum, qui diligit aurum et argentum, non tantum Deos colere, sed eorum mores et actus imitari, cujus rei facilis probatio (8) est. Illa interim, quæ nostra sunt, videamus.

(7) *Magnopere* pro magno opere, labore, etc., de quo vide tract. vi, annot. 9.

(8) Legebatur in editis: *est illa, cum interim, quam nostra sunt, videmus*. Ut æquior sensus redderetur, interpunctionem mutavimus, delevimus cum ex mss. Rem. et Pomp., quæ pro quam scripsimus ex edit. Ven., nam videamus: pro videmus sententia postulare visa est probatione, quæ facilis dicitur, omissa, transitus fit ad ea, quæ nostra sunt. In ms. Rem. pro est illa habetur et illa. Forte melius scribendum post est: *Sed illa interim, etc.*

(9) Mss. Pomp. et Urbin. alia ratione hanc sententiam efferunt sic: *Quod, Christiane, si vera dicenda sunt, execraris in simulacris, colis in penetralibus tuis*. In Zen. Quoque et in edit. Ven. non desideratur.

(10) Nummi aurei argenteique, qui monetæ in quotidianos usus impendendæ inserviebant. *Regum* id est imperatorum vultus habebant insculptos: unde addit *Zeno. quæ si erogaveris, pecunia est*.

(11) *Simulacra* non erant idola quædam vera in nummis sculpta, uti hunc locum perperam accepit cardinalis Baronius in adnot. ad Martyrologium secundæ editionis die 12 aprilis; sed nummos ipsos, qui vultus imperatorum aliaque signa nummis insculpi solita præferabant, simulacrorum nomine Zeno appellat; hi enim si non erogantur, ut de monetis fieri solet, sed serventur, uti per avaritiam fit *idola* jure vocantur ex illo psal. cxxxiii: *Idola Gentium argentum et aurum*, etc. Ita Zeno avaros idololatriæ reos quodam modo convincit, eademque ratione tract. iii, num. 8, *idolum* vocavit vestes pretiosas et ornamenta superba, quæ a quibusdam pro sacrosancto habentur.

(12) Antiquarum vestium luxum, auro partim in-texto, partim assuto potissimum emicuisse, plurium auctorum testimoniis liquet. Antiquus auctor libri de Bono pudicitie in Appendice Cypriani (*nostræ edit. t. iv, col. 826*), *auri insuti* meminit. *Pallium auro sparsum* nominat Spartianus in Alexandro Severo, cum tradit hunc imperatorem, ut luxum in auri usu coerceret, præcepisse, ut solæ regie matronæ contentæ essent *unico pallio auro sparso et cyclade, quæ sex uncias auri plus non haberet*. Aureis etiam assutis loris, vel fasciis, quas galloni nostrates vocant, vestes fulgebant, quæ *paragaudæ auratæ* appellantur in Leg. xi *de vest. oloversis*, unde discimus fuisse *paragaudas* quoque *sericas auro intextas*. Plures autem ex his paragaudis adhibitas patet ex Vopisco, qui vestes *dfiores, trilores*, id est binis, ternis, etc., loris, seu fasciis ornatas memorat. Chronicon Alexandrinum mentionem facit *clavorum aureorum*, quibus vestes erant distinctæ. Præter aurum in vestibus micans, aurum etiam e collo et in brachiis fulgebant, ut dicemus adnotatione sequenti et 16. Auro quoque

III. Aurum argentumque, (9) Christiane, si vera dicenda sunt, execraris in simulacris solis, non in penetralibus tuis; nam et illic aureis argenteisque innumerabilibus veluti templis tereti (10) moneta percussis inesse similiter Regum vultus signaque cognoscis; nihilque aliud distat, nisi quod in tua domo minuta sunt, in templo majora: quæ si erogaveris, pecunia est, si servaveris (11), simulacra. Ancilla Christi falsum idolum respuis: mihi crede, in te colis, cujus ornatum, cujus imaginem non deponis. Ad Ecclesiam Dei opere vario (12) totum inaurata corpus, execrabili metallo procedis onusta, ubique delicata, sub (13) monilibus fortis. Denique ipso cultus (14) rigore in oratione non flecteris, non (15) manus tendis, tumidum monilibus pectus prosternere dedignaris. Sane (16) cervicem curvas,

ornata sandalia et crepidæ, adeo ut aureos clavos crepidis subjectos notaverit Plinius lib. xxxiii, cap. 3, et Valerius Maximus lib. ix, cap. 4. Hinc ergo intelligitur, qui totum inaurata corpus femina dici a S. Zenone potuerit.

(13) In editis pro monilibus male legebatur mollibus. Monile autem colli ornamentum proprie significat, ut liquet ex Virgilio Eneid. i, 658, et Ovidio Metam. x, 264. Late tamen monilia uno sermone omnia ornamenta significant, inquit Hieronymus in cap. iii Isa., v. 17. Indicat autem Zeno ornamentorum auri præcipue et gemmarum pondus, quo femina, etsi onerarentur, ut loquitur Ambrosius, lib. de Nabuth. cap. 5, num. 23, Gaudentius, tract. 23 p. 161, et Hieronymus in epist. ad Latharum; tamen ei ferendo fortes erant, quæ in cæteris delicatæ inveniebantur: unde et auctor operis de Bono pudicitie (*nost. Patrol. t. iv, col. 826*, Append. Cyprian.): *Mulieres*, inquit, *ad omnia delicatæ, ad vitiorum sarcinas* (de gemmis et cætero femineo ornatu loquitur) *fortiores sunt viris*.

(14) *Rigor* pro corporis ininobili statu; heic autem rigorem ex auro, quo femina onerabantur, præsertim effluxisse, colligimus ex Lampridio, qui de Severo ait: *In linea autem, id est interlata lini, aurum mitti etiam dementium judicabat, cum asperitati adderetur rigor*. Lineæ interlæ clavabantur purpura vel auro: has clavi purpurei reddebantur *asperas*; unde ipse Severus lineis interulis purpuram adhibere noluit, hanc rationem afforre soltus: *Si lintei idcirco sunt, ut nihil asperum habeant, quid opus et purpura?* aurei vero clavi reddebant insuper *rigidas*; unde idem Severus dementes judicabat eos, qui non contenti asperitate purpuræ, auro præterea utebantur, ut sic ad asperitatem rigor accederet. Huc etiam pertinet illud Virgilio lib. i Eneid. vers. 649:

Pallam signis auroque rigentem:

ex quo satis rigor auri proprius colligitur unde auctor libri de Bono pudicitie loco nuper laudato, postquam *aurum vestibus intextum* reprehendit, *Quid*, ait, *inter fila stamina delicata, rigida faciunt metella?* Rigorem porro mulierum, qui a Zenone tribuitur auro, Ambrosius, lib. i de Virgin. cap. 9, perpulchre videtur depingere, cum illas *pomparum ferculis similes incedere* animadvertit.

(15) Notetur mos antiquus sustollendarum in oratione manuum, uti nunc sacerdotes inter misarum solemniam faciunt. Vide Tertullianum de Orat. *Auro manus oneratas*, ne sustolli facile possent, ex Ambrosio, item cognoscimus l. de Nabuth. cap. 5, n. 25.

(16) Hæc satis innunt mirificum auri pondus, quod e mulierum collo pendebat, quibus concinens Ambrosius l. ii de Pœnitent. cap. 9, num. 88: *Videas feminas margaritis onerare aures, curvare cervices, quas bene Christo, non auro curvantur*. Lege Clemens-

non religione, sed pondere. **88** Quando (17) exomologesim facies, quæ plus pro ornatu es, quam pro salute sollicita? Quid autem a Deo impetrare te posse credis, quæ eum per id, (18) per quod irascitur, deprecaris? Aperi tandem oculos cordis, iuvenies te insultare potius, quam rogare. Postremo, fratres, non potest timere maritum, quæ non timet Christum.

IV. Inde est, quod conjuges nuptiali sanctissimo repugnantes jugo, pro se quisque nitentes, amore videlicet nimio, (19) hæreditatem captat alter alterius; quod parentes filios, filii parentes oderunt, quod amicitia magis in facie adludit, quam in cordibus commoratur: quod omne genus humanum suo interitu suisque calamitatibus delectatur, viliorem habens

tem Alexandrinum lib. II. Pædag. cap. 12, et Commedianum Instruct. 60.

(17) Isthæc vox L. tinis litteris scribitur in mss. et cum in vulgari ad populum sermone latinitate donata sit, scribi debuit Latine, non Græce, ut in editiis habetur. Plura de hac voce, quæ pœnitentiam et confessionem peccatorum significat, disserentur adnot. 40, in tract. XIV. lib. II, ubi S. episcopus *exomologeseos* iterum meminit.

(18) *Per deest* in ms. Pomp.

(19) Hereditate: hi vocantur a Petronio Arbitro c. 124. Hujusce generis homines non solum SS. Patres damnarunt, sed ipsi etiam ethnici, inter quos Tullius lib. III. Offic.: *Mihi quidem, inquit, etiam veræ hæreditates non honeste videntur, si sint malitiosis blanditiis officiorum, non veritate, sed simulatione quæsitæ*: ex quibus in eos, qui hæreditates aucupio quærent; similiter invehitur S. Ambrosius, lib. III. de Offic. cap. 9, num. 58. Quia vero arte conjuges, præsertim a conjugibus hæreditatem captare hoc Zenonis ævo solerent, conjici potest ex eo, quod cœvus auctor Ammianus Marcellinus hac eadem in re de Romanis prodit, lib. XXVIII, cap. 4: *Uxor, ut proverbium loquitur vetus, eandem incudem diu nocturne tundendo maritum testari compellit, hocque idem ut faciat uxor, urgere et maritus instanter: et periti juris* (id est qui testamento formam suggererent) *altrinsecus adsciscuntur, unus in cubiculo, alter ejus amulus in triclinio, repugnantia tractantur; iisdemque subseruntur genitalium extorum interpretes controversi, hinc præfecturas profusius largientes, et sepulturas divitum matronarum; inde ad exsequia virorum jam adventantes necessarij parari oportere innuentes*. Itaque alter conjux ab altero hæreditatem ita captabat, ut singuli advocarent et jurisperitos, qui contraria tractarent, et aruspices extorum interpretes, qui singulis spem afferrent fore, ut alter conjugum citius moreretur. Aliam artem indicat Hieronymus in epist. ad Furiam: *Scribuntur tibi nunc sponsales tabulæ, ut postmodum testamentum facere compellaris. Simulabitur mariti infirmitas, et quod te morituram facere volet, ipse victurus faciet*. Lucianus, in Dialogis mortuorum alienis verbis, et Quintilianus, declam. 525, aliam aliorum captandæ hæreditatis rationem insinuant, cum scilicet alteri alter testamentum ostendebat, quo ipsum instituerat hæredem, ut idem plane ab ipso secum esse faciendum moneretur.

(20) Ms. Rem. et edit. Ven., *intuemur*. Mss. Pomp., Vat., *latantur*. Urbin., *latentur*. Tolent. *lactantur*. Vobis, etc. Editionis Veronensis lectio placuit; tamen et ms. Rem. editionisque Ven. scriptura non displiceat.

(21) Capti in bello a barbaris post Hadrianopolitanam pugnam an. 578, hic indicari videntur; de quibus Ambrosius, lib. II. de Offic. n. 70. Sed de hoc plura dissert. I, cap. 2, § 8, disputata invenies.

A animam, quam pecuniam. Inde est, quod justitia, honestas, pietas, fides, veritas perit; quod Deus ipse momentis omnibus patitur contumeliam, cujus præcepta contemnuntur, cui cultus, cui amor mundi præponitur, quodvis etenim piaculum, scelus, dedecus, nefas libenter admittit, cujus præcordia implacabilis cupiditas pestifera flamma repleverit.

V. Sed hæc non ad vos, fratres, quorum largitas provinciis omnibus nota est, quorum pia semina totius quodam modo orbis per **89** membra (20) jactantur. A vobis multi (21) redempti, multi (22) edictis feralibus liberati, multi (23) conditionibus duris exsuti gratias agunt. Vestræ domus peregrinis omnibus patent; sub vobis vivus (24) mortuusque diu nunquam visus est nudus. Jam pauperes nostri alimenta rogare

(22) *Edicta feralia* passim apud scriptores sunt edicta, quibus mors inferenda mandabatur. Sic *edicta feralia iniqui regis* a S. Gaudenzio serm. XVII, pag. 194, dicuntur Diocletiani edicta, quibus persecutio in Christianos decreta fuit. Simili sententia S. Cyprianus, epist. 52, ad Antonianum, et epist. 56 ad Thibaritanos (*nostræ ed. tom. IV, col. 349*) *edicta feralia* contra Christianos lata commemorat. Vide etiam Macrobius Donatistam in vit. Antonini Optati pag. 308, edit. Dupinii. *Ferale decretum* vocat Ambrosius, tom. I, p. 252 edit. Benedict. Hinc Salmasius in notis ad Capitolinum in vit. Antonini Pii p. 64, Zenonem tanquam persecutionibus paganorum cœvum de iis edictis loqui putat, quibus jubentur *Christiani diis immolare*. At cum S. Zeno sub christianis imperatoribus sæculo quarto floruerit, ut ostendimus dissert. I, cap. 2 et 3, jam de aliis edictis feralibus heic sermonem esse convincitur. Lucifer quidem Calarianus, in libro de moriendo pro *Dei Filio*, pag. 246, l.

C 4 Biblioth. PP. *edicta feralia* appellat; at ea non edita meminit, sed potius ad præferendam rectæ fidei fortitudinem, Constantium Arianis faventem ad edenda quodam modo excitat. *Adhuc addas constituendo sæviore carnifices, ferociore ultores, qui devotos Dei milites adversus edicta feralia tua resistentes.... possunt vel gladio invadere, vel crucifigere, vel igni torere, vel quolibet inaudito genere pœnarum viscera nostra ac membra laniare*. Verum etsi persecutiones aliquot sub hocce Arianorum tempus in Catholicos motas, in quibus alii mortem oppetere, alii exilio multati sunt variisque suppliciis vexati, pluribus ostendimus laudata dissertatione: nihil tamen minus non edicta feralia hisce in persecutionibus lata, quæ nullis largitionibus declinare Catholici poterant, sed alia in captivos jam memoratos alicubi edita Zenonem spectasse, ex toto contextu credimus. Equidem S. Ambrosius, lib. II. de Offic., n. 70, inter liberalitatis opera recenset *subtrahere neci homines*: loquitur autem de captivis apud barbaros, quorum nonnulli, nisi redimerentur, morti subijciebantur. Vide num. 157 ejusdem lib. II. de Officiis.

(23) *Duris* supplevimus e mss. Tolent., Pomp., Vat., Urbin., Zen. et edit. Ven., *Conditio autem dura* improbi captivorum labores, quibus isti opprimebantur, nuncupari videntur; quam sane in sententiam auctor tract. 57. *Hebraeos a Rege Pharaone duris conditionibus*, id est laboribus improbis in Ægypto vexatos affirmat. In eandem rationem servitus quoque *conditio* appellata invenitur, quod servi dura laborandi conditione in servitum emerent. Hinc Arnobius, lib. III, *servitutis conditionem imponere*; ex quo explicatur illud Tertulliani de Idololatriâ cap. 12, *conditioalis eram*, id est certis operibus ex conditione servitutis eram addictus.

(24) Mortuorum cadavera veste aliqua obvolvere, ne nuda sepelirentur, religioni semper fuit. Eccles.

non norunt. Jam viduæ atque inopes testamenta A conficiunt. Plura ad laudem hujus beatitudinis 90 vestræ possem dicere, nisi essetis mei. Unum tamen præ gaudio tacere non possum, fenerando pauperibus, omnes copias (25) avaritiæ subactas vestrum sine invidia transfertis in censum. Quid enim esse potest ditius homine, cujus proficitur Deus se esse debitorem? qui est benedictus in sæcula sæculorum.

TRACTATUS XI.

De (1) Avaritia III.

I. Recte, fratres, sicut (2) audistis, Deus odit avaritiam: est enim libido profunda, cupiditas carca, tempestas insana, rapacitas sine fine, sollicitudo sine requie, ad sua numquam perveniens vota, quia satiari non novit: fidem frangit, charitatem negligit, B justitiam negat (3), non cognoscit affectus, jura divina contemnit, humana versutus argumentis ex xxxviii: *Fili, in mortuum produc lacrymas... contege corpus illius*. De hoc eodem ritu apud Gentes quoque celebri vide Lactantium, l. II, c. 4, Appuleium, in Floridis, lib. I; Arnobium, lib. V; Juvenalem, Satyr. III, et alios. De Christianis autem illud Prudentii accipi solet, quo et genus, et colorem vestis usitatum prodit:

Candore nitentiâ claro
Prætereudere linea mos est.

Lege Hieronymum in vita S. Pauli primi eremita.

(25) March. Scipio Maffei, tom. 1, Veronæ illustratæ lib. VIII, pag. 408, in-8°, hunc locum in Veronensium liberalitatis commendationem recitans legendum putat avaritiâ subacta.

TRACTATUS XI.—(1) Edit. Ven. hanc inscriptionem habet: *De avaritiæ malis*. Brevis fortasse nimium hic tractatus videbitur, ut tractatus fragmentum potius quam tractatus appellandus sit. Sed cum sermo ex ini io et fine satis appareat integer, brevitatem autem aliquorum Zenonis tractatum aliunde constet, nihil affirmare audemus.

(2) Si hoc verbo sermones contra avaritiam superius recensiti non indicantur, profecto innuitur præmissa sacræ Scripturæ lectio, in qua avaritia Deo odibilis inculcata fuerit.

(3) Non abest a mss. Tolent. et Vat. et in edit. Ven. At in ms. Urbin. nescit pro non cognoscit.

TRACTATUS XII.—(1) *Sacræ legis* nomine indicatur sacræ Scriptura, quam nonnullos Ethnicorum impugnasse exploratum est. Patricius Junius in annotationibus ad Epist. I. S. Clementis ad Cor. n. 47, scite notavit, *Evangelii* vocem nonnumquam ita fuisse usurpatam, ut non solum Evangelia proprie dicta, sed alios quoque Novi Testamenti libros complectatur: qua ratione S. Clemens loco allegato *Evangelium* vocat primam Pauli epist. ad Cor. et similiter S. Gregorius Nyssenus ad Theophilum Alexandrinum contra Apollinarem scribens, locum ex epist. Joannis eodem *Evangelii* nomine appellat: idemque confirmat Cotelerius, ex l. I Constitutionum apostolicarum, c. 5, et ex Origene, in præfatione comment. in Joannem, et in comment. ad c. XXI. Matth. v. 45. Sic priter non Pentatheum tantummodo Moysis, sed universum Testamentum vetus *legem* vocari palam est ex illo Joannis x, v. 34, ubi *lex* appellatur locus psal. LXXXI: *Nonne scriptum est in lege vestra, quia ego dixi dii estis?* et c. xv, v. 25: *Sermo, qui in lege eorum scriptus est, quia odio habuerunt me gratis*, ex psal. XXXIV, v. 49. Similiter Paulus (I Cor. XIV, 24), Isaia locum allegans, *In lege scriptum est*, inquit. Et hoc autem Zenonis testimonio totam non tam Veteris, quam Novi

cludit, orbem totum, si possit, ut rapiat. Vultis scire, quale calamitatis sit genus? sane plus in eum, qui eam dilexerit, sævit: quam qui vicerit, habebit vitam æternam.

91 TRACTATUS XII.

De Spiritu et Corpore.

I. Si quis studio vel noscendæ, vel (1) impugnandæ sacræ (2) legis naturæ nativitatis Moysi librum lectitando sæpius (3) replicaverit; fortassis, ut sunt ingenia, quotidie quæ videmus, versutis contentionibus 92 læta, de Apostoli dicto calumniosam nobis inferat quæstionem, qui ait: *Primus homo e limo terræ, secundus e cælo* (I Cor., xv, 47): dubium (4) cum non sit, unum hominem tantum e limo B terræ a Deo fictum, eique ejus ex latere mulierem conjugale solamen (5) excussam (Gen. II), a quibus omne genus manavit humanum; cælestem vero (in

Testamenti scripturam sacræ legis nomine appellatam discimus, cum Ethnicorum quidam, qui hic ab eo perstringuntur, non Vetus modo, sed Novum etiam Testamentum pari conatu impugnare niterentur. Similiter quidem tract. in præsentis libri n. 2, duplex Pauli testimonium auctor allegaturus ex Testamento Novo, *sacram legem* appellat, inquit: *Quod etiam sacræ legis testimonium probare non desinam, cujus ista sunt verba*; et mox duo apostoli testimonia subjicit. Ethnicorum porro in impugnantis utriusque testamenti libris studium impendentium, quos respicere Zeno potuerit, si quæras nomina, præter Celsum, Porphyrium, et Julianum, qui contra sacras Scripturas stylium acuisse memorantur a S. Hieronymo in præfatione ad librum de Scripturis Ecclesiasticis et in opere de Optimo genere interpretandi, c. 3, Lactantium, l. v Divinaram Institutionum c. 3, nominat quemdam Ethnium *persecutionis auctorem*, qui duos libellos ad Christianos scripsit, in quibus, inquit, *ita falsitatem Scripturæ sacræ arguere conatus est, tamquam sibi esset contraria. Nam quædam capita, quæ repugnare sibi videbantur, exposuit, adeo multa, adeo intima enumerans, ut aliquando ex eadem disciplina esse videatur*. Ex libello autem de Mortibus persecutorum c. 16, intelligimus hunc *persecutionis auctorem* esse Hieroclem, qui Diocletiano excitandæ in Christianos persecutionis auctor fuit. Utrum vero ex his quempiam S. Zeno perstrinxerit, an alium aliquem, ex quo etiam excerpta fuerit objectio, quæ inter Geneseos et Pauli textus ingeritur, et ab auctore dissolvitur, definire non liceat.

(2) *Nativitatis librum* Zeno dixit pro libro Geneseos, cujus Moyses auctor fuit: et si naturæ nomen non ad legis, sed ad *nativitatis librum* refertur, S. Zeno significare profecto voluit, loqui se de ea Geneseos parte, in qua naturæ origo describitur; ad quam sane partem spectant, quæ de creatione primi hominis disseruntur. Philastrus, cap. 108, eundem Geneseos librum allegat hoc titulo, qui a Zenoniano non multum discrepat: *In libro creaturæ mundi, id est in Genesi*; et iterum cap. 79, *In libro Geneseos, id est creaturæ mundi. Moysei pro Moysis* in mss. scribitur.

(3) In editis et mss. nonnullis *replicavit*: *replico* autem pro legere et evolvere usurpavit Cicero in orat. pro Sylla c. 9 et alibi.

(4) Edit. Ven. *dubiumque non*; ceteræ editiones et aliqui codices *dubium quoque*. Sententiæ autem magis congruum existimavimus cum scribere pro *quoque*, vel *que*.

(5) Aliqui codices *excussum*.

Genes.) ibidem nec memoratum, nec factum posse doceri, nec natum. Huc accedit etiam ipsa præpostera memoratio: quoniam res est disconveniens et absurda, ut secundus sit immortalis, et qui mortalis est, primus: cum immortalitas in se ordinem temporis non recipiat, mortalitas capiat: vel si cœlestis est primus, quid opus erat, ut fieret quoque terrenus? Simile dictum Evangelicum illud consentanea potest argumentatione pulsari; scriptum est enim: *Nemo ascendit in cœlum, nisi qui de cœlo descendit, filius hominis, qui erat in cœlo* (*Joan.* III, 13). Quomodo filius hominis, vel cujus hominis nasci posset in cœlo, ut de cœlo descenderet, cum humanitatis a cœlo et possessio longe dimota sit, et natura? Age excita sensum, (6) lector, invenies veritatem. Qui erat in cœlo, de cœlo descendit: qui descendit, ipse est, et qui ascendit in cœlum filius hominis, qui erat in cœlo (*Ephes.*, IV, 9, 10), filius hominis vocabulo, non natura: non enim bis carnem induit Dominus: sed sic oportuit prædicari, quia primo ante quam esset, (7) quod se fieri voluisset, tam figura, quam oraculis frequentibus (8) publicavit. Igitur Dei filius ad ineffabilem originem pertinet, hominis ad (9) sacramentum; cujus sacramenti arcanum evidenti ratione, quasi quadam clavi, aperire conabor: ut (10) et providentiam Dei, et vim consociationis carnis et animæ, et hominis summum bonum ubinam sit constitutum, quivis facillime possit agnoscere.

II. Posteaquam Deus, fratres, hunc mundum,

(6) *Lector*, qui heic appellatur, ille intelligendus est, de quo initio tractatus est sermo, qui nimirum sacros libros lectitando sæpius replicavit.

(7) Edit. Ven., quid si fieri.

(8) In edit. Veron. et mss. Tol. ac Zen., publicatur: in Urb., prædicatur. Correximus ex mss. Rem., Pomp. et edit. Ven.

(9) *Sacramentum* hoc loco aperte incarnationem Verbi significat. Vide tract. II adnot. 54.

(10) Addidimus et ex mss. et edit. Ven.

(11) Mss. Rem., Tol., Pomp., non multipliciter, male.

(12) In hoc tractatu scribendo videtur S. Zeno ob oculos habuisse Lactantium, cujus ex libris Institutionum aliquot sententias totidem quandoque verbis hic coniecit: modo ne ex diurna lectione infixis in Zenonis animo Lactantii sententiis, illi nec animadvertenti exciderint, dum hunc tractatum scriberet. Singula, quæ imitationem aliquam præferunt, diligenter in adnotationibus signare operæ pretium duximus. Præcipuus autem locus est hic, in quem modo animadvertimus: sic enim Lactantius, lib. II, cap. 10: *Tum fecit ipse Deus sibi simulacrum sensibile atque intelligens; id est ad imaginis suæ formam, qua nihil potest esse perfectius, hominem figuravit ex limo terræ.* Simulacrum autem hoc sensibile, id est quod sentit (utroque enim modo tum pro eo, quod sentit, tum pro eo quod sentitur, sensibile accipitur), et intelligens est anima, non autem corpus, de quo plura S. Zeno luculenter disseret lib. II, tract. 19.

(13) *E proprio fonte spiritus sui* supplevimus ex mss. et edit. Ven. Non tamen idcirco animam divinæ naturæ portionem a Deo veluti præcisam auctor credit, quam alibi a Deo infundi et creari perspicue docuit, quamque paulo post Dei simulacrum appellat; sed cum ex Scripturæ formula Deus eam inspi-

quasi quamdam futuri humani generis donum, (11) multipliciter aptatum distinctumque elementis, opibus, animantibus, alimoniis, utilitatibusque diversis, magnis et plurimis, habitatori ulla ne querela subesset, solertia mira perfecti; 93 tunc ad imaginem et similitudinem suam (*Gen.*, I, 2) (12) fecit sibi ipse simulacrum sensibile atque intelligens: sumpto quippe limo terræ hominem figuravit, eique animam qua spiramus, infudit (13) e proprio fonte spiritus sui: cui ab (14) humo homo nomen imposuit: credo, sicut res ipsa docet, ut contemplatione opificis ac materiæ, semper suum et vereretur et veneretur artificem. Post hæc subiecit ei omnia bona mundi (*Gen.* II): et quia erat jam sapientia conditus, sensibus stipatus eligendi mortem vitamve, præcepti eruditione communitus, eum propriæ voluntati commisit. At lividus ille (15) criminator, qui, quod sensim serpat, serpentis nomen accepit, detestabili accensus invidia, eum, quia per se non valebat, aliena forma blanditus, per mulierem transgressionem præcepti Dei persuadendo miserabiliter jugulavit: et exinde (16) hæreditaria conditione confectum, uniformiter interibat omne genus humanum. Nec fuit ullus 94 ulliusque solatii locus: nam hominem vivum, ut adhuc usque, consumebat labor, gemitus, impietas, dolor, ægritudo, miseria: mortui quippe corpus figuramque illam florentissimam edax in æternum terra debebat: animam quoque ferabilibus tenebris (17) relegatum perpetui carceris pœna perpetua implacabilis affligebat infernus. Non superi, non inferi parcebant simula-

rasse dicitur, e proprio divini spiritus fonte infusam affirmavit. Simili formula Lactantius, lib. II, cap. 12, n. 3: *Ficto enim corpore spiravit ei animam de vitali fonte spiritus sui: ex quibus Zenonem ebibisse nihil ambigendum videtur.* Idem vero Lactantius, qui creationem animæ pluribus in locis acriter et discrete propugnat, lib. VII, cap. 5, paulo durius scripsit: *Deus spiritum suum terreno corpore induit et involvit.*

(14) Hæc etymologia deducta fuit ex Lactantio, qui lib. II Instit. c. 10, n. 3: *Homo*, inquit, *nuncupatus est, quod sit factus ex humo*: et rursus de Ira Dei c. 10, n. 43: *Corpus hominis ex humo factum, unde homo nomen accepit.* Subscribunt huic etymologiæ Ambrosius, I. III de Offic. c. 3, n. 16; Isidorus, I. I Orig. c. 1, eamque adversus Quinctilianum defendit Vossius Etymolog. V, *homo*, nec non Cœlius Rodiginus, lib. II Lection. antiq. c. 10. Vide etiam Andream Masium, in præfat. ad commentarium in Josue librum p. 4. Hæc eadem etymologia probatur in antiquo tractatu de Lazaro, quem inter Zenonianos editum in appendicem rejecimus, et Potamio catholico episcopo tribuendum in præfatione probabiliter ostendimus.

(15) Similem sententiam paulo aliter Lactantius, lib. II Instit. c. 12, n. 17: *Criminator ille invidens operibus Dei, omnes fallacias et calliditates suas ad decipiendum hominem intendit: ex quibus sane vox criminator a Zenone petita videtur.* Post pauca pro accepit ms. Pomp. habet accipit.

(16) Egregium hoc pro peccati originalis traditione testimonium, quod quidem peccatum hæreditaria conditione contractum, omnium pœnarum hujus vitæ est causa; nec non perpetua inferni pœna luendum erat, nisi Dei Filius nos redemisset.

(17) Ms. Pomp. *religatam.*

cro Dei : etenim mortis imperium sibi met vindicaverat totum.

III. Hæc cum diu sic haberentur, solertissimus ille artifex rerum Filius Dei, cujus sapientia non habet finem, nec fortitudo mensuram, amore imaginis suæ de cælo descendit : uteri virginalis illustrat hospitium : ibidemque in homine (18) includit Deum. Uitur et (19) figura et conditione mortali. Justitiam docet immortalitatis esse comparatricem : factis præcepta consummat. Postremo suscepit mortem, ut, ea devicta, resurgens homini per hominem, quem gerebat, et spem vincendæ mortis adferret, et eum ad præmia immortalitatis admitteret. Sic factum est, ut quomodo per (20) unius damnationem in omnes homines damnatio, sic per unius justificationem in omnes homines justificatio æternæ decurreret vitæ (Rom., v, 18). Videatisne jam manifeste in homine suscipiendo fuisse providentiam, in passione sacramentum, in resurrectione summum bonum ?

IV. Hic nunc primum omnium scire debemus, hominis fabricam (21) ex duobus diversis ac repugnantibus comparatam, discordique concordia esse connexam, animamque lineamentis corporis circumseptam. Unde duæ quoque vitæ à Deo attributæ sunt nobis : una, qua nescientes communi cum pecudibus lege fundimur a natura 95 (22) ; quæ est corporalis ac per hoc etiam brevis ; alia vero animi, quam nos nobis (23) ipsi hac in vita per fidem sacri fontis vivo de gurgite comparamus, nobilis et æterna : quia animus, qui vicerit mundum agnoscendo

(18) De hac formula vide dissert. 2, c. 3.

(19) Heic quoque S. Zeno ex Lactantii lib. vi. cap. 10, n. 1, nonnulla iisdem quandoque verbis in suum succum sanguinemque convertit. De incarnatione enim Verbi loquens Lactantius, illud in terram descendisse ait in figura hominis, et conditione mortali ; ut cum magisterio functus fuisset, traderetur in manus impiorum, mortemque susciperet, ut ea quoque per virtutem domita resurgeret, et homini, quem induerat, quem gerebat, et spem vincendæ mortis adferret, et ad præmia immortalitatis admitteret. In Zenonis textu pro postremo suscepit mortem ms. Pomp. scribit postremam suscipit mortem.

(20) Unius hominis in mss. Tol., Pom., Zen. et edit. Ven.

(21) Hæc paucis Lactantius lib. ii Instit. cap. 12, n. 7 : *Ex rebus igitur diversis ac repugnantibus homo factus est.... quæ duo inter se pugnare in homine præcepit, ut si anima superaverit, quæ ex Deo oritur, sit immortalis, et in perpetua luce versetur : si autem corpus vicerit animam ditionique subjecerit, sit in tenebris et in morte.* Ex prioribus verbis duo, vel tria S. Episcopus delibavit ; cæterorum autem sententia tractatui reliquo argumentum præbet, quod iste fuscus stylo disertissime exposuit.

(22) Pro quæ est in edit. Ver. legebatur perperam, et quia est. Ex editione Ven. et ms. Pomp. emendavimus.

(23) In edit. Ver. post vocem ipsi addita fuere præter primæ editionis et mss. fidem hæc : *Deo movente et adjuvante*, de qua additione, nec non de recto sententiæ intellectu plura dissert. 2, cap. 5.

(24) Restabile dicitur, quod facile cedit. Cœl. Aurel. Tand. 4, 1, 6 : *Tibi facile restabiles. Restabilis thori* apud Zenonem legit Salmasius in historiam Augustan p. 193, et explicat sic : *Ita enim thori plumæ so-*

ac servando religionem veram veramque justitiam, immortalitatis necesse est pro laboris sui munere immortalitati beatitudine perfruat. Inde est, quod intra hominem clandestinum fremitu momentis omnibus bellum, cum unaquæque pars nititur alteram subjungere, Apostolo sic dicente : *Caro concupiscit adversus spiritum, et spiritus adversus carnem, hæc duo invicem adversantur sibi* (Gal., v, 17).

V. Hinc caro tota deliciis fluens, variis temporum redimita muneribus, opes multimodas ac profundas promittit, ostentat, objicit, donat, speciem proponit suam : faciemque, in quas illi liberit figuræ, speculo conciliante semper incertam, quotidie peregrinis coloribus mutat : gula labore culta, lavacro nitida, unguentis oblita, vestita varia, monilibus tota distincta, conviviatorum celebritate jucunda, vino madida, gemmis seu floribus redimita, oculorum jocorumque festivitate lasciva, avaritia caeca, libidine percita, delicate tumentis ac (24) reflabilis thori plumeo sepulchro superba : jactat se ludibunda per nemora, fontes, prata, (25) Baias, civitates ac rura : universis voluptatibus septa, in cupidinem sui utrumque sexum, omnes animas, omnes ætates isto (26) carmine invians : *Exiguum et cum lædio est 96 tempus vitæ nostræ : et non est refrigerium in fine hominis : et non est qui agnitus sit reversus ab inferis : quia ex nihilo nati sumus, et post hoc erimus, tamquam qui non fuerimus : et non est reversio finis* (27) nostræ : quoniam consignata est, et nemo revertitur (Sapient., ii, 1 et seq.). Et infra : *Venite ergo, frua-*

lent, illi præsertim, qui tenuissima delicatissimaque pluma referti sunt, cum sedendo premuntur, subsidunt, et quasi restantur. Elegans hic Zenonis locus appellatur a Lindembrogio in observationibus ad lib. xvi Ammiani Marcellini p. 48.

(25) Baia Campaniæ oppidum situ amœnissimum, et aquarum calidarum tum ad voluptatem, tum ad valetudinem procurandam accommodatissimum : et ex eo loca quævis amœna ac deliciis affluentia : Baia, uti heic a Zenone, dici consueverunt. Similiter Cicero, pro Cœl. cap. 16 : *Quæ mulier haberet palam decretum semper aliquem, cujus in hortum, domum, Baias jure suo libidines omnes commearent.* Romanos in hortis habuisse delicatos lacus per aquæductus derivatos, in quibus animi relaxandi causa natarent, eosdemque Baias appellasse hoc ex loco Tullii Hotomanus collegit. Ex Tibullo quidem omnes aquæ calidæ Baiæ nominatæ apparent : Sic enim ille lib. ii, 5, 3.

Sacris Baiarum maxima lymphis ;

et Martialis 10, epigr. 13 :

Strataque non unas cingant triclinia Baias.

(26) Apud Latinos probæ notæ Scriptores *carmen* appellatæ inveniuntur sollemnes quædam formulæ conceptis verbis expressæ, quæ a Jurisconsultis, Prætoribus, Saliis, Fœtalibus aliisque pronuntiabantur. Livius, lib. ii, cap. 24, *carmen* dixit sollemnes fœderum et jurisjurandi formulas, et cap. 26, sententiam capitis *carmen* vocat, sicut et Cicero pro Rabir. cap. 4, Plinius, in Paneg. Trajani cap. 63 et 92, Comitiorum precationem *carmen* nominat. Hæc itaque ex Sapientia libro descripta libertinorum erat festiva et celebris formula, quæ proinde a S. Zenone *carmen* latine dici potuit.

(27) Edit. Ven. nostri generis masculini ; sed finis

mur bonis, quæ sunt : et utamur creatura, tamquam A (28) *in juventute celeriter : vino pretioso et unguentis nos impleamus : et non prætereat nos flos temporis. Coronemus nos rosis ante quam marcescant. Nullum pratum sit, quod non transeat luxuria nostra. Ubique relinquamus signa lætitiæ : quoniam hæc est pars nostra, et hæc sors (v. 6 et seq.).*

VI. Illinc spiritus, quasi quidam dux peritissimus, horum omnium prædicit fugam, in armis expeditissime standum, vigilandum diligenter, undique castra munienda, defensanda regalia fortiter ac tenaciter signa; æstus, frigus, famem, sitim, universaque discrimina æquanimiter perferenda: mundum abdicatione calcandum, mortemque ipsam, perennis cui beatitudo succedat, præmium victoriæ magis esse, quam mortem. Luculenta oratione per Joannem hactenus concionatur: *Nolite diligere mundum, neque ea quæ in mundo sunt. Si quis dilexerit mundum, non est charitas patris in illo : quoniam omne quod in mundo est, concupiscentia carnis est, concupiscentia oculorum et ambitio sæculi quæ non est a patre, sed ex concupiscentia sæculi : et mundus transibit, et concupiscentia ejus. Qui autem fecerit voluntatem Dei, manet in æternum, quomodo et Deus manet in æternum* (1 Joan. II, v. 15 et seq.).

VII. Sed dicit aliquis, si ita est, cur in se ipse potissimum superatur? Primo quia genus humanum magis voluptati quam virtuti consentit: denique quia delicias plus diligit quam laborem. Huc accedit, quia bona carnis invenit, non requirit: mavultque potiori vel parvis præsentibus bonis, quam bonis ingentibus tardis. At vero spiritus bona non tantum sunt invisibilia, tarda et abscondita, sed etiam nimis in arduo constituta, ut ad ea, nisi cum summa difficultate, laboribus ac periculis magnis non possit ab aliquo perveniri. Adde quod 97 illa in solo genitali versatur: ille peregrinus est. Illa sine contemplatione meritum quibuslibet passim sua munera infulcit, maxime indignis, ut ad se colligat turbas: ille nunquam remunerat quemquam, nisi primo quis victor mortis jura prætereat. Quæ res efficit, ut sive metu, sive incredulitate præponantur præsentia futuris, mala bonis, fragilia solidis, falsa veris, terrena cælestibus, temporalia sempiternis.

feminini etiam generis invenitur apud Ciceronem et D alios.

(28) Ms. Rem. *quam juventutem*: Ms. Pomp. *tamquam juventute*.

(29) Ms. Urbin. *subjicere*. Paulo post pro *pecuinam* edit. Ven. *pecudem* scribit. Sed retinenda cum mss. prior lectio; refertur enim ad mentem, quam Zeno alloquitur. *Peculina* reperitur in Appuleio, lib. VIII *Metam.*, sub linem.

(30) Ita e mss. correximus, cum in editis post *pulchritudinem* addatur *ejus? et commutabilis*.

(31) In editis *perperam unum*; et post pauca *omnia macie*, quod in editis transpositum, e mss. restitui-

(32) *Sputamentum* dicit Tertullianus de Spectaculis c. ult.

VIII. O cæca mens hominum! quid præsentium carnalium rerum fugaci illuderis blandimento? quid deteriori meliorem (29) subjacere compellis? scriptum quippe cum noveris: *Omnis caro fenem, et gloria ejus, sicut flos feni* (1s. XL, 6); cujus si curam geris, pecuniam te esse cognoscis. An ejus virtutem diligis? frangit ac subigit illam quivis dolor. An pulchritudinem? (30) levis et commutabilis res est, et quæ una febrî, vel qualibet facillime deletur injuria. Ecce procuratores vel gubernatores ejus oculi, aliquo ictu extincti subsidunt. Nonne cadaver est (31) vivum? Ecce tabidus pulmo pinguis (32) sputamentis exesus detestabili macie omnia gestatoris sui ossa denudat. Nonne horribit etiam sibi quodammodo illa (33) excarnata umbra tractabilis? Longum est ire per singula. Ecce peremptorius aliquis morbus totam machinam lecto prosternit. Ecce tempestas undique mortis incubit. Nonne statim illa, quæ erat domina voluptatum, fit præda morborum? Postremo jacentes reliquias mors vindicat sibi, insuper ei pœnas gehennæ (34) paritura. Tunc carnalis (35) minus ille finitur, exanguique nihil jam suffragantia tota illa ornamenta medentur, nisi quod a false plangentibus adhuc viventi rapiuntur.

IX. Unde, fratres, sicut veri Christiani, *quasi hospites et peregrini abstinete vos a carnalibus desideriis, quæ militant adversus animam* (1 Petri II, 11): nec 98 vestrum frangat affectum, quod ejus secretum figuramque nescitis; quam si propterea contemnit, quia non videtis, Deum quoque, qui est invisibilis, contemnere similiter poteritis; qui enim non diligit ejus (36) similitudinem, sequitur ut oderit veritatem. Inde est, quod stulti præponunt corpus animæ, idolum Deo. Sed nos, qui Adam abjecimus, Christum induimus (Ephes. IV, 22); qui, quæ vis, qui exitus, quæ merces carnis sit, quæve animæ, Deo magistro, didicimus (Gal. III, 27); qui non ignoramus victoria carnis ambas exstingui, animæ victoria utramque servari; meliora sequamur, saltem vel eo studio, quo sequimur mala. Nulla ulli competit excusatio, maxime cum res nostræ commissa sit voluntati, Propheta dicente: *Ante hominem bonum et nequam, mors et vita, quod elegerit, hoc dabitur ei* (Eccl. XV, 18). Unde dubium non est, voluntatem nostram, cui se junxerit partî, præbere (37) victoriam; ejusque in

(33) Sicut *concernatus a concarno* legitur in eodem Tertulliano de carne Christi cap. 20, et *de carno* reperitur apud Apicium, 7, 9, et Vegetium de Re veter. 2, 27, ita *excarnata ab caccarno* Zeno latine scribere potuit.

(34) Ms. Urbin. *paratura*.

(35) Cum in *mimis* omnia ficta essent et simulata, *mimi* vox translata legitur ad alia, quæ plus speciei et simulationis habent, quam veritatis. Suetonius in Calig. c. 45, *mimum* vocat fictum falsumque triumphum. Ipse Augustus jam jam moriturus apud eundem Suetonium, cap. 99, nec non Seneca epist. 84, *mimum* appellarunt humanæ vitæ curriculum.

(36) *Similitudinem* Dei animam vocat, quæ in scripturis ad Dei imaginem creata traditur.

(37) In editis *justitiam*; ex mss. *victoriam* supposuimus. Quod porro auctor ait in *resurrectione* luendam

resurrectione aut præmio perfrui perenni, aut con- A simili pœna puniri.

99 TRACTATUS XIII.

De (1) circumcissione.

I. Diligentissime, fratres carissimi, circumcissionis, cujus non tantum in præsentī (2) lectione, sed et aliquot in locis fecit Paulus beatissimus mentionem, ratio videtur esse reddenda, ut et Christianus veritatem, et Judæus suum cognoscat errorem. Solet enim magnis cum vociferationibus sæpe jactare, hanc esse gentis suæ nobilitatem, hanc cœlestis sacramenti virtutem, hanc æternæ vitæ legitimam generatricem, hanc perpetuam futuri regni consortem, sine qua nemo possit omnino ad Dei notitiam pervenire. Unde primo omnium definiendum puto, quid sit circumcissio, ut tunc demum, qualis sit, jure possit agnoscī. Circumcissio est, fratres, in damnum rotundi vulneris ferro (3) circulata cicatrix. Quam si Judæus æstimat gloriam; ut de cæteris taceam, major est ejus, (4) qui in honorem 100 deæ suæ (5) (sane anus turpis atque (6) amatrix) non parvam

pœnam, et præmio perfruendum; vide ne suspicaris S. Zenonem cum iis sensisse, qui per magnum errorem utramque rem ad diem judicii retulerunt; sermo enim heic est de corpore tantum, et ejus in resurrectione anima pœnam luitura, vel præmio perfunctura traditur, propterea quod debitam corpori pœnam, vel præmium in corpore ante non sentiet. De Zenonis autem catholica in hoc dogmate sententia pluribus egimus dissert. II, c. 10.

TRACTATUS XIII.—(1) Edit. Ven. hanc inscriptionem præfert: *De duplici circumcissione, carnali videlicet, quæ est in præcisione præputii, et spirituali, quæ est per baptismum*. In margine Ms. Rem. hæc nota apposita legitur: *In octava Domini pontificis nona lectio*. Erat autem hic codex ad usum Ecclesiæ Veronensis, et in octava nativitatis Christi hic sermo inter sacra officia ab ipso pontifice recitabatur. De peculiaris vero lectionis nono loco posita: apud aliquas saltem Ecclesias antiquitate hinc cognosce, quam tamen in vigiliis solum celebriorum festorum lectam existimamus, et in Dominicis diebus post psalmos, qui per vigiliis noctis canebantur, de quibus sane dierum dominicorum vigiliis hoc præceptum reperitur in antiquo ordine Cameracensis et Arelatensis Ecclesiæ ex Pinhæi schedis edito in appendice ad codicem canonum Ecclesiæ Romana: *Cum omni honestate lectiones tractim legantur, et responsoria decantentur; nona autem lectio sit evangelica ex homiliis Patrum. Homilia ipsius Evangelii a Diacono, vel a presbytero, aut episcopo (uti Verone quidem hac saltem nocte fiebat) tota lectio legatur, nisi forte aurora interveniens, hoc distulerit*. Non est itaque mirum si tractatus Zenonis de Circumcissione, qui non est adeo brevis, totus legendus sumeretur hac in Ecclesia, cum adveniente aurora abrupte illum liceret.

(2) Tractatum hunc præcõsserat lectio: lectio autem sumpta fuisse videtur ex aliqua Pauli epistola, ubi de Circumcissione pluribus agit, ac præsertim ex epistola ad Romanos vel Galatas.

(3) *Circulata* passive a verbo *circulo*, *as*, ex quo *circulante* dixit Tullius, de clar. Orat. cap. 54, et Appuleiu-, lib. II Flor., *circulaverat*. Seneca, epist. 88, *circulata* est activa significatione adhibuit.

(4) *Sacerdotes Cybellis* (Idæa etiam hæc dicebatur ac Mater Deum) Galli nuncupati a Gallo Phrygiæ flumine, testibus Festo, v. Galli, et Herodiano, lib. I, c. 11, quibus qui præerat Archigallus vocabatur, uti traditur a Tertulliano, Apolog. cap. 25, in honorem

cutem ejusdem membri, sed ipsum membrum radicatus abscissum (7) mysteriis turpioribus immolavit; illa videlicet ratione, quia Judæus post sacramentum per hanc partem peccare potest, ille autem deinceps per hanc partem peccare jam non potest.

II. Consequens est, ut profiteatur, utrum hanc carnalem an spiritalem esse defendat. Si spiritalem, cur de carne gloriatur? si carnalem, animæ prodesse non poterit, quia *caro et sanguis regnum Dei possidere non possunt* (I Cor. xv, 50). Accedit quod circumcissio (8) adversus sabbatum pugnat, quod violandum ullo opere in toto non esse præconat. Etenim plerumque contingit, ut ei nascatur sabbatis filius, quem octavo die, id est veniente sabbato, si non secundum legem circumcidat, de populo suo infantis anima peritura est. Hic, fratres carissimi, eligat, utrum velit, circumcidat an differat. Si circumcidit, sabbatum corrumpit, si non circumcidit, cum innocentis animæ interitu præstituta circumcissionis jura (9) vacuavit, quia solus octavus dies a Deo circumcissionis privilegium, non septimus, non nonus accepit, ac per hoc necesse est,

sua Deæ virilia sibi amputabant: *Viri quoque propriam ementiti naturam, nec amplius mares se esse patientes, in feminas se converterunt, pergratum et honorificum matri deorum se ita facturos arbitrati*; sic Athanasius, contra Gentes, num. 26, pag. 24. Bardesanes Syrus auctor, Marco Aurelio imperante, ceheber, in dialogo de Fato ad Antimium, apud Eusebium, lib. VI de Præparat. Evangelic. cap. 8: *In Syria*, inquit, *et Osrohenæ sunt etiam Galli, et in Phrygia matri deorum multi abscindebantur*; et Ovidius in Ibim,

Attonitusque seces, et quos Cythereia mater
Ilicitat, ad Phrygios vilia membra modos.

Id ipsum traditur a Plinio, lib. II, cap. 49; Juvenali, Sat. VI, prope medium; S. Justino, in Apolog. 1, vulgo secunda dicta; Herodiano, loc. laud.; Prudentio de Coron. hym. 10, et Augustino, lib. VII de Civit. Dei cap. 10.

(5) Sane supplevimus ex mss. et edit. Ven.

(6) *Amatricem* Zeno Cybellem appellat, quod amore incensa, ex desiderio Atys juvenis formosissimi insanit, ut scribit Diodorus, lib. IV, cap. 5. Vide Catullum in eam. de Berythythia et Atys.

(7) Edit. Ven. *ministeriis*.

(8) Sabbati violati reus vere non erat, qui ea die, præcepto urgente, puerum circumcideret. At de violatione quadam *materiali*, ut scholæ loquuntur, S. Zeno intelligit, non de *formali*; quippe quod circumcissio per se inter opera servilia censetur, quæ sabbatum vere violarent, nisi necessitas cogeret. Quæ quidem ratione antiquus auctor quæstionum et responsionum apud S. Justinum qu. 27, etsi licuisse ostendat die sabbati circumcidere, circumcissionem nihilominus ejusmodi esse fatetur, *quæ sabbati violationem continet*. Id ipsum ergo S. Zeno similiter affirmavit, non quod circumcissio vere *adversus sabbatum pugnet*, cum in honorem Dei vergat, et necessitatis ac præcepti divini causa fiat; sed quod per se, ex Judæorum præsertim notione, quæ illi sabbatum quovis manuum opere violari sibi fingunt, ad ejusdem violationem pertineat. *Præconat*, quod infra legitur est verbum a *præcone* originem ducent, et significat aliquid elata voce, ut præcones solent, edicere. Per præcones autem leges promulgabantur. Aperta vero lex est, quæ sabbato feriandum ab omni opere præcepit, et solemnī ritu promulgata fuit, ut discimus ex Exodo cap. xxxi.

(9) Ms. Rem., *vacavit*.

ut utrumque inane sit, si infirmari potest alterum de duobus.

101 III. Quid, quod Abel justus (10) est sine hoc vulnere inventus (*Gen. iv*)? Quid, quod Henoch a Deo integer legitur esse translatus (*Ibid. v*)? Quid, quod Noe incircumciscus, sæviante diluvio, divina providentia humano generi hæres et pater est constitutus (*Ibid. vi, vii, viii*)? Quid, quod Melchisedech summus ille sacerdos Deo acceptissimus hujus fuit cicatricis ignarus (*Ibid. xiv*)? Quid, quod cum præputio Niniuitarum populus Dei indulgentia est liberatus (*Jon. iii*)? Quos utique omnes circumcisci præcepisset, si carnis circumcisionem eorumdem salutem, quos amabat, necessariam prævideret. Certe Adam ipsum sic ante fecisset.

IV. At fortasse quispiam dicat: peccator ergo fuit Abraham, ut circumcideretur; an justus, et circumcisci non debuit? Abraham, fratres, et vir justus fui, et tamen (11) necessario circumciscus. Quid enim Scriptura dicit? *Abraham credidit Deo, et deputatum est illi ad justitiam (Rom. iv, 3)*. Numquidnam dixit, Abraham circumciscus est, et deputatum est illi ad

(10) Est ab editionibus aberat: suppletum e mss. Rem. Zen. et Pomp.

(11) Necessario in ms. Vat. desideratur.

(12) Abrahami non legitur in mss. Vat., Zen. et Pomp.

(13) Circumcisionem Judæis solius signi loco fuisse, quo a cæteris populis distinguerentur, non vero justitiam exinde eos accepisse, nec peccatum originale per illam deletum, S. Zeno sensisse videtur, quem admodum et S. Justinus martyr, qui in dialogo cum Triphone hæc similiter scripsit pag. 243: *Abraham circumcisionem in signum, non ad justitiam accepit*. Et pag. 366: *Ista vestra circumcisio in signum data est, et non ad justitiæ peragendæ opus*. Augustino et aliis Patribus secus est visum, qui in circumcissione peccatum originale deletum tradidere, de quo plura videsis apud Estium, in 4. Sent. dist. 1. Sed aliud est justitiam in circumcissione olim Judæis fuisse a Deo traditam, aliud est eos virtute circumcisionis consecutos fuisse justitiam. Primum verissimum est, nec a Zenone, sive Justino negatur. Alterum est falsum, cum constans sit Catholicorum sententia, sacramenta veteris et novæ legis non in eo tantum differre, quod utrorumque *ceremoniæ sunt aliæ et alii ritus externi*: quam sententiam ob rō tantum proscripsit Tridentina Synodus sess. vii, can. 11, sed in eo præsertim, ut ante aliquanto explicaverat Eugenius IV, in decreto Armenis dato, quod *illa non causabant gratiam, sed eam solum per passionem Christi dandam figurabant: hæc vero nostra et continent gratiam, et ipsam digne suscipiunt conferunt*. Sane Augustinus, enarrat. in ps. lxxiii, num. 2: *Si enim discernimus, inquit, duo Testamenta, Vetus et Novum; non sunt eadem sacramenta.... quia alia sunt sacramenta dantis salutem, alia promittentia Salvatorem. Sacramenta Novi Testamenti dant salutem, sacramenta Veteris Testamenti promiserunt Salvatorem*. Vide etiam l. xix, contra Faustum, cap. 13 et 14, ubi illa Veteris Testamenti sacramenta prænuntiativa vocat, quippe quibus Salvator tantummodo promitteretur, non quæ producerent gratiam nisi per fidem, qua in futurum Salvatore iis sacramentis prænuntiatum credebatur, ut pluribus idem S. Doctor ostendit. Hoc unum ergo S. Zeno post Justinum martyrem circumcissioni denegavit, quod veram per sese justitiam pareret; id enim solis novæ legis sacramentis convenit: unde a catholico et sano cæterorum Patrum sensu nos-

A justitiam? Cum igitur (12) Abraham integer, sicut Henoch et cæteri, sit justificatus, et postea circumciscus; manifestum est circumcisionem non Abraham fuisse necessariam, sed in (13) designationem **102** judæici populi, qui carnalis futurus fuerat, procuratam. Denique nihil illi contulit: quia Deo ante, non postea quam circumciscus est, placuit: præmiumque non circumcisionis, sed (14) in acrobustia meritæ re-promissionis accepit. Unde manifestum est Abraham gemini populi tyrum in semetipso portasse, ut circumcisionis nota exprimeret Judæum, (15) credulitatis justitia Christianum.

V. Adde, quod circumcisio ista non tam salutem (16) non pollicetur, quam (17) locum caputque erimnis monstrat. Adam etenim cum (18) illicitum pomum hoc membro decerpisset, sic in genus humanum jus mortis induxit. Necessario ergo luxurioso populo Deus hoc signum dedit: ut, locum matricis culpæ cum denotat, etiam alia crimina fugienda cognoscat. Ore tuo te, inquit, Christiane, vicisti. Inde est, quod et ego æternam vitam me possidere contendo, quia specialiter (19) curam mortis mihi a Deo præstitam

trum auctorem nihilum discessisse cognoscimus.

(14) In editis erat, *in hac robusta merita*. In ms. Pomp., *in ac robusti, ac meritæ*. In Rem. et Vat., *in hac robustia meritæ: robustia* pariter legitur in Zen. Legendum procul dubio in *acrobustia meritæ*; nam *acrobustia*, seu *acrobustia* a nomine Græco apud Paulum Apostolum frequenti *ἀκροβυστία*, quod præputium latine redditur, latinis litteris, ut alia nonnulla, efferrī potuit, et sententia sic optima elicitur: innuitur enim Abraham accepisse non circumcisionis, sed re-promissionis in acrobustia, seu præputio meritæ præmium; cum scilicet fides, qua adhuc in præputio credidit Deo, deputata est illi ad justitiam. Respicitur autem ille Pauli locus ad Romanos iv, v. 9 et 10: *Reputata est Abraham fides ad justitiam. Quomodo ergo reputata est? in circumcissione, an in præputio? non in circumcissione, sed in præputio*. Utrobique autem, sicut alibi semper, *ἀκροβυστία* in Græco Pauli textu legitur.

(15) Credulitatis heic quoque profide: vide adnot. 6, in tract. 1.

(16) Ex mss. Vat. et Urbini. adjecimus *non*, quippe quod hæc particula a Zenonem num. 6, cum eodem verbo et in eandem sententiam copulatur. *Hujusmodi circumciscis, inquit, Deus non tantum salutem non pollicetur*, etc. De sensu porro hujus loci vide adnot. 15.

(17) Hoc de testimonio, quo Adæ peccatum carnali voluptati contra vetitum perceptæ tribuitur, quid sentiendum sit, et quo ex fonte hæc sententia fluxerit, plura tradidimus dissert. ii, cap. 4.

(18) In edit. Ver. contra manuscriptorum auctoritatem verba transposita fuerunt sic: *Cum hoc membro illicitum pomum decerpisset*. Idem, in edit. Patav., quæ solum decerpisset cum Ms. Zenon. scribit.

(19) Cura pro curatione, seu medicina heic adhibetur, ut ex sequentibus explore liquet. Similiter usurpata invenitur apud Gratum, in Cyneg. v. 366; Celsum, de re med. cap. 10; Petronium Arbitrum, in frag. pag. 668 novæ edit.; Claudianum, de Bello Get. v. 120. In editis *anæxam curam*. Mss. Pomp., Tolent., Vat., Zen., *anxiam pro adnexam* scribant. Utramque deest in antiquo cod. Rem. in quo *cura præstita* ablative casu effertur, sed male. *Mortis pro peccato*, vel damnatione dici optime notavit Sparverius.

recognosco. Recto Judæus hoc diceret, fratres, si ista cura (20) sexui utrique 103 prodesse potuisset. Cum enim gravior causa supersit: periturum se nisi (21) veritatem requirat, agnoscit: si enim Adam curat; certe (22) in qua delicti omnis est summa, isto remedio curare non potest. Eam, quod nec ipsi viro aliquid eam prodesse perspicio? quia hujus circumscriptionis characteris potestati subjacet cordis, quod nisi vere circumcissionis spiritali fuerit sacramento purgatum, in æternum homo, de quo agitur, periturus est: caro enim damnum pati potest, animo autem imperare non potest: ipse enim regalis potestatis imperio subjectum sibi corpus servilibus officiis suæ compellit implere desideria voluntatis; qui si fuerit vitiosus, quot habet unusquisque membra, poterit perpetrare tot crimina.

VI. Denique hoc genere Judæos Scriptura denotat ab auribus incipiens: *Clamavi, inquit, ad eos, et non audiverunt, clamabunt ad me, et non erit, qui exaudiat eos.* Similiter et de manibus dicit: *Manus enim vestra inquinatae sunt sanguine, et digiti vestri in peccatis. Labia autem vestra locuta sunt facinus, et lingua vestra injustitiam meditatur (Is. LIX, 3).* Et iterum de cæteris membris: *Sepulcrum patens est guttur eorum, linguæ suis dolose egerunt, venenum aspidum sub labiis eorum, quorum os maledictio et (23) amaritudine plenum est, veloces pedes eorum ad effundendum sanguinem: contritio et miseria in viis eorum, et iter pacis non cognoverunt, non 104 est timor Dei ante oculos eorum (Ps. XLIII, 23 et seq.).* Et de ipsa circumcissione in (24) symbolis inquit: *Interrogabant, et in virgis suis annuntiabant, spiritu meretricio seducti sunt, et fornicati sunt a Deo suo (Os. IV, 12).* Agnosce

(20) Hoc idem argumentum adversus circumcissionem urget etiam Justinus Martyr, in dialogo contra Triphonem, pag. 52: *Præterea cum non possit femininum genus carnalem circumcissionem adsumere, satis apparet in signum datam circumcissionem, non tamquam opus justitiæ. Quidquid enim ad justitiam virtutemque pertinet, etiam feminis Deus dedit.* Id ipsum brevius Cyprianus, lib. I Testim. cap. 8, ubi observare præterea licet, eadem Adæ, Abel, Henoch., Noë, Melchisedech exempla congeri, quæ heic a Zenone frivius exponuntur; quod idem animadvertimus apud memoratum Justinum loco laudato, nec non apud Tertullianum, adversus Judæos cap. 2 et sequent., ut nihil dubium sit quin hæc penes antiquos Patres solemnia fuerint argumenta, quibus circumcisio, ut Cyprianus ait, *prima carnalis evacuata* probaretur.

(21) Sparaverio placeret scribere remedium; nam, inquit, quid isthic loci habeat veritatem non video. At sine mss. nec ipse, nec nos corrigere audemus; et fortassis veritatem pro veram medicinam a circumcissione diversam, quæ utrumque sexum vere curet, Auctor accepit.

(22) Editi habebant in quo, ut ad Adam referretur, et in quo corrigendum pariter notavit quispiam in margine ms. Pomp. Sane in Adami delicti omnis summa reperitur verius, quam in Eva, cum ex illo potissimum, tamquam ex capite, originale peccatum in posteros dimanaverit. Sed ut in qua poneremus, fecit non solum mss. Rem. et Pomp. auctoritas, sed ea præsertim consideratio, quod sententia ex contextu ad Evam commodius referenda videtur. In hac autem delicti summa dici potuit, quatenus ipsa peccatum Adæ suavit, et nihilominus illi circumcissionis

igitur, Judæe, vel sero erroris tui (25) miserum delendumque discrimen, et dic nobis, utrum circumcissionem observes, an legem. Si circumcissionem, non est tibi lex necessaria, quia justus Abraham, qui ex fide vixit, Deum credulitate, non lege promeruit. Si legem, contemne tuam istam circumcissionem, quam evacuatam videmus a lege, (26) sic Jeremia dicente: *Hæc dicit Dominus viris Juda et omnibus qui habitant in Jerusalem. Renovate inter vos novitatem, et ne seminaveritis in spinis. Circumcidite præputium cordis vestri, ne exeat sicut ignis ira mea, et exurat, et non sit qui exstinguat (Jer. IV, 3, 4).*

(27) Videtis ergo, fratres, quod hujusmodi circumcisis Deus non tantum salutem non pollicetur, sed etiam, nisi legitime corde circumcendantur, ignis inexstinguibilis supplicium comminatur. Sed et Moyses ipse, cujus asserunt se sæpe discipulos, eodem spiritu ad Israel loquitur dicens: *Novissimis diebus circumcidet Deus cor tuum et cor seminis tui ad Dominum Deum tuum amandum (Deut. XXX, 6).*

VII. Hinc nunc vobis iterum dicam. Pharisæe, responde, ubi cor habeas constitutum. Si in regione pectoris; quid deformi vulnere (28) inferna metiris? Si, quod quidem recte æstimas, in infernis; procul dubio omnes sacrilegos antecedis, qui Moysis reprobandis dictum, per hanc injuriosam corporis stipem Deo placere te posse præsumis. Jam completa est, inquit, in me per Jesum Nave, Domino jubente, secunda, quam Moyses annuntiaverat, circumcisio: scriptum est enim: *Et dixit Deus ad Jesum: Fac tibi cultellos petrinus nimis acutos: et (29) adsida, 105 circumcideque (30) secundo filios Israel (Jos. V, 2).* Videamus nunc ergo, fratres carissimi, secunda illa

remedium nihil proficit. Eam autem dixit S. anlistes pro universis feminis, quibus circumcisio data non fuit, sicut Adam pro viris omnibus nominavit.

(23) Mss. Zen. et Pomp. cum edit. Ven., *amaritudinis.* Dein pro *contritio* ms. Urb. n., *contentio.*

(24) Scriptum est in symbolis, ut significetur, circumcissionem apud Osæam sub figurata locutione, quam textus præfert, indicatam; *symbolum* enim pro signo obscuro et metaphorico sumi ab antiquis solet, ut apud Basilium Fabrum videre est, in Thesaurio erudit., v. *Symbolum.* Similiter *symbolice* pro *figurate* dixit Gell. l. VI, c. 11.

(25) Ms. Vat. *miserrimum.* Post pauca pro *et die* mss. Rem. Vat. Pomp. *Edic.*

(26) Sic et mss. et edit. Ven. restitutum.

(27) Ms. Urb. n. *Videte.* Mox quia pro *quod* in ms. Zen.

(28) *Inferna metris* dicit Zeno pro *præputium in inferiori parte situm circumcidis.* Idem præputium paulo post *injuriosam corporis stipem* Deo tributis loco oblatam vocat. Post pauca *existimas* pro *æstimas* in ms. Tolent. Sed *æstimo* pro *existimo* apud Zenonem frequens invenies.

(29) In edit. Ver. legabatur *absconde*: in edit. Ven. *absconde*: in mss. Pomp., Zen. *absconde et circumcide.* Ex cod. autem Rem. *adsida* placuit scribere, cum hæc lectio conveniat cum textu Interpretum LXX, ex quibus hæc Latine reddita sunt. Lactantius etiam, qui similiter hunc textum recitat, lib. IV Instit. cap. 17, habet *et sede.* Cyprianus quoque, lib. I Testimon. cap. 8, et *adsidens circumcide.*

(30) Omnes jam Interpretes uniceam tantum circumcissionem hoc Scripturae loco Judæis præceptam

circumcisio ab Jesu Nave, quo genere celebrata sit A (33) potuisset. Eo accedit, quod secundum carnem petrinis illis cultris : cor an præputium circumciderit. Etenim si secundum ipsos nos quoque carnaliter sentiamus, ambo prophetæ tenebuntur in crimine, ut aut Moyses fallax sit, si (31) circumcisio circumciditur rursus, ut hoc idem faciat, aut ut, quod non habeat, perdat; aut certe Jesus Nave parricida sit, si cultris corda hominum desecat.

VIII. Sed absit, fratres, ut spiritales viros ullo tangamus errore, maxime cum prophetia ad sui dicti jam pervenerit veritatem : Jesus enim Nave Christi imaginem præferebat, qui verus omnium salvator esse cognoscitur et factis et nomine : hic enim, quia ipse dictus est etiam petra (I Cor. x, 4), recte cul-tellos petrinis fecit (unde non sine ratione et Simoni, super quem ædificavit Ecclesiam, Petrus nomen imposuit (Marc. iii, 16) id est sua doctrina (32) formatos, et Spiritus sancti lima acuminatos constituit viros apostolos omnesque discipulos : quorum salutaria monita canentibus linguis, quasi quibusdam spiritualibus cultris credentium populorum, secundum Moysis dictum (Deut. xxx, 6), non in damnatum hominis 106 præputium carnis, sed in augmentum hominis præputium facinorosi cordis incidit.

IX. At fortasse adhuc quispiam dicat cur ipse quoque signaculum carnis accepit, si ei necessarium non fuit? Hujus propositionis quæ sit ratio, fratres, accipite. Igitur qui venerat hominem vivificare, per hominem necesse habuit, ne phantasma putaretur, edicta legis universa complere : non enim aut finis C

et peractam quidem agnoscunt; postquam hi ex eremo in terram pollicitationis pervenere; cum Hebræos in eremo circumcisionem non adhibuisse, exploratum sit ex iis, quæ eodem Josue capite subjiciuntur, vers. 6 et 7. Cur nihilominus dictum sit *circumcide secundo*, cum ea, quæ præcipiebatur, prima circumcisio fuerit, percommode explicat Andreas Masius in hunc locum, quem videre, lector, poteris. Cæterum Zenonis interpretatio secundam hanc circumcisionem ad circumcisionem cordis idcirco retulit, non quod primam illos jam ante subisse putaret, sed quod in illa, quæ prima vere erat, secundam cordis circumcisionem præsignificatam solennis ferebat Patrum antiquorum sententia, ac præsertim Justini, Cypriani, et Lactantii, quos Zenonem secutum nihil ambigimus. Quin et S. Hieronymus, in cap. iii epistolæ ad Gal. pag. 424. tom. vii edit. Ver., et i Hebræos antehac in eremo incircumcisos fateatur, circumcisionem tamen secundo præceptam spiritalem cordis circumcisionem spectasse perspicue confirmat. Denique per quadraginta annos in eremo nullus est circumciscus : soli quippe sine gentis alterius admixtione vivunt. Statim ut Jordanis ripam transgressus est populus, et in Palæstinæ terram Judæam se examen injudit, circumcisio necessaria futuro ex commixtione gentium providit errori. Quod autem a Jesu duce secundo scribitur populus circumciscus, significat et in eremo cessasse circumcisionem, quæ in Ægypto rationabiliter exercebatur, et a Domino Jesu Christo spirituali circumcisio credentes esse mundandos.

(31) Edit. Ven., circumcisio. Ms. Zen., circumcisio recircumciditur rursus. Dein non habet pro non habeat. De hujus loci intellectu si ambigis, vide præ-

David filius futurus esse canebatur; qui nisi paterno generis signaculo responderet; neque David filius esset, neque nisi in filium David Christus venire potuisset, qui ideo circumciscus est, quia Judæis erat promissus, ideo cum præputio natus, quia in æternum incircumciscis gentibus fuerat profuturus.

X. Diximus de prima circumcisione carnali, quæ Judæorum est : nunc breviter de secunda spirituali, quæ nostra est, edicamus, quæ tantum potestatis gerit, ut (34) a femina cœperit, quod priori impossibile fuit. Denique a muliere, quæ prior peccaverat, circumcisionis incipit cura. Et quia (35) suasionem per aurem irrepens diabolus, Evam vulnerans interemerat; per aurem intrans Christus in Mariam, universa cordis desecat vitia : vulnusque mulieris, dum de virgine nascitur, curat. Signum salutis accipite. Corruptelam integritas, partum est secuta virginitas. Adam similiter dominica circumciditur cruce, et quia per mulierem, quæ sola lignum lethale contigerat, exceperat uterque sexus interitum; e diverso per virum ligno suspensum vivificatum est omne genus humanum. Ac ne non ex integro principium suo statui redditum videretur, prior vir consummatur in cruce : atque eo feliciter soporato, similiter de ejus latere ictu lanceæ non costa divellitur, sed per aquam et sanguinem, quod est baptismum atque (36) martyrium, spiritale corpus spiritualis femine effunditur, ut legitime Adam per Christum, Eva per Ecclesiam renovaretur.

107 XI. Hoc nos, fratres, sacramento tam viri, quam femine circumcidimur : hoc Spiritus Sancti non (37) signaculo, sed signo censemur. Ilac circum-

clare interpretantem Franciscum Sparaverium, in observationibus, quas post Appendicem addemus.

(32) Ms. Rem., formatur Spiritus sancti; mss. Tol. et Zen. cum editione Ven., formatus Spiritus sancti.

(33) Oportuisset in edit. Ven.

(34) Nimirum a M. Virgine, genitrice ejus, qui universa cordis desecat vitia, ut in sequentibus auctor explicat. Solemne autem est Patribus M. Virgini salutis exordium tribuere, sicuti ab Eva perditionis initium profectum agnoscunt. Vide Irenæum, inter cæteros, lib. iii, c. 33, et lib. v, cap. 19, nec non Tertullianum de Carne Christi cap. 17.

(35) Edit. Ver., suasionem : melior autem visa est mss. Pomp. Zen. et edit. Venetæ lectio.

(36) Martyrium baptismatis vicem supplere, cum baptisma aquæ consequi quispiam nequeat, et hoc quidem aquæ baptisma per aquam, illud autem per sanguinem, qui de Christi latere fluxerunt, significatum fuisse, hoc testimonio confirmari potest : il quod similiter alii Patres testantur, ex quibus unum Tertulliani locum recitare placeat ex libro de Baptis. cap. 16 : Est quidem nobis etiam secundum lavacrum, et ipsum sanguinis scilicet, de quo Dominus : Habeo, inquit, baptismo tingi, cum jam tinctus fuisset. Venerat enim per aquam et sanguinem, sicut Joannes scripsit, ut aqua tingeretur, sanguine glorificaretur : proinde nos faceret aqua vocatos, sanguine electos. Hos duos baptismos de vulnere perfossi lateris emisit, quatenus qui in sanguinem ejus crederent, aqua lavarentur; qui aqua lavissent, etiam sanguinem potarent. Hic est baptismus, qui lavacrum et non acceptum representat, et perditum reddit.

(37) Signaculum de circumcisio corporali dicitur,

cisione non aliquid perdimus, sed crescere nos augmentis cœlestibus invenimus: non sanguinem sterili solemnitate dimitimus, sed pudoris sanguinem retinemus, quem ambitiose plerumque effundimus, cum in persecutione pro nomine Domini diabolium moriendo vastamus. Postremo abscindimus, (38) quod habuisse non deberemus, quod ab inimico hominibus superadditum recognoscimus, Domino sic dicente: *Simile est regnum cœlorum homini qui seminavit in suo agro bonum semen: dormientibus autem hominibus, venit inimicus ejus, et superseminavit zizania in triticum* (Matth., xiii, 24 et 25). Quæ necessario radicatus circumcissione divellimus, ut diri seminis contagione purgati, integri in ubertate paterni seminis maneamus. Hæc, inquam, non die, non nocte, non hora, non sexu, non ætate, non conditione, non loco, non genere (39) tribuenda homini salute depellitur, sed gloriosa **108** semper in omnibus invenitur. Denique prior circumcisio desecat carnem, secunda animi desecat vitia: illa ferro, hæc spiritu; illa portionem, hæc hominem totum; illa masculinum solum, hæc utrumque sexum; illa præputium parvæ cutis, hæc præputium totius concupiscentiæ sæcularis. Illa octavo deservit diei, (40) huic deserviunt tempora, dies, horæ universaque momenta. Illa ante octavum, vel post octavum diem nec ipsi morienti puero sub-

quam licet *signum* appellet vulgatus Pauli Interpres, quatenus corpus vere signat, tamen ad spiritum quod pertinet. *signaculum justitiæ* vocatur. *Signum* autem spirituale ex Patrum lingua non est, nisi quod animum afficit et signat; qua ratione *signa* dicuntur novæ legis sacramenta, quæ gratiam non tam significant, sed etiam producent: illa vero Testamenti Veteris, quæ gratiam mere significabant, cum ad spiritualem notionem referrentur, tum *signacula* tantum appellata inveniuntur. Porro S. Cyprianus, lib. 1 Test., cap. 8, *signaculum* de circumcissione carnali, *signum* vero de spirituali, perinde ac S. Zeno accipit. *Illud signaculum feminis non proficit: signo autem Domini omnes signantur*. Similiter Minotius Felix, cap. 55, *notaculum corporis* illam vocat, hunc vero *innocentiæ ac modestiæ signum*, quo Christianos facile dignosci ait, uti eodem *censeri* S. Zeno dixit. Forte autem heic *signi* nomine baptismum intelligit, de quo adnotat. sequenti.

(38) *Quod habuisse non deberemus*, hoc loco præcipue est originale peccatum, quod per *signum Spiritus Sancti*, id est per baptismum abscissum, eoque proinde cor circumcisum patet; unde baptismum spiritualem circumcissionem esse Cyprianus defendit epist. lxx. De originali autem culpa sermonem heic præcipue fieri inde confirmatur, quod mox *diri seminis contagio* memoretur, quæ sane contagio peccatum innuit per generationem propagatum, a quo nos eo signo, seu ea spirituali circumcissione purgati tradimur. Vide adnot. 40.

(39) In editis et plerisque Mss. *ad tribuendam homini salutem*. Correximus ex antiquissimo ms. Rem. Post pauca *gloria pro gloriosa* in ms. Vat.

(40) Perspicue de baptismo heic sermo est, qui proinde S. Spiritus *signum* superius appellatus confirmatur. Quæ enim, amabo, alia spiritualis circumcisio quibuscumque tum viris, tum mulieribus, tum pueris proficiens, quacumque die potest adhiberi, nisi baptismus? Fuit quidem Fidi cujusdam Atriciani opinio Cypriani temporibus, neminem nisi octava die baptizari oportere, ut lex circumcissioni statuta ser-

venit; hæc a cunis ipsis infantiarum usque ad supremos exitus cujusvis ætatis utrique generi salutare munus impertit. Illa sanguine gaudet, hæc gratia; illa imagine, hæc veritate; illa damno, hæc lucro; illa agit captiva sub lege, hæc omnibus præstat in Christo bonæ fidei libertatem. Igitur vos, qui circumcisi estis circumcissione non manu facta in spoliationem carnis, sed circumcissione Domini nostri Jesu Christi, elaborate, ne vestra integritas mutiletur; ne ingruentium peccatorum rursus sicut Adæ et Evæ spirituale præputium male repetita nuditas condemnetur; ne novus homo quidquam Judæi habere (41) videatur, aut Gentis. Ambo enim illi carnales sunt, ambo sine fructu. Unde dubium non est, neque præputium aliquid esse, neque circumcissionem, sed (42) solam observationem voluntatis Dei esse fideliter viventibus necessariam.

109 TRACTATUS XIV.

De (1) spirituali ædificatione domus Dei.

I. Vellem, fratres dilectissimi, triumphali quodam modo uti sermone, novique operis arcem sacram laudibus geminare. Sed quamvis sit optimum laudare quæ Dei sunt, tamen præcipuum non est, quod cum Gentibus, vel Judæis potest esse commune; nam et illis si (2) liceat, vel si velint, fortassis cul-

varetur. At hunc errorem, concilio habito, S. Cyprianus dispulit, de quo is plura agit epist. lxx.

(41) Ms. Rem., *videantur*.

(42) In editis et aliquot Mss. *solum*: lectio autem ms. Rem. præferenda visa est. Idem ms. Rem. cum Pomp. et edit. Ven. in finem addunt *Amen*.

TRACTATUS XIV.—(1) Hic tractatus recitatus videtur in dedicatione templi, quod Verona constructum fuerat, ut pluribus animadvertimus dissert. 1, cap. 2, § 4. Manuscripti titulum hunc præferunt: *De ædificatione Domus Dei Salomone*; et hunc tractatum eodem titulo prænotatum *explicationem pulcherrimam* vocant Joannes presbyter Veronensis in Historia imperiali ms. et ex eo Gulielmus Pastrengus et Petrus de Natalibus. Placuit vulgata insertio, cum ex occasione ædificati templi ad spiritualem Dei domus ædificationem persuadendam Zenonianus sermo ita deflectat, ut hoc unum Zenonem sibi proposuisse quisque intelligat.

(2) *Cum si liceat, vel si velint* disjunctive posita sint, hand opus est utrumque tum de Judæis, tum de Gentibus intelligere, ac si utrisque interdictum fuerit hoc tempore, quo S. Zeno hunc tractatum recitavit, ne alteri synagogas ædificarent, alteri erigerent capitola. Nullæ quidem adversus Hebræos ante Theodosium juniorem leges late inveniuntur, quibus novarum synagagarum ædificatio iisdem prohibeatur: imo vero ex his, quæ id vetant, nihil tale antea vetitum fuisse palam colligitur; de quo plura dissert. 1, cap. 2. De solis ergo Gentium templis verbum *licuit* accipiendum est, quibus etsi sub Juliano Apostata omnis fuit restituta potestas, quam Constantinus et Constantius imperatores eisdem ademerant, lege lata ne idolorum templa aperirent, nedum nova ne erigerent: tamen sub Joviano Juliani successore ædificandorum saltem novorum templorum facultatem Gentibus ademptam nihil ambigimus. Solum vero sub Valentiniano iisdem permissis sææ religiois usus, ut ne mirum sit, si palam patentes saltem in agris idolorum ædes a Zenone insinuantur, tract. v lib. 1, num. 8, ubi de viro infideli templa idolorum petenti sermo est, et tract. xv, num. 5, ubi de rusticis templis ethnicorum agitur.

tius synagogas ædificant, cultus erigant (3) capitolia; sed in his omnibus operibus vero iudicio structores magis possunt placere, quam sacerdotes. Quid, quod aut nullum, aut perrarum est pro omnem Ecclesiam Dei orationis (4) loci **110** membrum, quod possit quavis (5) ruina in se mergentibus idololatriæ ædibus nunc usque aliquatenus comparari? Nam et Salomonis accepimus templum luculento opere fuisse constructum, atque ita elaboratum, ut nesciret inspector, in eo quid potissimum miraretur, magnitudinem, opus, ornatum, an ne materiam: ita enim in unum decorem universa convenerant, ut legitima domus Dei caduca illa ambitio putaretur. Quod si ita esset, inter memorata impar cultu semper inveniretur.

II. Sed hæc sæcularia sine legitimo ac devoto cultore nec sufficientia, nec necessaria honori suo protestatur Deus hæcenus dicens: *Cælum mihi thronus, et terra suppedaneum pedum meorum. Quam mihi ædificabitis domum? aut quis locus ad requiem mihi? Omnia enim ista fecit manus mea (Isa., LXVI, 1, 2).* In Evangelio quoque sic dicit: *Hierusalem, Hierusalem, quæ interficis prophetas, et lapidas missos ad te, quo-*

(3) *Capitolium, id est curia Deorum*, ut explicat Tertullianus, in Apolog. cap. 6, pro idolorum sano vel templo frequenter usurpatum legimus. Eumenius in Panegyrico Apollinis templum et capitolium Augustoduni condita appellat *sana longe omnium in hac urbe pulcherrima*. Synodus Eliberitana, can. 59, prohibet ne quis Christianus ad idolum capitolii sacrificandi causa ascendat. Vide Cyprianum, de Lapsis, et Lactantium, lib. 1, cap. 12 et 21, necnon lib. III, cap. 17, ubi Ciceronis locum allegat.

(4) *Loca orationis* dici solebant Christianorum templa, unde oratorii nomen subinde inolevit; et similiter sub tractatus finem sacræ orationis iste locus. Ecclesiam nihilominus S. Zeno non semel appellat: *templum* autem ipso Christianos solum ex Paulo Apostolo appellandos in decursu sermonis contendit. Vide de hoc adnot. 26, in tract. v. Hinc porro intelligitur quam pusilla et minimæ artis id temporis fere fuerint christianarum Ecclesiarum ædificia, ita ut nulla vel rara possent, ne dum cum Gentilium templis, sed ne cum ipsorum quidem, quæ supererat templorum ruinis comparari. Cum nimirum sub Constantino primum Ecclesias publicas aperire Christianis licuit; illis initiis vel privatas domos in Ecclesie usum transtulere, vel, si ædificarunt loca orationis, præsentis necessitati prospicientes, ædificasse credendi sunt sacras ædes rudi, et sicut, minerva, quæ satis essent Ecclesiasticis conventibus, ne cum sumptuosius idolorum templis de magnificentia contenderent.

(5) *Ruina quavis idololatriæ ædium* hoc loco memorata haud intelligi potest illa, quam imperatores legibus intulere, cum idolorum templa deleri iusserunt (id enim serius accidit, quam quod ad Zenonis ætatem referri queat), sed illa, quam eadem ædes quovis casu aut vetustate corrosæ minabantur; et sententia est, adeo pusilla esse loca orationis apud Christianos, ut ne dum cum stantibus idolorum templis, sed ne cum ruinosis quibuscumque (sic enim explicanda putamus illa *ruina quavis in se mergentibus*, id est collapsentibus) conferri queant.

(6) Hinc aperte *conciabulum* dictus patet locus, in quo sacri conventus habebantur, quemadmodum et apud Livium, VII, 5, *conciabula obire*. Auctor operis de Mortibus persecutorum, cap. 15, *conventicula* ipsos parietes Ecclesiarum cum Arnobio, sub finem lib. IV,

ties volui colligere filios tuos, sicut gallina pullos suos sub alas, et noluisti? Ecce remittetur vobis domus vestra (Matth., XIII, 37, 38). Et iterum: *Non relinquetur in templo lapis super lapidem, qui non dissolvatur (Matth., XXIV, 2; Marc., XIII, 2; Luc., II, 5).* Reprobat ergo tam immensum, tam insigne, tam opulens templum, quia in eo verum non erat templum; etenim hominum (6) conciabulum est contextio ista parietum; fidelis autem populus **111** Dei (7) templum, Apostolo dicente: *Vos estis templum Dei, et spiritus Dei habitat in vobis (II Cor., VI, 16).* Et verum est; nam sicut idolis insensatis similia templa conveniunt, ita viventi Deo viva templa sunt necessaria; in his enim solis sacerdotum Dei structura et propria est et pereanis; qua et Judæos et B Gentes vel cæteros antecessimus. Incomparabilis autem gloria, ac vere Deo digna, cum uno consensu, una fide, alter alterum commendans, devotione consimili convertantur ad Deum et sacerdos et templum. Exsultate igitur, fratres, ædificationemque vestram æde ista de novella cognoscite, cujus quoque capacitatem felici numero fecistis (8) angustam: ex eo

aperte vocat. Confer Prudentium Apoth. v, 778. Cum ergo Patres antiqui Christianis templa esse negabant, non negabant his esse certa loca, in quibus sacros cœtus agerent (nam iisdem in operibus, in quibus negarunt sibi esse templa, sacros cœtus stans diebus a se habitos discrete affluarunt, ut liquet ex Justini Apolog. etc.), at hæc loca, in quibus collectæ fierent, pro templis non habebant, quibus Deus, perinde ac idola Gentium, indigeret, sed tanquam mera loca hominibus congregandis idonea considerabant, unde *conciabula*, non *templa* S. Zeno satis commode illa vocavit. Quod autem ait in eo Hierosolymorum templo *verum templum non fuisse*, forte alludit ad illa Apoc. XXI, vers. 22, ubi Joannes loquens de nova Hierusalem (quam Ezechiel similiter prænuñtiaverat, cum novam novi templi ædificationem prospexit) inquit: *Templum non vidi in ea.*

(7) Solemne, ut mox inuimus, antiquis Patribus fuit protestari, Deo vivo opus non esse templis et materia constructis, sed ipsius templum vivum esse christianum populum et Ecclesiam ipsam fidelium. Vide, inter cæteros, Lactantium, lib. I Instit. cap. 10, et lib. IV, cap. 15; auctorem libri de Mortibus persecutorum, cap. 15, Minutium Felicem, Arnobium, etc. Hoc vivum templum profecto significare voluit S. Zeno, cum paulo post ait: *Devotione consimili convertantur ad Deum et sacerdos et templum*, id est viva fidelium Ecclesia, quæ una cum sacerdotibus Deo laudes et sacrificium offerebat.

(8) Non rudes solum (ut vidimus adnot. 4), sed et angustas initio quarti sæculi fere fuisse christianorum ecclesias, cum pro paucitate illa fidelium, qui sub persecutiones fidem catholicam amplexi fuerant, non valde amplis basilicis opus esset; et solum anteo subinde post redditam Ecclesie pacem fidelium numero, novas ampliores ecclesias ædificandas fuisse, ex Athanasio liquet, qui in Apologia ad Constantium Alexandriæ in urbe totius Egypti principem angustissimas fuisse tradit ecclesias usque ad an. 356, quæ cum capiendis fidelibus in dies crescentibus pares non essent, nova amplior exstructa fuerat ecclesia, in qua, populo rogante, ante petitam ab imperatore facultatem ipso die paschatis convenire necesse fuit: vide n. 14, page 303. Verone quoque simile quiddam accidisse cognoscimus. Quin hec tantum excrevisse patet fidelium multitudinem, ut

enim ipso, quod (9) nos non capit locus, exinde intelligitur, quia fides vestra capit Deum. Igitur ne quis operationem a me forte disquirat, paucis insinuabo.

III. In totius fabricæ fundamentis, non sicut in Judææ templo plurimi, sed magnus, præclarus, pretiosus, ac speciosus unus est lapis, qui (10) quadræ turris totam solus sustinet molem (*Ephes.*, II, 20) : cui non innumerabilis **112** (11) varie famulatur acies validissima columnarum, quia illi (12) septem solæ sufficiunt : non æneum inhæret mare, quia illi perennis fontis sui vivum inest (13) mare : non quod naufragos faciat, sed quod naufragos ad vitam suavem per-

nova quoque ecclesia, quæ per se satis ampla et capax fuisse traditur, sola populi frequentia facta esset angusta. Tam ingentem vero christianorum numerum S. Zenonis laboribus potissimum tribuendum putamus, ut verum sit, quod de ipso cecinit Anonymus Pipinianus : *Veronam perduxit ad baptismum*.

(9) Ms. Pomp., vos.

(10) *Quadraturis* legitur apud Casaubonum, qui hocce testimonium allegat exercit. 15 ad Annales Baronii n. 13, p. 360, quod nomen occurrit apud Higinum de Limit. et Vopiscum in Firini Vita. Indicare autem Zeno quadros lapides, qui in ædificiis fortissimis adhiberi solebant ex *Isaia* IX, vers. 10; *Ezechiel* XL, vers. 42; *Judith*, I, vers. 2; *Herma*, lib. I, Vis. 3, etc. : unde primus, qui in fundamentis ecclesiarum vel olim jacebatur lapis, quadræ erat figuræ, ut intelligimus ex antiqua inscriptione Narbonensi apud Gruterum, p. 1058, in qua Rusticus episcopus Leonis Magni coævus, qui novam basilicam Narbonæ ædificavit, *quadratum in fundamento posuisse* traditur : qui mos etiam apud Romanos in Deorum templis construendis viguit, ut discimus ex *Livio*, lib. VI, c. 5, qui *Capitolium* insigne Romæ omnium Deorum templum *saxo quadrato substructum* prodit. Sed præter codicum et editionum fidem sine necessitate immutare quidquam nolimus; cum præsertim Ecclesiæ spirituale ædificium, de quo heic sermo est, *turris* a *Zenone* subinde appelletur, primum num. 4, ubi *turris completæ* meminit, et cursus n. 5, similique sensu *arx sacra* initio nominatur. Quadra autem figura mystice satis est celebris, quippe quæ novæ civitati Hierusalem tribuitur tum in *Apoc.* XXI, vers. 16, tum in *Ezech.* cap. I. *Turris* item frequens est in Scripturis mentio, et apud *Herman*, lib. III, cap. 19, ut ne plura animadvertere necesse sit. Vide *Hieronymum*, in c. IX *Isaia* vers. 10, ubi *turrim* pro templo interpretatur.

(11) Ms. Pomp. corrigit *varietatis*. Si ex arbitrio liceret corrigere, legeremus potius *innumerabili varietate*. Relativum *cui* et quæ sequuntur non ad lapidem angularem, sed ad *molem*, seu ecclesiam refertur.

(12) Num septem heic sacramenta indicantur, quibus tanquam columnis suam Christus Ecclesiam suffulcit? num septem dona Spiritus sancti? de quibus *Isaia* cap. XI, vers. 21, an virtutes septem? an septem ordinum gradus? De septenario numero plura symbolice *Ambrosius*, epist. XLIV, et ante ipsum *Cyprianus*, ad Fortunatum, de Martyrii laudibus, cap. 11, quod testimonium *Hieronymus*, epist. L, ad *Pammachium* laudat.

(13) Hoc mare, quod naufragos ad vitam perducit, procul dubio est baptismatis lavacrum; qui enim baptizabantur, tanquam naufragi olim immergebantur sacris undis, ut aliunde notissimum est. *Suavem* abest a Ms. Rem. pro quo in *Tol. suam* vere.

(14) Tum heic, tum in aliquot ex sequentibus *Apocalypæos* allegoriam, qua nova Hierusalem de-

ducat : non aurum, non argentum; quia in suis martyribus computat totum. Non fenestrarum lumen implorat; quia (14) sol æternus in eo manet. Inæstimabilia unius plenitudinis (15) tria illi sunt membra, unum (16) secretarium, et patentes semper duodecim portæ, quas ab hostili defendit impulsu in modum (17).

113 *Tau litteræ prominens lignum. O res vere miranda! Quotidie ædificatur et quotidie dedicatur: floribus perpetuis ac diversis gemmis, lapidibus, margaritis per momenta distinguitur: et quia opus est vivum, tectum non habet, nisi cælum.*

IV. Dicam præterea, quæ quotidie merces, quæ impendatur annona. Omnibus peræque unus panis cum (18)

scribitur, S. Zeno imitatus videtur; nam *Apoc.* XXI, vers. 25: *Et civitas non eget sole, neque luna, ut luceant in ea: nam claritas Dei illuminavit eam.* Duodecim portæ ibidem memorantur, vers. 12, nec non apud *Ezech.* XLVIII, vers. 31.

(15) Quæ tria ista spiritualis Ecclesiæ sint membra, non facile affirmarimus. Equius videntur innui tres Ecclesiæ partes, quas Militantem, Triumphantem, et Purgantem vulgo nominant: ex quibus totius Ecclesiæ plenitudo conficitur. Alia, sed minus probabilis suppetunt, quæ referre non vacat. Suum cuique judicium esto. Cæterum tria unius plenitudinis membra, quæ S. Zeno a materiali ad spirituales Ecclesias per allegoriam traducit, re ipsa sunt, ut videtur, tres ecclesiarum partes duobus interjectis columnarum ordinibus distinctæ, quæ tamen unam ecclesiam efficiunt: quod si probetur novam Veronensem ecclesiam in hanc formam, uti cæteræ antiquæ, constructam credibile est, ut præsentis ædificationis exemplo S. Antistes uteretur.

(16) *Secretarium* dicebatur ædicula templo adjuncta, ubi sacra vasa et vestes recondebantur. At nunquam pro ipso sanctuario et presbyterio id nomen acceptum observat *Mabilionius*, in commentario ad ordines Romanos, tom. I *Musei Italici*, pag. 22, § 5. *Secretarium* Romanis appellabatur locus, ubi Senatus cogebatur; et hinc *secretaria* a christianis frequenter dicta inveniuntur loca, ubi episcopi conveniebant, ut ex pluribus conciliis et conciliorum actis liquet; id quod tum de presbyteriis, tum de ædiculis memoratis intelligi potuit. Forte heic accipitur ille templi locus, qui lib. III, *Reg.* cap. 6, *oraculum* vocatur, et sanctuarium quidem erat in Hierosolymorum templo unicum.

(17) Crucem hæc vox significat, et spectatur *Ezechielis* prophetia, cap. 48, v. 31, ubi ii, quorum in frontibus *Tau* littera signata fuisset, ab internectione liberandi præcipiuntur. Hanc autem litteram *Tau* crucis imaginem prætulisse, sollemnis est Patrum antiquorum sententia. Vide *Tertullianum*, lib. III adversus *Marcionem*, c. 22, et *Hieronymum*, lib. III, in *Ezechielem*, cap. IX, vers. 4, ubi præterea

D cruces in *Tau* litteræ similitudinem constructas testatur. *Pamelius* quidem n. 174, in laudatum *Tertullianum* locum notat, in antiquis Mss. missalibus, uti appellant, initio canonis, qui a *Tau* littera incipit, se vidisse in ea depictam *Crucifixi* imaginem, cui ipsa littera *Tau* crucis loco erat. Porro ciux et portis ecclesiæ duodecim prominere loco *Cherubin*, qui apud eundem *Ezechielem*, cap. XII, vers. 25, in *hostiis templi* cæli traduntur.

(18) *Eucharistia* heic procul dubio innuitur, quæ fidelibus domum deserenda tradebatur, ut convincitur ex alio *Zenonis* testimonio, tract. V, num. 8, in quem vide adnot. 29. Quid porro ea cum ligno tradita dicatur, si quis ex nobis quærat, monebimus primo, forte legendum esse *cum lino*, non ob linum feminarum, quæ communicaturæ *Eucharistiam* in *lineamentibus* accipiebant, cum soli viri eam nudis

ligno datur. **114** (19) aqua cum vino, (20) sal, ignis A libens acceperit, acceptumque non spreverit, **115** sed et oleum, tunica rudis et unus (21) denarius, quem qui in labore usque ad ultimum perduraverit, turri com-

manibus reciperent, de quo fuse P. Edmundus Martene de Antiquis Ecclesie rit. lib. 1, part. 1, cap. 4. art. 10. num. 8, non ob linum feminarum, inquam (nam S. Zeno universim loquens, ritum cum feminis, tum viris commune complectitur), sed ob lineam syndonei, vel sacculum, quo Eucharistiam involutam viri perinde ac femine domum afferbant. Cardinalis Bona, lib. 1 Rerum liturgicarum, cap. 25, § 12, meminit sacculorum et syndonum, quibus oblationes reciperentur. Sed eucharistiam in linteolis pariter distributam suadent acta S. Birini apud Surium die 3 decembris, in quibus tradiitur, Honorium Pontificem eidem dedisse *pallam super quam corpus Christi conservabat, et in qua corpus Dominicum involutum et ad collum suspensum semper secum ferebat*. Similiter S. Adalbertus Pragensis episcopus, ut prodit ejus vita sæculo V Benedictino inserta, num. 37, cum quondam sacrificium obtulisset, quidquid e sua et Baptizatorum communione supererat, colligi jussit, et *mundissimo panno involutum sibi servavit*. Propius ad Zenonis ætatem est, quod tradit S. Ambrosius, lib. 1 de excessu Satyri, num. 45, quod nimirum is adhuc catechumenus in naufragii periculo eucharistiam a christianis secum iter habentibus postulavit, eamque *ligari fecit in orario, et orarium involvit collo*; orarium autem erat linteum, seu sudarium, ut multis apud Ducangium videre est. Græci vero in sacculo, quem muris appendebant, eucharistiam in ecclesiis servabant, ut discimus ex variis monumentis recitatis, lib. III, ejus operis, quod perpetua Ecclesie fides circa eucharistiam inscribitur. Sed hæc expresse ad eucharistiam in itinere delatam, vel in ecclesiis custoditam pertinent: num eadem ratione quibusque christianis domum petentibus eucharistia traderetur, nihil explore affirmat. Aliunde nulli Codd. editiones nullæ cum lino habent. Itaque cum *ligno* retinendum duximus, id quod insinuat, eucharistiam jarce lignæ inclusam, fidelibus fuisse traditam, ut sic cautius eam deferrent domum, ne quid fragmenti decideret. Ex hoc sane commodius intelligitur, quod S. Zeno, tract. v, n. 8, de Gentili viro cum Christiana femina conjuncto affirmat. *Arrepto, inquit, forsitan sacrificio tuo tuum pectus obtundet, tuam faciem deformabit*: capsulis enim ligneis, in quibus *sacrificium*, id est eucharistia condebatur, iectus et vis ejusmodi facile congruit, ut et pectus obtundere, et faciem deformare possent. Huc forte spectat Cyprianus in libro de Lapsis mentionem faciens mulieris, quæ *arcam suam, in qua Domini sacramentum fuit, cum indigne aperire tentasset, igne inde erumpente deterrita est, ne auderet attingere*. Neque mirum si tam vilis *ligni* materies eucharistie recipiendæ adhiberetur. S. Hieronymus, epist. 4, ad Rusticum Augustodunensem, corpus Christi in *vimineo canistro* ab Exsuperio Toletano distributum prodit. Eorumdem canistrorum in distribuenda eucharistia usum restantur Joannes episcopus et Epiphanius presbyter in indiculo directo ad Hormisdam pontificem, tom. v Concil., pag. 635, edit. Venete, cum *canistra* (virgultis et viminibus sane contexta, ut ex Palladio et Isidoro liquet) *plena* eucharistie sacramento omnibus Thessalonice distributa commemorant. Temporibus quoque Gregorii XI, eucharistia Romæ servabatur in *cochino* ex ceremoniali Petri Amelii, cap. 51 et 131. Græci quidam adhuc nunc, Furero tradente in Itinerario, pag. 74, panem eucharisticum e *cochino accipiunt*. Cochinus autem licet antiquis mensura esset, quæ non tam res sic as, quam liquores metiebatur ex Polluce, lib. IV, cap. 23, num. 168, qui locum insignem antiqui poetæ in confirmationem adducit; tamen posteriori ævo ex Glossis accipiebatur pro *corbe*, quæ *curtatis virgis* contexebatur ex Isidoro xx, 9. Syno-

Trullana, can. 101, memorat vascula non tam ex auro, quam *ex alia materia*, quibus eucharistia recipiebatur; et cum divites ex pretiosa, tum pauperes ex vili materia arculas adhibuisse credibile est. Sub Zenonis itaque tempus arcas ligneas in usu fuisse hoc testimonium demonstrat.

(19) Calicis potio hisce verbis exprimitur, cujus usum in ipsa quoque Romana Ecclesia obtinuisse ad initium usque sæculi XII ostendit M. billonius in Comment. ad Roman. ord. tom. I Musci Italici § 9, pag. 64: *Aqua cum vino* potius, quam *vinum cum aqua* venustatis gratia dictum videtur, ut cum superioribus panis cum ligno contentus fieret; ac propterea nihil hinc inferre licet, ut aqua in sacrificio adhibita, aut potiori, aut æquali fere parte cum vino sumpta credatur. Justinus, in Apologia II scripsit *vinum et aquam*. Cum antiqui patres ob arcani disciplinam hisce formulis utebantur libenter, ut ne proinde eorum id generis testimonia ab heterodoxis accipi queant, ex quibus Christi præsentiam in Eucharistia antiquis incognitam blaterent, quæ satis aliis ex testimoniis convincitur; tum vero iisdem uti præter ceteros mirifice delectabatur Zenonis ingenium, quod in allegoriis ejusmodi frequens versabatur, ut aliis ex tractatibus manifestum est. Advertendum præterea est, quod forte hoc loco *aqua et vinum* simul dicta sunt, ut indicetur baptisma et calix, ex quo vel pueruli vix baptizati participabant: vide adn. VII, in tract. 32, lib. II.

(20) *Sal, ignis, oleum, et tunica rudis* ad baptismum pertinent: ubi ignis indicat *lumina neophytorum splendida*, quæ vel olim in baptismo adhibita testatur S. Ambrosius libro de lapsu virginis, c. 5. Fortassis etiam *ignis* nomine illum ignem Zeno indicat, quo aqua in baptismo adhibita temperari solebat, ut docebinus ex tract. 35, lib. II, adnot. 3. *Tunica rudis* est alba vestis, quam tunicam item vocat Marcellinus in Chronico ad an. 419, *Rudis* vocatur, eo quod esset nova, nec usu detrita: vide adnot. 12, in tract. VIII, lib. II.

(21) Hæc denarius in Ecclesia collatus, et baptismalibus ceremoniis a Zenone subjectus, ad baptismum profecto pertinet. Singulare id quidem testimonium apud unum nostrum auctorem reperire licuit; sed his ejusdem denarii alibi meminit, ut nihil dubii in eo oboriri queat. Tract. 35, lib. II, ait: *Jam balneari præcinctus exspectat, quod unctus, quod tersus opus est, præbiturus, sed et denarium aureum triplicis numismatis unione signatum*: ad baptizandos autem loquitur. Rursum tract. 42, ad neophytos de divina providentia hæc habet: *Ne quem plus amare videatur, aut minus, unam nativitatem, unum lac, unum stipendium, unam Spiritus sancti præstat omnibus dignitatem*: ubi *stipendium pro denario* positum apparet. Num quis verus denarius in baptismo neophytis tradebatur? P. Edmundus Martene, part. I de Antiquis Ecclesie ritibus, lib. I, cap. 1. art. 18, duos baptismi ordines publici juris fecit, alterum, n. VI, ex libro Sacramentorum Gellonensis monasterii, alterum n. 8, ex ms. codice S. Remigii ante annum millesimum exarato; et in utrisque *decem silicæ* neophytis una cum albis datæ traduntur. Alius Ordo Romanus VII, a Mabillonio vulgatus, tom. II Musci Italici, pag. 83, *decem syclos* scribit, sed *decem silicas* legendum nihil dubitamus, vel *siliquas*, quod sane scribitur in ordine Romano I, pag. 7 ejusdem Musci. *Silicas* autem denarii speciem fuisse constat ex Gregorio Magno, lib. IX, epist. XIV, et ex Charta plenarie securitatis, apud Brissonium, de Formulis, lib. VI, quibus in *lucis siliquæ aureæ* pluries nominantur. Vide etiam S. Isidorum, lib. XVI de Orig. cap. 24. Hæc quidem testimonia nimis sera sunt, quam quæ ad Zenonis ætatem porrigi queant. A

pleta, inestimabiles divitias in ea commanens possidebit.

V. Memorandum quoque necessario est etiam illud, a quo quid agatur in templo. Sacerdos vocat, ostium credulitas aperit, simplicitas introducit, intellectus invitat, veritas persuadet, timor excubat, disciplina coerces, continentia se refrenat. Stat in angusto fides, in secreto pudicitia, in primo innocentia, æquitas in medio, in fine patientia. Pax colligit, charitas ligat, sollicitudo custodit, justitia distribuit, pietas ministrat, puritas supplicat, spiritus postulat, spes pronituit, sapientia domus domina prærogat munera. Exsultate, seniores, (22) vos estis hujus operis firmamenta. Exsultate, juvenes, vos estis lapidibus adamantinis meliores. Exsultate, pueri, sacræ turris dulces, ac sine pretio margaritæ. Felicia, exsultate, conjugia : (23) meliores **116** ornatul gemmas sculpsit, quam vos estis. Exsultate, viduæ : quadratura vestræ virtutis angularis lapidis conjugio cohæretis. Exsultate, virgines : omnem istam celebritatem honore vestri floris ornatis. Exsultate, divites (24), prærogationibus crebris et justis veri divites facti : promotioni etenim cœlestis vestræ dignitatis debetur divini operis perennis ista laudatio. Exsultate pauperes

cum hanc cæremoniam non de novo inventam mediis illis temporibus, sed ex ritu antiquo derivatam atque illis in ecclesiis custoditam satis credibile sit : forte ex hoc ritu, qui a Zenone hic indicatur, et in Veronensi ecclesia vigeat, vel ex alio aliquo simili originem duxit. Neque difficultatem moveat, quod huic denario mystica interpretatio a Zenone subjiciatur : nam singulæ cæremoniæ sacræ semper aliquid mysticum exhibent, uti liquet ex ecclesiasticis formulis, quibus vestis alba, sal, etc., baptizatis traduntur. Imo vero cum constans denarii, numismatis, vel stipendii mentio fiat in Zenonis tractatibus ; denarius aliquis, quod mystice quidpiam innere, perinde ac sal, vestis alba, etc., traditus vere fuisse dicendum videtur, cujus significationem alibi, ubi opportunior erit locus, diligentius explorabimus. Nunquid enim, cum omnia quæ hic Zenone commemorat, baptizatis vere traderentur, solus denarius non tradebatur ? Id sane persuadere nobis non possumus.

(22) In edit. Ver. typographi per saltum ab hisce vocibus *vos estis* ad alias similes in altera sententia positas transcurrentes, integram lineam omiserant, quam ex mss. et edit. Ven. supplevimus. Solum in ms. Urb. *fundamenta pro firmamenta*.

(23) *Gemmæ meliores* appellantur filii, quos Christiani conjuges gemmarum ad instar sculpunt, dum eos sancte instituunt. *Meliores* autem, quam ipsi conjuges, vocantur, quod in ipsa pueritia, dum educantur, et virgines et innocentes esse soleant.

(24) Divitum nimirum prærogationibus nova ecclesia edificata fuerat. *Promotio* autem (qua voce post pauca Zeno utitur) in Asconio Pediano et Lampridio occurrit.

(25) In editis et mss. aliquot prædaturas, sed male : correximus ex ms. Rem. *Pedatura* autem est spatium certo pedum numero finitum, nec non ipsa per pedes dimensio. Vide Goesii indiculum et Frontinum de Colonia, pag. 333, 338 et 358.

(21) Mss. Urbin. Pomp., et edit. Ven. addunt *Amen*.

TRACT. XV. — (1) In plerisque mss. nullus huic tractatui titulus præfigitur, sed solum : *Incipit alius tractatus*. Titulum descripsimus ex solo ms. Zen. et edit. Ven. ; in

A spiritu : per vos, et in vobis Dei major est domus : nam et omnibus æquales estis et (25) pedaturas omnes vestri corporis ambitu superatis. Denique sancti divites pauci sunt, vos plures estis.

VI. Hæc sunt, dilectissimi fratres, charismata vestra : hæc virtutes, quibus Hierusalem spiritalis instruitur, quibus sacræ orationis iste locus novus et populus quotidie Christi Dei et Domini nostri providentia comparatur. Hic labor noster illustris : hæc gloria omnium sacerdotum : hoc mysterium Deo, hoc opus charum, hoc opus vivum carnaliter geritur, sed spiritaliter promovetur. Præstabit autem Deus pater omnipotens, ut quomodo isto in terrestri domicilio ei gratias agimus, ita in cœlestibus regnis uberiores sanctis cum omnibus referamus (26).

117 TRACTATUS XV.

(1) *De triplici genere sacrificiorum.*

I. In omni negotio, fratres dilectissimi, nisi quis ante personam noscat, et rationem, ejus non potest nosse veritatem ; hæc enim res et fecit, et facit, ut Judæus, et Judæo deterior (2) Christianus, Dei filium Deum esse non credant : quos vellem adesse paulisper, auremque præsentī commodare (3) lectioni

aliis autem editionibus hæc alia inscriptio præterea apponitur. *De Psalmo XLIX*. Hic autem tractatus ad neophytos potissimum habitus apparet tum ex his verbis, n. 2 : *Novelle discite Christiane*, tum ex iis, sub finem : *Itaque dulcissimi flores mei* ; ex quibus etiam colligimus hunc tractatum recitatum fuisse tempore paschali, quo ad neophytos plures alii sermones a Zenone habiti, sequenti libro recitabuntur. Hunc autem in hoc primo libro idcirco posuimus, quod et longior sit multo, quam cæteri, et de sacrificiorum genere fusius disserat, quod ad primi libri tractatus commode pertinet.

(2) *Christiani Judæo deteriores*, qui hoc loco perstringuntur, sunt Ariani ; hi enim, perinde ac Judæi, sed graviori multo crimine Dei filium Deum esse inficiabantur.

(3) Mirum cuiquam fortassis videbitur, quod legi dicantur psalmi, quos in Ecclesia cantu elatos certum est. At non Zeno unus psalmos fuisse lectos tradit et hoc loco et tract. xxvii lib. II, ubi n. 1, *psalmi lecti* meminit, sed alii etiam Patres, inter quos suppar Zenoni auctor Ambrosius, non semel ex lectione psalmi sermocinandi occasione sumpsit. Sic exemp. gr. I. de Offic., c. 3. n. 13, *Audistis hodie lectum : Irascimini, nolite peccare*, etc., et epist. xxii, recitans sermonem habitum in inventione corporum SS. martyrum Gervasii et Protasii, postquam in exordio affirmavit, imparem se primum sensisse dicendo, subdit n. 3 : *Sed ubi sanctarum legi cæpit series Scripturarum, largitus est Spiritus sanctus, qui locutus est in prophetis, quod dignum aliquid tanto cœtu.... proferamus* : memorat autem, n. 4, psal. xviii, *fortuita lectione recitatum, ac dein alius psalmus lectus*, inquit n. 7, et fuit psalmus cxii. Itaque hoc sæculo, cum nondum statuta fuisse videtur certa Scripturarum lectio (unde Gregorius Turonensis, lib. iv Hist. Franc., c. 16 : *Unusquisque, ait, in libro quod primum aperiebat, hoc ad Missas etiam legeret* : quibus simile quiddam de psalmodum cantu tradit Augustinus, serm. 352, n. 1.), tum vero propter psalmos, quos cantu recitatos nihil ambigimus, alii quoque psalmi vel præcipiente Episcopo, vel fortuita lectione ante concilium lecti fuisse cognoscuntur, quos non nunquam etiam populus repeteret, ut vel maxime liquet ex Athanasii,

ut edicerent nobis, quinam Deus iste sit qui dicit : *Audi populus meus, et loquar, Israel, et testificabor tibi : quoniam Deus Deustuus ego sum (Ps. XLIX).* Et infra : **118** *Meus est orbis terræ et plenitudo ejus. Numquid manducabo carnes taurorum, aut sanguinem hircorum potabo ? Immola Deo sacrificium laudis, et redde Altissimo vota tua. Et invoca me (4) in die tribulationis tuæ, et eripiam te, et magnificabis me (Ps. XLIX, 12, et seq.).* Si pater loquitur, fratres, quis est iste, cui tantum defert? Quis est, quem *Altissimum* dicit, cum ipse sit solus, a quo alius altior non sit? Sin vero *omni honorificentia deferentis Patri verba sunt Filii, debetis agnoscere quantis catenis vincita tenebrarum mens laboret incredulorum.*

II. *Immola, inquit, Deo sacrificium laudis.* Primo omnium, sacrificiorum tria esse genera novelle discite, **B** Christiane, ne quo seducaris errore. Unum est enim detestabile, alterum reprobum, tertium mundum. Detestabile est Gentium, reprobum Judæorum, populi christiani mundum. Igitur Gentium sacrificium quam execrabile est, tam (5) inane : colunt enim vani vana figmenta in quaslibet formas, vultus, sexus, ætates, auri argentique detrimento matris limæ moderato dente figurata. Quæ est ergo ista dementia? sacrificium nescientibus procurare, lumen cæcis inferre, thura non spirantibus concremare, allegare preces surdis : ab his custodiam petere, quos fur non timet involare. Quibus recte Deus irascitur dicens : *Nolite ambulare post deos alienos, ut servialis eis ; et ne adoreritis eos : ne quando incitatis me in operibus manuum vestrarum, et disperdam vos (Hier., xxv, 6).* **C** Quæ autem sint ista opera manus humanæ, Spiritus sanctus in psalmo nonagesimo quinto declarat dicens : *Omnes dii Gentium dæmonia ; Dominus autem cælos fecit.* Et in Deuteronomio (xxxii, 17) : *Sacrificaverunt dæmoniis, et non Deo.* Ac ut quis sacrilegium existimaret sibi impune esse cessurum, Scriptura iterum ibidem dicit : *Sacrificans diis eradicabitur, nisi Domino soli (Exod. xxii, 20).* Hæc (6) Gentibus, nisi convertantur, manet divina sententia : quæ nec Deum, nec sacrificium etiam ipsæ cognoscunt se habere legitimum.

III. Nunc Judæorum quoque sacrificia a Deo repu-

Apolog. de Fuga sua prope finem, ubi scribitur : Residens in sede præcepit, ut Diaconus psalmum legeret, populi responderent : Quoniam in æternum misericordia ejus. Quod si quis velit, hac quoque tempestate inductam fuisse consuetudinem, quam Augustini ævo in Africa jam vigentem pluribus testimoniis confirmat piissimus æque ac doctissimus cardinalis Thomasius in præfatione ad psalmos, pag. 19, ut scilicet psalmos membratim prælegeret lector, eosdemque populus respondendo cantaret, nihil laborabimus : id enim ad explicandum Zenonis locum satis est.

(4) Mss. Zen. et Pomp., in tribulatione tua, ut sane legitur inferius, n. 5.

(5) Inane est editi cum aliquot mss. At substantivum est delevimus auctoritate codicum Tolent., Pomp., Zen.

(6) Secuti sumus lectionem antiquissimi ms. Rem. cum alibi Gentes legatur ; nam maneo recte cum dativo, non minus quam cum accusativo construitur. *Virgilius Æneid., l, v. 257 : Manent immota tuorum*

diata cognoscite, qui dicit ad eos in Isaïæ libro : Quo mihi multitudinem sacrificiorum vestrorum ? plenus sum holocaustomatibus arietum et pinguamini agnorum. 119 Sanguinem taurorum et hircorum nolo : quis enim exquirit ista de manibus vestris (Is., i, 11, 12)? Per alium adæque Prophetam Spiritus sanctus clamat, et dicit : *Præcingite vos, et plangite, sacerdotes, lugete omnes, qui deservitis altari : quoniam ablata est de domo (7) Domini vestri hostia et immolatio (Joel. i, 13).* Multa sunt, quæ dici possunt : sed satis otiosum est in his demorari, quæ in toto jam (8) non sunt.

IV. Unum sane necessario proferemus exemplum, quod et Judæi odiosum, et Christiani sacrificium approbet Deo gratum. Apud Malachiam prophetam : *Non est mihi voluntas circa vos, dicit Dominus : et sacrificium acceptum non habeo ex manibus vestris : quoniam a solis ortu usque in occasum clarificatum est nomen meum apud Gentes, et in omni loco odores incensi offeruntur nomini meo, et sacrificium mundum : quoniam magnum est nomen meum apud Gentes, dicit Dominus (Malac. i, 10).* *Immola Deo sacrificium laudis (Ps. XLIX, 14).* *Immola, inquit, Deo, (9) non dæmoniis, sacrificium laudis, non vituperationis, et redde Altissimo vota tua.* Honorem totum refundit in patrem, ex quo omnia. Et *invoca me in tribulatione tua, et eripiam te* dicendo, ostendit, quoniam per se omnia prosecutus est. *Et magnificabis me :* quod dictum, fratres, non sic debetis accipere, ut operis sui laudem sibi soli deberi testatus sit, qui in Evangelio dicit : *Si non facio facta patris mri, nolite mihi credere : sed si mihi credere non vultis, factis credite ; et cognoscite, quoniam in me est pater, et ego in illo (Joan. x, 37, 38) :* dictum significatione unica majestatis, et affectu individuo pietatis ; quia laus filii est patris, et laus patris amborum.

V. Nunc sacrificii nostri proprietatem nos convenit nosse, quæ facile ex adverso cognoscitur : nam si diis corporalibus sacrificium convenit corporale, utique et spiritali Deo sacrificium est necessarium spiritale : quod non ex sacculo, sed ex corde proferatur ; quod non (10) bromosis pecudibus, sed suavissimis moribus comparatur ; quod non cruentis manibus, sed sensibus mundis offertur ; quod non

fata tibi ; et Velleius, l, 4, 2 : Aliis ritus patrii mansit custodia.

(7) Mss. Tolent. Pomp. Dei.

(8) Quia scilicet Hierosolymitanum deletum est templum ; hoc autem deleto Judæis amplius sacrificare non licet, de qua re iterum Zeno tract. LX et seqq., lib. II.

(9) Editi ac mss. aliquot et non : conjunctionem et tribus codicibus ignotam abjecimus.

(10) In edit. Ven. *brumosis* ; in edition. Ver. *bramosis* ; sed male. *Bromosis* autem ex mss. supposuimus, quamquam et *brumosus* promiscue apud auctores legatur. *Bromosus* vero, seu *brumosus* est grave oleus, injucundum, a voce Græca βρώμος *graveolentia, βρωμῶδης foetidus.* Id nomen sic accipiendum patet ex Rufino l. III, de Vitis Patrum n. 39 : *Et cum foeteret brumosa aqua odore, non permittebat, ut aliam aquam maturaret.* Cælius Aurelianus l. III Tard. pass. c. 2 : *Corruptio acceptorum cum acore in bromosam, vel in fumosam transeuntium qua-*

servant; **122** qui (19) *Ægyptiacos* de candidis faciunt; qui auguria captant salutemque **123** (20) suam pecudum violenter scissis in ventribus quærent; qui conjugale exasperant jugum, affectuque calcato (21) subditiis personis, ut obumbrent furta turpissimæ utilitatis, rem familiarem tuendam com-

prandiis tamquam agapibus colerent, *Martyres* esse prædicabant. Hanc excusationem hoc loco S. Zeno delegit et elidit. Indigne porro episcopi ferebant, quod *agapes*, quæ in ipsa martyrum festa charitatis nomine olim invectæ fuerant (qui sane mos improbi non poterat: unde Pammachius, qui in uxoris suæ funere an. circiter 397, pauperibus convivium instruxerat, profusioris liberalitatis laudatur a S. Paulino in epistola, quam ad ipsum tradidit), indigne, inquam, ferebant Episcopi, quod *agapes* ejusmodi sensim ad luxuriam et crapulam tractatæ fuissent: quam in rem audiendus S. Ambrosius libro de Elia et junio c. 17, n. 62, ubi illos coarguit, qui *calices ad sepulcra Martyrum deserunt, atque illic in vesperam bibunt, et aliter se exaudiri posse non credunt. O stultitiam hominum, qui ebrietatem sacrificium putant, qui æstimant illis ebrietatem placere, qui jejunio passionem sustinere quiderunt!* Eadem ferme inculcat S. Augustinus, lib. xx contra Faustum, cap. 21. Hic porro, lib. vi Confess. cap. 2, nec non epist. xxix, et potissimum epist. xxii, Italiæ episcopos laudat, qui in hoc depravato more ex suis ecclesiis eliminando sedulam operam, et felici quidem cum exitu collocaverant; inter quos sane S. Zenonem fuisse nemo inficias ibit.

(19) Lectio vulgata erat *Ægyptio corde candidis*, nullo sensu, qui satisfaceret. Sparaverius legendum credit *Ægyptiaco die candidis*: nos scribendum duximus ut in textu, quæ lectio cum optimam reddit sententiam, tum vero unius syllabæ disjunctione, et mutato *r* in *s* ab editis et mss. nihil differt; imo perspicue in ms. Tolent. subinde inventa est. In veteri calendario, quod a Lambecio cum notis editum est, et sub imperatore Constantio Zenonis ætate scriptum fuit, nec non in aliis duobus plane similibus editis a Muratorio, tom. II Rerum Italic. part. II, dierum *Ægyptiacorum* frequens occurrit mentio: duo enim ejusmodi dies singulis mensibus notantur januario excepto, qui tres signatos exhibet. Quid porro hi dies significarint, idem Lambecius sibi nondum satis liquere ingenue professus est. Ex Ambrosio autem, et Augustino discimus fuisse dies, qui infausti, et rebus aggrediendis minus idonei superstitione et observantia quadam vana putabantur. Ambrosius epist. xxiii, n. 4: *Plerique posteros dies, vel Ægyptiacos declinare consueverunt.* Sicut dies posterius, qui postridie Kal. Non. vel Idus erant, Romanis infausti habebantur teste Gellio, lib. iv c. 17; ita et *Ægyptiaci*, de quibus sic Augustinus in Commentario epist. ad Galatas, n. 35: *Plena sunt conventicula nostra hominibus, qui tempora rerum agendarum a mathematicis accipiunt. Jam vero ne aliquid inchoetur aut ædificiorum, aut hujusmodi quorumlibet operum diebus, quos Ægyptiacos vocant, sæpe etiam nos monere non dubitant.* Hinc in veteri ms. membranaceo, quem penes se existentem commemorat Lindembrogius in observat. ad librum xxvii Ammiani Marcellini, p. 184, *Ægyptiaci dies ex ordine descripti hunc titulum præferabant: Incipiunt dies Ægyptiaci, in quibus nulla opera incipere debes.* Dies id generis in vulgaribus calendariis, quæ ephemerides a Latinis vocabantur, notati fuisse videntur, ut cum quid agere opus esset. inspecta ephemeride, facile cognosceretur, num dies agendo esset opportunus nec ne: homines enim, qui *Ægyptiacos* dies observabant, spectans Augustinus loco allegato, ex *ephemeride vitam naufragam gubernantes* affirmavit; et non absimiliter Ammianus Marcellinus, lib. xxviii, p.

A mittunt, amore non fidei, sed libidinis; qui (22) publicanas mulieres cum vi subjiciunt sibi, viliores se esse, quam illæ sunt, produunt; qui iracundia tument, qui litibus fremunt, qui calumnias pariunt; qui pauperes, qui viduas, qui pupillos exspoliant; qui profanis fabulis, neglecta Dei (23) secta, alios

400: *ephemeridem scrupulose sciscitatam* prodit; et ante hos Juvenalis satyra vi: *Tritas cernis ephemerides, et Hora sumitur ex libro.* *Ægyptiaci* vero cur dicerentur ejusmodi dies, ut putabantur, infausti, ex Zenonis textu colligi potest: nimirum quod Romani *Ægyptiacos* dicerent, ut significarent *nigros*, illisque proinde dies *candidos* opponebant. *Ægyptium* quidem pro *nigro* a Latinis item et Græcis adhibitum reperire non nunquam licet, de quo vide Basilium Fabrum in Erudit. Thesaur. Itaque eo hominum superstitione invaluerat, ut de candidis, seu fastis diebus infaustis, seu *Ægyptiacos* effecerint. Dissimulare tamen nolumus id nomen derivari potuisse ab *Ægyptiis*, qui observationum id generis innumeri auctores a Marino in Procli vita, ubi scribit: *Qui apud Ægyptios habentur ἡπορρῶδες; infausti dies, servabat.* Quamquam Augustinus Chaldaicis id referre videtur loco laudato, cum hos ab *astrologis, et Chaldaicis notatos dies* appellat. Sed præter quam quod *Chaldaeos* appellare Augustinus potuit pro mathematicis, quippe quod Chaldaeorum nomen non genti, sed arti vulgus detulerat, ut colligimus ex Tullio, lib. I de Divin. c. 1, et ex tit. de Maleficis et Mathematic. Cod. Theodosiani: solenne est, cum de rerum inventoribus quæritur, alios ab aliis assignari, ut plures animadvertunt. Vide not. 18 in lib. v Recognitionum, pag. 545 edit. Cotelerii.

(20) *Suum* restituimus e mss. et edition. Ven. Sermo autem hic est de haruspiciibus, qui inspectis animalium exitis de rebus futuris ominabantur.

(21) Ms. Urbin., *subditiis*. *Subditiis* vero (quod nomen et apud Ciceronem, orat. in Verrem, n. 27, et apud Plautum in Pseudolo II, 4, 62, legitur) supposititium significat. Hic autem iudicari videtur, quosdam rei familiaris curam et administrationem personis externis commisisse loco domesticarum eorum quidem nomine, ut per illas res familiaris melius administraretur, sed vere eo consilio, ut hac occasione iidem *subditiis personis*, sive essent ancillæ, sive libertæ, turpiter uterentur, et hac negotiorum domesticorum simulatione adulteria velarent. *Furta* autem pro *adulteria* sumi observavimus tract. IV, adnot. 34. *Utilitatis* vero dici pro *usus* (ut ne *voluptatis* scribendum sit, quod Sparaverio placeret) item monuimus eodem tractatu adnot. 24. Editi et Mss. aliquot scribunt *non amore fidei, sed libidinis*; at syntaxim codicis Rem. retinimus.

(22) *Publicanæ* proprie erant mulieres publicis vectigalibus exigendis propositæ; sicut *publicani* dicebantur, qui eadem vectigalia publica conducebant atque tractabant. Huc spectare creditur illud M. Tullii orat. in Verrem, n. 34: *Mulieri publicanæ noluit ex decumis nimum lucri dare.* *Publicanas* tamen dictum etiam pro *publicas* ex hoc Zenonis loco perspicuum fit, adeo ut quæcumque mulieres publico essent expositæ, sive ad vectigalia exigenda, sive ad sui corporis quæstum, sive alia etiam de causa, eæ *publicanæ* dicerentur. Hoc quidem sensu S. episcopus tract. I, n. 4, *publicanam* vocavit ipsam catholicam fidem, quippe quæ per Arianos propalam exposita, profanorum, seu Gentium diceretur objecta erat. Quin mulieres, quæ hoc loco ab Auctore per vim subjectæ traduntur, meretrices publicæ, quibuscum nulla vi opus est, haud dicendæ videntur, sed aliæ omnino, quæ publicum aliquod munus exercentes, per vim ab impudicis opprimebantur. Viles tamen has fuisse indicant illa: *Viliores se esse, quam illæ sunt, produunt.*

(23) Cyprianus quoque ter *sectæ* nomen Christianæ

non bene (24) invocantes divina sacramenta contaminant. Jam videat unusquisque, quemadmodum sacrificium autumat, aut offerat: sicut **124** enim indigne offerre (25) sacrilegum est, ita indigne manducare mortiferum, in Levitico Scriptura dicente: *Omnis mundus manducabit carnem. Anima autem, quæcumque manducaverit de carne sacrificii salutaris, quod est Domini, et immunditia ejus super ipsum est, peribit anima illa de populo suo* (Levit. vii, v. 20). Hæc, fratres, sicut cavenda sunt nobis, ita quæ bona, quæ pura, quæ simplicia, quæ pia,

religioni attribuit. Epist. xxii, *timore sectæ nostræ verecundus*. Lib. de Bono patientiæ paulo post initium, *fidei nostræ secta dirigitur*. Tandem in præfatione lib. Testimoniorum, *ad religiosam sectæ nostræ disciplinam*. Tertullianus similiter Apolog. cap. 39, *Dei secta*, cap. 40, *Christiana secta*, et cap. 46, *Incredulitas dum de bono sectæ hujus obducitur*. Vide etiam lib. 1 ad Nationes, cap. 10. Prudentius in Roman. v. 125, *Christi secta*. Itaque *sectæ* acceptio pro eorum cœlibus significandis, qui erroneam religionem sequuntur, recentior est.

(24) Ms. Pomp. et edit. Ven. *vocantes*. Hic autem eos fortassis Zeno notat, qui profanis fabulis, id est comædiis, Christianos invocabant; quibus christianæ religionis sacramenta, queis in baptismo præsertim se obligaverant, cum diaboli pompis et spectaculis renuntiarent, turpissime contaminari, concurs Patrum sententia fuit. *Sacramentum* nimirum, quemadmodum apud Romanos, pro jurejurando accipitur; ita et a Patribus vocabatur solemnitas illa professio, qua Christi militiæ nomen datur, suam fidem obligabant. Tertullianus ad Martyres, cap. 3: *Vocati sumus ad militiam Dei vii jam tunc, cum in sacramenti verba respondimus*, id est in baptismo, ut ipse explicat in lib. de Spect., cap. 3. Hieronymus in ep. ad Heliodorum: *Recordare tirocinii tui diem quo Christo in baptismo consepultus, in sacramenti verba jurasti*.

(25) *Sacrilegum* ex mss. Tolent. Pomp. libenter emendavimus, quod egregie concinit cum illo sententiæ sequentis adjectivo *mortiferum*. In editis et aliquot mss. erat *sacrilegium*. Hinc porro luculenter exploditur Matthæi Larroque animadversio, qui hoc ex Zenoniano tractatu, olim inscripto in psalmum XLIX, hæc notavit in opere, cui titulus *Histoire de l'Eucharistie, Amstelodami 1671*, pag. 187, *Zenon de Verone*, inquit, *avait posé qu'il y avait trois sortes de sacrifices, celui des Gentils, celui des Juifs et celui des Chrétiens, il entend le sacrifice des derniers de celui dont parle Malachie, et l'expiation d'un sacrifice de louange, et d'un sacrifice spirituel de nous-mêmes.* « Sacrifiez, dit-il, à Dieu un sacrifice de louange, et présentez vos corps en sacrifice vivant et agréable à Dieu. » At quam hæc perperam scripta sint, non ex eo solum patet, quod ad id statuendum duo diversæ Scripturæ testimonia Malachiæ, et Pauli a Zenone superius separatim allegata tanquam ipsius Zenonis verba recitet, et in unum compingat; eaque perinde explicet, ac si laudis sacrificium, quod ibidem innuitur, solum esse affirmetur, et omne aliud excludatur, quod nec Scripturæ, nec Zenonis verba servant: sed ex hoc præsertim, in quem nunc animadvertimus, loco exploratum plane sit. Etenim cum hic S. Antistes de sacrificio disertè loquatur, quod *sumunt* homines, atque *manducant*; aliud procul dubio sacrificium a sacrificio laudis distinctum auctori cognitum fuit, palamque est hoc loco intelligi eucharistici panis sacramentum, quod et *indigne offerre sacrilegum est, et indigne manducare mortiferum*. Hoc quidem Eucharisticum sacramentum alibi ab Auctore *sacrificium* appellatum evidenti testimonio ostendimus adnot. 29 in tract. v unde etiam

A quæ sancta sunt, sicut facitis, amplectenda: ut videntes homines opera vestra bona magnificent Patrem vestrum, qui est in cœlis. Itaque, dulcissimi (26) flores mei, talia sacrificia procurate, quæ sanctus Spiritus libenter offerat, Pater probet, Filius, qui magister est noster, probata (27) gloriatur per eundem, qui est benedictus in sæcula sæculorum.

125 TRACTATUS XVI.

De (1) Resurrectione.

I. Quisquis resurrectionem negat, vitam suam

hoc idem sacramentum tanti habitum liquet, ut a Christianis ipsis minime consecratis, id est a catechumenis videri non possit. Vide ibidem adnot. 28. Quis hic sacrificium laudis, in quod oculi intenderentur, intelligendum contendat? Sed in his diluendis, quæ imbecillitatem causæ, cui adversarius patrocinari studuit, demonstrant, nimis multa. Solum advertimus hoc idem argumentum licet inane urgeri ab alio quoque heterodoxo Joanne Enrico Otio in *Examine perpetuo* in Annales Card. Baronii, Centuria 3, § 7, pag. 20.

(26) *Flores mei*, ut adnot. 1 monuimus, sunt neophyti: unde nihil necesse est fratres supponere, quemadmodum Sparaverio videtur. Illos quidem e Competentibus neophytos factos, in *flores* conversos auctor affirmat lib. ii, tract. LIII.

(27) Ms. Urbin., *glorificet*.

TRACT. XVI. — (1) Hunc tractatum Gaspar Barthius tribus in locis Adversariorum illustrare totum studuit. lib. XLIII, cap. 10; lib. XLII, cap. 5 et 15. Ex hoc quidquid profecerimus, in adnotationibus auctori ingenue referemus. Edit. Ven. hoc titulo utitur: *Quod erit corporum resurrectio, et de animæ immortalitate*. Frequens apud antiquos Patres fuit, etiam post Zenonis ælatem, resurrectionis dogma ipsius in sermonibus constituere, quippe cui tota futurorum spes et ipsius proinde vitæ Christianæ cardo potissimum innitatur. Id autem cur tantopere et tam frequenter inculcetur, eam habuit causam, quod pro ea tempestate, in qua cum christianis Ethnici erant commixti, non Christiani solum, sed plures etiam ex Gentibus, episcopis populum alloquentibus aderant, ut liquet ex adnot. 2 in tract. iii. Gentibus porro quam improbabili videretur resurrectionis doctrina, notum est vel ex eo quod Paulo apostolo hæc de re Athenis dissertenti contigit. Arnobius lib. ii, pag. 51, Gentes alloquens, *Audetis, inquit, ridere nos, quod mortuorum dicamus resurrectionem*. At S. Zeno non adversus ethnicos hunc tractatum ex proposito habuisse videtur, cum semper alloquatur Christianos, eorumque non nullos velut ambigentes subindicet. Id autem vel ex eo factum est, quod quidam et Christianis Gentium, quibuscum familiariter utebantur, sermonibus in dubitationem fuerint adducti; vel quod aliqui hisce in regionibus existerent, si non ex Seleucianis, Hermianis, vel Proclanitis, qui a Philastrio et Augustino, certe ex Marcionitis, qui a Justino in Dialog. cum Triphone resurrectionem carnis negasse memorantur. Hos quidem Marcionitas viguisse adhuc sæculo quarto testatur Patianus Barcinonensis ad Sympronianum Novatianum *de Catholico nomine* p. 306, tom. iv Biblioth. PP. edit. Lugdun. Quin plures ex iisdem existisse pariter sæculo sequenti colligimus ex Theodoro, qui decem Marcionitarum millia abs sese undis sacris tincta refert epist. LXXXI ad Tamum consularem, et epist. cxlv ad Monachos Cyprios. Joannes Philoponus ætatis multo sequioris librum edidit contra resurrectionis doctrinam, cujus meminit Photius cod. 21, in quem librum scripsisse fertur Theodosius cod. 22, alique subinde post Chalcedonensem quoque synodum idem dogma convellere

sequemet (2) ipse condemnat : cur enim mereatur felicitatem futuri temporis cernere, quem videas sacrilega incredulitate Dei potentia derogare? Sed hoc amore criminum faciunt, ut putent impunita fore, quæ clanculo gerunt: nam si iudicii diei (3) appropinquare jam cursus adverterent, **126** procul dubio et præsentia odissent, et futura credidissent, pariterque metuissent: nemo est enim tam vel ab istius mundi sapientiæ gustu jejunos, qui audeat dicere animas cum corporibus interire, cœlestia cum terrenis absumi; præsertim cum eorundem (4) ille sapientissimus dicat, hanc esse mortem, cum corpore animus tamquam carcere clausus tenetur; illam esse veram (5) vitam, cum idem animus custodia carceris liberatus ad eum locum, unde (6) venerit, revertatur. Si ergo hoc ille sensit, qui non noverat Christum; cur

conati sunt. Nihil itaque mirum si episcopi frequentes de resurrectione sermones habuere, ut hos ad sanum consilium revocaret: quemadmodum quidem post Zenonem hæc in partibus fecit S. Ambrosius, et alibi alii. In Italia sane plures Marcionitas sua ætate fuisse Zenoni corevus tradit Epiplanus *llær. 42: Ejus Marcionis hæresis adhuc etiam nunc est Romæ et in Italia*; quod confirmari potest ex constitutione, paulo licet antiquiori, Constantini Magni, quam Eusebius refert lib. iii Vitæ ejusdem, cap. 64. Priscillianistas vero, qui resurrectionem non credebant, a nostro auctore pungi potuisse, quorum reliquæ adhuc erant in Hispania S. Leonis Magni ætate ex epist. xv, cap. 7, haud credibile est.

(2) In editis *suammet ipse*. mss. Rem., Tol., *suam semetipse*. Correximus ex ms. Pomp. ubi *sequemet pro et semet*.

(3) Non mediæ solum, sed antiquæ etiam ætatis Patribus in more fuit iudicii diem tamquam proximum prænuntiare, ut omnibus notum est. Ms. Urb.: *Nam si lucidi diei procul dubio appropinquare jam cursus adverterent, et præsentia*, etc. Paulo post *vel* in ms. Vat. abest ab illis *tam vel ab istius*.

(4) Platonem intelligit, qui, ut ait Cicero de Amicitia, *Apollinis oraculo sapientissimus est iudicatus*. Hunc autem de immortalitate animorum præclare loquentem plures Patres allegarunt. Vide Tertullianum de Resurrect. carnis cap. 3; Lactantium lib. vii, cap. 9; S. Athanasium in orat. adversus Gentes, et Augustinum serm. 240, 241, 242. Pluribus autem in locis animorum immortalitatem Plato statuit, ac præcipue in Phædone et in dialog. x de Rep. in quibus sententiæ hic a Zenone indicatæ occurrunt. Leguntur quidem illæ apud Tullium partim in Somnio Scipionis, partim in dialogo de Senectute et in altero de Amicitia. At Ciceronem eas a Platone sumpsisse, et non nunquam etiam totidem verbis latine reddidisse, præter Lactantium lib. i Institut. cap. 5, diserte testatur Macrobius lib. ii de Somnio Scipionis pag. 82. Lactantius porro lib. vii, cap. 8, hæc ex Platone recitat, ex quibus S. Zeno fortasse sumpsit: *Quia origo animi, qui tanta capiat, et tanta contineat, nulla reperitur in terra: siquidem ex concretionem terrenam nihil habeat admixtum: sed necesse esse in terra resolvi, quod est in homine ponderosum et dissolubile; quod autem tenue atque sublime, id vero esse individuum, ac domicilio corporis velut carcere liberatum, ad cœlum et ad naturam suam pervolare. Hæc fere Platonis collecta breviter, quæ apud ipsum late copioseque explicantur*. Legendus Plato in Phædone pag. 53, in Menone pag. 418 et lib. x de Rep. pag. 757.

(5) Reddamus similem ex Platone sententiam apud Tullium in Somnio Scipionis, ubi de optimis viris, qui cum ex hac vita excessissent, mortui putabantur, *Imo vero, inquit, hi vivunt, qui ex corpo-*

A dubitet Christianus, qui resurrectionem futuram et (7) audit, et sperat, et repositam sibi præsumit de Christo?

II. Igitur primum omnium probandum puto, animas nostras suorum corporum exuviis, nec cum labe carnalis hujusce domicilii ista prima morte dissolvi; sed pro qualitate factorum quasdam locis pœnalibus relegari, quasdam placidis (8) sedibus refoveri: ut tunc demum credi possit resurgere, quod omnibus palam sit non penitus interire. **127** Gentes, quæ ista non credunt, tamen cum (9) libamine infausto ad sepulcra concurrunt, et (10) a mortuis, quos in quiete tacitæ noctis agnoverint, expetita se aliquotiens alimenta contendunt: ac sic fidem rei, quam reprobant, faciunt. (11) Philosophi de anima varia dixerunt: sed

rum vinculis tamquam ex carcere evolarunt, etc. Similia ex eodem fonte derivavit Lactantius lib. vii; cap. 9.

(6) Cod. Pomp. *devenit*.

(7) *Vidit* legebatur in editis et aliquot mss. *Melior visa est lectio* ms. Pomp. *Dei præsumit pro ante-sumit*, seu, ut Barthius exposuit, *prægustat*. Spectat autem S. Zeno locum Pauli, 1 Cor. cap. 25, ubi resurrectionis fidem ex Christi resurrectione confirmat.

(8) Nollemus hic quemquam suspicari Auctorem inter eos fuisse, qui justorum animas in Abrahæ sinu proprie dicto adhuc requiescere, nec ante extremi iudicii diem paradisi beatitudine, et Dei visione perfructuras existimarunt. Ejus enim catholicam sententiam multis statutum dissert. ii, c. 10, ubi hunc quoque locum ex aliis locis explicavimus.

(9) De Gentium libationibus, quæ ad mortuorum sepulcra fiebant, vide Cardinalem Norisium in Cenotaphiis Pisanis dissert. iii, cap. 5. Hoc idem argumentum pro immortalitate adstruenda urget idem Cicero in Dialog. de Amic. ubi ait: *Plus apud me antiquorum auctoritas valet, vel nostrorum majorum, qui mortuis tam religiosa jura tribuerunt, quod non fecissent profecto, si nihil ad eos pertinere arbitrarentur*. Idem argumentum adversus Gentes inculcarunt alii Patres, Tertullianus de Resurr. carnis cap. i, et de Testim. Animæ cap. 4, Epiplanus in Ancorato et alii. De hoc more sua quoque ætate adhuc vigente non nihil atgit S. Zeno tractatu superiori, in quem vide annot. 17.

(10) Præpositio *a* deest in ms. Rem. et forte melius, ut fugiatur ejusdem præpositionis repetitio; nam eadem in sententia *a* se subjicitur. Paulo post *pro in quiete* ms. Pomp. habet *inquieta et*, sed perperam.

(11) Non Plato solum, sed et Zeno et Pherecides et Pythagoras animam immortalem esse docuere, ut tradit Lactantius lib. viii, cap. 7, ubi Pherecidis et Zenonis Cittiæ, nec non c. 8, ubi Pythagoræ meminit: *Pherecidem Syrum primum dixisse animos hominum esse sempiternos* prodit Cicero Tusculanarum quæstionum lib. i, cap. 16. Hic Pythagoræ præceptor fuisse traditur a Lactantio lib. vii, cap. 8, unde eandem utriusque de animæ immortalitate fuisse sententiam nihil dubit est. De Zenone vero Philosopho ac Stoicis, qui ab eo originem duxerunt, exploratum est, quod Tertullianus scribit in libro de Anima cap. 54: *Stoici sapientum animas in supernis mansionibus collocant*. Quid vero sit illud, quod S. Episcopus ait, hosce philosophos *de anima varia dixisse*; explicatur insigni ejusdem Tertulliani loco eodem libro et capite: *Apud Platonem, inquit, in ætherem sublimantur animæ sapientes, apud Arium in aerem, apud Stoicos sub Lunam*. De Pythagoreorum opinione nihil attinet dicere, cum vulgatissima sit. Mitimus alla

tamen hanc esse immortalem, (12) Epicuri, Dicæarchi, Democritique vanitatem argumentatione manifesta convincunt. (13) Poetæ autem melius, qui duplicem viam apud inferos ponunt: impiorum unam, **128** quæ ducit in Tartarum: piorum (14) aliam, quæ ducit ad Elysium; eo fortius addentes, quod defunctorum ibidem non tam formæ, quam facta noscantur, ac necessario recipiant, secundum quod mundanæ administrationis suis in actibus portant, recte dicentes: (15)

Quisque suos patimur manes.
(Æneid., vi, v. 743.)

III. Nos vero, fratres, quos non ingeniosa suspicio, sed Deus magister instruxit, propter nos in semetipso probando, quod docuit, vivere animas mortuorum non tam dicere, quam oculatis rebus sufficimus approbare. Denique vagi atque immundi

plura, quæ in hanc rem congeri possent: nam quæ hactenus delibavimus, ad Zenonianæ sententiæ intelligentiam sufficiunt. Mss. Urb. et Vat. *disserunt pro dixerunt*.

(12) *Contra hanc* (de animorum scilicet immortalitate) *sententiam*, inquit Lactantius lib. vii, cap. 8: *disserebant Dicæarchus primo, deinde Democritus, postremo Epicurus*. De Dicæarcho hæc Cicero lib. i Tuscul. quæst.: *Dicæarchus contra hanc immortalitatem disseruit; is enim tres libros scripsit, qui Lesbicaci vocantur, quod Mitilenis sermo habetur, in quibus vult efficere animos esse mortales. Contendebat nimirum nihil prorsus esse animam, nisi corpus unum et simplex, ita figuratum, ut temperatione naturæ vigeat et sentiat*. Nec dissimiliter Democritus eodem teste ibidem: *De levibus et rotundis corpusculis effecit animam concursu quodam fortuito: nam apud eum nihil erat, quod atomorum turba non confecerit*. Tandem Epicurus eisdem vestigiis insistentis traditur et a Laertio lib. x in ejus Vita, § 128 et 159, et ab Aulo Gellio lib. ii Noctium Attic. cap. 8.

(13) Ex hactenus dictis Lactantium hoc in sermone S. Zeno præ manibus habuisse videtur, cum et illum alibi imitatus fuerit, et eadem hic aliis verbis inculcet. Clarius id apparet ex hoc quod nunc consideramus, testimonio: Lactantius enim cum lib. vi, cap. 3, bivium quoddam a Pythagora, uti ab Ausonio in Monosyllabis traditur, cognitum memorasset, *cujus una semita ad felicitatem, altera ad miseriam, sed uno vitæ tempore circumscriptam, adducit, sequitur his verbis, quibuscum Zeno plane concinit: Poetæ fortasse melius, qui hoc bivium apud inferos esse voluerunt; et c. 4, postquam innotuit bonorum vitam, quæ fert in Elysios campos, ut poetæ loquuntur, recitat Virgillii versus ex libro vi Æneid., v. 542:*

At læva malorum
Exercet pœnas, et ad impia Tartara mittet.

et lib. vii, cap. 20 et 21, alios ex eodem poeta versus huc pertinentes describit. S. Augustinus serm. 241, in eandem rem duos ejusdem Virgillii versus recitat.

(14) In editis cum mss. Tol., Zen., alteram. Ad ea porro verba, *suis in actibus portant*, hæc notat Barthius lib. xlii Advers. cap. 5: *Nam indicia actorum in ipsis umbris mortuorum exstare, et inde eas apud inferos judicari aiunt philosophantes poetæ. Rhadamantus apud Claudianum de Rufino:*

Quid demens manifesta negas? en pectus inusta
Deformant maculæ, vitisque inolevit imago.

Administrationem autem etiam de sapientia Gentili sumpsit Zeno, cum de ea verba faciat; nam hominum quemlibet velut dispensatorem in partem suam

(16) *spiritus utriusque sexus humani dolosa blanditiarum captione, seu violentia viventium domos corporales infringunt, et latibulum sibi (17) perniciosius eorum in captivitatibus quærunt. At ubi ventum fuerit ad divini certaminis campum, cœperintque sacri nominis telo pulsari; (18) tunc cum alium noveris, alium certari misereris. Discoloratur per momenta color, 129 figura sua tollitur a natura, in obliquos horrores insani vertuntur orbis oculorum, acies dentium spumosis horrida globis inter labra liventia stridit, intorta omnia passim membra tremore vibrantur, gemit, flet: denuntiatum pavet iudicii diem, pellicque se plangit: (19) confitetur sexum, confitetur aggressuræ tempus et locum, et nomen proprium confitetur, discessumque: vel qui sit, signis evidentibus docet, ut plerumque*

collocatum a supremo Domino dicebant. Persius Sat. 3. Hactenus Barthius.

(15) Hunc versus Lactantius non adfert, et ex hoc Zenonem in ipso Virgilio exercitatum colligimus. *Manes* autem Virgilius appellasse fertur Genios, quos cuique comites et vitæ testes adesse placuerat, Apuleio tradente, de Deo Socratis, quibus *assistentibus*, ut in eum locum notat Servius, *post mortem aut asserimur in meliorem vitam, aut condemnatur in deteriore*. Ita quocumque modo animam immortalem agnovit. *Patitur pro patimur* legitur in ms. Urb. Inferius *suspicionem accipi pro opinione et scientia tenui* notavit Barthius ex Cyrilli Glossis: et de hoc nos plura egimus adnotatione 4 in tractatum 2 libro ii.

(16) Hoc in numero Veronenses editores liberiori manu usi sunt, alia ex arbitrio addentes, alia detrahentes, et non nulla etiam ex uno loco traduces in alium, quæ nos ex mss. et edit. Ven. restitimus. Hic autem scripserant *spiritus sub pretextu animarum utriusque*, etc., quæ additio in mss. et editione memorata non apparet. Hos spiritus, qui *vagi et immundi* traduntur a Zenone, *insinceros et vagos* appellat Cyprianus de Idololorum vanitate, pag. 450, et item *immundos et erraticos* in epist. ad Donatum pag. 3: *Spiritus contaminati ac perditii per omnes terras vagantes* dicuntur a Lactantio lib. ii, cap. 14; *vagi, impotentes, sordidi* a Prudentio in carm. de S. Vincentio. Manuscripti Tolentinus et Vaticanus, pro *blanditiarum captione* habent *blanditia ex captione*.

(17) Edit. Ver. et mss. Urb., Pomp., Zen., *perniciosum*.

(18) Eadem editio *tunc vexatum certari misereris*. Corruptum hunc locum novit Barthius, et emendare illum contendit. Nos supplevimus et mss. et editione Ven. Solum in mss. aliquot pro *misereris* legitur *miseris*, sed male: *Enim* in editis insertum post verbum *discoloratur*, auctoritate manuscriptorum delevimus. *Horrores*, quod pro *horroris* legendum monuerat Barthius, emendavimus ex manuscript. Urb. et Zen.

(19) *Confitetur sexum* sublata fuerant ab editoribus Veronensibus. Sexum autem Zeno dixit, quod scilicet animæ se utriusque sexus hominum esse confiterentur, de quo vide adnot. 20. Ms. Rem. pro *confitetur aggressuræ tempus scribit confitetur et egressum*, sed perperam, cum *discessum* mox subiiciatur. *Aggressura* vero legitur apud Ulpianum lib. iii, § 4, *De Senatu Consulto Syllano et Claudiano*. Bis alibi auctor eadem voce utitur, ut ex indice verborum liquet. Ad ea et nomen supplevimus et particulam ex edit. Ven. et mss. *Proprium* fugit pro *proprium confitetur* in Ver. editione scriptum fuit, ut dæmonum confessio ficta insinuaretur.

aliquos noscamus (20) eos esse, quos in idololatria commorantes nuper, vel maxime vi aliqua obiisse meminimus. (21) Hic nunc mihi responde, qui hominis post mortem nihil superesse contendis, (22) quemadmodum per alium locutus sit mortuus ille, quem noveris? At dicis: Hæc dæmones fingunt. Eo probatio melior, quod etiam fallaces testimonium perhibent veritati. **130**(23) Cur autem fugiant nomina, quorum est confessio in cæteris vera, aut qua ratione isto argumento nitantur, quod hominibus, quos perditos cupiunt, magis proficiat ad Dei timorem, et ipsis nihil prosit ad utilitatem? Sane recte hoc facere existimarentur, si sub prætextu alieni nominis invasa obtinere potuissent. At cum divina adjura-

(20) In edit. Ver., *noscamus esse nominatas, quos*, etc., repugnantibus mss. et editione Ven. Cæterum sua dæmones non nunquam prodidisse nomina tradit etiam Lactantius l. v Institut. cap. 21: *Interrogati qui sunt, quando venerint, quomodo in hominem irrepserint, confitentur*. Alii porro Patres rem explicatius produunt, dum narrant, eos dæmones affirmasse, se esse vel Jovem, vel Mercurium, vel Saturnum, vel alium aliquem ex iis, qui tamquam Dij a Gentibus colebantur, de quo poteris legere disserentes Minucium Felicem in Octavio cap. 27, et Sulpicium Severum Dialog. 3. At qui se impiorum esse ac interfectorum animas faterentur, nemo, quod hactenus reperire potuimus, præter Zenonem subindicat. Solum de improborum ac eorum hominum animabus, qui violenta morte perierunt invenimus sensisse quosdam, eas circa sua corpora et sepulcra hæreret et pervagari aliquamdiu, ut videre est apud Porphyrium, lib. ii de *Abstinentia*, pag. 80, cui sententiæ favet etiam Macrobius, lib. i in somnium Scipionis, cap. 13. Sed misa hac Ethnicorum fabella, singularis narratio de energumenis, quos Zeno memorat, ne quem offendat, ut offendisse quidem visa est editores Veronenses, qui eam alicubi corrigendam censuerunt, vindicata nobis est pluribus disert. ii, cap. 8.

(21) Ante particulam *hic* Veronenses editores integram inseruerant sententiam, eamque aliquot verbis detractis, vel immutatis: quæ in mss. et edit. Ven. paulo inferius legitur, uti a nobis suo loco proponetur. Sententia autem inserta effertur ab iisdem sic: *At cum Divina adjuratione in eculeo spirituali torquentur, nolentes et inviti discedere compelluntur. Hic nunc*, etc.

(22) Pro verbis, quæ tum ex codicibus, tum ex editione Ven. exscripsimus, hæc in editione Veronensi et sequentibus supposita fuerunt: *contendis, quo argumento dæmones nitantur, si non vivant animæ mortuorum? At dicis, etc., Hoc dæmones pro hæc dæmones in manuscriptis*. Pomp., duobus Zen. et edit. Ven. Huic porro objectioni respondetur in editis et mss. sic: *O probatio melior!* quæ exclamatio plane inepta videtur. Emendatio Barthii satis tuta et inserenda textui visa est.

(23) Quidquid in textu posuimus post vocem *veritati* usque ad *Accipe et alia* a Veronensibus editoribus detruncatum fuit, sola postrema sententia in locum non suum aliquibus immutatis translata, ut annotatione 21 monuimus. Manuscriptorum, et editionis Venetæ scripturam edidimus. Mss. Rem., Urb., Vat. cum editione Venet. capiunt scribunt pro *cupiunt*, sed male, cum de dæmonibus sermo sit, qui hominum animas lucrari expelunt. Cæterum hoc argumentum, quo auctor utitur, ut dæmonum confessioni contra se ipsos latæ credendum esse suadeat, alii quoque Patres exhibuere. Tertullianus in Apolog. c. 23: *Credite illis, cum verum de se loquuntur, qui mentientibus creditis. Nemo ad suum dedecus men-*

tionem in eculeo spirituali et qui sint nolentes edicant, et inviti discedant; procul dubio hoc sunt, quod sese esse unicuique confitentur.

IV. Accipe et alia exempla et quidem certiora. Primo in (24) libro verborum Samuel egregius ille (25) sacerdos mortis jam lege dispunctus, Sauli regi se desideranti sine ambiguitate non tantum suam (26) præsentiam exhibet, sed etiam ad consulta respondet (I Reg. xxviii), liberiusque **131** canit mortuus, quam canere consueverat vivus; unde libet exclamare: (27) Profectus potius est iste, quam mortuus. In Evangelio quoque Petrus filique Zebedæi cum Domino adstare fulgentes Moysen Eliamque (Matth. xvii), quos (28) propter tunc impedimentum carnis

titur, quin potius ad honorem. Magis fides proxima est adversus semetipsos confitentes, quam pro se ipsi negantes. Minucius item in Octavio c. 27: *Ipsæ Saturnus, et Serapis, et Jupiter, et quidquid dæmonum colitis, victi dolore quid sint eloquuntur, nec utique in turpitudinem sui, non nullis præsertim vestrum adstantibus mentiantur. Ipsis testibus esse eos dæmones de se verum confitentibus credite*.

(24) Nullibi hoc titulo primum Regum librum inscriptum legimus, sed primum Samuel.

(25) Etsi non nulli Patres sacerdotium a Samuele abjudicant cum Hieronymo lib. i in Jovinianum; *Sacerdos* nihilominus vocatur a Lucifero Calaritano in libro de non parcendo in Deum peccantibus, p. 227 tom. iv Biblioth. PP. et in Constitutionibus Apostolicis lib. viii, cap. 1, *ἀρχιεπὸς summus Sacerdos*, et cap. 5, *ἐπίσκοπος Sacerdos*, et similiter alii, ad quos S. Zeno accessit. Quod hic dicitur *mortis lege dispunctus*, Africanorum locutio videtur, pro qua Tertullianus de Testimonio Animæ c. 4, *vite dispunctionem dicit*.

(26) Magna inter Patres de Samuele vertitur quæstio, utrum ipsius anima Sauli vere apparuerit. Negantem sententiam sequuntur Tertullianus de Anima cap. 57, Auctor quæstionum inter Justini opera, quæstion. 52, S. Pionius in exhortatione suis actis inserta n. 14, Eustathius Antiochenus in Dissert. contra Origenem ab Allatio edita, S. Hieronymus in c. 13 Ezech., Auctor quæstionum Veteris et Novi Testamenti apud Augustinum quæst. 27 et apud eundem auctor operis de mirabilibus sacra Scripturæ, lib. ii, cap. 11. Affirmantem vero sententiam cum Zenone nostro perique tum veterum, tum recentiorum tuentur, Josephus lib. vi Antiquitatum cap. 15, S. Methodius Episc. et martyr apud Photium cod. 254, S. Justinus in dialogo cum Triphone, p. 72, Origenes in cap. xxviii lib. i Regum, S. Basiliius epist. viii ad Eustachium, S. Ambrosius in cap. i Lucæ, et alii. S. Augustinus in utraque partem hanc quæstionem fusius agit quæst. 5 ad Simplic. et quæst. 6 ad Dulcimum: at in libro de cura pro mortuis gerenda in Zenonis sententiam propendet, cui etiam lavere videtur Ecclesiasticus cap. xlvi, v. 23.

(27) Solemnis hæc Patrum formula, ut mortis, que justis advenit, horrorem elevent. Tertullianus in libro de Patientia, cap. 9: *Profectio est, quam punit mortem*. Hieronymus epist. lxxxiv ad Julianum: *Quod sanctissimam conjugem tuam non quasi mortuam, sed quasi proficiscentem deduxeris*; et epist. iii de morte Nepotiani: *Intelligeres illum non emori, sed emigrare*. Huc etiam pertinet illud, cum mors *transitus* appellari solet; unde in ps. cxi, v. 10, *Singulariter sum ego, donec transeam*; et Hieronymus lib. i in Jovin. cap. 14: *Ex quo ostenditur virginitatem non mori, sed manere cum Christo, et dormitionem ejus transitum esse, non mortem*.

(28) Codd. Rem. et Vat., præter tunc impedimento: Mss. Pomp. et Urb., impedimento item habenti.

videſe non poſſent, libertate ſpiritus vident, exinde intelligentes in (29) theſauro naturæ deſiſſimum in-columē requieſcere, quod in hoc mundo ad tempus perſpicitur interire. Similiter in inferno dives ille tenaciſſimus, quem chaos immenſum a pauperis felicitate diſcernit (*Idem c. xvi*), ardoribus ſuis implorando refrigerium, Lazarum verum divitem ſero cognoscit, cupitque mortuus vel uno digito illis contingi manibus, quibus ſtipem denegaverat vivus. Odit jam ſine cauſa ante quod amaverat: probat felicius eſſe, quod oderat. (30) Gemit inſtanti pœnæ aliquid de facultatibus notis mederi non poſſe, pro uno puncto requiei incunctanter tota, ſi liceat, paratus offerre. Superſtitibus fratribus ſaltem cupit eſſe conſultum. Abraham patrem deprecatur obnixē, ut aliquis nuntius pergat, qui eos tanti negotii certos efficiat, **132** cui ille reſpondit: *Habent Moysen et prophetas, quibus ſi non credunt, neque illi, qui hinc miſſus fuerit, credituri ſunt* (*Luc. xvi, 29, 31*), evidenter oſtendens, non in oculis eſſe carnalibus verum, ſed in fide credentium conſtitutum.

V. Nam et hominus iſta exemp'a confirmans uni ex latronibus in ſe credenti, qui (31) cum eo de patibulo dextra lævaque pendebant, ait: *Amen amen dico tibi, hodie mecum eris in paradiso* (*Luc. xxxiii, 43*). Itaque ſi homo mortuus in æternum perit, ergo meritus eſt Dominus, qui ei deinceps nihil futuro paradiso repromiſit. Sed et homo ipſe, quem Dominus adſumpſerat, perit, ſi Jeſus non reſurrexerit. At ſi reſurrexit, humano generi formam dedit, quoniam ad hoc Deus pro homine mortis jura guſtavit, C

(29) *Theſaurus naturæ* adhibetur hic pro ſepulcro, in quo delinctorum corpora in reſurrectionem cuſtodiantur; *theſaurus* enim proprie loculamentum ſignificat, ubi quidpiam ſervandi cauſa conditur. Vide Baſilium Fabrum in *Theſauro Erudit.*, tom II, pag. 983. Aldemum et notationem Barthii ex lib. II, cap. 15: *Pulcherrime per theſaurum naturæ univerſum τὸ πᾶν intelligit, quod recondantur in illud vege conditorum omnia, quæ intereunt, et mutatis tamen formis redeunt in vitam; cum nimirum ſui hujus interitus alterius vita, hujus vita alterius interitus, et ita orbis quidam rerum ſibi ſuccedentium, quod infra dicit: Omnia ſuis mortibus vivere; et eleganter lateque docet Victorinus lib. IV contra Arianos. . . Hunc theſaurum sæpius adludunt sacræ litteræ, cum colligi in eum et ad Patres ſuos dicunt, qui in Domino moriuntur. . . nec minus docte infra Zeno noster ſecretum naturæ appellat.*

(30) Ms. Vol., cernit. Ex eodem cod. nec non ex Vat. et Urb. ſcripſimus *tota, ſi licet*, pro *tota exciſet*. Porro *tota* pro *omnia* uſurpatur, ſicut *totum* eodem ſenſu, de quo tract. IV, adnot. 25. Similiter Virgilius primo *Æneidos*, vers. 189. *Tota amenta ſequuntur*, et Juvenalis X, vers. 237. *Bona tota. Totis ripis dixit etiam Cæſar de Bell. civili lib. I, cap. 1. Toti Diis Apuleius Meteor. 6, etc.* Paulo poſt e mss. reponimus ſaltem, pro ſalutem, quod in editis perperam legebatur.

(31) Ut ex τὸ cum eodem, quod erat et in codicibus et in editis, corrigereſſimus *cum eo de*, ſententiæ contextus ſuaſit. Repetivimus *amen* ex mss. Rem. et Pomp.

(32) Editi et mss. aliquot libri *de hujusmodi*. Placuit lectio codicum Tol., Vat., Urb. Dein pro *migrantes*, quod cum aliquot mss. habent editi, codex

A ut homo per Deum jus immortalitatis reciperet, quod amisit. Propter quod Paulus beatiffimus ait: *Nolumus autem ignorare vos, fratres, de dormientibus, ne contristemini, sicut cæteri qui spem non habent: si enim credimus quia Jeſus mortuus eſt, et reſurrexit, ſic et Deus eos, qui dormierunt in Jeſum, adducet cum eo* (*I Theſſal. IV, 12, 13*). Nam et Deus per Ezechielem prophetam loquitur, dicens: *Ecce ego aperio monumenta veſtra, et educam vos de monumentis veſtris, et inducam vos in terram Israel: dabo ſpiritum meum in vos, et vivetis* (*Ezech. xxxvii, 12 et ſeqq.*).

VI. Cum hæc ita ſint, reſurrectionem futuram cur, Chriſtiane, non credis? Cur (32) de hujus mundi labe in meliora migrantem tam pertinaciter plangis? Proh nefas! Hinc mater ſciſſa veſte, laniatis crinibus, laniatis et genis, totum crebris ictibus livida pectus, gentili vanitate circa amiſſi cadaver bacchatur inſana, nec Machabæe matris memoriam recolit, quæ ſpe ſuccincta futurorum, Antiocho (33) ſæviente, libenter ſemel ſeptem filios, non dicam extulit, ſed ipſa potius feliciter ſuis hortamentis occidit, religioſe confidens Deo filios ſe genuiſſe, non mundo (*I Mach. vii*). Hinc uxor amiſſi mariti deſolationem ſe ferre non poſſe teſtatur: frigidumque latus male dilatato queritur lecto; (34) invidioſis vocibus Deo concinnat invidiam; **133** (35) ſolemnia ipſa divina, quibus a ſacerdotibus Dei quieſcentes commendari conſueverunt, profanis aliquotiens ululatibus rumpit; tetraque illuvie ſuum totum deformans cultum, cadaver amplectitur (36) conclamatum; frigentia teje-

Rem., *migrantis*, Tol., *migraturus*, et Urb., *migratus*. At ſermo eſt de vivis, qui morientes, vel mortuos plangunt, ut ex ſubjectis matrum et uxorum exemplis liquet.

(33) Editi cum aliquot mss. *sævienti*. Correximus ex mss. Rem., Pomp. et edit. Venur.

(34) *Invidioſis vocibus Zeno* videtur pro *querulis*, et *concinnere invidiam* pro *lamentari*, eo quod queſtibus et obſtrectationibus in edium et invidiam iſ. de quo conquerimur, adducatur. Similiter mater filii obitum lugens *Diis facit invidiam*, inquit Quintilianus Declam. VIII, 14. Silius Italicus lib. VI:

Ibat et invidiam cælo diſiſque ferebat.

Seneca in Hercule Oëteo: *Expedi in planctus tamen deſeſſa quamquam brachia, ut invidiam Diis lugendo ſucius*. Et S. Zeno tract. xv lib. II, n. 1: *Quo nuntio accepto Dei ſervus ſcidiſtimenta ſua, non ut Deo invidiam faceret, ſed, etc.*

(35) Inſigne hoc eſt de more antiquo offerendi pro mortuis ſacrificii teſtimonium, cui ſimilia occurrunt apud Cyprianum epistol. lxxvi, Tertullianum de Monog. cap. 10, de Corona in litis cap. 5, in Exhortatione ad caſtit. cap. 11, et apud alios. Veroniensis editio cum duobus mss. Zen. paulo poſt *terraque illuvie* pro *tetraque illuvie*, per errorem, ut videtur, typographi, aut amanuensis.

(36) Formula hæc erat apud Romanos in re funerea celebriſ. Cum ſcilicet quiſpiam eſſeſſet animam, pluries conclamabatur ejus cadaver, ut notat Servius ad illa Virgillii VI *Æneidos*, vers. 218: *Pars calidos latices, etc. Servabantur*, inquit, *cadavera octo diebus, et calida abluebantur, et poſt ultimam conclamationem abluebantur*. Lucanus II, 22: *Corpora nondum conclamata jacent*. Apuleius lib. I Metam. 3 Jam

facit crebris osculis labra; totum corpus imbribus relavat lacrymarum, crinium suorum damno cooperiens; miserandis affatibus in uberiores fletus incendit etiam eos, quos causa non tangit, tanto ambitiosior in dolore, (37) quanto ditior, sane post momentum misera (atque utinam (38) semel) nimio dolore nuptura. Hic, hic quemadmodum se quis possit excusare non video; non deest enim, qui dicere possit: Si est resurrectio, quare plangis? si amore mariti facis, cur postmodum nubis? execrabilis res est, fratres, nec conjugio servare charitatem, nec Deo fidem. Hæc etiam viros reprehensio manet.

VII. Christianus ergo in toto dubitare non debet, in statum pristinum mortuos excitari: talesque legitima die ante conspectum Dei ex illo naturæ (39) secreto produci, quales fuerint pro sua quique qualitate suscepti, Apostolo dicente: *Omnes nos manifestari oportet ante 134 tribunal Christi; ut recipiat unusquisque corporis sui merita secundum ea quæ gessit, sive bona, sive mala* (II Cor. VI, 10). Etenim, fratres, facilius est (40) reformari quod fuerit, quam institui quod ante non fuit: quod si non fuit, et est, multo magis poterit esse quod fuit; quippe cum illius potentissimi artificis rerum omnium conditoris ipse sit usus, impossibilem (41) possibilitatem

defletus et conclamatus es, et lib. II: Ecce jam ultimum defletus atque conclamatus processerat mortuus. Itaque conclamatum apud Zenonem ultimam conclamationem significat, uti similiter apud Terentium Eunuch. II, 3, 56:

Desine jam, conclamatum est.

(37) Ms. Rem. *quam*.

(38) Semel dicit, propterea quod mulieres aliquæ bis, ter et pluries etiam nubent. Zenonem autem, perinde ac veteres plerosque Patres, secundis nuptiis infensum, ac multo acerbius contra nuptias pluries repetitas disserentem notavimus tract. V, et fusius dissert. II, cap. 7, ubi ejus sententiam uberissime vindicasse nobis videtur. Post pauca pro *nimio dolore* Barthius legendum putat *mimico dolore*: mimicum enim omnes auctores id dicunt, quod simulatum est, et inani quæpiam pompa veritatem mentitur. Sed *mimico* auctor dicere potuit ironice; cumque mss. libri nihil suffragil ferant, nihil pariter immutandum judicavimus.

(39) *Secretum naturæ* vocat sepulcrum, sicuti *thesaurum naturæ* superius appellavit. Vide adnot. 29.

(40) Sic ex ms. Pomp. quod mirifice concinit cum institui: alibi autem legebatur *reformare*.

(41) Non quod ea, quæ vere impossibilia sunt, Deus possibilia efficiat, sed quod ipsi sunt possibilia, quæ hominibus videntur et creduntur impossibilia, uti est mortuos ad vitam revocare: in quam sententiam post pauca Zeno subjicit: *Hæc est enim proprietatis Dei id operari, quod non potest credi*; id quod disertus explicavit Marius Victorinus l. I de Opificio Mundi:

Plus sit tibi credere semper
Posse Deum quidquid fieri non posse putatur.

Et Arnobius lib. II: *Quod impossibile nobis est factu, illi possibile atque admodum executioni paratum; et rationem adferens: Numquid, ait, nostris ex divisionibus colligemus, quid aut fieri possit, aut non possit? Ubi non illud insinuat posse vere a Deo fieri, quod revera impossibile sit, sed id unum reprehendit, credi impossibilia Deo, quæ nobis factu*

A adserere, ex coque, quod non est, facere, quod est, naturam creare (42) extra naturam, nihil prorsus habere difficile, solumque ei hoc deesse, quod nolit esse; hæc est enim proprietatis Dei id operari, quod non potest credi.

VIII. Igitur non homines tantum, sed pene omnia suis mortibus vivunt. Unde pauca de multis attingam, ut omnium probationem haud dubie in paucis expediam. (43) Stellæ præcipientes labuntur e cælo, et a tergo longo flammaram albescentium tractu funereæ facis solemnitate in occasus suos, quasi quibusdam deducuntur exsequiis: quas si per plagas, unde refixæ sunt, quæras, redivivi luminis lege suis sedibus resurrexisse agnoscas. Sol quotidie nascitur, eademque die, quæ nascitur, moritur; nec tamen instantis finis sorte terretur, 135 suos ut (44) repigret cursus, ut horas ac momenta producat, ut saltem paulo diutius diei sui demoretur in vita; sed fidelis semper, semper intrepidus, ad sepulcrum noctis cognatæ contendit, sciens in ipso se habere, quod vivit: denique admittitur ei ortus, si ei (45) auferatur occasus. Luna quoque, quæ vere (46) rationis humanæ omnia in se lineamenta depingit, nata (47) sanguineæ teneritudinis, dubio cornu primo quasi de cunis apparet, paulatimque crescendo jam

impossibilia sunt, et rationibus humanis velle nos metiri ac decidere, quæ Deo sint vel non sint impossibilia. Simili itaque sensu accipiendum, quod veteri inculcatum proverbio est, cuius meminit Synesius epist. 11: *Deo omnia possibilia sunt, etiam impossibilia*. Quod ipsum affirmanti Platoni concedit Augustinus serm. 242, n. 7. Ms. Urb. pro *impossibilia* *possibilitatem adserere* habet *impossibilia possibilitate se adserere*, id est suam potentiam ostendere: quæ lectio eodem recidens nequaquam displicet.

(42) *Extra naturam* creare, est extra omnes naturæ vires creare, cum ex nihilo aliquid educere nullæ naturæ vires possint. Potest etiam intelligi *extra naturam*, quod scilicet, quæ creantur, nullam præ-existentem naturam habeant, ex qua tamquam ex materia sint; nihil enim erant, quæ creantur ex nihilo.

(43) Easdem fere similitudines ad resurrectionem statuendam, vel explicandam urgent plures antiqui Patres, Tertullianus de Resurrect. cap. 12 et 13. et in Apologet. cap. 48, Minucius Felix in Octavio num. 5, Theophilus ad Autolicum lib. II, Ambrosius lib. V Hexamer. c. 22, 23, et lib. II de Fide resurrect. c. 53, etc.

(44) Apuleius Metamor. 8, *repigratur impetus*, id est remittit, et lib. I, *repigrato fetu*. Ms. Urb., *currus pro cursus*, et inferius ms. Tol., *cognitæ pro cognatæ*; idem cum ms. Urb. *sciens pro sciens*.

(45) Sic mss. Rem., Tol., Pomp., Vat., Urb. Editi vero cum ms. Zen., *auferitur*.

(46) Apponemus hic notam Barthii ex l. XLII, cap. 10: *Quid lunæ cum ratione humana? vere legendum nationis a nascendo, aut saltonis a successione humanarum stirpium. Sed ratio pro methodo, seu ordine naturæ accipi potuit.*

(47) Alia ejusdem Barthii observatio subjicienda. *Sanguinea teneritudo primum tempus a natiuitate designat. Sic sanguinolenti in Codice primum nati. Constantinus imperator lib. II de Patribus, qui filios suos destruxerint: Si quis propter iniam paupertatem egestatemque victus causam filium filiamve sanguinolentos destruxerit; et in inscriptione de infantibus expositis Leg. 8 Cod. Justiniani.*

puella, jam virgo, pro quotidianæ ætatis incremento progrediens, lascivi cursus ambagibus carpit pensa mundana. At ubi matura aureo igne flagrantis luciflui aurigæ, par laboribus fratris (48) augustis circulis argenteum compleverit globum, paulatim devertit in senium, donec ultima senectute consumpta, sua morte reviviscens, menstrualis ignis solei germinis accenso sumat rursus de fine principium.

IX. Similiter (49) Phœnix avis illa pretiosa resurrectionis evidenter nos edocet jura, quæ nobilitatem generis sui non a parentibus **136** (50) accipit, non liberis tradit: ipsa est sibi uterque sexus, ipsa omnis affectus, ipsa genus, ipsa finis, ipsa principium: non ex coitu nascitur, nec officio alieno nutritur: non invita, non imprudens moritur, sed cum maturum lethi tempus advenerit, a semetipsa (51) invitatis sacris ignibus libentissime concrematur. Sepulcrum nidus est illi, favillæ nutrices, cinis propagandi corporis semen, mors natalitius dies. Denique post momentum festo exultat in tumulto, non umbra, sed veritas, non imago, sed Phœnix, non alia, sed quamvis melior alia, tamen prior ipsa. Erubescet, Christiana conscientia; vel totæ tantis ex rebus, (52) quemadmodum rursus eadem, quæ es, sis melior futura, cognosce.

X. Præterea granum uniuscujusque frumenti conditum terræ interit, et tamen in eo id quod intus est, reviviscit, nec mortem medullitus capit, sed

(48) Mss. quidam libri et editi *angustis*. Magis adrisit lectio codicis Rem. Ms. Urb., *angusti circuli*.

(49) Zenoni succensebunt fortasse quidam critici, quod fabulam de Phœnice tam luculenter extulerit. Sed ii, velimus, meminerint Phœnicem a sacris scriptoribus ad varia mysteria explicanda frequenter adhibitam, et ad virgineum partum, et ad resurrectionem Domini ac nostram, et ad mores item non nunquam productam, sicuti ea usi etiam inveniuntur non nulli ad falsa dogmata statuenda, ut videre poteris apud Augustinum lib. iv de Anima et ejus origine cap. 20. De Phœnice autem tanquam resurrectionis symbolo, quod ipsis in Christianorum antiquorum sepulcris insculptum reperitur, incredibile est, quot Patres tum Græci, tum Latini testimonium ponant. Præter Jobi locum c. xxxix, vers. 18, ubi Phœnicis mentionem fieri ex quadam Hebraici textus punctatione nonnulli contendunt, et ex LXX interpretibus alii confirmant, nec non ex ambigua lectione eorundem interpretum psal. xcxi, v. 13, explorati sunt passus S. Clementis papa: in epist. ad Corinth. 25, Tertulliani, Origenis, Eusebii, Lactantii, Cyrilli Hierosolymitani, Gregorii Nazianzeni, Epiphani, Hieronymi, Ambrosii et aliorum, quos vel recensere piget. Quid quod plures quoque Ethnici auctores eam ut veram prodiderunt historiam, Herodotus, Dio, Ovidius, Tacitus, Plutarchus, Plinius, Solinus, Aristides, Claudianus, et alii? Cum itaque Christianis Patribus adversus Gentes esset agendum, quis iisdem criminari det, si ex Phœnicis, quæ certa apud Gentes habebatur historia, exemplum sumpsere, quo propositum confirmarent? Grotius, etsi heterodoxus, hac animadversione motus fuit, ut Patres a quorundam criticorum censura satis purgatos lateretur, hæc scribens in epistola ad Bignonium, quam refert et laudat Joachinus Joannes Maderus in præfatione ad epist. S. Clementis ad Corinthios: *De Phœnice rem fuisse eo tempore eruditè creditam, nec eo argumento uti Clementem, ut probet τῶν νεκρῶν ἀνάστασιν, sed ut ostendat ex credita re non esse eam τῶν ἀδυνάτων.*

(50) Mss. Pomp., Urb. et duplex Zen. accepit. Phœ-

nis sibi genitale in germen expirans, vetusti corporis superficie deleta, imo in melioris naturæ jura transmissa, felix caput comis virentibus redimitum, quasi ab inferis emensum in superna sustollit, perennitatis gloriam fructu populoso tenturum: hoc hætenus Paulo firmante: *Stulte tu, quod seminas, non vivificatur, nisi 137 mortuum fuerit* (I. Cor., xvi, 36). Et subjecit dicens: *Sic et resurrectio mortuorum: seminatur in interitum, resurgit in perpetuitatem: seminatur in (53) humilitatem, resurgit in gloriam: seminatur in infirmitatem, resurgit in virtutem: seminatur corpus animale, resurgit spiritale* (Ib. 42 et seq.). Satis, ut opinor, resurrectionis veritas omnibus claret.

XI. Sed necessario disserendum est, quæ sit in ea injustorum justorumque discretio, ne generalitas nominis in comparatione malorum attrahat gloriam Christianæ felicitatis. Duplex itaque forma surgendi est: prima Sanctorum, in qua illud beatitudinis regnum primæ tubæ regali (54) tessera convocati capient cum ingenti triumpho æterno rege sub Christo: secunda vero, quæ (55) impios cum peccatoribus universisque incredulis gentibus perenni destinat pœnæ, in psalmis Spiritu sancto dicente: *Ideo non resurgunt impii in judicio, neque peccatores in consilio justorum; quoniam scit Dominus viam justorum, et iter impiorum peribit* (Ps. 1, 5, 6).

XII. Consequens est, ut scire nos par sit, in quo

nix porro ipsa sibi uterque sexus dicitur, quod sibi sit et pater et mater; ipsa autem omnis affectus, quia unica esse fertur, quam in sua specie amare possit.

(51) *Invitati* sacri ignes sunt, quos a sole ad se trahere dicitur a poetis, cum nido suo jam jam moritura Phœnix incubuerit. Barthius tamen dubitat, an non melius *initiat* legendum sit: *nullum enim*, inquit lib. XLII, cap. 10, *quam ex se ipsa principium ei concedit Zeno noster*; at nullis in codicibus sic scribitur.

(52) Legebatur cum in mss. tum in editis *quemadmodum rursus eademque esses melior*, etc. Correctionem felicissimam suggestit Barthius loco laudato, cujus hæc verba sunt: *Ultima verba, quæ Christianos conveniunt, non carent etiam macula, sed acutius exculpenda: nam illa quemadmodum rursus eademque esses, speciem veritatis in lectione præferunt, sed pessime sunt turpata; nam nihil certius, quam scripsisse Zenonem . . . rursus eadem, quæ es, sis melior futura. Sic demum comparatio suis modis concinna erit inter Christianorum et Phœnicis restorationem. Idem enim corpus utrisque post ignem isti, post quælibet consummationem alteri, homini scilicet Christiano reparabitur; ita tamen idem, ut cum aliud minime sit, melius tamen sit illo, quod idem fuit. Hæc certissima est restitutio, et sic de Phœnice modo clarissime dixit: Non alia, sed quamvis melior alia, tamen prior ipsa.*

(53) In editis repetitione et errore, ut videtur, typographorum, vel librariorum, *infirmitatem*.

(54) *Tessera* dicebatur signum quodcumque militibus præcipue datum, ex quo tanquam symbolo inter sese cognoscerentur; unde illud Siliii Italici xv, vers. 478:

Tacitum dat tessera signum.

pro signo, quod in extremi judicii die tuba præcinente dabitur, hic accipitur.

(55) Impios a peccatoribus distinguens, respicit distinctionem psalmi, qui subjecitur, de qua agemus pluribus tract. xxi lib. ii et dissert. ii, cap. 40.

habitu regnaturus sit homo iste noster, qui tendit ad cœlum : ne forte cum carne depercat vana (56) spe, si captus fuerit caduca atque carnali, de qua Apostolus dicit : *Caro et sanguis regnum Dei possidere non possunt* (1 Cor. xv, 50). At e diverso videor mihi audire proclamantem : Si hæc est conditio carnis, quid est ergo quod credimus in Ecclesia (57) remissam peccatorum ac resurrectionem carnis? Facile, fratres, pugna ista concordat, statusque futuri qualitas aperitur, fides si illibata teneatur. Unde rem paucis expediam. Omnis caro, quamdiu flagitiosis illecebris huius mundi, ac tenebris feralibus agitur, profecto (58) pecuina est, ac misero, fragili detestabilique versatur in (59) jure. **138** At cum (60) mera fide credentis saluari fuerit necata baptismate, nova paterni sacro resurgit fontis ex gurgite, jam pura, jam libera, jam a conversatione mundi huius extranea, jam morte superior, jam cœlestia adspirans, jam, non dicam sæculi ludibria, sed ut sit honoratior, seipsam contemnens, jam veritatem, non imaginem quærens, jam spiritalia, non sua desiderans, de qua Paulus ait : *Non omnis caro eadem est caro : alia est hominis, (61) alia jumentis, alia caro volucrum, alia piscium. Et corpora sunt cœlestia, sunt et terrestria* (1 Cor. xv, 39, 40). Itaque immortalitatis semine, de quo etiam Poeta sapientissimus præsauguravit dicens :

Igneus est ollis vigor, et cœlestis origo
Seminibus :

(56) Illic adnotare videtur illos, qui in alia vita carnis voluptates sibi pollicebantur, et hac vana spe ducti peribant. Barthius lib. XLIII. cap. 10, suspicatur legendum *vana specie, vel vana spes, specie si captus* C est, etc.

(57) Ms. Rem habet *remissa peccatorum et resurrectio carnis. Remissa, remissæ, pro remissio, onis*, passim apud Tertullianum et Cyprianum. Vide huius epist. vi ad Magnum, et epist. ix ad Januarium, nec non Optatum lib. 1. At *remissionem* habent mss. Vat. et Zen. *Remissam* tamen iterum Zeno tract. 1, lib. II.

(58) *Pecuina caro*, quæ pecudibus inest. Similiter Apuleius lib. viii *Metamorph. pecuina ossa*.

(59) *Jus hoc loco pro statu, vel conditione, quemadmodum apud Ciceronem Agrar. III, 2 : Optimo enim jure sunt profecto prædia, quæ optima conditione sunt. Libera meliore jure sunt, quam serva. Et II in Ver. n. 27 : Hoc jure sunt socii, ut iis ne deplorare quidem de suis incommodis liceat.*

(60) Mss. Rom. et Urb., *macra fide credentes*; alii codices, *mera fide credentis*, et idem habent editi. Forte tamen legendum *vera pro mera, aut sacra pro macra*, vel aliquid simile. Plurium vero codicum lectionem retinimus in textu, hæcque lectio non aliud significat, quam baptismata utile esse per fidem, per eam, inquam, fidem quam non nisi per charitatem operari Auctor alibi docet, ut vidimus pluribus dissert. 2, cap. 6. *Necata* porro traditur in baptismate caro veteris hominis, ut *nova* in Christo resurgat; de quo in sequentibus plura.

(61) Mss. Tol., Vat., *alia est jumentis*.

(62) Putat Barthius lib. XLII, cap. 10 : *Adludi hoc loco ad eam non nullorum sententiam, qui tradiderunt homines, cum lapsi essent angelis, in ipsorum locum constitutos fuisse. At non id ferre videntur Zenonis verba : loquitur de priorum parentum lapsu, quos diabolus per invidiam traxit in culpam; et sicut angelos præcul dubio illos vocavit in eo statu innocentie, in quo immortalitatis et gratiæ donis præditi ad*

A scilicet Spiritus sancti conceptione insita fit ante fecunda, ut cum dissolutionis ejus ac legitimæ reparationis tempus advenerit, suo semini respondens jure possit mereri quod credimus. Nec res in ambiguo est; quemadmodum etenim ille princeps iniquitatis suo semine per invidiam protoplastos (62) ex angelis in homines derivavit; ita Dominus omnes in se credentes Sancti spiritus semine a mortuis rursus gloriosos in angelos excitabit (*Matth. XIII, 30*).

139 XIII. Ad hoc unum evidens adhuc (63) proferamus exemplum, quamvis non possit verisimile tantam vim habere, quam veritas. Oleaster sua infelix et amarus est in natura; sed cum fuerit peritissimi agricolæ artificis manu necessaria provisione truncatus, nobilitate alieni seminis gravidatur, nutriturque ab eo ipso, quod nutrit, donec hospitis germinis adoptiva pinguedine assumptus, imo pinguedo ipse factus, totusque (64) acceptum translatus in honorem novæ frondis promotione ramis resurgenscibus ornatus, jam non oleaster sit, sed oliva; cum et oleaster sit, et tamen oleastrum (65) se non esse quodam modo etiam ipse miretur. Igitur si homo potest facere ut sit arbor, quod non fuit, salvo quod fuit, quanto magis Deus hominem poterit (66) excitare, antequam peccasset in paradiso, in id quod fuit? Quam rationem seminum etiam beatissimus Paulus subtiliter prodidit dicens : *Qui seminat secundum carnem, de carne sua metet*

angelorum gloriam accedebant, de quibus dictum est per Psalmistam : *Minuisti eum paulo minus ab Angelis* (unde tractat. XXVII lib. II, in fine, *martyrem ex homine in angelum transfusum* similiter dixit), ita *homines* pro mortalibus et peccatoribus, in quem statum per culpam miserissime transierunt, appellavit. Itaque sensus est, *principem iniquitatis* diabolus invidia exstimulatum *suo semine*, quod tentando seminavit, *protoplastos*, id est primos parentes, *ex angelis* innocentibus et immortalibus in homines peccatores et mortales *derivasse*, seu convertisse : *derivo* enim translate est aliorum traducere, vel deflectere. Sic Cicero, III in Ver. num. 56, *derivare alio responsionem suam*, et IV in eundem, num. 20, *culpam derivare in aliquem* dixit. Ex his ea, quæ sequuntur, facile intelliges. *Protoplastos* vox, quæ *primo creatos* significat, apud Tertullianum quoque in Exhortatione Cast. cap. 2, et apud alios Patres pro primis parentibus vulgo accipitur. *Primo plastos* dixit Prudentius in Hymno omnis horæ v. 17. Ms. Tol. *sursus pro rursus* : in Urb. autem *sursus in angelos*.

(63) Prætulimus manuscriptorum lectionem : in editis *proponamus*.

(64) Editi cum plerisque mss., in *acceptum translatus in honore novæ frondis promotione*. Barthius corrigendum censuit *in acceptum translatus, inhonora novæ frondis promotione*. At ms. Rem. antiquissimus codex æquorem, ut visa est, lectionem suppeditavit, deleta tantummodo prima particula *in*, quæ item abest a mss. Vat. et Urb. mutatoque *honore in honorem*. *Promotionis* porro nomine utuntur Lampridius in Anton. Diad. cap. 2, Julius Firmicus de Cert. stel. posit. 5, 7 et 5, etc. Ex eodem codice Remensi *resurgenscibus* pro *resurgentibus* scripsimus.

(65) Ms. Vat., *se jam non esse*. Dein Urb., *quodammodo et ipse*.

(66) Rara syntaxis construenda sic : *excitare in id, quod fuit, antequam peccasset in paradiso, id est excitare in vitam immortalalem*.

(67) *interitum; qui autem seminat in spiritu, de spiritu A* metet vitam æternam (Gal. vi, 8). At vero Dominus evidenter hoc edocens sic ad discipulos ait : *Simile est regnum cælorum homini, qui seminavit bonum semen in agro suo : dormientibus autem hominibus venit inimicus ejus, et superseminavit zizania in triticum (Matth. xiii, 24, 25).*

XIV. At fortasse adhuc quispiam dicat : Si caro perit, unde cognoscitur ille qui resurgit? Caro, fratres, quasi quoddam est speculum intuentis plenitudine (68) gravidatum, quod non tam imaginem suam quam (69) ejus, cujus est in usibus gerit. Denique tot efficit vultus, quot ille intrinsecus tristes, seu hilares suos fecerit motus, hanc rationem docente nos Paulo : *Videmus, inquit, autem modo per speculum in ænigmatate, tunc autem facies ad faciem erit (I Cor. xiii, 12).* Unde dubium non est in corporibus nostris, **140** dum mortis lege seminatur, non substantiam, non imaginem, sed illud tantum, quod inutile est, discuti, quod teritur, demutari, sicut scriptum est : *Oportet enim corruptivum hoc induere incorruptionem, et mortale hoc induere immortalitatem (I Cor. xv, 53) :* aliter (70) enim immortalitatis stola illa non sumitur, nisi primo istud carnale spoliū, blandum animæ venenum, secundum Dei sententiam, unde sumptum est, refundatur, dicit enim Deus ad Adam : *Male-*

(67) Ms. Rem. *in interitu* : desideratur autem in hoc codice *in spiritu*. Edit. Ver. omisit *de spiritu*. Supplementum ex plerisque mss. et editione Venet. Post pauca, pro *hoc edocens*, ms. Tol., *hoc se docens*; Urb. autem, *hoc et docens*.

(68) Mss. Pomp., *gravatum*. Terram gravidatam seminibus dixit Tullius de Nat. Deor. lib. ii, num. 32.

(69) Id est spiritus, qui corpori unitus carne utitur. Imaginem autem spiritus idcirco carnem vocat, quod varii motus animi et affectus in corpore sæpe elucescunt, ut ex sequentibus liquet. Hoc idem egregie Tertullianus de Resurr. cap. 15 : *Voluptet aliquid anima, vultus operatur indicium, facies intentionum omnium speculum est*. Vide plura apud Plinium lib. ii, c. 57, et lege etiam, si placet, Nazarium et Pacatum in Panegyrico, ac Hieronymum in epist. ad Furiam. Mss. Tol., Vat., Urb., *quærit pro gerit*.

(70) Ms. Pomp., *et enim*.

(71) *Ex persona hominis* perinde dicitur, ac tam-

dicta terra erit in omnibus operibus tuis, in tristitia gemitu edes ex ea omnibus diebus vitæ tuæ : spinas et tribulos eijciet tibi, et edes pabulum agri : in sudore vultus tui edes panem tuum, donec revertaris in terram (Gen. iii, 17 et seq.). Sed et Dominus (71) ex persona hominis, quem assumpserat, ait : *Tristis est anima mea usque ad mortem (Matth. xxvi, 38)*. Quod dictum non tam timentis, quam exsultantis ac docentis est.

Utique : non enim quidquam timere poterat, qui mortuos excitabat, qui potestatem habuit ponendi eam, et iterum resumendi eam (Jo. x, 18) ; sed ut doceret, quoniam cum vivit, in hoc mundo, semper in tribulatione, semper justus in pœna est. Cum autem mors, quæ putatur metuenda, gustatur ; tunc ei in æternum manentis gloriæ beatis in sedibus, nullas deinceps ærumnas mundi sensura, repromissa felicitas exhibetur, David sancto dicente : *Convertere, anima mea, in requiem tuam, quia Dominus benefecit mihi, quia liberavit animam meam a morte, oculos meos a lacrymis, pedes meos a lapsu : placebo Domino in regione vivorum (Ps. cxiv, 7 et seq.)*. Hæc nos felicitas manet, hoc munus exspectat. Sic ergo vivamus, ut bonis operibus decorati, nos quoque (72) Deo Patri placere mereamur, Domino juvante nos Christo, qui est benedictus in sæcula sæculorum.

quam homo, quod scilicet Christus se in illis verbis non uti Deum gerere ac præferre vellet, sed ut hominem ; quo sensu *personam* veteres sæpe appellarunt, ut cum dixerent *personam patris, fratris, principis, amici*, etc., pro *tanquam pater, frater, princeps, amicus*, etc. De hac Zenonis locutione non nulla attingimus dissert. 2, cap. 3. Eadem prorsus formula usus legitur S. Hilarius in p-al. lrv, pag. 118 et in p-al. cxxxviii, pag. 565. S. Ambrosius lib. ii de Fide cap. 8, n. 61; lib. iv, c. 6, n. 69; et l. v, c. 10, n. 124. Similiter Phœbadius in libro contra Arianos, p. 303 t. iv biblioth. PP., Salomonis dictum quoddam tribuit *ex persona sapientiæ*, quod sapientia in eo loqueretur, ac si ipse esset sapientia. Itaque hic *persona hominis* non in eo sensu accipitur, quo humana Christo persona cum Nestorio tribuatur, sed in eo, quo ipsi uti vero homini humanæ actiones passionisque congruebant.

(72) Deo adjecimus ex mss. Rem., Urb., Zen., in quo postremo vox *Domino* desideratur.

141 TRACTATUUM SANCTI ZENONIS EPISCOPI VERONENSIS LIBER SECUNDUS.

TRACTATUS PRIMUS.

De (1) Genesi. — Contra Arianos.

I. Carnalis mentis homines, fratres dilectissimi,

TRACT. I.—(1) In mss. *Incipit de Genesi*. Hæc inscriptio ineditis retenta, a nobis immutanda non fuit. Zeno au-

D scandalum patiuatur, non studio noscendæ, sed frustrandæ veritatis, quotiens Deus Dei filius, qui Patris maxima est gloria, æqualis Patri a Catholicis

tem totus hic est in defendenda æterni Verbi divinitate contra Arianos, sicut et in duobus mox subiiciendis

prædicatur. (2) Denique inde est, quod (3) legis fundamenta temnentes, versuta disputatione, prætermissio Deo de Deo exeunte, ad communia humanitatis nomina, quæ possunt argumentis attingi, (4) Patris et Filii festinant: nec intelligunt, quia in exordio (5) carminis sacri Deus Deo sua sibi et divinitate et nomine comparatus, omnes humani sensus opinionationes excludit: quippe cum 142 dicat: *Faciamus hominem ad imaginem, et similitudinem nostram*, non inquit, *fac ad tuam*, sed sit, *faciamus ad nostram* (Gen. 1, 26): (6) ne quam Filii hominem induturum pati videretur injuriam. Videtisne, fratres dilectis-

tractatibus, qui eundem titulum in mss. præferunt.

(2) Denique non semper enumerationis particula est, quæ in postremo enumerationis membro statuatur, ut tandem significet; sed interdum post unicum membrum, uti heic a Zenone, ponitur, vel etiam cum nihil præcesserit, uti ab eodem adhibetur tract. 6 hujus libri, ubi enumerationis initium inchoat. Tum vero idem fere sonat, ac paucis dicam, de quo vide Schultingerum in notis ad declamat. Quintilianum, p. 15. Exempla suppetunt apud Nepotem XII, 4; Florum 1, 16; Justinum, Papinianum et alios, quos Freinshemius in Florum laudat.

(3) Legem pro Sacra Scriptura a Zenone adhibitam vidimus tract. XII lib. 1, adn. 1.

(4) Ad communia scilicet nomina Patris et Filii, uti apud homines usurpantur, Ariani festinabant, ut Filium Patre inferiore, velut inter homines usuvenit, ostenderent. Argumentis autem attingi ait, quod Ariani philosophia plurimum uterentur, seu potius abuterentur, ut plurimum Patrum testimonio statutum nobis est dissert. III, c. 2.

(5) Carmen sacrum Genesios liber appellatur, licet historicus sit. Similiter Isaie carmen tract. 23 et tract. 26, divinum carmen ejusdem Isaie liber vocatur. De hac voce carmen Sparaverius plura. Inferius dicat scriptissimus ex mss. Tolent., Urbini., Pomp. et Zen. pro eo quod editi cum aliis mss. dicit.

(6) Numquid hoc loco S. Zeno Tertulliani interpretationem pungeret voluit, qua hominem ad Christi imaginem factum tradidit? Sic enim is, lib. v contra Marcion. c. 8: *Ille Pater Christum sermonem suum intuens futurum. Faciamus, inquit, hominem, etc.* Et lib. de Resurrectione carnis c. v: *Et fecit hominem Deus, id utique quod finxit, ad imaginem Dei fecit illum, scilicet Christi: qua interpretatione et si Tertullianus, qui de Filii divinitate recte sensit, nihil injuriæ eidem Filio fecerit; inde tamen periculum non leve impendebat, ne id Ariani ad elevandam, vel negandam Filii divinitatem transferrent, ac si æqualis Patri esse non possit, cui Pater dixisse non tradebatur: *Faciamus ad nostram*, qui æquales sumus, imaginem, sed *Fac ad tuam*, quam nimirum homo factus præferes.*

(7) Exserte reperitur apud Tertullianum, lib. 1 ad uxorem cap. 1: *Apostolus non suadet, sed exserte jubet*, id est aperte et distincte. Apuleius Metamor. 1, exserte clamitans.

(8) Quamplurimum lectionem codicum et editorum prætulimus, quæ etiam occurrit tract. VI lib. II. Mss. non nulli habent æqualitas. Inferius dealitatis pro deitatis ms. Rem. scribit; quod nomen hoc Zenoniano sæculo usurpatum reperimus tum ab Hilario in libro de synodis, tum a Lucifero Calaritano lib. 1 pro Athanasio, pag. 198.

(9) Duorum vox abest a ms. Pomp. ac si duo illa, ad quæ unus homo factus traditur, sint imago et similitudo, cum haud dubie sint Pater et Filius, de quibus in Genesi dictum est ad nostram, et quorum imaginem ac similitudinem unus homo ita exhibet, ut

A simi, quia nullus (7) exserte hic alteri jubet, in opere nullus otiosus est? O sancta (8) æqualitas, ac sibi soli dignissima individuæ deitatis! Unus homo ad (9) duorum imaginem et similitudinem fingitur: nec tamen in eo, quid cujus sit, inveaitur. Si igitur in opere extraneo paritas sacra distingui non potest; Deus in alio se inferior esse quemadmodum potest, quidquid enim uni ex duobus indiscrete in omnibus sibi met (10) similitudinem detraxeris, cui detraxeris, (11), nescis.

143 II. At ille, cui jubetur, est, (12) inquis, inferior. Quid? quod inde non esse approbatur inferior: quia

quid sit Patris, quid Filii, in eo distinguere nequam liceat: ex quo argumentum non imbecille adversus Arianos sumitur.

(10) Similo legitur apud Martialem lib. II epigr. 55, et apud Marcellum Emyricum c. 8. Sed apud Martialem alii legunt simulo; et Burmannus in Quintil. lib. VII. c. 10, et in Ovid. Metamorph. lib. III, v. 158, simulare et assimilare Latine non recte dici contendit. At jam hæc vox Zenonianorum codicum auctoritate satis vindicata videtur, qui similitudinem auctore deductum aperte scribunt. Similantes autem sibi met in omnibus cum Zeno affirmat Patrem et Filium, quam procul absit a Semiarianorum sententia, qui similem substantiam Dei Filium vocabant, ex toto contextu liquet. Dixit autem similitudinem, ut comparationi insisteret, quam ex nomine ad Patris et Filii similitudinem condito instituerat: addens vero in omnibus ostendit aperte, similitudinem se admittere perfectissimam omnium, cujusmodi est inter eos, qui unius ejusdemque substantiæ sunt, uti sane Patrem et Filium esse pluribus in locis dissert. I, indicatis c. 2, § 2, disertissime affirmat.

(11) In editis nescio Codicum lectionem secuti sumus.

(12) Mss. Vat. et Zen., inquit. Objectio hæc est Arianorum celebris, cui duplex a Zenone responso subjicitur, quam quidem utramque apud ceteros Patres invenire licet. Alii enim confessi sunt præceptum Patris ad Filium, quo tamen nihil æqualitatis inter ipsos præjudicii creetur; ut cognosci potest ex Irenæo lib. III, cap. 8; Tertulliano adversus Praxeam cap. 12; Origene I. II in Jo. p. 61 edit. Ruicij; Basilio I. de Spir. Sanct. c. 16; Cyrillo I. 29 Thesauri, p. 225; Athanasio I. de Decretis Nicæna: Synodi ad ca. ps. XXXIII verba: *Ipse mandavit, et creati sunt; Mærio Victorino I. I de Rerum creatione, ac tandem Hilario I. IV de Trinit. num. 16, quibus omnibus in locis et Patris præcipientis et Filii exsequentiæ aperta sit mentio. Quomodo vero id sine Filii offensione sit, paucis recte explicat Zeno, cum non minus sit magna facere, scilicet creare mundum, quod profecto solius Dei omnipotentis est, quam dicere, id est præcipere, ut mundus crearetur. Neque hic notare prætermittimus Hilarium I. III de Trinit. n. 12, videri quidem concedere inferiorem Patri Filium hoc nomine, quod Patri præcipienti obedivit. Et quis, inquit, non Patrem potius confitebitur, ut ingenitum a genito, ut Patrem a Filio, ut eum qui miserit, ab eo qui missus sit, ut volentem ab eo qui obediat. At quam in sententiam appellet potius hoc loco Patrem, ut ne quid Filii divinitati et æqualitati detrahatur, ipse luculenter explicat in ps. CXXXVIII, n. 17, inquit: *Est enim Pater major Filio, sed ut Pater Filio, generatione, non genere: quibus pariter concinens Athanasius oral. II in Arian. Patrem majorem Filio sateri non dubitat, non magnitudine aliqua, vel tempore, sed propter generationem ex ipso Patre. Ne quis tamen hac prima ex responsione cum æqualitatis præjudicio Filium Patris ministrum inferioremque conciperet, aliam responsionem Zeno subjicit, quam se priori illi præferre**

unde processit, paterni cordis est (13) exsecutor; A non enim minus est facere magna, quam dicere. Quamvis et quod dictum est a Patre, vel dici potest, quia Verbum est Filius, sine Filio non est: et quod factum est a Filio, vel fieri potest, sine dignatione paterna non est; quia Filius sine Patre non est, ipso dicente: *Si non facio facta Patris, nolite mihi 144 credere: sed simihi credere non vultis, factis credite: et cognoscite, quoniam in me est Pater, et ego in illo* (Joan. x, 37 et 38). Constat ergo æqualem esse, (14) quod invicem se capit cum Spiritu sancto.

TRACTATUS II.

De Genesi.

Nisi quis hostem, a quo impugnatur, expugnet,

non obscure significat, quod scilicet ipse Filius, quatenus Verbum est Patris, sit ipsum Patris mandatum, quo præceptum est, ut omnia fierent, et sit etiam vis illa, qua omnia a Patre per Filium condita sunt. Hinc illa tract. iv l. ii: *Quidquid enim Pater præcepit, ut feret, Filius, utpote Dei virtus Deique sapientia, omnia illa opere mirifico ejus cum dicto complevit*. Similiter alii Patres præcipiendi et obediendi formulas vel non probarunt omnino, vel eatenus probarunt, quatenus ipsum præceptum et mandatum Patris idem Filius esse cognoscatur, creandi autem et faciendi exsecutio vim indicet Patris in Filio. Lege Athanasium orat in Arian., Cyrillum l. i in Jo. cap. 5, Hilarium l. iv, n. 27, et seqq. ac Augustinum, qui l. ii de Genes. ad lit. c. 6, *jussionis* vocem reprehendit; et nihilominus tract. xxi in Jo. nec non in libro contra serm. Arian. cap. 3, ipsam Patris *jussionem* ipsum esse Patris Filium ostendit. Quanta cum brevitate et energia hæc omnia Zeno complectitur! Vide quæ hanc eandem in rem notabuntur tract. iv seqq. adnot. 6, ubi Patris præceptum executionemque Filii iterum memorat, æqualitatem autem amborum insigni testimonio et argumento confirmat.

(13) Quia auctoritate editores Veronenses scripserint *exactor*, ignoramus. *Exsecutor* autem quod in mss. et edit. Ven. legitur, innotuit Filium eum fuisse, per quem omnia, quæ Pater voluit, creata sunt, de quo plenus ageitur tract. iv, ibique notabimus plura. Animadvertatur porro syntaxis, quæ sic construenda est: *Quia est exsecutor paterni cordis, unde processit*. Quod vero Filius ex Patris corde processisse traditur, spectat illud ps. XLIV, v. 1: *Eructavit cor meum verbum bonum*: hæc enim a Patre dicta de Filio antiqui aliquot Patres interpretati sunt: unde Tertullianus adversus Praxeam c. 8: *De quo Patre procedendo Filius factus est, primogenitus ut ante omnia genitus, et unigenitus ut solus ex Deo genitus proprie de vulva cordis ipsius, secundum quod et Pater ejus testatur: Eructavit cor meum, etc.* Frequens hujus testimonii in eandem sententiam allegatio apud illos D quique Patres, qui Arianos impugnarunt, ut vel Augustinus notavit Enarrat. in ps. XLIV, num. 4. Forte luc etiam pertinent illa ps. cix, v. 3: *Ex utero ante Luciferum genui te*: quorum explicationem cedit Augustinus l. i contra Maximin. c. 7, et l. ii, c. 18. Hæc Filii ex corde Patris generatio cujusmodi sit, fusius docemus dissert. ii, cap. 4, § 3 et seqq.

(14) Ita legunt mss. et edit. Ven. Cum vero in editione Vet. scriptum esset q, in Patavina scriptum est qui.

TRACT. II. — (1) Inter hæreticos non nulli materiam Deo coeternam et increatam posuerunt. Ita Hermogenes, quem non Tertullianus solum refellit in libris adversus eundem, qui supersunt, sed et Theophilus Antiochenus apud Eusebium l. iv, cap. 24, et Maximus apud eundem l. v, cap. 27, Manichæi pariter teste Hiero-

numquam bonis suis poterit utili securus: sunt enim (1) multi, qui adserere conantur chaos in principio fuisse, id est informem, indigestamque latentis naturæ congeriem, acervo quodam magnitudinis suæ per se 145 in se (2) manentem: postea vero Deum hanc diremisse, ex eaque constituisse mundum pariter et ornasse. Igitur si, ut volunt, Deus materiam, qua usus est, non fecit, sed æterna sit, ut ipse est; duo sunt (3) ergo principia, et quidem repugnantia: ac per hoc necessario requirendum nobis erit, (4) quid sit fortius de duobus, illud quod sensibile est, an quod caret sensu. Verum quis dubitet, illud fortius esse, quod sentit, quod sapit, quod cogitat, quod (5) movet, quod movetur, quod mira providentia chaos ipsum, ut chaos non esset, effecit, quod ejus membra

nymo in cap. 1, epist. ad Ephesios v. 4 eundem cum Hermogene errorem adoptarunt. Seleucianos et Hermianos eadem hæresi implicitos testantur Philastrius hæres. lv et ex ipso Augustinus hæres. 59. Alios ejusdem erroris auctores memorat Procopius in Commentario in Genesim, qui in ejus patrocinium Moysis verba in principio Genesios posita deflexerunt. Utrum hos perstringere valuerit S. antistes Zeno, non audemus affirmare. Imo potius arbitramur eum appellare hoc loco poetam et philosophos Gentium, qui eundem errorem jamdiu ante docuerant: hujus enim tractatus initio S. Zeno imitatus apparet Lactantium l. ii Iustit. cap. viii, ex quo non nulla iisdem fere verbis expressit, ut mox videbimus. Is autem Ethnicos tum poetam tum philosophos explore appellat. De poetis primo sic: *Neque audiendi sunt poete, qui aiunt chaos in principio fuisse, id est confusio- nem rerum et elementorum; postea vero Deum diremisse omnem illam congeriem, singulisque rebus ex confuso acervo separatis in ordinemque descriptis, instruxisse mundum pariter et ornasse; ex quibus Zenonem primam periodum scribentem non nihil profecisse palam est*. Ovidius l. i Metam. et Græci quidam poete hæc eadem perspicue docuere. Recitat porro Lactantius ex philosophis insigne M. Tullii testimonium, in quo ea expressa sententia traditur, et est fragmentum libri de Natura Deorum, qui vel mutilus ad nos pervenit, vel plane intercidit: ubi tum ille non suam, sed alterius philosophi opinionem descripsisse videtur, cum alibi rectam de mundi creatione sententiam tulerit. Vide Theodoretum de Hæresibus libro v, capite 6, et Sanctum Basilium homilia i in Hexamer.

(2) Ms. Tol., manente. Idem codex Dominum pro Deum, et diremisse pro diremisse.

(3) Ergo abest a mss. Pomp., Zen. et Sp. Repugnantia porro cur appellentur hæc duo principia, dicemus adnot. seqq.

(4) Hic quoque ex Lactantio non nulla sumpta videntur: sic enim is l. ii Iustit. c. 8, alio licet argumenti genere, quod tamen eodem fere recidit: *Itaque aut Deus ex materia ortus est, aut materia ex Deo. Quid horum sit verius, facile est intelligi: ex his enim duobus alterum sensibile est, alterum caret sensu* (ob id S. Zeno hæc duo principia repugnantia vocavit). *Potestas faciendi aliquid non potest esse nisi in eo, quod sentit, quod sapit, quod cogitat, quod movetur; quæ postrema præsertim verba noster auctor usurpat.*

(5) Putabit fortasse quispiam legendum esse, quod movet, quod non movetur, ut ne de eodem contraria tradi videantur. Similiter anima ex Platone apud Ambrosium ep. 34, n. 1, id esse dicitur, quod ipsa se movet, et non movetur ab alio. Sed sine contradi- ctione movet et movetur optime dixit Zeno spectans eam philosophorum sententiam, quam luculenter exponit Cicero in Somnio Scipionis, ubi Deum rerum omnium principium probaturus, esse illum sta-

discrevit, ratione disposuit, coloribus decoravit, determinavit mensura, officiisque competentibus servire præcepit? Unde non est principium, quod senescit; quod opus factum est alienum; quod non est in sua positum potestate; quod a sua substantia tollitur; quod mutatur; quod alieno movetur pulsu; quod, quid sit, quid fuerit, quid futurum sit, non potest aliquando sentire. Solus Deus est itaque principium, qui (6) ex 146 se ipso dedit sibi ipse principium. Solus ante omnia et post omnia, quoniam in ejus manu inclusa sunt omnia, ex se est, quod est. Solus sui conscius, quantus et qualis est. Solus perfectus; quia non potest illi aliquid nec addi, nec minui. Solus omnipotens, quia ex nihilo universa constituit, virtute regit, majestate custodit. Solus incommutabilis, ac semper æqualis; quia in se non admittit ætatem. Solus sempiternus: quia immortalitatis est Dominus. Illic est Deus noster, qui se (7) digessit in Deum. Illic Pater, qui suo manente (8) integro statu, totum se

tuit, qui *se se movet quia nunquam deseritur a se, nunquam ne moveri quidem desinit; quin etiam cæteris quæ moventur, hic fons, hoc principium est, movendi. Itaque movet ad alios pertinet, movetur ad se. Vide Tullii locum, ex quo alia ad Deum principium rerum omnium statuendum brevi epologo huc a Zenone traducta invenies.*

(6) Præclare Lactantius l. i Instit. cap. 7: *Verum quia fieri non potest, quin id quod sit, aliquando esse cœperit; consequens est, ut quando nihil ante illum fuit, ipse ante omnia ex se ipso sit procreatus, ideoque ab Apolline ἀπορφύς a Sibylla ἀπορφύνης et ἀγέννητος et ἀποίητος nominatur..... Deus ipse se fecit.* Frequens apud Patres formula hæc est, quam ex Orpheo memorat Cyrillus lib. i contra Julianum. *Unus est ex se ipso genitus.* Et Hieronymus in c. iii Ep. ad Ephes. *Deus vero, qui semper est, non habet aliunde principium, et ipse sui origo est.* Legit alios apud Petavium l. v de Trinit. c. 5, n. 14. Quæ locutio etsi minime propria est, nam nemo sibi ipsi et munerator et munus est, ut notavit Hilarius lib. ii. n. 7, tamen recte intelligi potest, ut *dedit sibi ipsi principium* idem sit, ac a nullo alio principio substantiam communicatam accepit.

(7) Generationem Filii a Patre hic Zeno subiudicat, de qua in sequentibus apertius statuit.

(8) Hæc notare auctor voluit, ne quis fortasse ex generatione Filii immutatam Patris substantiam putaret. Ariani enim Catholicis eandem Patris et Filii substantiam contentibus exprobrabant, hac ratione Filium particulam esse divinæ substantiæ, quæ per generationem a Patre separata fuerit. Vide Hilarium l. iv de Trinit., n. 4.

(9) Reciprocavit se ad explicandum Zenonis sententiam optime positum est: *reciprocum* enim dicitur, quod aliunde profectum, eo relabitur, unde profectum est. Ita ergo *se reciprocasse* Pater in Filium dicitur, quod se totum Filio ita communicavit, ut nihilominus totum retinuerit, ac si totum dum communicavit, receperit: quod alia formula auctor expressit tr. ii lib. i, n. 9: *A paterno fonte in Filio tota refunderis; et tamen tota ubi refunderis, nec recedis.*

(10) Indicat hic procul dubio S. Spiritus processionem, quæ ex mutuo Patris et Filii amore renitet; unde tr. ii lib. i, n. 9, de charitate loquens dixit: *Tu in Spiritu sancto exsultas.*

(11) Has aliasque id generis similitudines a rebus terrenis ad divinas explicandas traductæ, etsi haud paræ esse monuit Hilarius lib. i de Trin., n. 19, et

A (9) reciprocavit in Filium, nequid sibi met derogaret. Denique alter in altero (10) exsultat, cum Spiritus sancti plenitudine una originali coæternitate renitens. Quemadmodum (si dicere dignum est) (11) duo maria, quæ in semet recumbunt, freto æstus alternos in unum conferente, connexa, quæ licet sui proprietate, locis vocabulisque discreta sint, tamen trini profundi (12) vaporis una virtus, una substantia, una est fluendi natura; nec potest incomprehensibilis, communisque (13) undæ dividi magnitudo, 147 utroque in utrumque commeando largiflua, utrisque propria, nulli privata: etenim damnum patientur ubertatis et gratiæ, si adimatur, quod uno eodemque æstu alterum ex altero decoratur.

TRACTATUS III.

De Genesi (1) seu de æterna Filii Dei generatione.

Principium (2), fratres dilectissimi, Dominus nos-

l. iv, n. 2, utiles tamen esse non diffusus est, ut mentis nostræ imbecillitati consulatur.

(12) Mss. Rem., Tol., Vat. et Urb., *saporis.* Dein ms. Tol., *fluenti pro fluendi.*

(13) Varias hoc loco scripturas singuli fere codices præferunt. Alii *unda et dividi magnitudo, et utrumque in utrumque commeando*: alii, *undæ et dividi magnitudo, in utrumque commeando*: alii, *undæ dividi magnitudo, et tamen utrumque commeando*: alii tandem, *undæ dividi magnitudo, et utroque in utrumque, etc.*, et postremam hanc lectionem, deleta conjunctione et, quæ superfluit, præponendam putavimus.

TRACT. III. — (1) Prima hæc inscriptio est in mss. omnibus præter Zenonianam, quæ una cum editis alteram præfert. Præclara porro marginalis notatio litteris majusculis exarata, et huic tractatui apposita in ms. Rem. legitur his verbis: *In Natali Domini fratribus legenda in cubiculo post Diaconorum ingressionem ante Pontificem.* Hic porro id observandum videtur, diaconorum fuisse, ad pontificem, seu episcopum ingredi, quotiens illi e cubiculo ad sacra officia procedendum erat. Quotiens enim in aliis marginalibus id generis notationibus *cubiculi* mentio fit, semper diacones vel ingressi ad suscipiendum pontificem, vel e cubiculo cum eodem egressi traduntur. Hi autem diacones illi esse videntur qui plures una sacris induti vestibus episcopo sacra facienti solemniter ministrare solebant, uti discimus ex pluribus Ordinibus a Martene editis t. i de Antiq. Eccl. rit., p. 568, 573, 613, edit. Paris.

(2) Christum esse principium, ipse de se perspicue affirmavit Joan. viii, 25. Judæis enim quærentibus, *Tu quis es?* respondit: *Principium, qui et loquor vobis.* Quo autem sensu Christus Dei Filius sit principium, explicat Theophilus Antiochenus ad Autolicum lib. ii ubi de divino Verbo disserens, *Hoc, inquit, appellatur principium, quoniam primum et dominatum habet in omnia, quæ per ipsum fabricata sunt.* Licet autem Pater principium eadem ratione appellari queat; peculiari tamen modo id dicitur de Filio, quatenus Filius est illud verbum per quod omnia facta speciali quadam ratione in Scripturis sacris traduntur, de quo plura dissert. ii, cap. 1, § 4 et 5. Quin hæc apud antiquos solennis et pervulgata sententia est, *principii* nomine, quod i Genes. v. 1 occurrit, idem divinum Verbum significari. Imo in Filio pro in principio *fecit Deus cælum et terram*, in Hebræis codicibus legi affirmant non nulli, uti refert Hieronymus initio Hebræicarum questionum, qui et Tertullianum in libro contra Praxeani aucto-

ter **148** (5) incunctanter est Christus, quem ante omnia sæcula pater in profundo suæ (4) sacræ mentis arcano insuspicabili, ac soli sibi nota conscientia, Filii non sine affectu, sed (5) sine revelamine amplectebatur. Igitur ineffabilis illa incomprehensi-

rem allegat. Hic sane eo libro, cap. 5, eo argumento utitur ad divinarum personarum distinctionem confirmandam contra illum errorem, qui Sabelliano præfultit: sed is non ex suo, sed ex aliorum potius sensu loquitur: *Aiunt quidem et Genesim in Hebraico ita incipere: In principio fecit sibi Filium.* Verum hic error ab Hebraicæ linguæ peritis facile dispellitur. Alii vero Patres, etsi non in Hebræo ita lepi putarent, Filium tamen ibidem *principii* vocabulo intelligendum indicarunt. Perspicue Origenes, hom. 4 in Gen., postquam dixit, *Filium esse omnium principium; In hoc ergo, inquit, principio, hoc est in Verbo suo, Deus cælum et terram fecit.* Cui interpretationi favent Clemens Alexandrinus, lib. vi Stromat. p. 644; Hilarius, in Psalm. ii; Ambrosius, lib. i Hexamer. c. 2; Augustinus, lib. i de Gen. ad lit. c. 5, lib. xi Confess. cap. 9, ac præsertim lib. xi, cap. 19, 20 et 28, ubi similiter in principio exponit constanter in Verbo, in Filio, in Sapientia; ita ut idcirco Deus omnia creavit in Filio, quod omnia in sapientia creavit, quæ quidem omnium artifex sapientia, Proverb. c. viii, vocatur. Ab hac sententia, nihilum discrepant, qui principii nomine σοφίαν Græce, ut Methodius, apud Photum Cod. 235, et Latine etiam *sophiam*, ut Tertullianus, in Hermogenem cap. 20, appellarunt: et hinc Proclus, orat. 2, p. 102, Filium, qui Patris sapientia dicitur; vocat ἀθίαν δημιουργόν, principalem opificem. Sed quidquid id est, de Filio rerum omnium principio, per quod et in quo omnia sunt condita, Zenonem loqui, patet ex tract. 5 hujus libri, ubi eadem, quæ hic totidem fere verbis repetens, de creatione mundi nonnulla subjicit.

(3) Editorum lectio *incunctanter*, quæ tamen in mss. non apparet. Promiscue tamen *incunctanter*, et *incunctanter* scriptum reperitur. *Incunctanter* apud Lactantium, lib. vi, cap. 12, *incunctanter* penes Appuleium, lib. xi post initium. Similiter *cuntari* et *contari*. Porro sicuti *contor*, vel *cuntor* non tam morari et procrastinare, quam quæstionem movere, vel suspensum tenere animum significat (unde *contabunda*, id est anceps et suspensa, *rimatur*, dicit Appuleius, Met. 8: *Cuntabundus loquitur*; eodem sensu usurpat Tacitus, An. i, 7, Appuleius, Met. 7, *Nec mora, nec contatio*, vel, ut alii legunt, *cuntatio*; ubi *cuntationem a mora* distinguens pro suspensione animi vel quæstione accepit: et similiter Paulinus, carm. 23 de S. Felice vers. 416: *Paridæ cuntamine mentis*, in eandem sententiam usurpavit), ita *incunctanter*, seu *incunctanter* apud Zenonem perinde accipiendum, ac sine quæstione, sine controversia, sine dubitatione, non autem sine mora, ut primo ad aspectu videri potest, nisi moram suspensi animi intelligas. Sic forte *incunctante fide* pro fide non ambigente dixit Paulinus Petrocorus, lib. v, vers. 152.

(4) Ms. Pomp., *sacra mentis arcana. Insuspicabile* autem arcanum dicitur, quod penetrari et cognosci neque per conjecturas potest. *Suspicio* enim apud Zenonem, tract. 16, lib. i, num. 3, non minus ac in Cyrilli Glossario, opinio tenuis et cognitio est incerta, et *suspicabile* apud Arnobium est id, quod cognitione incerta et conjectationibus assequimur; unde medicinam *artem suspicabilem*, et *conjecturarum æstimationibus nutantem* vocavit l. i, p. 28. Hac eadem voce *insuspicabilis* in eandem sententiam usus est vulgatus interpret Ecclesiastici c. xi, 5, et c. xv, 9.

(5) *Sine revelamine*, inquit; quia Pater cum ab æterno Filium genuit, illum in profundo suæ sacræ

bilisque sapientiam, omnipotentiam omnipotentiam propagat. (6) De Deo nascitur **149** Deus, de ingenito unigenitus, de solo solus, de toto totus, de vero verus, de perfecto perfectus. Totum Patris habens, nihil derogans Patri. (7) *Procedit in nativi-*

mentis arcano celatum non revelavit, nec manifestavit exterius, quod fieri cœpit per creationem, cum omnia per ipsum facta sunt, Joan. i, et per incarnationem, cum inter homines conversatus est Baruch. iii, 38, de quibus plura dissert. 2, cap. 1, § 5. Similiter Chrysologus, serm. 67 in fine: *Semper Dei Filius in Dei patris mansit arcano.*

(6) Solemnes hæc apud Patres sunt formulæ, quibus divinum Verbum Patri omnino æquale significetur adversus Arianos, qui illas ægerime audientes in crimen devocabant. *Sunt enim plures*, inquit de istis Hilarius, lib. iii de Trin., num. 8, *sæculi prudentes, quorum prudentia Deo stultitia est, qui cum audiunt Deum de Deo, verum a vero, perfectum a perfecto, unum ab uno natum esse, tanquam impossibilia nobis predicantibus contradicunt.* Similes locutiones leguntur in formula fidei synodi Antiochenæ relata ab eodem Hilario, in libro de Synodis, n. 29: *Deum de Deo, totum ex toto, unum ex uno, perfectum ex perfecto*; nec non apud antiquum auctorem, tract. de fide orthodoxa contra Arianos, qui esse videtur Gregorius Bæticus, tom. ii Append. Ambros. pagina 347, a. *De solo autem solo* apertissime dicitur ad refellendos eos qui illa apud Joan. xvii, 3, ubi Christus Patrem ita alloquitur: *Hæc est autem vita æterna, ut cognoscant te solum verum Deum, et quem misisti Jesum Christum*, hæc, inquam, perinde acceperunt, ac si Pater *solus* Deus a Christo affirmetur. Patres porro ea de Patre *solo vero Deo* Christum dixisse interpretantur, non ut semetipsum a divinitate eximeret, sed *ad eos de medio tollendos, qui natura sua non sunt veri*, ut ait Athanasius, lib. iv contra Arian. C seu, ut Ambrosius inquit, l. v de Fide cap. 1, n. 20, *ne duos Deos dicere videretur.* Simili ergo ratione *solum de solo* Zeno affirmavit; nisi forte *solum de solo* dixit pro *unum ex uno*, ut, quod explicat Hilarius, de Synodis, num. 53, *passiones humani partus et conceptionis excludat.* Cur porro *totus de toto* dicatur, sicut dixit etiam Hilarius lib. iii de Trin., n. 4, et lib. vi, num. 10, satis declarat illa, quæ Zeno subjicit: *Totum Patris habens, nihil derogans Patri*, seu ut explicat loco postremum laudato Hilarius: *Tota plenitudo deitatis in Filio est, ut nihil ex eadem desit Patri; nec minus luculenter Zeno, tract. 6, num. 4: Totum Pater, totum possidet Filius: unius est, quod amborum est, quod unus possidet, singulorum.* Vide Phœbadium, in lib. contra Arianos, p. 502 e., t. iv. Bibl. PP. edit. Lugd. qui et formulam *perfectus de perfecto* fuisse exponit et ibidem g. et pag. 503, g.

(7) De qua nativitate hoc loco sit sermo, et genitiam hujus loci sententiam, quam alii non probe sunt assecuti, late explicavimus, dissert. 2, cap. 1, § 6. Satis nunc sit innuere, non de nativitate illa Christi Zenonem loqui, quæ natus de Virgine est, sed de illa, quæ de Patre processit ab æterno, non quidem nativitate illa *insuspicabile*, ut Auctor vocat, quæ Filium Pater in profundo suæ sacræ mentis sine revelamine complectebatur, sed illa quæ ex Patris ejusdem ore, ut rerum natura, quæ non erat, fingeretur, proditit unigenitus Filius, ut idem auctor loquitur tractatu sequenti; cum scilicet Pater condendi mundi decretum sanxit, quod decretum ipsum Verbum appellari ex plurium Patrum testimonio loco laudato vidimus. Ita Filius erat genitus a Patre, antequam in ferendo decreto nasceretur, quod intelligendum de prioritate, ut scholæ loquuntur, rationis, non temporis: prius enim concipitur Filius genitus in Patre, quam concipiatur decretum orbis creandi, quod in eodem Filio uti Verbo Patris dictum fuit.

tatem, qui erat (8), antequam nasceretur, **150** in A Patre æqualis in omnibus; quia Pater (9) in ipsum alium se genuit ex se, ex innascibili scilicet sua illa substantia, in qua beatus manens in sempiternum omnibus, quæ habet, habentem Filium paria (10) procreavit, qui est Deus benedictus in sæcula sæculorum.

(8) *Penes quem erat, ante quam nasceretur*, dixit etiam Hilarius, in c. xxxi Mat. n. 3. Contrariam formulam Ariani usurpabant: *Non fuit, antequam nasceretur*, quam Hilarius impugnans, l. xi de Trin., ut ne forte ex priori formula, quam ipse in dictis commentariis catholico sensu adhibuerat, in pravam detorquerent sententiam, ac si cogitari posset tempus, quo Filius nondum natus, penes Patrem velut in radice exstisset, quod Arianus favisset quam maxime; neutrum dici voluit, n. 34, fuisse, vel non fuisse Filium penes Patrem, antequam nasceretur, cum et Pater, et Filius ab æterno ita simul extiterint, ut nec Filius umquam sine Patre, nec sine Filio Pater aliquando fuerit. Singularem porro Zenoniani hujus testimonii sententiam annotatione superiori indicavimus, eademque fusius explicatur atque statuitur laudata dissert. 2, cap. 1, § 6.

(9) *In ipsum pro in ipso* non nunquam dictum aliis aliorum auctorum exemplis probare possumus, quæ tamen opportunius afferentur adnot. 5, in tract. 15, l. ii. Heic autem energeia causa dictum videtur, ut significatio sit, Patrem, cum genuit Filium, ob communicationem ejusdem substantiæ se in ipsum quodam modo transfudisse; et ita gignens Filium dicitur alium se genuisse ex se, quod *Deum de Deo genuit, solum de solo, totum de toto, perfectum de perfecto*, etc., ut idem Zeno est paulo ante locutus.

(10) *Procreare pro gignere* passim a Latinis usurpatur. Et eodem quidem sensu adhiberi in litteris sacris ad divini Verbi generationem explicandam Patres non pauci animadvertunt in illa Prov. viii, 22, sic e Græco reddita: *Dominus creavit me, extrorsus pæ*, quæ de C divino Filio prolata plures voluere. Itaque sensus est: Pater genuit *Filium habentem paria*, scilicet omnibus, quæ ipse habet; ubi *paria* dictum est eodem sensu, quo *Filius par*, seu *æqualis* Patri dicitur. Heic ergo *Filius habere* dicitur *paria omnibus, quæ habet Pater*, sicuti paulo ante dictus fuit *æqualis in omnibus*.

TRACT. IV. — (1) Hic titulus est in omnibus mss. præter Zen. in quo cum aliis alter legitur.

(2) Ita in mss. Rem., Tol., Vat., Urbini., Basilicæ Vat. et edit. Ven. Alii codices recentiores Zen., Pomp. et Sp. pro *et idem alter* scribunt *æternaliter*; quæ lectio minus aridet, tum quod hæc vox Latine non facile reperietur, nisi apud valde sequioris ævi scriptores, tum quod videtur redundare; per illa enim, *erat ante omnia manens*, id ipsum satis exprimitur: cum præsertim ea auctori sit mens, innuere non illam æternitatis, si dicere liceat, partem, quæ ante orbis creationem concipitur, sed illam *prioritatem*, ut scholastici appellant, *rationis*, quæ Deus prius in se existens *ante omnia* cogitatur, quam quidquam de creatorum rerum natura ab æterno decerneret: cui sententiæ explicandæ satis erat innuisse, Deum fuisse ante omnia, ac explicasse quis fuerit; *æternalis* autem durationis, quæ ad creatorum rerum initium referri solet, meminisse nihil intererat. His adde mss. vetustissimorum auctoritatem, quæ tota nostra est; et præterea cogita credibilis multo esse ex *et idem alter* ab exscriptoribus sententiam non assequentibus scriptum fuisse uno verbo *æternaliter*, quam ex *æternaliter* scriptum *et idem alter*. Veronensis autem editio nullo codice suffragante ex utraque lectione aliquid sumens, tertium composuit sic: *et idem æternaliter*. Ad sententiam porro auctoris quod pertinet, *unus et idem alter ex semetipso in semetipsum Deus* dixisse videtur, ut Patrem Filiumque duas personis distinctas, et unum nihilominus Deum contra

TRACTATUS IV.

De (1) Genesi, seu de æterna Filii Dei generatione.

Sicut sacra Scriptura testatur, erat ante omnia manens (2) unus et idem alter ex semetipso in semetipsum **151** Deus, (3) secreti sui solus conscius,

Arianos assereret. Cum *unum et alterum* memorat, discrimen personarum profecto insinuat; quas tamen unum Deum esse satis indicat, non solum cum ait Deum hunc esse *unum*, et eundem hunc unum simul *alterum* esse, quod aliter nequit intelligi, nisi duplicis personæ una natura sit; sed multo magis cum hic unum ideumque alter *ex semetipso in semetipsum Deus* esse traditur, qui nimirum ex eodem Deo uno in eundem Deum genitus est: quod clarius explicat tractatu sequenti inquires: *Lætatur Pater in alio se, quem genuit ex se*. Hic ergo alius ipsemet, quem Pater genuit ex se, ille est unus ac idem alter ex semetipso in semetipsum Deus, cujus hic mentio est. Huc forte spectant illa tract. 2 præcedentis: *Solus Deus est itaque principium, qui ex se ipso dedit sibi ipsi principium*, quæ non tam indicare possunt Deum esse *ens a se*, ut scholæ loquuntur, quæ a nullo externo principio originem ducat; sed etiam Deum Patrem ex sua substantia Filium genuisse, qui non minus principium est, quam Pater. Præclara porro hæc de divinitate Filii adversus Arianos confessio est, quæ divinum Verbum Patri æquale, et ante sæcula, immo antequam (*prioritate* scilicet *rationis*) de creando orbe decretum fieret, secreto genitum ostenditur; cui natiuitati nihil officit altera, quam eidem Filio S. Zeno cum aliis Patribus tribuit, quæ in decreto creationis, iterum quodam modo genitus, in ipsa subinde creatione *visibilis*, ut illi aiunt, foras processit: de qua natiuitate S. Zeno periodo altera plenius loquitur, nec non initio tractatus sequentis, et nos plura diss. 2, c. 1. Ex his porro intelligitur sacram Scripturam, quæ testari traditur, *erat ante omnia manens unus*, etc., ut de divino Verbo apud Deum Patrem manens sit sermo, esse vel Jo. i, vel Ecclesiastic. i, 1, vel aliquid simile.

(3) Hic Filius profecto innuitur, quem, ut aperte ait tract. 3: *ante omnia sæcula Patris in profundo suæ sacræ mentis, arcano insuspiciabili, ac sibi soli nota conscientia, Filii non sine affectu, sed sine revelamine amplectebatur*. Notanda præsertim verba *sibi soli nota conscientia*, quibus concipiunt alia tract. seq. num. 1, *nescio qua sua conscientia velatum*, et item alia ejusdem generis tract. 8, lib. ii, num. 1. Hæc constans similitum locutionum repetitio, quibuscumque sane convenit, quod heic scribitur, *secreti sui solus conscius*, palam suadent sermonem hoc loco esse de Filio, qui a Patre in *secretis*, seu *profundo* cordis *velatus*, *sola sibi nota conscientia cognoscatur*, antequam quidpiam de orbe, cui manifestaretur, condendo decerneretur. Neque aliam observationem præteribimus, *secretum* heic vocari ipsam Filii generationem (quæ palam fiet ex tract. seq. adnot. 17), quippe quæ hominibus ineffabilis, solique Deo nota a Patribus traditur, de quo vide adnot. 8. Locutione Zenonianæ perimiti alii quoque Patres locui. Ambrosius, lib. i de Fide, num. 64: *Mihi enim impossibile est generationis scire secretum*. Prudentius in Apotheo-ri Arianos reprehendens: *Pergunt ulterius scrutantes, quid sit ipsum gignere... usque ad secretum*. Petrus Chrysologus, serm. lxi: *Quod natus est, confitendum est: quomodo natus est, tucendum est; quia quod secretum est, sciri non potest*. Adeo vero hujus secreti solus Deus conscius a cæteris Patribus traditur, ut neque angelis plene cognita divini Verbi generatio affirmetur. Gregorius Nazianzenus, orat. i de Fil.: *Quo autem modo genitus sit, ne ipsis videm angelis, nedum tibi intelligere concesserim*. S. Ambrosius, lib. i de Fide n. 64, nuper laudatis verbis hæc subjicit: *Mens deficit, vox silet, non mea tantum, sed et angelorum Supra*

cujus ex ore, (4) **152** ut rerum natura, quæ non erat, fingeretur, prodivit unigenitus Filius, cordis ejus nobilis inquilinus exinde visibilis (5) necessario effectus, quia orbem terræ erat ipse facturus, humanumque visitaturus genus, alias æqualis in omnibus Patri: quidquid enim Pater (6) præcepit, ut fieret; Filius, utpote Dei virtus Deique **153** sapientia, omnia illa opere mirifico ejus (7) cum dicto complevit. Hunc (8) curiosi opinationibus (9) vanis vio-

lære conantur; nunc intelligunt miseri, quoniam curiositas (10) reum efficit, non peritum.

154 TRACTATUS V.

De (1) Fide, seu De æterna Filii Dei generatione.

I. Principium, fratres, Dominus noster (2) incunctanter est, Christus, quem ante omnia sæcula Pater adhuc (3) utrinque in semetipso Deus, beate perpetuitatis indiscreta spiritus plenitudine, nescio qua

potestates, supra angelos, supra Cherubim, supra Seraphim, supra omnem sensum est. Ante hos omnes Irenæus, lib. II, cap. 48: *Generationem ejus inenarrabilem existentem nemo novit... neque angeli neque archangeli, nec principes, nec potestates, nisi solus, qui generavit, Pater, et quinatus est, Filius.* Ita prorsus vindicatam vides Zenonis sententiam; et si hinc apertum est secreti nomine æternam Filii generationem esse accipiendam, confirmatur mirifice illa lectio, de qua adnot. 2, unus et idem alter, etc., ubi distinctam Patris et Filii mentionem a Zenone factam ostendimus.

(4) Divinum Verbum, quod ex auctoris sententia hactenus exposita a Patre ex semetipso in semetipsum fuit genitum nativitate illa æterna, quam Catholici omnes fatentur; divinum, inquam, hoc Verbum quomodo ex ore Dei prodierit unigenitus Filius, ut rerum natura, quæ non erat, fingeretur, facile intelligitur, si præter nativitatem illam ejusdem Verbi propriam et occultam, ex aliquot Patrum locutione nativitatem aliam minus propriam et exterius manifestandam admittamus, qualis est illa, cum scilicet Deus decrevit orbem condere, id quod cum in Verbo decreverit, et per Verbum exsequendum fuerit (ut dissert. 2, cap. 1, demonstratum est) recte altera quodam modo divini Verbi processio, quæ foras stato tempore prodiit, potuit appellari, cum ex priori illa in profundo paternæ sacræ mentis Filius ita laterit ac lateat, ut cuivis creaturæ insusceptibilis incomprehensibilisque penitus sit, idemque foras haud processurus fuisset umquam, nisi orbis creandi decretum latum fuisset. Hoc autem decretum, quod in Verbo a Patre dictum ab æterno fuit, ipsum Verbum nova quadam generatione natum a Zenone dicitur, de quo similiter tract. seq. ait: *Excogitatum ut ordinem instrueret rerum, ineffabilis illa virtus incomprehensibilisque Sapientia e regione cordis eructa Verbum, omnipotentia se propagat, de Deo nascitur Deus, etc.* Sed de hoc plura dissert. 2, c. 1, ubi hanc, quam paucis hoc loco innuimus, interpretationem luculentè statutam ac explicatam invenies. Quod si quem præterea moveat vox ex ore, quæ heic legitur, adnot. tract. 5, adnot. 5.

(5) Mirifice detruncatus et corruptus hic locus in Veronensi editione et seqq., in quibus hæc solum leguntur: *visibilis effectus, quia humanum genus visitaturus erat, alias, etc.* Cum genuinum auctoris sensum Veronenses editores non tenerent, offensionem ex integris verbis metuentes, ita scripserunt videntur. Cæterum omnes codices et editio Veneta scribunt, uti a nobis editum est. Sententia autem ex præmissis satis liquet. *Necessario* adverbium expungendum non est, cum lato decreto, ejus meminimus, nec esse decretum plane fuerit, ut Filius, in quo decretum factum diximus, visibilis fieret, et duplici quidem ratione, primo in ipsa creatione, cum omnia per ipsum facta sunt, dein in incarnatione eo decreto comprehensa, quo non sola creatio, sed totus rerum excogitatum, ut Zeno loquitur tract. 5, num. 1, ordo, ac proinde incarnatione decreta fuit, de qua heic dictum accipimus, *humanamque visitaturus genus.* Adverte autem diligenter, quod non has externas processiones Verbi, quibus vel mundus per Verbum conditus fuit, vel Verbum humanam naturam induit, nativitatem ejusdem Verbi heic appellat S. Zeno, quæ ex ore Patris prodierit

unigenitus Filius, et de Deo natus sit Deus; ac si hæc nativitas in ipsa rerum creatione et incarnatione, et proinde in tempore divino Verbo contigerit: sed decretum ipsum ab æterno latum in Verbo, processionem quandam Verbi appellat in eam rationem, quam pluribus exposuimus laudata dissert. 2, cap. 1. Id tandem quam longe absit ab Arianorum impietate, qui Filium primam Dei Patris creaturam initio temporis conditam volebant, ut eo ministro in cæterarum rerum creatione uteretur, omnes intelligunt.

(6) Hoc, quod Filio Pater præcepisse traditur, quomodo amborum æqualitatem nihil lædat, vide tract. 1, lib. II, adnot. 11.

(7) Cum additum e mss. et Veneta editione. Id ipsum legitur in tractatu seq. ubi ab editoribus Ver. prætermissum non fuit: *Opus cum dicto completur a Filio.* Dictum autem, quo opus creationis completum fuit, profecto est imperium illud in sacris litteris expressum per vocem fiat; quæ licet prolatitia, divino tamen Verbo tribuitur, non quod verbum hoc prolatitum sit Filius Dei (Zeno enim hunc Filium Dei virtutem Deique sapientiam vocat), sed quod Verbum Dei est illud, de quo ob virtutem sapientiamque Scriptura testatur: *Omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil.*

(8) Hi sunt Ariani, quos ideo auctor perstringit, quia subtilibus disputationibus inscrutabilem Filii nativitatem scrutari et explicare conantes, in varios errores opinationibus vanis dilabebantur. Solemne porro aliis quoque Patribus fuit, hanc curiosam tanti mysterii investigationem eodem sensu reprehendere, quos videsis apud Petavium, tom. II, lib. V de Trinit. cap. 6, num. 2 et 5. Quin Ethnicus quoque vir Ammianus Marcellinus huc respiciens, lib. XXI, sub finem, imperatorem ipsum Constantium ejusdem curiositatis coarguit, quippe qui in Christiana religione scrutanda, id est in fovendis Arianorum disputationibus, excitavit dissidia plurima, quæ progressa fusiùs alit concertatione verborum, ubi indicat illas fidei formulas variis verbis sententiarumque Arianorum studio editas, de quibus non pauca diximus dissert. 2, c. 2, et in tract. 1, lib. I.

(9) Ms. Tol., variis.

(10) Reum curiositas efficit, propterea quod errandi periculo exponit, et in errores etiam sæpissime inducit; unde vulgata apud Patres illa, quam ex Ambrosio referemus, sententia, lib. I de Fide n. 65: *Scrutari non licet superiora mysteria; licet scire quod natus sit, non licet discutere quemadmodum natus sit. Illud neque mihi non licet, hoc quærere metus est.*

TRACT. V.—(1) Hæc quoque prima inscriptio est in mss. nullo excepto, hoc uno discrimine, quod in plerisque legitur *Tractatus Fidei*, in aliis de Fide. Hic ergo est alter tractatus de Fide e duobus, quos memorant Jo. Veronensis, Pastrengus et Petrus de Natalibus, de quibus abunde locuti sumus adnot. 1 in tract. 4, l. 1. Altera inscriptio in editis omnibus occurrit, quam idcirco duximus retinentiam, quod tractatus argumentum magis expresse declarat. Prima periodus cum prima tract. 3 periodo multum congruit, et annotationes ibidem positæ heic consulendæ.

(2) Alii legunt, *incontanter*. Significationem collige ex adnot. 3, in tract. 3.

(3) Multum negotii hic locus facessit. *Legatur*

sua conscientia velatum, Filii non sine affectu, sed sine discrimine amplectebatur. Sed excogitarum (4) ut ordinem instrueret rerum, ineffabilis illa virtus incomprehensibilisque sapientia (*Ps. XLIV, 1*), e regione (5) cordis eructat verbum omnipotentia (6) se propagat. De (7) Deo nascitur Deus, totum Patris habens, nihil derogans Patri. Alter (8) renitet

utrumque, quod initio videbatur referri posse ad Patrem et Filium, similemque formulam continere, ac illa tractatus superioris, *unus et idem alter*, de qua ibidem, adnot. 2. Sed cum subinde æquus non occurreret sensus, quo id perinde accipi posset; legendum tandem duximus vel *utrumque*, quæ lectio indicat Patrem omni quocumque modo possibili plenissime Deum in semetipso fuisse una cum Filio, etiam cum eundem indiscreta spiritus plenitudine in sua conscientia velatum amplectebatur; vel potius *utrumque*, ut significetur Patrem tum ex sua, tum ex Filii persona unum fuisse in semetipso Deum, cum non in alio, quam in Patre, Filius sit Deus; et hanc lectionem, ut æquiorum multo, textui inseruimus. Si alii lectionem meliorem suggerent, libentes excipimus. *Sine discrimine*, quod mox subjicitur, idem significat ac *indiscreta spiritus plenitudine*, non quod Pater et Filius una eademque fuerint persona, quæ Sabellii hæresis fuit, (nam per Zenonem et Pater erat, et Filius, quem ille *Filii non sine affectu* diligebat), sed quod Pater et Filius unus idemque Deus semper existeret. Tandem quod ait *sine discrimine amplectebatur*, tract. 3 effertur et explicatur alio modo, *sine revelamine amplectebatur*, de quo uberius dissert. 2, c. 1, §. 3.

(4) De hoc testimonio, quod Petavius, lib. 1 de Trin. cap. 5, num. 7, non bene adsecutus acerbius notavit, satis disseruimus tract. 4, adnot. 4 et plura etiam dissert. 2, cap. 1, per plures paragraphos.

(5) *Cordis* inquit hoc loco, cum tract. 4 dixerit *ex ore*. Diversa vero Scripturarum testimonia diversis in locis Auctor respicit. Cum inquit *ex ore*, spectavit illud Ecclesiasticæ. xxiv, v. 5: *Ego ex ore altissimi prodivi*, quam sententiam de sapientia pronuntiatam, divino Verbo, qui Patris sapientia est, passim a Patribus tributam invenies. Cum vero heic dicitur *ex regione cordis*, prospiciuntur illa psal. xlii vers. 1: *Eruclavit cor meum verbum bonum*, quæ de divino item Verbo ab antiquis præsertim Patribus accepta et explicata animadvertit Augustinus enarrat. in eundem psalmum. Neque hæc pugnant inter se; cum sicut verbum in corde primum concipitur, tum per os manifestatur; ita decretum divini cordis de creando mundo ab æterno primum latum et dictum in Verbo, æternam quamdam eidem Verbo generationem, quam adnot. 4, tract. 4, explicavimus, attribuit: quæ tamen foras perfecte non prodivit, nisi cum ex ore, ut ita loquuntur, Dei mansit verbum ipsum fiat, vi cuius omnia per Verbum creata sunt.

(6) Ms. Pomp., *repropagat*.

(7) Ms. Rem., *Domino*.

(8) In edit. Ver. et ms. Tol., *retinet*.

(9) *Quod Patris amborum*, deest ab edit. Ven. in ms. et reliquis editionibus legitur.

(10) Pungit heic non eos, qui divini Verbi generationem credunt, sed qui generationis modum scrutantes, *vanis*, ut tr. 4, scribit, *opinationibus violare conantur*, quod ad Arianorum disputationes pertinet. Sicuti porro tract. 4 eos perstringit, qui non de illa solum generatione quærent, qua Dei Filius in Patris conscientia latuit, sed de illa etiam, qua in orbis creationem ex ore Patris prodivit; ita etiam heic dementiæ coarguit, utraque in parte velle opinari: unde in Zenoniana formula *quomodo generatus sit*, qui processit, verbum processit processionem Filii a Patre significat, de qua simili verbo Chrysologus, serm. 57, de Symb., *De Patre processit Filius*. Ver-

in altero, cuiusvis gloria communis est honor: quia, quod est Filii, Patris est: (9) quod Patris, amborum. Lætatur Pater in alio se, quem genuit ex se. Quomodo autem generatus sit, qui processit, (10) dementis est opinari; namque temperat se propter rerum naturam Filius, ne (11) exsertat majestatis Dominum non possit mundi istius mediocritas 156 susti-

bum autem *generatus sit* generationem indicare videtur ejusdem Filii in creationis decreto, quam quatenus æterna est, et una cum altera, quæ prior nobis concipitur, uti dissert. 2 ostendimus, cap. 1, §. 5, humanæ menti superiorem auctor novit, ut de hac quoque velle opinari stultitiæ deputarit. Licet enim hæc secunda, ut ita dicamus, Filii generatio in creatione foras prodierit; tamen cum temperarit se in ea externa manifestatione Filius, uti Zeno mox subdit, jam de generatione hac æterna velle opinari, eandemque quodam modo ex externa manifestatione metiri, summæ dementiæ est.

(11) Ita nunc emendavimus ex mss. Rem., Tol. et Vatic. cum alibi scribatur *æterna*. *Exserta* autem, id est delecta et palam exposita dicitur divina majestas, seu divinitas (*majestas* enim apud Zenonem divinitatem exprimit ex adnot. 1, in tract. 9, lib. II), ut significetur eam, si *exserta* ostendatur, non posse ab hominibus sustineri: quem sensum ut constructio referat, animadvertere particulam *ne* referri ad possit non vero ad *sustinere* sic: *ne mediocritas istius mundi possit non sustinere Dominum majestatis exserta*; quam in rationem scripsit item Tullius pro Mil. cap. 1: *Ne non timere quidem sine aliquo timore possimus*, ubi non ad *timere*, ad *possimus* autem *ne* particula referenda est. Porro ad sententiam vocis *temperat* quod attinet, Tertullianus, adversus Praxeam c. 14: *Invisibilem Patrem prodidit pro plenitudine majestatis, visibilem vero Filium pro modulo derivationis*; exemploque solis ac radii confirmat, Patrem tamquam solem videri non potuisse, Filium vero tamquam radium pro temperatura potuisse. Magnam hinc adversus Tertullianum criminationem Petavius intendit lib. 1 de Trin. cap. 5, ac si Filium Patre inferioriorem multo constituerit. At cum ad Tertulliani vindicias conferri multa ex aliis ejus libris possent; tum vero satis illud nunc esse videtur, quod *temperaturæ* nomine non aliud intellexerit, quam Filium sese hominibus præbuisse visibilem, non in propria divina substantia, cui videndæ homines impares novit, sed ut eodem cap. 14 loquitur, *in speculo, in ænigmate, in visione, in somnio, et forma imaginaria*, quod divinitati Filii, quæ æqualem eum Patri fatetur, nihil præjudicii creat. Lege ejusdem Tertulliani librum II adversus Marcionem, cap. 27, ubi hæc in rem præsentem insignia, Zenonique intelligendo perutilia scribit: *Deum non potuisse humanos congressus inire, nisi humanos et sensus et affectus suscepisset, per quod vim majestatis suæ intolerabilem utique humanæ mediocritati humilitate temperaret*. Similia alii Patres tradidere non solum ante nicænam synodum, sed etiam post. Videndus præter ceteros auctor operis de Fide Orthodoxa contra Arianos, tom. II Append. Ambrosianæ p. 354. Constantis nimirum apud omnes fere Patres, qui Augustinum præcessere, suis se videtur opinio, in multis quæ antiquis Patriarchis contigere visa, Filium sese illis videndum obtulisse, eorumque testimonia diligenter Petavius recenset lib. viii de Trin., cap. 2, a num. 3. Huic sententiæ si qui contrarium docerent, eos synodus Sirmiensis an. 351, contra Photinum anathemati subjiciendos pavit. Sed cum hæc in re fraudem subinde moliti essent Ariani, ut Filium visibilem a Patre invisibili natura dissimilem prædicarent, inquietes apud Augustinum serm. 7, num. 4: *Filius visus est a Patribus, Pater non est visus: invisibilis et visibilis diversa natura est*, etc. Aliam viam in eundem idem Augusti-

nerē. Cum imperat Pater orbem fieri, opus cum (12) dicto completur a Filio. Quomodo autem, quantus, aut qualis fieri 157 debeat, nemo (13) præcipit, interrogat nemo; neque enim sine Patris esse possit injuria, si hac necessitate opus esset illi, qui in sinu Patris commanens voluntatis ejus perfectionem non didicerat, sed habebat.

II. Igitur orbe perfecto, postremus digito Dei manūque e limo terræ fingitur homo. Construitur mobile, totumque (14) se nesciens simulacrum: et, ut imago (15) sit Dei, inspiratur a Deo in animam viventem. Conceptit spiritum (16) adæque, quem nescit; intrantem non videt: exeuntem non potest prohibere: et assumat quisquam Dei se posse scire (17) secretum,

nus censuit in visis testamenti veteris explicandis, ac proinde illa angelis esse tribuenda probabilium existimavit, ut videre licet lib. II et III de Trinitate. Veterum nihilominus Patrum interpretationem etiam post Augustinum plures secuti sunt, ut S. Leo, epist. xxvii; Cassianus, lib. IV de lucarn. cap. 9; S. Isidorus, lib. de Nativ. Domini cap. 1, et alii. Quin et Augustinus ipsum Deum antiquis Patriarchis visum nonnullis in locis adensus est, ea tamen cautione, a qua antiqui Patres nihilum discrepant, ut *divinitatem*, inquit ille lib. II contra Maximinum cap. 26, n. 12: *Non per substantiam suam, in qua invisibilis et immutabilis est, sed per creaturam sibi subjectam mortalium oculis apparuerit, cum voluit.* Quod autem heic ait per creaturam subjectam, idem est, ac quod alii dixerunt in speculo, in ænigmate, seu, ut Hilarius notavit, lib. XII de Trin. num. 45, 46, nunc in habitu humano, nunc in figura ignis, et similibus. Explore autem idem Augustinus, epist. cXLVII, num. 20, Deum Moysi sese præbuisse in ea specie, qua illi apparuit, confiteatur. Ad ea enim Moysi verba: *Ostende mihi temetipsum, sed, Ostende Deum.* . . . Ipse ergo erat in ea specie, qui apparere voluerat, non autem ipse apparerat in natura propria, quam Moyses videre cupiebat. Quid quod cum angelos Patriarchis se sitisse alibi docet, ipsum Deum illis se sitisse simul docuit, quod in angelis Deus ipse loqueretur? Sic enim lib. II contra Maxim. num. 11, de rubo, in quo celebre Moysi visum contigit, loquitur: *Illic angelum apparuisse Scriptura ipsa declarat.* . . . In angelo autem Deum fuisse quis dubitet? Id ipsum ante Augustinum tradiderat Athanasius, orat. 4, contra Arianos, p. 467, in quam rem videre etiam poteris Hieronymum, in c. III ad Gal. et Gregorium Magnum in præfatione ad Comment. in Job. cap. II. Cum itaque tanto consensu (quocumque tandem modo explicare placeat) Deus antiquis Patribus apparuerit; cur porro Filium potius, quam Patrem aut Spiritum sanctum visibilem se præbuisse idem Patres docuerint, cum non minus Pater, quam Filius in speculo, in ænigmate cerui poterit: luculenter exponit Petavius loco laudato. Hinc interim quo sensu S. Zeno intelligendus sit, palam factum credimus.

(12) Similis est sententia tract. 4, vide annot. 7.

(13) Huic testimonio lucem afferet præclarus S. Athanasii locus, orat. 2 contra Arianos p. 31, pag. 439, qui adversus eosdem ostensurus, *Verbum Dei præcipit nos non esse factum*, quod illi volebant, ut illo intermedio facto, ita deinceps omnia per ipsum posset fieri, pag. 432, ait, quod licet per ipsum facta sint omnia, et sine illo fieri nihil potuerit; tamen non eo usus est Deus tamquam ministro, cui nec præcepit nec interrogatio ulla facta est, ac si quid Pater vellet, nesciret, cum Filius sit idem ac Pater, et in ipso eadem omnino noverit. Citato itaque testimonio Geneseos, *Fiat lux*, et illo psal. xxxviii:

A qui sui corporis nescit arcanum? Quare, fratres, propter quod facti et nati sumus, timeamus, amemus, et honorificemus, quem invenimus, Deum. Sane quærant illum, qui eum non habent secum.

158 TRACTATUS VI.

(1) *De eo, quod scriptum est: Cum tradiderit regnum Deo et Patri (1 Cor. xv, v. 24).*

I. Scriptura divina, cum de Dei loquitur Filio, non sibi repugnat; sed inter Deum hominemque, quem sumpsit, necessaria moderatione distinguit. Si enim Deum (2) purum jugiter prædicaret; passionis resurrectionisque vacaret locus, et nihil Christus mundo præstiterat: si hominem solum, sicut (3) quidam

B *Ipsæ dixit, et facta sunt; ipse præcepit, et creata sunt, ait: Dixit, inquam, non ut, quemadmodum apud homines fieri solet, tamquam minister aliquis audiret, ac ubi loquentis didicisset voluntatem, ad opus peragendum properaret: hoc enim rerum creaturarum proprium est. . . . Hinc sane divina Scriptura non dicit ipsum audivisse, aut respondisse, quoniam modo, et quales vellet esse res factas; sed dixit tantum Deus, Fiat; deindeque subditur: et factum est ita. Et paulo post: Cum autem ipsum Verbum agit et creat, nulli ibi est interrogatio, nulla responsio; in illo enim est Pater, et Verbum in Patre, sed ut opus fiat, voluisse satis est, ita ut hoc verbum dixit sit nostri gratia divine voluntatis indicium; his autem verbis, et factum est ita, opus per Verbum et sapientiam factum significetur, qua quidem in sapientia est etiam Patris voluntas. Hinc ergo S. Zeno similiter dixit. Filio perspectam fuisse voluntatem Patris, cum in Patre idem esset. adeo ut nemo interrogaret, præciperet nemo. Vide quæ in hanc rem Zeno dixerit tract. I, lib. II, adnot. 12 et 13.*

C (14) Homo simulacrum vocatur, quatenus per animam, de qua mox subjicitur, imago est Dei. Simulacrum autem se nesciens vocatur, quod concipit spiritum, quem nescit. De hac imagine Dei in hominis anima plura dixerunt tract. 19.

(15) Hæc Verba sit Dei absunt a ms. Pompeiano.

(16) Ita mss. Rem., Tol., Urb. et Zen. adverbium Zenoni familiare: Cod. Pomp. *Adæ quod*: in editis Adam.

(17) *Secretum* heic aperte est divinum Verbum, vel divini Verbi generatio, de quo plura tract. 4, adnot. 3. Argumentum autem instituitur satis vehementer, ut audax Arianorum in scrutanda ejusdem Verbi generatione curiositas reprimatur. Si enim imago Dei, quam homo in semetipso gerit, ipsi explorata non est; quantæ arrogantie convincuntur, qui Verbum Patris imaginem, quæ in Patris secreto latet, scire se posse præsumunt.

D TRACT. VI.—(1) In edit. Ver. et seq. præter hunc titulum alia inscriptio huic tractatui apponitur: *Sermo de Epistola B. Pauli ad Corinthios prima.* Hunc porro tractatum huc rejecimus, quod cum divini Verbi generationem vindicet, ab iis non erat disjungendus, qui ad idem argumentum pertinent.

(2) Gnosticorum, Saturnianorum, Basilidianorum, aliorumque id generis hereticorum hic error fuit, Christum purum Deum dicere, qui solam hominis figuram assumpserit.

(3) Contrarium hunc errorem undecim tenuerunt heterodoxorum sectæ a Theodoro nominatæ lib. II adversus Hæreses, nimirum Ebionitæ, Nazareni, Cerinthiani, Artemon, Theodotus, Melchisedeciani, Helcesæi, Paulus Samosatensis, Sabellius, Marcellus, Photiniani: quibus addendæ aliæ duæ Carpocratianorum ex Irenæo, lib. I, cap. 24, et Beryllus ex Eusebio lib. VI, cap. 21. Photiniani omnium novissimi, quos ipsi Ariani condemnarunt, hæc loco a Zenoni

putant, ab utero virginis enim sumpsisse principium; **A** 1, 18), ut ait Apostolus, post multorum obitus popularum. Hic est, cui data est potestas in cælo et in terra, (8) nomini ejus nova a Deo suo, ipso dicente: *Ego te clarificavi in terra: opus perfecti, quod dedisti mihi, ut facerem. Et nunc tu clarifica me apud teipsum claritate, quam habui apud te prius quam mundus fieret.* (Joan. xvii, 4; Matth. xi, 27.) Qui (9) resurgens ait: *Omnia mihi tradita sunt a Patre meo* (Luc. x, 22). Hic, qui purus de cælo descendit, (10) carnatus ascendit in cælum. Hic, inquam, de quo Paulus ait: *Qui accipit regnum, regnat, et tradet Deo et Patri, etc.* (I Cor. i, 24).

II. Hic est, fratres, qui venturus (5) denunciatus est per prophetas: qui secundum carnem natus in tempore est; qui est excelsus in excelsis, humilis in terris; sæculorum genitor, filius virginis immortalis sibi, (6) homini moriturus: mortem gustat, ut mortem **159** devineat; (7) inferos penetrat, ut mortuos vivos inde reducat. Unigenitus prodiendo de Patre ante originem rerum: *primogenitus a mortuis* (Colos.

III. Quid (11) heic scandalum pateris, Christiano, ex tuaque natura opinaris (12) provisionis piæ divina mysteria? Si minus sentis de Filio, quia regnum traditur Patri; major Patris injuria est, si est aliquando sine regno. Accedit, quod oramus quotidie, ut adveniat regnum Patris (Matth. vi, 10); speramus et Filii (II Pet. i, 11). Vacat ergo præsentis temporis regimen utroque cessante; actumque est de mundo mundique tota substantia, si vel uno momento divinitatis cessat imperium. At si, ut ratio ipsa proclamatur, cessare nullo pacto potest (15) varietas ista regni a legis conditore; homini a Deo assumpto justisque

indicari videntur ex ea præsentis temporis formula, ut quidam putant.

(4) De hac formula satis dissert. 2, c. 3. In textu sequenti deest *sanctus* in mss. Tol. Pomp. et Zen.

(5) Ms. Pomp., *nuntiatus*.

(6) Ms. Rom., *in homine*, quæ lectio divinum Verbum per se immortale, ex natura humana mortem appetuisse insinuat. Post pauca in editis *gestat pro gustat*, præter mss. fidem.

(7) Sic alii quoque Patres contra hæreticorum sententiam Christum ad inferos vere descendisse crediderunt.

(8) In margine edit. Ver., *homini*.

(9) Memoria lapsus videtur auctor, cum hæc ante passionem dicta fuerint.

(10) *Carno, as*, ex quo *carnatus*, verbum satis antiquum doceat multa, quæ ex eo composita sunt, ut *concarneo, excarneo, decarneo, incarno*, etc. *Carnatum corpus ostendere* dixit item Coelius Aurel. i, 4, 95.

(11) Mss. Tol. et Zen., *hinc*.

(12) Quæ a Zenone appellatur *provisio*, divini Verbi incarnatio intelligenda est, eamque *διονομοίαν* Græci Patres, Latini autem *dispensationem*, nonnunquam etiam *œconomiam* Græcè nominant. *Provisionem* Latine dixit Tullius in Tu-col., 14. Cum porro S. Antistes hætenus contra eos disseruerit, qui Christum vel purum Deum cum Gnosticis aliisque antiquis hæreticis, vel purum hominem cum Photinianis dicebant; nunc ex postremo Pauli testimonio Ariano-**D**rum objectionem ingerit, qua illos quidem usos, ut subjectum et minorem Patris Filium suaderent, patet ex Athanasio, Hilario aliisque Patribus, qui perinde adversus Arianos illud testimonium explicare conati sunt.

(13) Valde corruptum et mutilum totum hunc textum Sparaverius putavit; et cum *vastitas* legi mavult pro *varietas*, ac si in eo sit auctor, ut Patris ac Filii regnum unum et indivisum suadeat; tum in reliquis puncta lacunarum indicia interserenda alicubi censuit, quæ tamen sine mss. ex arbitrio suppleri nec deberent, nec possent. Nobis vero etsi licuit plures mss. libros consulere, nihil tamen ad hoc testimonium restituendum contulit; quod nihil mi-

rum esse debet, quod omnes ex eodem antiquo fonte profluant. Nos vero perinde ac si corruptum nihil, nihil hiulcum sit, obscuram conabimur explicare sententiam, isque conatus non improbabili fortasse videbitur, si ad ea, quæ præeunt, quæque subjiciuntur, animum intendas. Questionem S. Antistes movet in illud Pauli I ad Corinth., c. xv. v. 24, ubi regnum a Filio acceptum, Patri tradendum affirmatur. Mota primum difficultate contra divinitatem Filii, ac si is traditurus regnum Patri, absque regno aliquando futurus sit, eaque mox dilata, propterea quod magna hinc in Patrem quoque injuria cederet, si is sine regno aliquandiu esset, antequam illud de Filio acciperet; illud addit, orare nos, ut regnum Patris adveniat, et Filii quoque regnum nos expectare, quibus Patris et Filii regnum idem esse confirmatur. Sed cum dicta hætenus Pauli textum non explicant, tum vero novæ difficultatis causam præbent. Si enim Patris et Filii regnum est venturum, num, inquit, *præsentis tempo is*, id est hujus mundi, regimen ita vacat, ut nec a Patre, nec a Filio regatur? Rejicit id ex absurdo, quod sequeretur: *Actum enim esset de mundo totaque mundi substantia, si vel uno momento divinitatis cessat imperium*. Itaque non tam in futuro, quod expectamus, quam in præsentis regno Deus regnare convincitur. Hoc autem duplex regnum non modo varium inter se, sed etiam unum post alterum succedens, *varietas ista regni* ab auctore vocatur, quæ *si cessare nullo pacto potest a legis conditore*, id est a Deo, qui utrique huic regno legem prælinivit, et penes quem utrumque regnum, licet varium nobis, unum et constans est: eadem profecto *varietas non Deo*, ut *sempiterno rectori, deputata est*, sed *homini a Deo assumpto*, id est redemptori, et *justis ejus* (hi mox *servi ejus* dicuntur) *rebus dispositis*, seu ex ipa dispositione rerum, quam lex conditoris præstituit; quatenus scilicet in temporali regno (de quo uno Paulus loquitur, ut auctor notavit) Christum *hominem assumptum cum servis suis*, quos ad finem usque mundi sibi adjunget, *regnare oportet, sicuti lectio universa*, seu Pauli contextus v. 25 *testatur*; dein vero finito, seu completo priori hoc temporali regno, cum subactis inferni potestatibus ac ipsa morte devicta in ipso judicii die, nemo amplius

eius est deputata rebus dispositis, non Deo, non sempiterno rectori, maxime cum in Evangelio sic dicatur: *Dabit illi Dominus Deus thronum David patris sui, et regnabit super domum Jacob in sæcula, et regni ejus non erit finis* (Luc. 1, 32). Salomon in sapientia similiter dicit, cum de ejus **160** loquitur servis: *Et si coram hominibus tormenta passi* (14) *fu-erunt, spes eorum immortalitate plena est; et in paucis vexati, in multis bene disponuntur; quoniam Deus tentavit illos, et invenit illos dignos se. Tanquam aurum in fornace probavit illos, et quasi holocaustomata accepit illos, et in tempore erit respectus illorum. Judicabunt nationes, et dominabuntur populis, et regnabit Dominus illorum in perpetuum* (Sap. III, 4 et seq.). Quid hoc est? Si in perpetuum regnat, Paulus erravit; si traditurus est regnum, isti mentiuntur. Absit. Nullus hic error, diversitas nulla est. Paulus enim de hominis assumpti temporali locutus est regno, **161** in quo venturus et iudicaturus est vivos et mortuos (II Tim. IV, 1), sicut lectio universa testatur, quæ prædicat Christum oportere regnare cum sanctis suis, donec (15) evacuatis omni principatu et potestate et virtute et dominatione, ponantur omnes inimici ejus sub pedibus ejus, inimicæque destruaturs mors (I Cor. XV, 24 seq.) (16) Hi autem ad principalem vim retulerunt, in cujus perpetuitate commanens in æternum, a Patre Filius regnum nec (17) accepit aliquando, nec posuit; semper enim cum ipso regnavit, (18) cata

ad Christi regnum accedere poterit, idem servorum C enorum regnum jam completum Christus tradet Patri, a quo perpetuum regnum illi suscipiet. Christus autem, qui ut Dei Filius in Patris perpetuitate commanens, regnum nec accepit aliquando, nec posuit, in illis perpetuo regnabit, ut duobus Evangelii et Salomonis testimoniis exprimitur; ac ita tandem cum Pauli mens palam claret, tum apparens istius cum illis contradictio evanescit, cum hic de temporali Christi regno, illi autem de æterno, quod priori illi post iudicium completo succedet, accipiendi sint.

(14) Ms. Pomp. et edit. Ven., fuerint, nec non immortalitatis pro immortalitate. Dein pro et quasi holocaustomata edit. Ven. et tanquam holocaustomata. Ex hæc edit. et ex mss. Pomp. ac Zen. particulam et supplevimus.

(15) Legebatur vocatis. Correximus ex loco epist. I ad Cor. cap. XV, v. 24, unde hæc sumpta sunt, ubi legitur: *Cum evacuaverit omnem principatum et potestatem et virtutem, etc.*, id est inferni principatum, etc., plane subegerit, v. adnot. 15.

(16) Hi, scilicet Lucas et Salomon, quorum testimonia Paulo, ut videbantur, contraria postremum recitaverat. Vide adnot. 15.

(17) Mss. Pomp., Vat., Urb. et Zen, sic scribunt; editi cum aliis mss. accipit.

(18) In edit. Veron. κατὰ Græce scriptum fuit re-pugnantibus mss. et editione prima. Ita etiam cata, cum Evangelistæ allegantur, Latinis litteris apud Latinos scriptores effertur in mss. quam sæpissime, uti de mss. Cypriani testatur Baluzius, et ita quoque in editis scriptum reperies. Vide tres Testimoniorum libros pluribus in locis, et auctorem catalogi hæreticorum, qui post Tertulliani librum de Præscriptionibus ponitur, ubi hæreticorum doctrina ab iisdem ad Evangeliorum similitudinem cata Proclum, cata Eschinem dicta traditur. Apud Hieronymum vero, lib. III in cap. VI epist. ad Ephesios pag. 678, edit.

A Joannem, ipso dicente: *Regnum meum non est de hoc mundo* (Jo. XVIII, 36). Apertius autem hoc Paulus expressit dicens: *Hoc enim scire debetis, quoniam omnis fornicarius, aut impudicus, aut fraudator, quod est idolorum servitus, non (19) habet hereditatem in regno Dei et Christi* (Ephes. V, 5), ostendens unum esse regnum Patris et Filii.

IV. Recte igitur Patri tradet regnum, qui dixit (20) in monitis regnum non stare divisum (Luc. XI, 17, 18). Unde non sic sentiendum est, fratres, ut Pater accepturus sit, quod non habuerit, aut Filius tradendo, quod (21) habeat, perditurus; cum et Pater, quod accepturus est, habeat; et Filius non careat, quod daturus. Totum Pater, totum possidet Filius; unus est, quod amborum est, quod unus possidet, singulorum B (22) est, Domino ipso dicente: *Omnia quæcumque habet 162 Pater, mea sunt* (Joan. XVI, 15); et iterum: *Pater, omnia mea tua sunt, et tua omnia mea* (Joan. XVII, 20); quia Pater in Filio, et Filius manet in Patre, cui affectu, non conditione, charitate, non necessitate, decore (23) subjicitur, per quem Pater semper honoratur. Denique inquit: *Ego et Pater unum sumus* (Id. X, 30). Unde non diminutiva, sed religiosa, ut dixi, subjectione est Filius Patri subjectus; cum quo originalis perpetuæque regni una possessio, cœternitatis omnipotentisæque una substantia, una (24) æqualitas, una virtus majestatis augustæ, (25) unico in lumine una dignitas retinetur; si quid

Veron., κατὰ Λοῦζαν Græcis litteris editum est. At Sirmondus in præcepto Stephani II de hospitali Romano, tom. II Concil. Gal. pag. 58, cata Galla patricia Latinis litteris edidit, et similiter illorum cata normam Latine scripsit sanctimonialis Heidenheimensis, in Hodeporico S. Wilibaldi, apud Canisium, tom. IV Antiq. Lect. pag. 512, edit. Ingolstadiensis.

(19) Ms. Pomp., habent.

(20) Sicut tract. 4, lib. I, num. 3, S. Zeno scripsit, in præceptis Dominus ait, ita heic in monitis. Similiter S. Leo serm. 9. de Quadrag. c. 1: *Dominus enim in exhortationibus suis dixit*. His ergo formulis Evangelia quandoque allegantur.

(21) In editis perperam non habeat; correximus ex mss. Pomp. Sp. et Zen.

(22) Est a quibusdam mss. abest.

(23) Subjicitur, inquit, non conditione, id est servitute (id enim conditio apud Zenonem significat, ut videre est ex adnot. 23 in tract. 10, lib. I) quæ necessitatem parit, sed charitate et affectu; respicit autem creationem mundi, nam omnia per ipsum facta sunt: in quo etsi Pater imperavit, Filius vero exsecutus opus traditur; charitas tamen in utrisque una fuit, quæ vel in Patre imperavit, vel obtemperavit in Filio, ut scite monet tract. 2, lib. I, num. 9. De his plura tract. 1, lib. II, adnot. 12 et 13, necnon tract. 5, adnot. 13, ubi S. Zeno hoc idem argumentum pertractat, ne quis ex creatione mundi, quæ Filio tribuitur, inferiorum Patri Filium existimet. Hanc vero Filii subjectionem, quæ ex charitate, non ex servili necessitate ducitur, religiosam, non diminutivam mox appellat, quod nihil inde Filii æqualitati dignitatique detrahatur.

(24) Ms. Pomp., æqualitas. Similiter tract. 1, lib. II, æqualitas scribitur in mss. aliquot, cum alibi æqualitas legatur.

(25) Quidam mss. et editi unito; editio prima unico, idque sententiæ magis congruere visum est.

enim Filio detraxeris, ad Patris, cujus habet totum, (26) injuriam pertinebit; nec est in illo aliquid, quod sit inferius, quia sicut Pater, nec plus potest habere, nec minus; alter enim in alterius plenitudine infusus est, ut sit omnia in omnibus Deus benedictus Pater in Filio, Filius in Patre cum Spiritu sancto. Amen.

163 TRACTATUS VII.

De (1) Nativitate Domini. I.

I. Licet sectæ sint plures, quæ injuriam Christi fabulari nitantur, tamen tres sunt quodam modo principales: e quibus duæ ejus, quem cupiant depravatum, simulant se esse (2) cultrices. (3) Una (4) denique adserit Jesum Christum ab utero Virginis Mariæ sumpsisse principium, Deumque exinde **B** justitiam factum esse, non natum. (5) Alia modestius, sed mordacius nocens, dicit quidem Dei Filium Deum, sed non ex Patre nobilitatis perpetuitate progenitum; **164** fuisseque tempus, quando non fuit.

(26) Ita ms. Pomp. cæteri injuria. Ad injuriam autem Patris pertinet, quidquid Filio detrabitur, vel quia degeneris Filii Pater prædicatur, ut sæpe insinuat Hilarius, et late probat Augustinus serm. 159, num. 5, et Ambrosius, lib. 1 de Fide c. 6, vel dum aliquando sine verbo et sapientia fuisse traditur, ita ut ea aliunde deluerit accipere, quod orat. 2 in Arianos Athanasius demonstrat.

TRACT. VII.—(1) In edis et in ms. Ur. De nativitate Christi sermo primus, cæteri mss., de nativitate Domini. Sequens autem tum in edis, tum in mss. inscribitur De nativitate Christi. Hinc et diuis-equentes tractatus cum castigationibus Gasparis Barthii Christianus Damius inseruit inter homilias Patrum, uti memorat Fabricius in Bibliotheca Latina, vol. III, p. 421, et vol. XII, pag. 797, bibl. Græc., quam homiliarum editionem rarissimam videre nondum potuimus.

(2) Edit. Ven., cultores.

(3) Ter supra decem hæreseos capita huc pertinentia recensimus tract. superiori adnot. 5, quatenus Christum hominem tantum esse, ac e Mariæ utero principium sumpsisse prodiderunt. Quatenus vero idem ob justitiam Deus factus traditur, fuit quidem hic Nestorii celebris error, atqui jamdiu ante a Paulo Samosateno et Photino prædicatus fuerat, hoc tamen discrimine, quod Nestorius, notante Garnerio dissert. 7, de Ortu et Incrementis hæresis Pelagianæ c. 7, docuit, Christum hominem non ex meritis, sed ex divinâ gratia jam inde a matris utero a Divino Verbo assumptum fuisse; cum Paulus Samosatenuis et Photinus eundem Christum hominem natum dixerint, qui ex virtutum merito (justitiam Zeno vocat) in Deum profecerit. Vide anathematismum in libelli de nomine Rufini, quem eodem tempore Norisius et Garnerius ediderunt. Huic errori præcuisse videtur Origenes, l. II Peri-archon c. 6: Virtutum suarum, inquit, merito anima Christi cum Verbo Dei unum efficitur. Photinianos autem quos alii Zenoniane ætatis Patres passim refellunt, nostrum Auctorem voluisse perstringere, facile intelliges.

(4) Denique heic est idem ac paucis, quam in sententiam alii quoque scriptores eadem particula usi sunt. Vide adnot. 2 in tract. I, l. II.

(5) Hæc est hæresis Arianorum, qui etsi Christum Dei Filium prædicarent, non tamen ab æterno, sed in tempore genitum prodidere, unde effectum illud apud ipsos solemne: Fuit tempus, quando non fuit. Videtes Athanasium, de decretis Nicænis, n. 18, Hilarium, l. IV et VI de Trinitate, ubi ipsam Avii epistolam allegat, in qua eadem formula inculcatur. Ne-

Tertia Judæa est vere cæca, quæ cum in (6) lege (ut dicere solet) sua legat ubique, duas Patris et Filii designari personas, tamen nunc usque contendit Deum Filium non habere. Quibus omnibus exempla, vel ratio, quam prosecuturi sumus, argumentationis totius uno ictu omnes nervos abscindet. Quapropter duas esse nativitates Domini nostri Jesu Christi necessario scire debet populus Christianus, ne quem patiat error: unam, qua natus est, alteram, qua reatus. Sed sicut est spiritualis prima sine matre, ita sine patre secunda carnalis. Hæc miranda, inenarrabilis illa, propheta dicente: Nativitatem (7) ejus quis enarrabit (Is. LIII, 8)? Cur autem sit inenarrabilis, Patre loquente noscimus. Dominus ipse nos edocet: Eructavit (8) cor meum verbum bonum, etc. (Ps. XLV, 2). Et apud Salomonem hæcenus dicens: Ego ex ore Altissimi prodivi ante omnem creaturam (Ecclesiastic. XXIV, 5).

II. Cum hæc ita sint, humanitas te versuta cognosce vel sero, et (9) intemperanti linguæ silentii (10) fre-

que mireris, quod hic Filius Deus dici potuerit, et nihilominus negari Patri cœternus et æqualis: nam illum Deum abusive fatebantur Ariani, non proprie, ut ex Hilarii Fragm. n. 26 et aliunde notum est. Veronensis editionis auctores, cum Zenonem sæculo III vixisse contendunt, eundem errorem affigunt Origeni, qui tamen illum expresse reprehendit in fragmento, quod recitat Athanasius de decretis Nicænis, n. 27: Intelligat enim, inquit ille, qui dicere audeat, fuit aliquando, cum non esset Filius. Hinc quidem probatur, alios quosdam hunc errorem id temporis docuisse, quem Origenes reprehenderet. Dionysius quoque Alexandrinus, Origenis discipulus, in epist. ad Euphranorem et Ammonium, cujus fragmentum suppediat Athanasii epistola de sententia Dionysii, n. 4, Sabellianos impugnans: Etenim, ait, cum sit res facta, non erat, antequam fieret. At ea de causa ad Dionysium Romanum ille delatus, et ab eodem reprehensus, apologia sese purgavit, in quam multa conjecit, quibus eum errorem rejicit, quem subinde Ariani excoepere: unde cum hi ejus auctoritatem pro se allegarent, Athanasius loco memorato num. 9, prædecessoris sui sententiam optime vindicat, auctoritatemque ex inimicorum manibus naviter eripit. Itaque etsi quidam olim Alexandria eum errorem docuerint, quem Origenes perstringit; non hostamen, qui nihil ad nos pertinebant, sed Arianos, qui hisce quoque in locis eam formulam evulgaverant, S. Zeno ferire voluisse cognoscitur.

(6) Lex igitur ex Hebræorum lingua universum vetus testamentum vocabatur, in quod vide adnot. 1 in tract. 12, l. I. Inducantur heic porro ea Veteris Testamenti loca, ex quibus tria mox a Zenone allegantur.

(7) Ms. Pomp. et duplex Zen. addunt autem. Inenarrabilis porro Divini Verbi nativitas dicitur, non quoad factum, quod per fidem notum est, non ignotum, ut quidam Arianorum perperam jactarunt; sed quoad modum nascendi, ut pluribus explicant Victorinus atque Phœbadius.

(8) Idem codices cum Vat. et edit. Ven., Eructavit, inquit, etc.

(9) Placuit lectio duorum mss. Zen. cum alibi legeretur intemperati.

(10) Licet frenum in singulari non inveniatur, nisi generis neutrius; in plurali tamen etiam masculini generis declinationem patitur, ut apud Virgilium, in Georgic. l. XXIV, c. 2; Valerium Maximum, etc.

nos impone. Dementiæ genus est, invisibilis incomprehensibilisque (11) velle opinari secretum, ejusque interna discutere, ejus extraria nequeat suspicari: quia Deus hoc est, quod est (*Exod. iii, 14*): quod vero homo definiendum putaverit, (12) non est. Nam et Joannes apostolus in Evangelio quid **165** prædicet, fratres, accipite: *In principio, inquit, erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum: hoc erat in principio apud Deum (Jo. i, 1)*. Admirabilis gratia, fratres dilectissimi, conspicuæ veritatis, quæ dum secerni potest, tamen sibimet externa esse non potest. Si enim Verbum in Deo est, et Deus est Verbum, et hoc est, in quo est, quod ille est, qui inest; duplex persona, duplex (13) vocabulum, sed originalis perpetuitatis ac deitatis est una substantia, Domino ipso dicente: *Ego et Pater unum sumus (Jo. x, 30)*: quod non utique sic ait, ut in unum duos redigendo confunderet, sed ut duorum unam

A divinitatis potestatisque esse omnipotentiam nos doceret. Sequitur, ac dicit: *Omnia per ipsum facta sunt, ac sine ipso factum est nihil (Jo. i, 3)*.

III. Videamus nunc, optime Christiane, quemadmodum inter Patrem Filiumque tempus (14) infulcias: si enim tempori, non sibi debent, quod est alter alteri obnoxius; procul dubio, ut tu vis, major est natura, quam Deus. At cum naturam ex nihilo fecerit Christus; sit autem ex natura tempus, ineptum satis est, opus suo præponere **166** artificii: ac (15) per hoc solum interest, quod soli se sciunt. Denique apud Isaiam ad Filium sic dicit: *Dominus Deus sabaoth: Fatigata est Ægyptus, et mercatus Æthiopia: (16) ex Saba viri excelsi ad te transibunt, et tui erunt servi, et sequentur te alligati compedibus, et adorabunt te, et (17) in te precabuntur, quoniam in te Deus est, et non est Deus alius præter te (Is. xlv, 14)*. Sed et (18) Jeremias eodem spiritu loquitur **167** dicens: *Hic*

(11) Codex Pomp. addit *Dei*. Paulo post, *secretum* ad generationem præcipue divini Verbi pertinet, de qua ab homine non temere esse inquirendum auctor sæpissime monet. Vide tract. 4, adnot. 3.

(12) Solemnis et frequens apud Patres sententia est, quidquid dicatur de Deo, id Deum vere non esse: *homines enim, ut scite animadvertit Fulgentius in libro contra serm. Faust. c. 5: carnalibus sensibus dedit etiam ipsum Deum non possunt nisi carnaliter cogitare. Tales autem dum in luto carnis animas volunt, creatis phantasmatibus et gravati pondere vanitatis, quanto magis in illarum rerum cogitatione versantur, quæ corporeis oculis corpoream ingerunt molem, tanto minus possunt ad intelligendam conscendere deitatem*. Quamobrem Marius Victorinus, l. iv adversus Arium, præclare observavit, quod cum Deo illa affirmando tribuimus, quæ Deo conveniunt, ut *esse, vivere, et intelligere, eum adhuc non esse quidem ista, quæ dicuntur, quod ille super omnia sit*: et subdit: *Quare et ἀνοκάρκτος, et ἀνοόσιος, et ἀνοους, et ἀζώως sine existentia, sine substantia, sine intelligentia, sine vita dicitur, non quidem per στέρησιν, id est non per privationem, sed per supralationem. Omnia enim, quæ voces nonnuntiant, post ipsum sunt; unde nec ὄν, sed magis πρῶτον*. Quam in rem Damascenus, l. i, c. 4, congruenter esse docuit, *ita de Deo prædicare aliquid, ut ei omnia detrahantur, quippe nihil est eorum, quæ sunt, immo vero supra ipsum esse*. Hinc plerisque tum Patribus, tum Philosophis placuit, ut qui definire velint Deum, negandi potius, quam affirmandi formulis utatur; nam, ut scribit Augustinus, in ps. lxxxiv: *Facilius dicimus quid non sit, quam quid sit*.

(13) Præclara hæc adversus Patripassianos, seu (ut a Latinis postea dicti sunt) Sabellianos confessio, qui unam Patris personam duplici tantum voce distinctam comminiscabantur. Catholici autem Patrem et Filium duplicem personam duplici distinctam nomine confitentur. *Vocabulum pro nomen* usurpat vetus auctor tractatus de Fide orthodoxa, p. 346 Appendicis Ambrosii, ubi præstantissimum in eandem cum Zenone sententiam testimonium affert; nec non c. 6, p. 352. Rursus in antiqua fidei formula ad baptizandorum institutionem scripta, quam edidit P. Martene, t. i, De antiquis Eccles. rit. c. 1, a. 12, p. 163: *Exceptis vocabulis quæ proprietatem indicant personarum, quodquid de una persona dicitur, de tribus dignissime potest intelligi*.

(14) Ita emendavimus ex Mss. Pomp., Vat. et duplici Zen., cum alii scribant, *infulciat*. Sermo autem hoc loco est ad Arianos (optimi Christiani ironice appellantur) qui divinum Verbum a Patre genitum vo-

lebant in tempore, prædicabant enim fuisse tempus, quando non fuit. *Infulcire* autem pro *ingerere* accipiunt etiam a Seneca, epist. 114, et a Suetonio, in Tiberii vita, c. 53.

(15) Ms. Urb. per hanc.

(16) Ms. Tol. et Sabam.

(17) In præpositio addita ex codicibus Tol., Pomp., utroque Zen. et edit. Ven. Ita etiam alii Latini Patres legerrunt, Lactantius, l. iv Instit. c. 15; Hilarius, l. iv, de Trinit. n. 38; Ambrosius, l. i de Fide c. 3; quæ lectio ex LXX Interpretum, a quibus Latini profecerunt, scriptione manavit. At alii mss. et edition. Ver. te sine in scribunt, uti Auctor tractatus de Fide orthodoxa, c. 6, p. 353 Appendicis Ambrosii. Non exigua autem in hoc testimonio interpretando varietas, ut collatis Auctorum locis videre licet; qui tamen in hoc conveniunt, ut hocce testimonium, perinde ac a Zenone nostro sit, ad Christum referant. Vide Hieronymum, in commentario ad hunc locum, etc. Utrique mss. Zen. *prædicabuntur pro precabuntur*.

(18) In edit. Ver. *Jeremiæ* loco suppositus Baruch, cum hic locus vere ex Baruch libro sumptus sit. At *Jeremian* ex mss. omnibus et edit. Ven. restituimus; quæ scriptura etsi vindicari non posset, relinquenda nihilominus esset in textu, et in adnotationibus Auctoris lapsus detegendus. Sic Buzæus in editione Petri Blesensis epist. 141, edidit *Zachariam*, qui pro *Jeremia* citatur, et Billius in edendo Nanzianzeno, qui in orat. ad Julianum *Solomonem* allegavit pro *Jobo*, errorem notavit, sed textum intactum reliquit. Eadem ratione nec corrigendus fuerat in editione Romana Cassiani locus Collat. 7, c. 12, ubi *Job* loco *Salomonis* laudatur; nec canon. 13 concilii Hispanensis, ubi *Isaias* in vulgatis legitur, cum monente Baluzio antiqui codices *Jeremiam* habeant. Correctiones id generis veram quidem allegationem exhibent, sed quæ non ex Auctorum mente sunt, quos memoria lapsos liquet. Eodem lapsu Marius Mercator, pag. 28 edit. Baluzii, *Joannem* Evangelistam citavit pro *Paulo*, et Gregorius in orat. de pauperum Amore *Micheam* pro *Amos*, et *Amos* pro *Michea* nominavit. Quod si ex dictis hactenus Zenonis locus, etiamsi maximum errorem contineret, corrigendus ab editoribus non fuerat; multo minus horum licentia probabitur in allegatione, quæ defendi et vindicari satis honestis rationibus potest. Apud antiquos enim Patres consuetudo hæc inolevit, ut Baruch, qui *Jeremiæ* amanuensis fuit, ut innuitur c. xxxvi, v. 4, et cap. xlv, v. 1, pro *Jeremiæ* acciperent, adeo ut illius libellum tamquam librarii opus magistro adscribendum putarent. Quid quod Baruch opus cum *Jeremiæ* libro ex editione LXX Interpretum copulatur,

est Deus noster, et non (19) *deputabitur Deus alius* A *et absque ipso : qui advenit viam prudentiæ, et revelavit eam Jacob puero suo, et Israel dilecto sibi. Post hæc in terris visus est, et cum hominibus conversatus est* (Baruch. iii, 36, 37, 38). Qua in specie, Spiritu sancto loquente, noscamus : (20) *Et homo est, inquit, et quis cognoscit eum* (Jer. xvii, 9 ex LXX)? Si ita est, quomodo ergo posset agnoscī, prodidit Isaias his verbis : *Audite itaque, domus David : Non pusillum vobis certamen cum hominibus ; quoniam Deus præstat agnomen. Propter hoc dabit Deus vobis signum. Ecce virgo in utero accipiet, et pariet filium, et* (21) *vocabitur nomen ejus Emmanuel. Butyrum et mel manducabit prius quam cognoscat puer bonum, aut malum.* Quod signum ex (22) prodromi quoque ejus designatione dilucidavit alio loco his verbis : *Ecce mitto Angelum* B *meum ante faciem tuam, qui præparabit viam tuam.* Quis est iste Angelus, fratres, nisi Joannes Baptista? cujus est præparatio : *Vox clamantis in deserto : Parate viam Domini, rectas facite semitas Dei* *ostri.*

IV. Nunc videamus, quæ consequuntur. Per idem tempus duæ cognatæ concipiunt, una contra spem, altera verbo. Hæc miratur se habere, quod nescit : lætatur illa, quia (23) discit. Elisabeth sterilis fœcunditate tumet feliciter venter, Mariæ majestate. Illa præconem portat, hæc judicem. Exsultate, femine, promotionemque vestri sexus agnoscite. Culpa deleta veteri, ecce per vos jungimur cælo : anus enim peperit angelum, et virgo Deum. Hic est Deus noster, qui dignitate interim seposita, non tamen potestate, amore hominis **168** sui, cujus formam fuerat subiturus, et creaturam, ut (24) angelus, homo, puer, sponsus, gigas, crucifixus, sepultus, primogenitus a

ut observavit Hieronymus in prologo ad Jeremiæ commentarium : et ideo a multis, qui ex LXX Interpretibus sacros Veteris Testamenti libros allegant, pro uno eodemque Jeremiæ libro Baruch libellus habitus est. His de causis Jeremiæ pro Baruch appellarunt Cyprianus, in orat. Dominica p. 416 ; Clemens Alexandrinus, in Pedagogo p. 129 et 130 ; S. Hilarius, lib. iv de Trin., n. 42 et in ps. lxxviii, num. 19 ; Auctor tract. de Fide orthodoxa cap. 7, in Appendice Ambrosii ; Julius Firmicus de Errore profanarum religionum, cap. 29 ; Ambrosius, lib. i de Cain et Abel cap. 9, et lib. 1 de Fide num. 28, et alii passim.

(19) Ms. Rem. *putabitur.*

(20) Hic locus nec in Jeremiæ, nec in Baruch libro, quem Jeremiæ tributum vidimus adnot. 18, invenire licet : sed legitur sane in Græco Jeremiæ apud interpretes LXX, et hinc quidem Jeremiæ nomine Græce recitatur ab Ephiphantio, hæres. liv, § 4. Latine item totidem verbis a Tertulliano, adversus Judæos c. ult. et lib. iii adversus Marcionem, cap. 7, et de Carne Christi cap. 15 ; a Cypriano, contra Judæos. cap. 10 ; a Lactantio, lib. iv Instit., cap. 13 ; ab Ambrosio, de Instit. virgin., cap. 16, et epist. xlvi, n. 7, etc., et hi omnes, una cum Zenone idem testimonium ad Verbi incarnationem referunt ; qua de interpretatione videsis quæ in hunc locum Hieronymus notat.

(21) Mss. Pomp., Vat. et urbis *Zen. vocabis.* Post pauca puer in ms. Pomp. desideratur.

(22) *Prodromi pro præcursoris*, nimirum S. Joan. Baptistæ, de quo in sequentibus sermo est, Latine dicitur, sicut et Tullius, lib. i ad Attic. ep. xii : *Mihi Pompeiani prodromi nuntiant* ; et Plinius, lib. ii, cap.

mortuis diceretur. Hic est, inquam, qui in omnibus omnia est : quoniam per ipsum et in ipso sunt omnia. Nec vos moveat, fratres, sæcularis ac vere puerilis inconsideratorum hominum disputatio : (25) qui ideo justum patiuntur errorem, quia Christum non ex Deo considerant hominem factum, sed ex homine. Cæterum si spiritaliter saperent, in ipso, quod infirmissimum putant, hoc potissimum prædicarent. Et enim vere perfectus Deus non esset, si esset aliquid, quod esse volens esse non posset. Denique vultis scire compendio veritatem? Factus est, quod non erat : nec tamen (26) desiit esse, ante quod fuerat.

TRACTATUS VIII.

De Nativitate Domini II.

I. Insuperabilis (1) secreti reverendæque majestatis vera cognitio est, Deum non nosse nisi Deum ; nihilque ex eo amplius requirendum, quam ut quis ejus noverit voluntatem, sine qua ei nec legitime servire poterit, nec placere. Cæterum (2) providentis Dei de Deo argumentationibus vanis opinari velle (3) dispositum, non colentis est, sed dementis : maxime si Deus, ut contentiosi putant, **169** dispositioni subjaceat ; remotis enim paulisper nominibus Patris et Filii, non potes nosse uter patiatur injuriam ; nisi quod ambo patiuntur, quia amborum unum nomen est Deus. Igitur duas natiuitates esse Domini nostri Jesu Christi rudis, aut negligens discite, Christiane, ne quo decipiari errore. Unam, quam tibi non licet quærere, alteram, quam legitime, si possis, permitteris edocere. Prima itaque natiuitatis Domini nostri in Patris et Filii tantum conscientia manet, nec quidquam habet interjectum, neque conscium, (4)

47, *prodromos* vocavit aquilones, qui canonicæ ortum octo diebus præcedunt. Inferius *dilucidavit* Latine dictum vindicatur ex auctore operis ad Hieronimum, l. iii, cap. 4, qui *rei dilucidandæ causa* scripsit.

(25) Ita mss. Rem. et Tol. cæteri cum editis *scit. Dei majestate pro deitate, seu divina virtute* ; v. adnot. 1 in tract. ix, l. ii.

(24) Hisce nominibus Christus significatur in locis Veteris Novique Testamenti, ex quibus præcipua indicare sufficiat. *Magni consilii Angelus* (Is. ix, 6), juxta LXX ; *Homo et puer* sæpissime. *Sponsus et gigas* (Ps. xviii, 6) ; *Crucifixus et sepultus* passim in Novo Testamento ; *Primogenitus a mortuis* (Coloss. 1, 18).

(25) Illi heic perstringuntur, de quibus satis tract. 6 hujus libri adnot. 5.

(26) Edit. Ven., *desinit.* In fine ms. Pomp. additur *Amen.*

TRACT. VIII.—(1) *Insuperabile* secretum dicitur, quod neque per conjecturas scrutari licet, de quo vide adnot. 4 in tract. iii, lib. ii. Punguntur autem Ariani, qui argumentando Dei arcana penetrare nitentur.

(2) Sparaverio placeret scribi *procedentis*, cum de Divini Verbi generatione in sequentibus sit sermo. Simili quidem sententia tract. 5, dictum est : *Quomodo autem generatus sit, qui processit, dementis est opinari.* Sed huic emendationi nulli codices suffragium ferunt, et aliunde *providentis* Dei, quæ in us ibi sunt, dispositionem appellare Zeno potuit.

(3) *Dispositus* us pro *dispositione* invenies apud Tacitum, hist. ii, §. 2, paulo post ms. Rem. pro *uter patietur* scribit *utrum patietur.*

(4) Mss. Tol., Vat. et Urb., *quod pro quia* oppor-

quod ex paterni oris affectu processit uno consensu. **A** Secunda vero carnalis sicut est frequentibus oraculis prodita, ita invenimus esse completam.

II. Etenim Deus Dei Filius, tempore constituto, (5) dissimulata interim majestate, (6) ab ætherea sede profectus, in prædestinata virginis templo sibimet (7) castra metatur, quibus (8) latenter infunditur in hominem gigniturus, ibidemque salvo, quod erat, meditari esse, quod non erat. (9) Mistus itaque humanæ carni se fingit infantem. Mariæ superbus emicat venter, non munere conjugali, sed fide, Verbo, non semine. (10) Decem mensium fastidia nescit, ut pote quæ **170** in se creatorem mundi concepit : parturiti non dolore, sed gaudio. Mira res : exultans (11) exponit infantem totius naturæ antiquitate

majorem. Interea rudis non gemit (12) feta. (13) Non mundum, ut adsolet, infans (14) fusus ingreditur, sponte vitæ reptantis præviis lacrymis auspicatur. Non mater ejus tanti partus pudere exhausta, totis pallens jacuit resoluta visceribus. Non *Filius matris*, aut suis est ullis sordibus delibutus; neque enim re vera aliquid circa se habere posset immundum, qui humani generis peccata, sordes et maculas **171** venerat mundaturus. Denique purgationes, quæ sunt tarditate periculosæ, (15) nulla puerum maternorum viscerum prosecuta sunt damna. Nulla adhibita rudi fetæ sueto more fomenta; neque enim, fratres, his poterat indigere, quæ accipere in utero meruerat Filium animarum omnium salvatorem. O magnum Sacramentum! Maria (16) virgo incorrupta concepit,

tunc corrigunt, cum alibi legeretur *qui sine ullo*, ad quod referretur, substantivo nomine; nisi forte desideretur aliquid, ex. gr. *nisi cum, qui*, etc., quo casu indicaretur Spiritus sanctus, qui uno consensu ex Patre Filioque procedit. At S. Zeno Spiritus sancti meminisse non solet hac formula, qua processionem *ex ore Filii* propriam insinuat, et tract. III et IV, soli Patri notam Filii generationem explore tradens, hic quoque eodem spectasse videtur, et prospicit ad illa (*Matth. II, 27*: *Nemo novit Filium nisi Pater*: quibus tamen verbis non excludi Spiritum sanctum, et Patres et interpretes probant.

(5) Vide adnot. 14, in tract. 5, lib. I.

(6) Edit. Ven., *ab æterna*: Ms. Rem., *ab ætheria*: in Tol., Pomp. et Zen. *ætheria sine ab*. Post pauca in *templum* cum edit. Ven. scribunt mss. Tol., Pomp., Zenon. et Spar.

(7) *Metari castra dicuntur*, inquit Festus, *quod metis diriguntur*: est autem locum castris opportunum deligere, cum id *metis* positus, seu directis fieret. Hinc Curtius, III, 8: *Eo ipso loco metari suos castra jusserat*. Apud Virgilium, II Georg. vers. 274, *metari pro eligere* accipitur Servio interprete. Sic etiam *metator* apud Lucanum, IV, 582, pro eo ponitur, qui hospitium parat; et *metator castrorum*, apud Tullium, Philip. II, 5, qui castris locum designat ac præparat. Vegetius, lib. II, cap. 7: *Metatores, qui præcedentes locum eligunt castris*: et Nonius Marcellus, *Metari parare*, unde et *metatores*. Hinc igitur S. Episcopus translate divinum Verbum sibi *castrametari* in Virginis utero dixit, pro habitationem sibi paravit atque disposuit. Similiter tract. seq. *Metaturam pro hospitii præparatione* accipit. Ms. Tol., *castramentatur pro castra metatur*.

(8) Cur *latenter* Christus in Virginis utero ingressus dicatur, dicemus pluribus adnot. II in tract. 29.

(9) De hac formula multis egimus dissertat. II, cap. 3.

(10) Hic perspicue alluditur, ad illa Virgilii (*Ecol. IV, 61*.

Matri

Longa decem tulerant fastidia menses.

Ex quibus Zenonianam locutionem manasse nihil ambigimus, sicuti et similem S. Ambrosii serm. 15, in ps. cxviii, n. 16, cum *matrem longo decem mensium fastidio pii fetus onera portantem* dixit. Quamvis autem ea poetæ verba de lunaribus mensibus accipienda aliqui velint, ut ad novem circiter solares menses redigantur: tamen de solaribus intelligenda putamus, cum partus legitimi tempus non solum novum, sed decimum etiam mensem esse plures docuerint. Sapientiæ cap. VII, 2: *Decem mensium tunc in sanguine*. Aulus Gellius, lib. III, cap. 16, Noct. Attic.: *Multa opinio*, inquit, *eaque*

B *jam pro certo recepta.... gigni hominem septimo rarer, nunquam octavo, sæpenumero decimo mense*: et pro mense quidem decimo antiquos bene multos tum Græcos, tum Latinos laudat auctores. Id autem adeo persuasum Romanis fuit, ut lege lata legitimos haberi jusserint partus, qui decimo post patris mortem mense editi fuerint. In L. *Gallus D. de lib. et posth.* et L. ult. C. *de posth. hæred.*, hæc leguntur: *Si filius, vel filia juxta decem mensium spatium post mortem patris edita fuerint, hæredes sunt*. Decemvirovum sententiam laudat Gellius, nec non Adriani decretum, quo ad undecimum etiam mensem res protracta fuit: cui sententiæ alii cum Hippocrate consentiunt. Martinus Schorrigius, in *Embryologia hist. medic.*, sect. IV, cap. 2, § 1 et 9, hoc de argumento multa disputat inculcatur, ac plurimum auctorum testimonia pro mense decimo recitat. Inter sacros autem scriptores, præter Zenonem laudari possent Ambrosius, lib. I de Fide, cap. 1, num. 72; Hieronymus in Helvidium, num. 2; Chrysologus serm. 5 et 6 de Symbolo, etc.

C (11) Peculiari prorsus significatione *exponit* pro *parit* hoc loco dicitur. Forte translate usus est Zeno nautico verbo: *exponere* enim nauticæ dicuntur eos, quos, cum in portum pervenerint, e navi in terram emittunt, vel exportant, ut liquet ex Nepote, II, 8; Horatio, Sat. V, 20; Cæsare, de Bello civili I, 51. Ita mater mensium curriculo evoluta, quo filium in utero gestavit, hunc tandem *exponere* dici potuit, cum parit.

(12) *Fætam* latius patere, quam *gravidam*, ita ut *gravidæ* solum vocentur, quæ fætum in utero gerunt; *fætæ* autem, quæ fætum nuper emisere, auctor est Censorinus de die natali cap. 11, in quem lege Vossium, lib. V Instit. orator, pag. 278. *Fætæ* quidem a Varrone, de re rustica, puerperæ appellantur, et Cerdæ animadversio est in lib. VIII Virgilii *Æneid.* v. 630, *gravida animalia nunquam fætâ nominari*; quod etsi apud Virgilium sit verum, apud alios omnes non item, ut Basilius Faber, in Thesaurio, observavit. *Rudis* porro fœta Virgo Christi mater dicitur a nostro scriptore post partum, ut significetur eam antea non peperisse amplius: *rudis* enim vocatur, quidquid novum et recens, nec usu elaboratum est. Solent autem *rudes* et novæ parientes dolores pati majores, quam reliquæ. Hic igitur Mariæ privilegium effertur, quæ *liet rudis feta non gemit*.

(13) Ita correximus ex mss. Tol., Zen., Sp.; quæ lectio repetitioni sequenti magis concinit: in aliis autem scribitur: *Mundum, non ut adsolet*, etc.

(14) *Fusus*, id est *genitus*.

(15) Mss. Pomp., Tol., Zen., Sp., *nullo maternorum viscerum prosecutæ sunt damno*. *Damno* item in ms. Vat.

(16) Mirum cuiquam fortasse videbitur S. Auctorem tam disertis verbis Mariæ virginitatem prædicare

post conceptum virgo peperit, post partum virgo permansit. (17) Obstetricis incredulæ periclitantis (18) **172** enixam, in testimonium reperta ejusdem esse virginitalis, incenditur manus; qua tacto infante, statim edax illa flamma sopitur; sicque illa medica feliciter curiosa, deum admirata mulierem virginem, admirata infantem Deum, ingenti gaudio exultans, quæ curatum venerat, curata recessit. Ita Christus in hominem se fecit nasci, quemadmodum homo non potest nasci. Totum denique sua luce (19) resplendens corpus sine umbra gestabat: humilis carnè, sed excelsus omnipotentis majestate. Qui sane ideo carnem est dignatus induere, ut nemo se possit per carnem, cum judicii dies venerit, excusare.

TRACTATUS IX.

De Nativitate Domini et (1) Majestate.

I. Secundum quod Deus suos promiserat per pro-

atque statuere. Certe contra aliquem ejus ætatis errorem tam præcisa confessio; unde sub idem tempus pro eodem dogmate pugnantes legimus S. Ambrosium Mediolanensem, lib. de Insiit. virgin. a cap. 5, et S. Gaudentium Brixianum, tract. 9, pag. 100, qui tamen quosdam impugnant, quibus Maria in Christi conceptione quidem Virgo credebatur, sed quæ vel in partu, vel post partum Virgo non fuerit. Episcopum quemdam Ambrosius aperte indicat, quem alii Bonosum fuisse censent, cujus judicium ad vicinos præsulcs Capuana synodus remisit. Vide itaque quæ notavimus adnot. 5 in tract. 5, lib. 1, ubi idem dogma perspicue inculcatur.

(17) Magna hoc loco mutilatio ab editoribus Veronensibus facta a voce *obstetricis* usque ad *curata recessit*. Textum restituvimus ex mss. et editione prima, ex qua integrum hunc locum recitavit Baronius, num. 6 et 7 Apparatus ad Annales Eccles., et ex ipso alii. Offendit editores, ut videtur, hæc fabula, quam satius detruncandam, quam relinquendam putarunt. At si ea fabula minus probetur, intacto auctoris textu, id in annotatione aliqua animadvertere satis fuerit. Cæterum ut de ipsa re pro vindicando Zenone aliquid dicamus, solemne apud antiquos fuit efficere, ut Virgines inspicerentur per obstetrices, quo probaretur, utrum tales essent necne. Vide Cyprianum, epist. 62; Ambrosium, epist. v, n. 10, ad Syagrium; Augustinum, de Civ. Dei lib. iii, cap. 18. Idem autem Mariæ Christi matri accidisse traditum est a nonnullis apud Clementem Alexandrinum, l. vii Stromatum p. 889. *Quidam enim dicunt, eam, postquam peperisset, inspectam ab obstetrice, inventam fuisse virginem.* Hæc fabula originem habuit ex libro de *S. Maria et obstetrice*, qui in decreto Gelasiano refertur inter apocrypha. Simile quiddam legitur in *Proto Evangelio Jacobi*, apud Fabricium, in Codice apocrypho. p. 517, n. 19, in quo tamen, num. 20, non obstetrici, sed Salome, quæ una cum obstetrice ad Mariam ingressa traditur, tum virginitalis probatio per tactum, tum manus punitio et curatio tribuitur. At in *Evangelio infantis* ex Arabico latinitate donato ab Henrico Sisko, pag. 170 Codicis apocryphi, nulla probatio per obstetricem memoratur, sed sola sanatio. Hanc fabulam explodit inter cæteros Hieronymus, ut ab apocryphis monumentis derivatam, his contra Helvidium verbis: *Nulla ibi obstetricis, nulla mulierularum sedulitas intervenit. Ipsa Maria involvit infantem, ipsa et Mater, et obstetricis fuit; nam ipsa collocavit eum in præsepio, ipsa pannis involvebat* (Luc. 11, 4), *unde commenta refelluntur apocryphorum.* Lege Suidam, voce *ἰστρούς*, qui eandem obstetricis fabulam, uti ab Hebræo sequioris ævi descripta aliter fuerat, (use refert. Matthæus Bossus, Veronensis, epist. lxxix,

A phetas, Filium suum salvatorem generi humano se esse missurum commodum tempore maturo, divinitatis interim dignitate deposita, non tamen potestate, cælo egressus, (2) metatura prædicta sacrario templi virginalis hospes pudicus illabatur; ibidemque, qualis velit esse, disponit. **173** Immo, quod jam olim disposuerat complendum, (3) l-tenter assumit; namque requiescit libens florentissimo in domicilio castitatis, et in visceribus sacræ virginis comparat sibi corpus suo iudicio nacturus. In hominem coaptatus, in tegumento carnis includitur Deus; humanamque vitam mutuatur de tempore, qui præstat (4) temporibus æternitatem. Mira res: concipit Maria de ipso, quem parit: tumet uterus majestate, non semine, capique virgo, quem mundus mundique non capit (5) plenitudo. Interea promovent suum membra factorem, et opus sui figura vestit artificem. Parturit Maria non

lib. 1, ad Polycletum Physicum hanc refellit fabulam, cujusmodi apud Suidam recitatur; continebatur autem separatim a Suidæ operibus in ms. Vaticano simili plane illi, quem eandem Suidæ narrationem separatim continentem in bibliotheca regia Parisiensi, num. 3457, existere Kusterus, in notis ad Suidam, testatur. Matthæi autem Bossi tempore ea fabulosa narratio latine reddita fuerat a Lauro Quirino Cretensi patricio Veneto, et dono data regi Renato a Marcello, circumferebatur, quod Bossus ejus refellendæ occasio fuit. Sed ut ad Zenonem revertamur, antiquum hunc Patrem ex aliquo apocrypho fonte fabulam ebibisse patet, quod aliis quoque antiquis, immo antiquioribus, non raro accidisse notum est omnibus. Vide adnot. 14, in tract. 8, lib. 1.

C (18) Edit. Ven. et ms. Pomp. *enixam*; sed *enixam*, quod alii legunt cum editi, tum mss. sententiæ magis congruit, cum sermo sit de obstetrice, quæ Mariam *enixam*, id est partu levatam, ipsa manu periclitari voluit, cum virgo esset necne. Post nonnulla mss. Rein. Tol. Vat. et Urb. *eidem* pro *ejusdem*.

(19) Ms. Rein. *respondens*.

TRACT. IX.—(1) In mss. hæc inscriptio videtur: in editis autem *de Nativitate Christi* tantum. *Majestas* vero heic a Zenone pro *Divinitate* seu pro *virtute divina* sumitur; unde paulo post: *Tumet uterus majestate, non semine*, id est divina, non humana virtute; et post alia: *Probans infirmitatibus carnem, et virtutibus majestatem.* Sic etiam *virtutis* vocabulo Christi *Divinitatem* apud plerosque tum Græcos, tum Latinos Patres intelligi, ex testimonio liquet, quæ in calcem dialogi in adversus Theopaschitas conjecit Theodoretus, nec non ex Hilario frequenter, cujus loca considerat P. Coustantius in præfat. num. 148, ex Ambrosio lib. 11 de Fide num. 56, etc.

D (2) *Metaturam* legit vetus Jeremiæ interpres, apud Cyprianum, lib. 1 Testimon., cap. 3, nec non apud Lactantium, lib. 1v Instit. cap. 11, sed alio sensu. Heic enim pro hospite, quod sibi Dei Filius in Mariæ utero præstituit, accipitur (de qua significatione vide adnot. 7 in tract. præcedentem) idque vox *hospes*, quæ mox subjicitur, palam confirmat. *Prædictum* autem hoc hospitium vocatur, quod in antiquis paginis prænuntiatum sit, Deum concipiendum ab ea Virgine, quam sibi in matrem elegisset. *In prædestinatæ Virgine templo sibi castra metatur* ludato tractatu non absimili sententia scriptum est. Ms. Urb. *cælo emissus metatura*.

(3) De hoc *latenter* pluribus agemus adnot. 2 in tract. 29.

(4) Ms. Pomp., *de temporibus*.

(5) Editi, *magnitudo*.

dolore, sed gaudio : nascitur sine patre Filius, (6) A non totus matris, sibi debens, quod conceptus est, donans matri, quod natus, quæ principaliter stupet talem sibi Filium provenisse, qui ex se natus non crederetur, nisi (7) quia sicut fuit virgo incorrupta post conceptum, permanet talis quoque post partum.

II. O nova ratio ! Amore imaginis suæ coactus in infantem, vagit Deus : patiturque se pannis alligari, qui totius (8) orbis debita venerat solutus. In stabuli præsepe deponitur, populorum pastorem pabulumque se esse (9) contentans. Subjicit se gradibus ætatis, cujus æternitas in se non admittit ætatem. (10) Totum contra conscientiam suam, ut homo infirmus patitur, ut homini mortis lege consumpto 174 immortalitas tribuatur. Hæc est enim potestas Dei, ut salvo, quod est, possit esse, quod non est. Hic est B Deus noster æterni Dei cœternus Filius. Hic et homo et Deus, quia inter Patrem hominesque adstitit medius, probans infirmitatibus carnem, et virtutibus majestatem. Hic sol noster, sol verus, qui clarissimos ignes mundi germanos astrorum candentiumque populorum claritatis suæ de plenitudine accendit. Hic qui semel occidit, et ortus est rursus, numquam repetiturus occasum. Hic, inquam, quem duodecim radiorum, id est Apostolorum duodecim, corona circumdat, quem per ambitum totius orbis non muta quatuor animalia, sed salutiferis prædicationibus quatuor circumferunt Evangelia. Cujus quam vim habeat amictus et currus, his verbis propheta testatur : *Deus, sicut ignis veniet, et sicut procella currus ejus, retribuere in ira vindictam* (11).

(6) *Non totum matris* affirmat Christum, ut significet eum virtute divina conceptum : qua ratione etiam Hilarius, lib. ix de Trin. num. 7, eundem Christum *ex se natum* dixit, quippe qui *id quod alienum a se erat, vi sua ac potestate præsumpsit*, ut placet exponere ex libro ejusdem ii, num. 26, in quo etsi de Spiritu sancto in Mariam superveniente sermonem faciat, similia tamen perspicue tradit de Filio lib. x, num. 15.

(7) *Nisi quia* Sparaverio non placet, pro quo supponere mallet *cum*, et *permaneret* pro *permaneret*. *Quia* deest in mss. Pomp., Tol., Zen.; *permanet* autem pro *permaneret* scripsimus ex ms. Vat. cum hæc lectio commodior videatur.

(8) *Orbis*, quod nomen ab edit. Ven. et Ver. aberat, e mss. supplevimus : in Patavina autem editione, cum quid simile desiderari prospiceretur, *mundi* ex ingenio suppositum est. Paulo ante *illigari* pro *alligari* in ms. Tol.

(9) Ms. Pomp., *conjectans*.

(10) *Totum* pro *omnia sæpe* a Zenone usurpatum. Vide adnot. 25 in tract. 4, lib. 1.

(11) *Amen* adlunt ms. Pomp. et edit. Ven. Codex autem Rem. hæc subjicit. *Explicit de Nativitate Christi et majestate tractatus Sancti Zenonis*.

TRACT. X.—(1) Hæc tractatus recusus fuit a Lipsiano, tom. ii Vit. Sanctorum.

(2) Corruptissima hæc est in mss. lectio, in quibus hæc habentur : *Longæ vitæ transactis cursibus pius, aut filius ederit, partus effusione perciperet. Sed utrisque ademerat*, etc. Retinimus lectionem editorum, quæ sententiam cum Scripturis convenientem refert : respiciuntur enim illa Gen. xxi, 6, quibus Sara, cum

I. Abraham, fratres dilectissimi, quale divinæ pietatis munus acceperit, vetustæ legis gesta testantur. Sara uxor ejus non inferior, (2) longæ vitæ transactis cursibus, qualem filium ediderit, partus effusione percipit. Sed quia utrisque ætas ademerat spem sobolis, pignus (3) succidaneum meruerunt. Sic meruit fides, quod ademerat 175 tempus : extorsit (4) credulitas, quod natura denegaverat. Abraham Patriarcha noster (5) exploratus a Deo, in senectute suscepit unicum filium, nihil tamen sollicitum patri; cujus ætas in annis (6) vergentibus in occasus sui terminum versabatur, et educationis tempus angustum, et senectuti exitus jam vicinus. Ecce prima devotio, libenter excipere, quod fero datur, et in tristissima senectute suscepta sollicitudinis mole gaudere, nam et risit Sara munus juventutis subiens in senecta; unde (7) nomen accepit infans, qui post hæc Abraham sacramentum Deo approbat mentem.

II. Unicus ille filius solliciti senis, adhuc parvulus, cui pietas et miseratio major debetur, postulatur ad victimam; cui si (8) per humanam fragilitatem aliqua in corpore infirmitas nasceretur, aut humanus exitus contingeret, vix in ejus casibus pater vivere potuisset, si annis teneris moreretur. Hic igitur infans, (9) e cujus vita paternus affectus et maternus pendeat, ad explorationem fidei suæ divina voce postulatur ad victimam. Volo, dixit Deus, mihi fieri C sacrificium, Abraham, tuis manibus in monte de filio tuo : hæc mihi victima placet, hoc me sanguine deplacabis, iste meis sacris debetur : (10) hunc in-

filium peperisset, dixisse traditur : *Risum fecit mihi Deus*, etc. Prima Veneta editio solum in duobus a cæteris variat, primo quod *ederit* pro *ediderit*; dein quod *perciperet* pro *percipit* scribit.

(3) Optime Sparaverius monuit *succidaneum* dici filium, qui in locum ejus succederet, quem olim Abrahæ ætas, dum florens erat, non dederat : quem admodum *succidanæ hostiæ* dicebantur, Gellio teste, lib. iv, cap. 6, *quoniam si primis hostiis litatum non erat, aliæ post easdem ductæ hostiæ cœdebantur*. Conferri potest etiam Festus. Paulo post, ms. Rem. legit : *Sic merito fidelitatis extorsit credulitatis*, ubi librarii error et saltus manifestus est. Mss. Pomp., Tol., Vat., Urb., Zen. et Sp., *Sic merito fidelitatis, quod*, etc. Tol., Vatic., Urb., *credulitatis pro credulitas* : item male.

(4) *Credulitas* pro *fide*, quæ sine rationibus et argumentis Deo revelantur adhibetur, ut liquet ex adnot. 6 in tract. 4, lib. 1.

(5) Hæc quoque saltum librarii manifestum videre licet in ms. Rem., *exploratur a Deo sollicitum*, etc.

(6) *Urgentibus* habent mss. Tol. et Vat. *Termino* pro *terminum* est in mss. Pomp., Spar. Elige quidquid velis; utrumque rectam sententiam præfert.

(7) *Isaac* enim nomen hebraice *risum* sonat; unde et Sara in eo gignendo risum sibi a Deo factum testata est.

(8) Ms. Rem., *per humana fragilitate*.

(9) Idem ms., *infans cujus vita paternus affectus mater tenet pendeat*; quod mss. Tol., Vat. et Urb. item habent.

(10) Mss. et editi *unde*, pro quo in margine cod. Rem. antiqua emendatione *hunc scriptum est, quod*

molari jam jubeo. Non contristat frontem devotissimus Abraham, nec dolor patri lacrymas persuasit, sed exsultat et gaudet. Nec timuit, ne parricidium ei imputaretur, sed magis ut devotioni pareret: letabatur hoc jussisse Deum. (11) De filio hostiam **176** parat: festinat denique implere sacrificium, ne mora faciat peccatum. (12) Necessaria sacramentis præparantur protinus; ascenditur in montem. Omni mysterio sacrificioque disposito ductus filius gaudens, gaudente patre, patris dextera feriendus. Qui antequam veniret in montem, cum de patre quæreret, ubi esset victima, quam disponderet et immolaret; securus de fide generis sui pater filio, de quo non dubitabat, patefecit, quia se (13) Dominus postulasset; et quid ipse Domino promississet, ostendit. Lætatus est puer patre fidele, ipse quoque fidelior: nec recusabat mortem, quam Deus, qui vitam dederat, imperabat. Lætatur pater filio quoque gaudente, et cum gaudio unici pignoris alligat manus, quas ille vincendas libentius offert. Pedes quoque constringit, ne in exitu mortis concitata victima calcitraret: securus enim pater optimus timuit, ne dolori aliquid liceret in mortem.

III. O, (14) fratres, secura devotio! O pater spiritum captans: corpus vero mortemque contemnens! O, qui servum homini ita se esse meminerat, ut patrem se esse nesciret. Quid est pater? Ecce sub oculis jacet filius vinculis adstrictus. Ubi sunt lacrymæ? ubi dolor, qui in humanis sensibus versari consuevit? In tantis filii casibus lætatur et gaudet; et se Dominum promeruisse triumphat. Accepit jam C

textui plane inserendum fuit. Postea *videbo* pro *jubeo* in ms. Vat.

(11) Mala interpunctione et aperto errore tum in aliquot ms. tum in editis erat: *De filio hostia paratur festina. Denique, etc.* In mss. Tol. et Urb. *De filio hostiam para festina*: in Vat. *De filio hostiam para festina*: sed male omnia. Ex his tamen omnibus lectionem textus compegimus, quæ æquiorrem sententiam præfert.

(12) Hanc scripturam sententiæ commodiorem suggestit Ms. Vat. cum alibi post *peccatum* commate signatum legeretur, *necessariis sacramentis protinus præparatur*; quod etsi de sacrificio intelligi queat, Zenonianum tamen ingenium perspicuitatemque edita lectio vividius exhibet. *Præparantur* item legitur in ms. Rem.; in editione autem Ven. n. mutato in *re præpararetur*. Porro *sacramenti* vox apud christianos auctores passim pro *mysterio* accipitur, ut plures jam observarunt. Sic quod *Zeno* heic *sacramentum* vocat, post pauca *mysterium* appellat: *Omni mysterio sacrificioque disposito*. Similiter tract. 12, num. 3, *mysterium* ternarii numeri *sacramentum* numeri nuncupat, et alibi passim. *Mysterium* autem heic intelligimus id, quod mystice aliquid significat; uti sæpe mysticam significationem continebant quæcumque in immolatione filii Abraham gessit. Simili sententia *sacramenta*, id est *mysteria*, *munerum*, quæ *Magi* Christo nato obtulerunt, appellavit Hieronymus in cap. II Matth. v, 41. Et in c. xxvii, 27, loquens de his, quæ Christo a militibus in prætorio obvenierunt, postquam monuit, *hæc omnia intelligamus mystice*, subdit: *Isti quæcumque fecerunt, licet alia mente fecerint, nobis, qui credimus, sacramenta*, id est mystice interpretanda, *tradiderunt*, et interpretationem in quidem mysticam subjiciens prosequitur.

A præmia, quæ meretur; (15) divinæ enim explorationis tentamina porriguntur; exserit quidem ferrum, et armata dextra sublevat manum: sed vox ejus, qui (16) victimam postulaverat, **177** contradicit. Respice retro, dixit Deus, et antequam respicias, parce. Ecce et meritum principale divinam indulgentiam meruisse sub casibus: nam (17) et retro respiciens Abraham invenit victimam, quam innocens immolaret. Eo ferro mactavit arietem, quo filium percutere jam parabat. A filio ad agnum transtulit dextram semper lætatus et gaudens. Nec mutatus est vultus ejus, cum esset victima commutata. Cum tanta lætitia arietem obtulit, cum quanta obtulerat et filium: ubi enim fides fuit, non erat dolor. In illo sacrificio solus Deus doluit, quia aliam victimam procuravit: nam Abraham cum filio sic probatus a Deo est, ut non postulans, misericordiam mereretur.

IV. Videamus, fratres dilectissimi, legis arcana: et intellectum altius proferamus. Abraham sub lege non erat, sed legem solus implevit; et qui nullo jure (18) legis tenebatur, omne jus divinum præcipue custodivit: cujus immolatione ille quoque gauderet, qui ad victimam parabatur. Aries hærebat in (19) vepre, implicatus spinis, capite obligatus. Hic est, qui pro Isaac immolatus est Deo. Hunc obtulit Abraham: hunc jussus est immolare.

178 TRACTATUS XI.

De Abraham II. (Initium deest.)

I. Non (1) enim præcepto, *virginitas* provoca-

(13) Ms. Pomp., *Deus*.

(14) Sparaverius legendum putat: *O patris secura devotio!*

(15) In editis et paucis mss., *divina etenim*.

(16) *Eam victimam*, in mss. Pomp., Zen. et Urb.

(17) *Et additum ex codice Pomp.*

(18) Notanda hæc duplicis juris distinctio *legis*, et *divini*. *Jus legis* vocatur jus scriptum, quod cum nondum datum fuisset, eo Abraham non tenebatur: *jus divinum* intelligitur lex naturalis, quatenus Deo præcipienti obedire præ omnibus jubet; et hanc potissimum Abraham custodisse dicitur. Post *custodivit* ms. Vat. *et cujus immolationis ille, etc.* Immolatio porro heic active sumitur, et Abraham acti- nem ac sacrificium significat; et hac ipsa patris virtute filius ipse, qui ad victimam petebatur, gavisus traditur.

(19) Retinimus mss. Tol., Urb. et primæ editionis lectionem, quippe quæ cum Genesios testimonio magis congruit, ubi cap. xxii, vers. 13, aries *inter vepres* ab Abraham inventus traditur. Favet etiam lectio ms. Rem. ubi *verbe* pro *vepre* scribitur; nisi forte *verbes* sint *verbena* species vepribus similis; nam *verbena* non tam virgultum, quam ramos omnes universim significat, ut videre potes apud Basilium Fabrum in Thesouro antiquit. p. 4135. Sed *verbes* nullibi legere potuimus. Editio autem Ver. et aliquot item mss. habent *eruo*, quæ est leguminis species, bovum præsertim pastui commoda, ut Plinius, lib. xviii, cap. 15. et Columella, lib. vi, cap. 2, tradidere: id quod in rem nostram nihil confert.

TRACT. XI.—(1) Inter omnes Zenonis tractatus nullus hoc corruptior, nullus emendatu difficilior inventus est; quippe cui manuscripti libri minimum suffragantur. Cum porro sine auctoritate codicum in textum

tur (2), sed nec continentia relicta repellitur. Ad cuius fidem, charissimi, auctorem habemus sanctum videlicet Abraham, qui filium quondam Isaac habuit. Simplex quidem vocabulum, sed multiplex pronuntiatio. Hic namque, charissimi, desperatus parentibus, sed Deo promittente susceptus, in transactæ ætatis et generantis genitalis (3) flore concipitur: non tam ex parentibus, quam divina (4) præceptione **179** meruit procreari, atque in ultimis vitæ curriculis Saræ uterum filius (5) aperuit primo vocabulo, cui jam aviæ reverentiam senectus verecunda detulerat. Sub hac igitur, charissimi, (6) desperatione nativitatibus et admiratione progenitus, in primis infantie ru-

manus nobis haud inferendas præstituerimus, nisi ubi et apertus sit error, vel emendatio satis obvia videatur; nam hoc reliquum est, ut indicemus in notis difficultates, et quæ opportuniora iudicabuntur, suggeramus: relinquentes aliis, qui vel feliciori utuntur ingenio, vel meliores aliquando codices sortientur, genuinam lectionem Zenoni reddere, quæ in textum tute traducatur. Itaque primo ex particula enim acphalus videtur hic sermo, ita ut de virginitatis laudibus nonnulla præcesserint. Immo de Mariæ virginitate Christianique ortu auctorem quædam præfatum satis credibile est: unde miram Isaac nativitatem ex parentibus senio confectis ad nativitatem Christi ex Virgine plene mirificam tamquam ad propositum sibi argumentum n. 4 transfert.

(2) Placuit præcepto ex mss. Tol. et Pomp. scribere pro eo, quod in aliis præcepta legitur. Enimvero præcepta virginitatis dici non potuit, cuius servandæ nullum unquam præceptum in Veteri Testamento, immo nec in Novo datum est, ex illo Pauli I Cor. vii, *De virginibus præceptum Domini non habeo*. Igitur præcepto nullo provocata virginitas potuit affirmari, quod ex lectione, quam secuti sumus, commode intelligitur. At fortassis præcepta pro ante capta virginitas dicta est, et forte sententia refertur ad Mariæ virginitatem (de qua in iis, quæ desunt, forsitan sermo fuerat) quæ conjugali continentie prælata a Deo fuit, ita tamen ut licet Verbum ex Virgine nasci decreverit, continentiam nihilominus conjugalem, quam in Abraham et Sara remuneratus est, non repulerit. Paulo post scribere placuit *filium quondam* pro *filium quidem*, cum præscriptum particula *quidem* mox repetatur. Similiter *significatio* pro *pronuntiatio* placeret scribere, si qui codices suffragarentur, aut vulgata scriptio non multum distaret.

(3) Flore omnes mss. et editi; *fluore* mallet Sparaverius, neque enim credibile putat S. antistitem voluisse effctam ætatem et sicca genitalia florescentium prærogativa censere. Sed forte *floreu* seni tribuit ex divino miraculo, quo Abraham licet senex filium, perinde ac juvenis in flore esset, genuit. Alii *languore* fortasse malint, vel aliquid simile. At nihil sine evidenti necessitate immutandum fuit. Subinde **D** scripsimus *concipitur* pro *consumitur*, ut sententia postulat.

(4) Præceptione in editis et mss. At cum heic aperte spectetur *reppromissio* illa a Paulo memorata ad Gal. iv, 23, ubi Isaac ab Abraham susceptus traditur de libera conjuge per *reppromissionem*, quæ scilicet eidem Abraham a Deo facta fuit Gen. xvii, 19, *promissione* pro *præceptione* scribendum videtur. At sicut *præcipio* pro monere, docere, et indicare quandoque sumitur; ita forte et *præceptio* heic pro Dei promissione accipi potuit, quatenus per illam Abraham de futura prole præmonitus fuit, ipsique datum insuper in ea præceptum, quo omnem masculinum circumcidendum Deus imperavit. Itaque hoc loco cum apertus error non sit, nihil attigimus. Adde quod paulo infra *divinæ ordinationis propago* Isaac appel-

lantis jubenti ac deposcenti Deo innocens martyr offertur, immaculata hostia, nec victima (7) imparata: qui testis divini timoris ad fidem a Domino poscitur, a parente perducitur: sed hostia non sanguinis, sed salutis. Ad hanc igitur gloriam tardi partus ubertas et fecunditas desperata profertur.

II. Uxor Abrahamæ letus nescia, cum visceribus, frigente senio, nec sperare sobolem posset, nec portare consideret, matris suscepit officia, quæ (8) uxoris jam munera nesciebat. Atque eo tempore partus profertur, quo calor genitalia jam relinquebat. Mira prorsus, charissimi, nec speranda sæculis post futuris divinæ ordinationis **180** propago (9) formatur: ad

latur, ubi *ordinatio* pro eo est, quod heic *præceptio* dicitur.

(5) Legebatur *aperto primo vocabulo*. At hoc cum per se stare non posset, cum vox *filium* nullo verbo regeretur, primo cogitavimus legendum *aperire*, vel *aperuit matris vocabulo*; nascentem enim Isaac, apertus est Saræ uterum, vocarique cepit *mater*, cui jam aviæ reverentiam senectus veneranda detulerat. Similiter quidem num. 2, hæc duo *mater* et *avia* opponuntur: *Cujus ætas aviam læstaretur, matrem partus ornarit*. Sed libera nimium hæc emendatio visa est. Itaque retento *primo vocabulo*, quod intelligi haud moleste potest, quatenus Saræ uterum apertus est ex prima ipsius voce quam in Isaac gignendo pronuntiavit: *Risum fecit mihi Dominus*; solam vocem *aperto* in *aperuit* immutandum censuimus, ut verbum esset, quod *filium* regeret. Paulo ante pro *ex intimis*, quod in mss. et editis legebatur, correximus cum Sparaverio in *ultimis*. Inferius autem *reverentia* pro *reverentiam* mss. Pomp. et Zen. perperam scribunt.

(6) Erat in editis, et in mss. item legitur *sperationis nativitate*. Sparaverius apertum heic errorem aliquem subodoratus, *sperata nativitate* mallet legere. **C** At *desperata* nativitate, vel melius *desperatione nativitatis* scribendum censuimus, cum semper in iis, quæ Zeno subjicit, non *sperata*, sed *desperata* hæc proles, ac proinde nativitas ipsa prodatur: *Nec sperare sobolem posset*; et infra: *Ex desperatione felicior putabatur*. Similiter *fecunditas desperata*, etc. Hinc non tam Sparaverii correctione, quam vulgata *sperationis* scriptura explosis (cum præsertim *speratio* Latine apud probatos Scriptores nobis hæcenus invenire non licuerit), *desperatione nativitatis* non nimis temere insertum iudicabitur.

(7) *Nec victima imparata* scripsimus pro eo, quod legebatur *nec victima imparatus*; id enim præter syntaxim constructionemque Latinam Zenonianus etiam stylus postulare videtur, ut hinc *immaculata*, hinc *imparata* respondeant.

(8) Legebatur in editis et aliquot mss. *uxoria munera*: at magis adrisit lectio mss. Basilicæ Vaticanæ, Urb. et Pomp. Ex Zenoniano scribendi genere *uxoris munera* cum vocibus *matris officia* antecedenti commate positus concinunt. Sparaverius scribere mallet *muliebria omiserat* pro *uxoria munera nesciebat*, cum *muliebria* Saræ desiisse tradantur Genes. xviii, 11. At ibidem, v. 12, etiam traditur, Sara de concipiendo filio commonita dixisse: *Postquam consenui, et Dominus meus vetulus est, voluptati operam dabo?* quæ satis indicant inter Abraham et Saram jamdudum per ætatem intermissum conjugalem usum, de quo Zeno locutus videtur, cum *uxoris jam munera* Saræ nescientem affirmat. Similiter tract. 7 hujus libri n. 2, *munus conjugale* eodem sensu accepit.

(9) Sparaverii emendationem recepimus, quæ sententiam nihil immutat, at solum concinnozem ac Zenonianam reddit: legebatur autem *formata*. Paulo ante *nec speranda* (pro *et speranda*) *sæculis post futuris divinæ ordinationis propago* scribendum censuimus.

principium ætas peracta revocatur : accingitur de sterilitate fecunditas, ut impleretur, quod scriptum est per Prophetam : (10) *Exulta, sterilis, quæ non pariebas; erumpe et clama, quæ non parturis: quoniam multi filii desertæ* (Is. lrv, 4). Ecce enim, charissimi, in Sara attractis ætate nervis, et deficiente sanguinis succo, arescentibus venis, dura cum visceribus cutis, deformis ac luridus pallor jam pene vultus perdit humanos, nec ullus in membris voluptati motus. Nihil in substantia resederat corporis; sed nihil tamen in utero negabatur infanti: et cujus ætas aviam testaretur, matrem partus ornavit, cum sub incerto affectionis vocabulo (11) pietas nutaret, et cum filium profferret uterus, nepotem senectus optaret. Ita denique dissensione temporis et naturæ contra opinionem nato Angelus Isaac nomen imposuit: ut firmaret lætitia, quod ætatis imbecillitas desperavit. Novus sane parentum circa filium crescit affectus: qui ex promissione certior, ex tarditate dulcior, ex desperatione felicior putabatur. Unicus numero, et in amoris soliditate jam primus, totum maternæ pietatis occupaverat pectus: festinata educatione nutritus, Deo victimam, parentibus pium parricidium (12) præbiturus.

III. Ecce, charissimi, ut ait Apostolus, contra spem natum, Abraham ad aram filium immolaturus Domino auctore perducit (Rom. iv, 18): nec deest ad ministerium gladius, ut pater esset pariter et sacerdos. Consimilis filii quoque est ex divina voluntate

cum in senili ætate *propago*, qualis Isaac fuit, spem omnem excedat, et admiratio exoriatur ob rem, de qua spes nulla est, non autem ob rem, quam sperare iterum liceat. *Divinæ ordinationis propago* vocatur Isaac, qui, ut dicitur paulo ante, *divina præceptione meruit procreari*.

(10) Mss. Vat. et Bas. Vat., *exultat sterilis, quæ non pariebat. Pariebat* item habet codices Tol. et Zen. Porro Tolentinas *deserunt te pro desertæ*.

(11) Ms. Rem., *pietate nutare*, Vat., Urb. et Basilicæ Vat. *pietatem nutare*.

(12) Mss. Rem. et Urb., *placiturus*.

(13) Mss. Rem. *pervidet*. Edit. Veneta et ms. Pomp., *prævidet*: alii codices cum edit. Veronensi *providet*, ms. Basilicæ Vat. excepto, in quo legitur *provideret*. At cum indicentur illa Gen. xxii, 7, ubi Isaac securus, holocausti victimam non videns, illam a Patre requirebat; scribendum credidimus *non videt*, seu potius *non videret*. Post pauca mss. Rem., Urb., Zenon., Basilicæ Vat. et edit. Ven. *electa pro electus*.

(14) Mss. Tol. Basilicæ Vat. et Pomp. *amatus libatur*, quod postremum etiam in mss. Urb., Zen. et edit. Ven.

(15) Mss. Rem. et Vat. *ad immolandum gladius rimatur*. Mss. autem Basilicæ Vat., Urb., Pomp. et Zenon., *ad immolandum gladius rimatur*. Ita in Tol. bis *libatur*, in Rem. et Vat. bis *riatur*. Commode vulgatam lectionem retinimus, ut primo loco scriberetur *rimatur*, ubi de animi investigatione sermo est; secundo autem loco, ubi de gladio fit sermo, *libatur*, quod gladio magis convenit, legeretur. Solum in editis in pro ad scriptum erat.

(16) Edit. Veneta *immolatiq̄ue*, uti *immolatum*, mss. Rem. et Vat. paulo ante scripsere.

(17) *Verecundam* accipi pro *veneranda* ex Valesii adnotationibus in lib. xiv Amiani Marcellini, c. 6, probat Sparaverius, ubi tria ejusdem Ammiani loca in eandem sententiam proferuntur. *Verecundia* sane

securitas: qui cum hostiam **181**(15) non videret, cujus loco electus fuerat, requirebat. Sed traduntur teneræ adhuc vinculis manus: et ne quid minus ab hostia videretur, pedem ligatura dstringit, ne incitata victima displiceret. Cesset itaque hic, charissimi, impietatis abominanda suspicio. Abraham Dominum filio, sacerdotem prætulit patri; nec pium se credidit, nisi probasset fidelem. Denique, charissimi, intrepidus ad ministerium immolationis (14) armatur; rimatur ad ictum vulneris securus animus, sed securior manus; elatus (15) ad immolandum gladius libratur; nec puerum mors vicina contristat, ne trepidatio fidem prodat infirmam. Sub hac denique immolantis, (16) immolandi que constantia absolvi meruit, dum humanum ex se deponit timorem; et quantum ad fidem pertinet, pater promissa complevit, Dominus parricidium probata voluntate prohibuit.

IV. Ad hujus ergo personam Christi refertur (17) verecunda nativitas, sed virginalis uteri aula secretior: divini sermonis arte (18) formatum, in se tabescentis corporis vulva portavit. Sed (19) in **182** cœlesti prole, non semine progenitum, certissimum Dominum impia Judæorum exarsere consilia: quem tacentem, tamquam obnoxium, et pro ipsorum tantummodo cæcitate mœrentem, ut Isaac non periturum ad aram, ita ad crucem Christum sublimandum nefarii perduxerunt. Sed quia nescit æternitas mori, (20) revixit Dominus post sepulcrum, et ad Judæos

C pro *reverentia et obsequio* legitur apud Liv. l, 1, 3, e apud Plin. vii, 50.

(18) *Formatum* pro *formata* edidimus ex ms. Basilicæ Vaticanæ, ut ad Christi corpus referatur; securus enim quid vulva corporis in se tabescentis portaverit, non occurrit.

(19) Recte Sparaverius antiquos libros desideravit, quibus luxuriosissima et contaminatissima hujus tractatus loca restitueret. Nos hic, ubi mendum in signe apparet, etsi pluribus, quam ille, codicibus usi sumus, isdemque satis antiquis, nihil tamen profecimus: id enim solum ex mss. Rem. Tol. et Vat. haurire potuimus, ut *semina pro non semine, et conscientia pro consilia* (quod pariter est in mss. Basilicæ Vat. et Urb.) legeremus: utrumque autem perperam, ut ex contextu liquet. Cod. Basilicæ Vat. *femina pro non semine*, ibique cum mss. Vatic. et Tol. *cœlesti prole* sine præpositione *in*, sed modico vel nullo suffragio. Quid itaque? Uleus monstrasse satis sit: medicinam alii feliciores præbeant. Interim vero hic locus, ut sensus aliquem reddat, sic construendus videtur. *Sed impia consilia Judæorum in excarsere in Dominum certissimum, progenitum cœlesti prole*, id est virtute cœlesti, non semine; proles enim pro virtute ipsa generativa vulgo acceptum ex Arnobio colligi potest, lib. vii. Hic certe Auctoris sensus apparet; et forte scribere præstaret: *Sed cœlesti prole, non semine progenitum, certissimum in Dominum impia, etc.*, vel *in cœlestem prolem, non semine (aut e femina) progenitam, sed certissimum, etc.*

(20) Erat in editis, *aut Dominus post sepulcrum*. Item et in mss. excepto Basilicæ Vat. qui vocem *Dominus* prætermittit. Hic subaudit Sparaverius nescit mori, quibus indicetur, Christum neque ut Deum æternum, neque ut hominem Deo unitum, qui ut moreretur quidem natus est, potuisse ita operari a morte, ut diu post sepulcrum mortuus jaceret: unde mortis victor et immortalis tertia die in

remansit sola damnatae voluntatis invidia, (21) quia A Dominum nec agnoscere voluerunt, et soli crediderunt cogitatione puniri. (22) quem nefarium fuerat etiam tardius adorari. Ad cuius immanis ausi saevitiam metuenda elementorum forma mutatur, et Dei injuriam prius prodit natura, quam intelligat populus Judaeorum. Ab (23) auctore itaque coepit furoris horror. Accingitur 183 turba feralis, et ad invisibilem suspensum gladiatorum mucro (24) convertitur. Nec inde, ut dixi, sceleris sui (25) crudelitas fructum sortita est: quia sicut in Isaac aliud offertur, et aliud immolatur; ita et in passione Christi, quod per Adam deliquerat, per Christum liberatur.

TRACTATUS XII.

De Abraham. III.

I. Abraham, ut pater esset multarum gentium, hic (1) justitiam non didicit, sed (2) genuit. Non illum accessus infecerat urbium. (3) Non habuit legem, cuius conversatio lex fuit. Audit imperatum

vitam rediit. At suspensae adhuc particulae *sed quia*, quibus ut respondens verbum aliquod subjiceretur, pro aut scripsimus *revixit*, quod et res ipsa sensusque postulant, et Zenonis sententiam exprimit, ac probe perficit. Ad seu apud Judaeos porro remansisse dicitur *sola damnatae voluntatis invidia*, propterea quod rei sunt ejus perfidae voluntatis, qua illi, licet iocassum, invidiae causa aeternam mortem inferre conati sunt, nec ex ejusdem resurrectione saltem quidpiam profecere.

(21) Ms. Vat., qui Dominum. Paulo post pro cogitatione scribendum videtur *crucifixione*, neque enim sola cogitatione, sed crucifixione Christum puniendum Judaei crediderunt: nisi sola cogitatione auctor dixit pro sola opinione, quod Christus non re, nec probationibus, quas nullas Judaei apud Pilatum convincentes attulere, sed ex sola ipsorum mente reus esset, ac per crucifixionem jure punitus crederetur juxta illud Isaiae LIII, 4: *Putavimus eum quasi leprosum et percussum a Deo et humiliatum*.

(22) Ms. Rem., quin nefarium fuerat: cui similis est lectio cod. Basilicæ Vat. in quo pro quin littera q intersecta scripta fuit: quin item legitur in codice Urbinat. Pro quin unius litterae mutatione scribendum quem sensus suasit. In mss. Tol. et Vat. qui, in aliis mss. et editis cum nefarium fuerit. Deum adorare pro adorari emendavimus, nisi suspicio esset, Zenonem adorari passive voluisse scribere, ut tō puniri contraponeret.

(23) Judam intelligit Sparaverius, quem quidem *ducem eorum qui comprehenderunt Jesum* Acta Apostolorum appellant c. 1, v. 16. Mss. Tolent. et Basilicæ Vat. habent: *Ad auctorem*, quæ lectio forte est melior, si quidem referatur ad Christum, et aliqua in sequentibus mutantur, quibus contra Christum Judaeos furorem exercuisse explicetur. Huc quidem pertinent quæ subjiciuntur: *Accingitur turba feralis*, etc., quæ alias extra locum essent posita. De Juda autem nulla hic mentio esse potest, cum ea describatur, quæ crucifixionem Christi mox consecuta sunt; Judas vero jam diu laqueo suspensus obiisset. Forte cum naturæ signa Domini crucifixionem comitantia antecedenti periodo Zeno innumerat: *Ab auctore lucis coepit*, etc., scribendum est, ut primum præcipuumque signum solis, qui auctor est lucis; obscurati significetur. At codicibus nihil suffragantibus, corruptum, informem, mutilumve locum indicasse satis sit.

(24) Legebatur *connectitur*. Emendationem proba-

sibi a Deo exilium, ut cognationem suam simul dimisisset, 184 et terram. Et tunc Abraham respiciens oculis vidit tres, cucurrit, adorat prostratus in faciem, offert hostiam. *Refrigerate vos*, inquit, *sub ista arbore magna* (Gen. XVIII, 4). Similaginem conspergit, vitulum laniat. Post hæc promittitur ei de legitimo matrimonio filius de fide, non de ætate. (4) Concipit Sara: portat sine labore uteri sarcinam, quæ inambulare non poterat: tunc discit mater esse, cum desinit. Marcidæ mammæ lactis ubertatem ostendunt, et de jejuna ætate puer robustior saginatur. Nihil difficile et fidei, quæ tantum habet, quantum credit.

II. Igitur Isaac unicus filius, spes populorum et gentium, origo tot (5) regum, cari genitoris amplexibus inhærebat. Strinxerat in se patris pietatem, quod unicus, quod sero, quod promissus, quod sola unica spes totius præteritæ sterilitatis damna sarciret. Inventa est causa, ubi Abraham fides tentatione fortior militaret. Carissimi membra, quæ os-

bit sententia. *Invisibilis* autem *suspensus*, scilicet a cruce, dicitur Christus, quod Judæis divinitas ejusdem esset invisibilis, quippe quam in eo haud esse credebant. Pro *gladiatorum* legendum videtur *labiorum*, quippe non gladiis, sed lingua usi sunt Judæi, ut Christum cruci jam affixum lerirent.

(25) Ms. Rem. *credulitas*.

TRACT. XII.—(1) *Justitiam* hic Auctor appellat fidem, quæ, ut in littera tract. 1, lib. 1, n. 3, *credere non didicit, sed præsumpsit*; quæque ab Apostolo ad Rom. IV, *justitia fidei* vocatur, propterea quod, ut idem ait, *reputata est Abraham fides ad justitiam*: ubi notat Ambrosius lib. 1 de Abraham cap. 3, num. 21: *Ideo reputatum est illi ad justitiam, quia rationem non quæsit, sed promptissima fide credidit*: et S. Zeno tract. 2 lib. 1, num. 2: *Credidit Abraham Deo, et reputatum est illi ad justitiam: qui ideo justus, quia fidelis; justus enim ex fide vivit: ideo fidelis, quia credidit Deo*.

(2) *Justitiam*, seu fidem genuisse Abraham dicitur, sive quod ipse ob fidem ejusmodi exstitit (ut loco laudato ait Paulus) *pater omnium credentium*; quippe qui fidem primus concepit, quæ ex ipso in omnes credentes derivata quodammodo est; unde sub finem hujus tractatus: *Per fidem filii Abraham facti sumus* (qua super re videre potes adnot. 3æ in tract. 1 lib. 1), sive potius in eam sententiam, qua Auctor fidem *non commodari ab alio*, qui doccat, sed *ex voluntate nasci* prodidit eodem tract. 1 lib. 1, num. 1, et significaretur Abraham *non didicisse* ab hominibus per rationes fidem, sed *genuisse* illam ex sua voluntate, qua divinæ auctoritati sine argumentis cessit. Huc sane spectat ea quam in eodem Patriarcha *credulitatem* S. Episcopus sæpe commendat. Vide adnot. 6 in laudatum tractatum.

(3) *Non habuit legem* supplēvimus e mss. Porro *conversatio ejus*, qui *non habuit legem*, lex fuisse dicitur, id circo quod sine scripta lege, quam nullam habuit, ipse sibi (ut ex *conversazione*, seu vitæ consuetudine et moribus ejus liquet) lex fuit, ut de Gentibus Paulus loquitur.

(4) Mss. Pomp., Tol., Zen., *concepit*: et postea pro *inambulare*, quod mss. Pomp., Tol. et Zen. habent, editi *jam ambulare*. Dein *uteri sarcinam* Arnobius lib. III, pag. 106, *intestinum pondus* similiter vocat.

(5) Scripsimus *regum* pro *rerum*, quod ex Isaac plures reges originem duxerint: id enim sententiæ magis congruit.

culis premere consueverat, armatus gladio jubetur A occidere. Quid faceret pietas? Præceptum differri non potest. (6) Præstiteras, mater, cum sterilis esses; ad gladium nascitur puer. Talem casum nemo doluit, nisi, quæ genuerat, mater. Nemo (7) plangit vivas exsequias, et innocentis hominis obsequium nemo ante fletibus rigat; ne pater dubitasse videretur, si flesset. Devotus sic (8) stricto vultu puerum ducit ad aram: exprimit gladium 185 (9) medium, pectus fidei militabat: non pallescit vultus, non contremuit manus. Quærit puer, ubi sit victima: (10) quæ mox, ita ne percuteretur tenera ætas, offendit; quo nec pater ferire posset, quia nec Dominus humanum sanguinem postularet. Religiosus carnifex stringit gladium. Patris erat, quod levavit: Dei fuit, quod pepercit. Nec qui feriebatur, timuit: B nec qui feriebat, expavit. Sacrificium Domini non dimittitur, sed mutatur. Melius servavit filium, dum non pepercit: sola enim fides (11) deambulat inter gladios tuta, inter esurientes feras amica, in ignibus frigida, (12) sola fides præferenda. Hac (13) nos, qui per fidem filii Abrahæ facti sumus, in ipsius gremium pervenire credamus.

(6) *Præstiteras*, id est meliori conditione utebaris, et præstantiori in statu eras; quibus simile est illud Ciceronis ad Attic. xiv, 9: *Mori millies præstat quam hæc pati.*

(7) Hæc spectant planctus, qui exsequiarum pompam de more comitantes, tanquam piùm vivorum erga defunctos obsequium habebantur; cujus moris imaginem, ne longius abeas, descriptam invenies lib. 1, tract. 5, num. 4, et tract. 16, num. 6. Exsequias autem vivas Zeno appellat, quæ Isaac vivum tanquam hominem morti addictum comitari debebant ad supplicium. Paulo post præpositio ante in ms. Tol. desideratur.

(8) *Sicco*, vel *solutio vultu* Sparaverio magis placeret, et recte quidem. Melius forte *siccato*. At *sic stricto*, seu potius *strictio vultu* pro *severo*, non *soluto*, vel *intrepido* scriptum videtur, ut exprimat quod addit paulo post: *Non pallescit vultus*. Mox legebatur, *reprimit gladium*. At *reprimit* cum renitentis sit, in Abraham non cadit; ac idcirco exigua mutatione correximus *exprimit*; nam *exprimo* pro *attollo* et *elevo* usurpatum invenies apud Casarem lib. vii de Bello Gallico c. 22: *Nostrarum turrium altitudinem, quantum has quotidianus agger expresserat*, etc. Vide etiam Vitruvium lib. viii, c. 7.

(9) Superiori in libro tract. 6, num. 5, de eodem hoc sacrificio Abrahæ cum esset sermo, *medius*, ait Zeno, *stupet gladius nullo impedimento suspensus: ubi medius dicitur, inter patrem et filium medius.*

(10) Edit. Ver. in margine notat *quem*, quæ lectio, nullo licet codice suffulta, idcirco posita fuit, quod incerta haberetur huius loci sententia secundum vulgariam scripturam, quæ item in mss. effertur sic: *quæ mox ita ne percuteretur, tenera ætas ostendit*. Sed placeret quidem emendatio *quem*, si hoc uno sanaretur locus, et *tenera ætas*, id est Isaac, is vere fuisset, qui victimam ostendit. Sed et filius, ut ipse auctor inuit tractatu superiori, hanc victimam non vidit, et eam nemine monstrante, Deoque solo ita disponente Abrahæ offendit in oculos, uti testatur liber Genesios cap. xxii, vers. 13. Itaque cum ad sanandam locum alia correctio necessaria sit, placuit retento quæ alias duas voces Sparaverio duce levissima mutatione corrigere, easque nullo licet codice probatas textui insertimus, quod secus historiæ veritas non constet. Itaque sensus est: *quæ victima mox offendit, seu occurrit Abrahæ, ne ætas tenera, id est Isaac, ita*

186 TRACTATUS XIII.

De Somnio Jacob.

I. Vere, fratres carissimi, cor ejus non dormit, qui (1) hujus somnium secretaque cognoscit (Gen. xxviii): prophetia etenim semper figuris variantibus loquitur; sed res una in omnibus invenitur. Igitur Jacob habet imaginem Christi; sed et lapis ipse, quem ad caput suum posuisse cognoscitur (Act. iv, 11): quoniam caput viri Christus (Ephes. ii, 20), (2) qui aliquoties lapis est nuncupatus. Scala autem duo testamenta significat, quæ et evangelicis intexta præceptis, credentes homines voluntatemque Dei facientes quasi per quosdam observantiæ gradus in cælum levare (3) consueverunt. Hanc in Apocalypsi Joannes bis acutum gladium cum uno (4) capulo nuncupavit, quem ex ore Domini prodire (5) descripsit (Apoc. i, 16). Gladius enim Spiritus sanctus est, unum capulum habens, id est unam substantiam, virtutem, deitatem, majestatem voluntatemque Patris et Filii; (6) contestans duas acies, id est duo testamenta gerens; quorum regalibus monitis et creduli devotique servantur, et incre-

percuteretur. Difficultatem facessunt Sparaverio etiam quæ sequuntur: *quod nec pater ferire posset, quia nec Dominus*, etc. in quibus quo pro quod scribendum pariter duxit, ut sententia sit, *offendisse* sponte victimam, quo, seu, ut Abraham nec pater, id est sine parricidio, *ferire posset*. Sed nimis dura interpretatio. Retinimus quo; et *posset* pro *liceret* significat, idcirco patri non licuisse ferire, quia nec Dominus, etc.

(1) Mss. Pomp. et Zen., *deambulabat*.

(2) Post voces *sola fides præferenda* editores Veronenses inseruerunt *operibus ornata qualis fuit Abrahæ*: de qua additione satis diximus dissert. 2, cap. 6.

(3) Mss. Rem., Vat., Urb., *nobis*, male. Edit., *Ven. nos* hoc loco scribit, ut in aliis codicibus legitur, et *nos* iterum ponit ante vocem *credamus*, ut in mss. Tol., Vat. et Urb.

TRACT. XIII. — (1) *Hujus* id est Jacob: unde palam est, vel præcessisse lectionem ejus capitis Genesios, ubi Jacob somnium describitur, vel sermonem esse acephalum, ita ut aliqua Jacob mentio præcesserit. Primum tamen magis placet, cum satis æquum exordium huic tractatu præfixum appareat.

(2) Sic ex ms. Pomp. quod magis arridet, quam *quia*, quod alibi legitur.

(3) Mss. Rem. et Pomp. *consueverunt*. Similiter Propertius lib. i eleg. 7, *consuevimus* pro *consuevimus* scripsit. Pronomen vero *hanc*, quod sequitur, *scalam* ante aliquanto memoratam inuit.

(4) Edit. Ven. *capulo*; cætera: *capulo*; Mss. autem *capitulo*, quod retinuissemus, si quo exemplo probari potuisset in eandem, qua *capulum*, significationem usurpatum fuisse. Heic autem *capulum*, id est manubrium gladii significari, apertissimum est. *Capitulum* vero idem significare nullibi alias invenimus. Itaque *capulo* reliquimus, uti inferius quoque *capulum* retinimus cum editis, ubi mss. habent *capitulum*: et amanuensi antiquo, ex quo alii profecerint, tribuendum credimus, quod cum vocem *capulo* et *capulum* per abbreviationem scriptam putaret, *capitulo* et *capitulum* expresserit.

(5) Ex plerisque mss., *descripsit*: editi *describit*.

(6) Ms. Rem., *contestantes*: placet autem contestans, cum referatur ad gladium, qui medio capulo duas acies *contestatur*, seu ad testimonium de Christo dicendum una adducit:

duli desertoresque puniuntur. Hanc Isaias in modum A forcipis vidit (*Is. vi, 6*) : (7) quibus ad conflanda labia inquinata ab uno de Seraphim ex ara Dei sublatum carbonem vaticinando perhibuit. 187 Etenim labia inquinata duos populos Judæorum Gentiumque debemus accipere : qui cum essent anterioris vitæ facinoribus inquinati ; unus Christum blasphemando atque persequendo, alius deos asserendo, atque abominanda signa colendo, tactu carbonis in unum populum per confessionem nominis Christi noscuntur esse conflati. Etenim conflatio et puritatem (8) designat, et unitatem : carbo enim verbum Dei est, ara lex, forceps duo Testamenta, quæ credentes tenent, non credentes incidunt.

II. Sed et David hunc calamum nuncupavit dicens : *Lingua mea calamus scribæ velociter scribentis* P (*Ps. xlii, 2*). Calamus fissus est, fratres, duosque vertices gerit in unius acuminis tenuitate digestos, unam litteram utroque conficiens : cui si unum adimas, ulterius inanis est usus. Unde recte Testamenta sunt duo, quæ similiter duobus capitibus unam litteram fingunt, id est sacræ legis duobus edictis unum Christum Dei Filium spiritali temperamento con-

(7) *Quibus ad quid refertur?* Forte subauditur, vel plane supplendum, *vidit cum duobus cultris, quibus, etc.*, unde sub tractatus finem *forfex*, ait, *in duos producitur cultros.*

(8) *Mss. Rem., Tol., et edit. Ven., designabat.*

(9) *Quæ sine se, id est quorum testamentorum unum sine altero utile esse non potest.*

(10) In Vulgata ex Græco habetur, *invenies staterem* : stater autem dicitur, *qui duo didrachmata habet*, ut explicat Hieronymus in hunc locum pag. 7:6 tom. vii edit. Veron. Et sane *didrachma* a singulis solvendum erat, ut liquet ex eodem Matthæi cap. xvii, v. 23, unde recte stater duo didrachmata continens invenendus erat, ut tum pro Christo, tum pro Petro solutio fieret. Verum didrachma quodlibet duobus denariis æstimabatur, stater autem quatuor, ut colligitur ex Commentario Hilarii in hunc Matthæi locum num. 12 et 13, et hac ratione stater, qui duobus didrachmatis, seu quatuor drachmatis pendebar, quatuor denariis computari debuit. Quid itaque S. Zeno staterem in Græca Scriptura hoc Matthæi loco expressum *duos denarios*, et non potius *quatuor*, vel (si allegoria duplicitis numeri insistere placuit) *duo didrachmata* reddidit? Si hoc Evangeliste testimonium de tributo Cæsari solvendo accipiendum esset, ut plures quidem interpretes censuerunt; cum singuli tantum denarii solverentur a singulis, ut notavit Grotius in cap. xxi Matth. vers. 19 (unde cum de Cæsariano tributo sermo est, semper in Evangelio unius denarii fit mentio), jam probe S. Zeno *duos denarios* potuisset scribere, ut tributum pro Christo et Petro solvendum significaret. At hoc Matthæi testimonium loqui, non de censu Romanis dando, sed de tributo in sanctuarium conferendo, quod præceptum fuerat Exod. xxx, vers. 12, et II Paral. xxiv, vers. 5, plures jam eruditorum demonstrarunt. Porro illud tributum templo pendendum in Hebræo *dimidium sicli* vocatur : siclus autem idem ac *stater* habetur; unde vulgatus interpres pro eo, quod Hebræice siclus dicitur, modo siclum, modo staterem promissæ reddidit : et similiter Symmachus Jos. 7, 21, *stater* *σικληρ* Græce scripsit pro Hebræo *שֵׁטֶל* *sicli*, et Aquila item plerumque, ut ex Exaplis videre licet, quemadmodum et versiones Syriaca atque Arabica : unde S. Hieronymus lib. 1, in cap. iv

scribunt. (9) *Quæ sine se utilia esse non possunt* : quia veteri sicut novum præstat fidem, ita novo veteri perhibet testimonium : sicut scriptum est : *Semel locutus est Dominus : et hæc duo audivimus* (*Ps. lxi, 12*). Sed et Dominus ipse in Evangelio hanc exprimit rationem, dicens ad Petrum : *Mitte hamum in mare : et piscem, qui primus ascenderit, tolle, et aperto ore ejus* (10) *invenies duos denarios, da pro me et te* (*Matth. xvii, 23*). Piscem primum a mortuis ascendentem Christum 188 debemus accipere : cujus ex ore duo denarii, id est duo Testamenta prolata sunt, quæ saluti cum Domini gloria, et Petri felicitate, utpote super quem ædificavit Ecclesiam, duobus populis profecerunt. Mare autem mundum significasse, non dubium est. Hamum vero prædicationem, quia sicut hamus missus in mare mortem piscis ostendit; ita evangelica prædicatio missa per mundum, mortem Domini adventumque testatur : sicut ad Corinthios scriptum est : (11) *Annuntiabitis mortem Domini, donec veniat* (I Cor. ii). Aperies os piscis, hoc est (12) sacramentum : vel, quæ in proverbii locutus sum, non intelligentibus explanabis. Denique hoc alibi manifestius ad omnes discipulos ait : *Ite ergo,*

Ezech. siclum non tam staterem esse affirmat, sed perinde ac staterem drachmas, seu denarios quatuor continere pronuntiat. *Siclus autem, id est stater, habet drachmas quatuor.* Inter hæc unus Sedulii locus ad præsentem Zenonis interpretationem videtur accedere : ille enim lib. iii, vers. 316, idem Matthæi testimonium expositurus, pro staterem *didrachma* unicum posuit, hoc est *denarios duos* :

C Hamum ferre jubet, gerulum didrachmatis aurei ; ac proinde interpretationem Zenonianæ prorsus similem secutus videtur. Observamus autem LXX Interpretes pluribus in locis veteris Testamenti *didrachmum* pro siclo reddidisse, et *dimidium didrachmi*, vel *drachmam* pro siclo dimidio. Vide Gen. cap. xxiv, vers. 22, cap. xxxi, vers. 15; Exod. cap. xxx, v. 13; Jos. cap. vii, v. 21, etc. Hanc igitur LXX Interpretum auctoritatem Sedulius ac Zeno secuti videri possunt, cum pro *staterem*, qui siclo æstimatur, *didrachma* vel *duos denarios* posuerunt. Hujus interpretationis defendendæ rationem inquirere videreque num LXX interpretes, et cum his Sedulius staterem aureum spectarint, qui *duobus drachmis* Atticis æstimabatur, Pollux teste lib. iv, cap. 31, num. 173, cum præsertim tributum templi a Judæis auro pendi solitum tradat Cicero pro Flacco; hæc inquam querere, nostrum non est. Si vero illos ab errore defendere non liceat; quippe quod nulla ratione neque siclum, neque staterem ad *didrachma* revocari queat : Zenonem tamen non *duas drachmas*, sed *duos denarios* reddentem, vindicare adhuc satis possumus, cum *duo denarii* accipi ab eodem potuerint, non stricte pro duobus drachmis, sed late pro duobus didrachmis : *denarius* enim pro quovis minorum genere apud alios Scriptores non raro sumitur. Porro in Matthæi textu ex Auctoris interpretatione pro *et te* mss. Pompeianus et Vaticanus habent *et pro te*. Paulo ante, illa verba *tolle* et in mss. Pomp., Tol. et Zen. desiderantur.

(11) *Mss. Pomp., Vat. et edit. Ven., annuntiat.*
(12) Hæc quoque, ut alibi monuimus, *sacramentum* pro *mysterium* sumitur, nimirum pro re, quæ mysticam interpretationem habet; unde Christi præceptum de aperiendo piscis ore tamquam *sacramentum*, seu figura mystica prædicationis apostolicæ accipitur, *qua non intelligentibus explananda erant, quæ Christus in proverbii locutus fuerat.* Digitized by Google

et docete omnes gentes, (13) intingentes eos in **189** nomine Patris et Filii et Spiritus sancti, docentes eos servare omnia quaecumque praecepi vobis (Matth. xxviii, 19, 20). Dabis autem pro me et pro te, hoc est mean, praedicabis crucem, sed et tu crucis tuae similiter dignitate gaudebis.

III. Igitur haec scala cujus esset materiae, in qua Dominus incumbibat, ex David dicto cognoscimus, qui ait: *Virga tua et baculus tuus ipsa me consolata sunt* (Ps. xxii, 4). Virga et baculus duo sunt utique Testamenta, quae ideo materiae ligni sunt comparata, sive quod in (14) ejus usu, et perpetuo, et totius maneat testatoris voluntas inscripta, seu quod quasi ex transverso in unam fidem concurrentia crucifigi (15) habuisse Dei filium nuntiabant: quem confirmant in scala rectissime positum, quia historia totius Scripturae et propter ipsum et auctorem per ipsum impleta est. Denique sic ad discipulos ait: *Omnis scriba doctus de regno caelorum similis est (16) patrifamilias proferenti de thesauris suis nova et vetera* (Matth., xiii, 52). Scriba, fratres, est praedicator: paterfamilias Christus: thesauri ejus (17) indemnatae deitatis paterna substantia paternaque voluntas: nova et vetera duo Testamenta, quae videtis recte eadem sine ambiguitate a Domino haec quoque duorum denariorum esse figura vestita, hac videlicet ratione, quia in thesauris suis duos denarios intelligi voluit novitate et vetustate duo Testamenta. Hos duos denarios a Samaritano stabulario pro eo, qui a latronibus (18) aggressuram passus fuerat, Dominus datos esse commemorat (Luc. x, 35), quae parabola sublata dubitatione scalae sacramentum spiritaliter intuentibus patefecit: homo enim aggressuram passus, Adam esse cognoscitur, latrones diabolus, Eva concupiscentia, Samaritanus Dominus, cui Judaei dicebant: *Hic Samaritanus est, et daemonium habet* (Joan., viii, 48). Stabularius doctor est legis, qui acceptis duobus denariis, id est duorum (19) Testamentorum **190** salutaribus monitis, aggressuram hominem passum latrocinio diaboli angelorumque ejus et hujus mundi, in stabulo, id est in Ecclesia, quo pecora divina succedunt, venerabili sacramento susceptum, quotidianis

(13) *Tingere pro baptizare* veteres Patres praesertim Africani saepius dixerunt.

(14) *Lignae testamentorum tabulae* memorantur item ab Ulpiano, lib. xxxvii D., tit. 11, *de honor. possess.* **D** *secundum tabulas* Leg. 4, et idem esse videntur ac *cerae tabulae* alibi celebres: inscribentur enim fere testamenta cera, qua tabulae lignae circumvestiebantur, ut per illam stylus in scribendo faciles sulcos duceret.

(15) *Legeremus debuisse. Num habuisse pro debuisse* aliquando dictum fuit? Similiter quidem tract. seq., n. 13. ms. Rem. *habere pro debere*, at nullum praeterea apud veteres ejusmodi exemplum reperire haec tenus licet. *Nuntiabant pro nuntiabat* correximus ex mss. Pomp., Vat., Sp., *Confirmant pro confirmat* emendare sententia jussit.

(16) Ms. Pomp., *patrifamilias*.

(17) Ms. Rem., *indeptae* scribit in textu; in margine autem antiqua manu, *indept., adept., consecut.*, quae marginalis notatio in editionis Venetae textum mi-

A praedicationum medicaminibus curat.

IV. Quod autem ait Angelos adscendentes et descendentes, (20) aliqui putant adscendentes esse angelos lucis, descendentes vero angelos tenebrarum. Sed hoc satis absurdum esse et inconveniens, fratres carissimi, adverto; quia neque refugae (21) descendunt, qui post peccatum in caelum nunquam recepti noscuntur, neque lucis adscendunt, quia nunquam in terris, sed semper in caelo manserunt. Unde angelos puto recte homines appellatos, quibus Dominus sanctum per Spiritum dicit: *Ego dixi, Dii estis, et filii excelsi omnes; vos autem sicut homines moriemini* (Ps. lxxxii, 6, 7). Sed et de Joanne Baptista sic dictum esse meminimus: *Ecce mitto Angelum meum ante faciem tuam, qui praeparabit viam tuam* **B** (*Malach. iii; Luc. vii, 27; Marc. i, 2; Matth. xi, 10*). Ergo manifestum est, prophetiae more angelos homines justos et injustos generaliter dictos. Sed adscendentes et descendentes qui sint, in exemplis agnoscimus. Descendentes sunt qui saeculo renuntiantes, rursus revertuntur ad saeculum, de quibus Dominus ait: *Nemo retro attendens, et (22) superponens manum suam super aratrum, aptus est regno Dei* (Luc. ix, 62). Et iterum: *Mementote uxoris Lot* (Luc. xvii, 32). Sed et Apostolus sic: *Quemadmodum revertimini rursus ad ea, quae infirma et egena sunt elementa* (Gal. iv, 9). Adscendentes vero sunt iusti, qui probis moribus per gradus divinarum observantiae praecceptorum quotidie spiritalis itineris gloria feruntur in caelum, quos Apostolus Paulus exhortatur et monstrat **C** dicens: *Si consurrexistis cum Christo, quae sursum sunt quaerite, ubi Christus est ad dexteram Dei sedens* (Coloss. iii, 1). Possumus et sic, fratres, intelligere hoc de ministris et de angelis dictum, quos Domino, cum esset in terris, fecisse invenimus officium, ipso dicente: (23) *Amen, amen dico vobis, videbitis caelum apertum, 191 et angelos Dei adscendentes et descendentes super filium hominis* (Joan. i, 52): sicut et factum est, Evangelista dicente: *Tunc reliquit eum diabolus, et ecce angeli accesserunt, et ministrabant ei* (Matth. iv, 11). Unde dubium non est unum esse iter aerei culminis angelis lucis et hominibus justis.

V. Haec igitur omnia (24) combinata unius fructus gravit sic: *indemnatae deitatis, indeptus, adeptus, consecutus paterna substantia, etc.*

(18) *Aggressuram* iterum, tr. 16 l. 1. Vide adnot. 19.

(19) Mss. Rem., Tol., Zen. et Pomp. cum edit. Ven., *sacramentorum*; sed male: nam semper in superioribus symbolis binarius numerus duo Testamenta significasse traditur, et praeterea salutaria monita in duobus Testamentis veteri ac novo apertissime continentur.

(20) Singulare hocce testimonium est, quod interpretationem antiqui ignoti auctoris, cujus, quod sciamus, aliunde non liquet, ad nos transmisit, ad idcirco praecipue notandum visum fuit.

(21) Mss. Pomp., Zen. et Sp., *adscendunt*; et inferius pro *adscendunt* iidem codices scribunt *descendunt* contrario plane sensu.

(22) *Editi supponens*: emendationem mss. suggererunt.

(23) Mss. Pomp., Zen., Sp., unicum *amen* praefecerunt.

(24) *Combinata*, id est simul juncta, ut Glossae

rediguntur in summam, quoniam universa quamvis A gemina esse noscantur, tamen una de radice funduntur. Testamenta sunt duo, sed testator est unus. Et scribens (25) canna divisa est, sed unus calamus. Et forfex in duos producit cultros, sed eorum unus est morsus. Et gladius duas acies gerit, sed sunt unus corporis latera. Et denarii sunt duo, sed (26) una moneta signati. Et scala duos (27) scapos habet, et gradus plurimos; sed ejus ascensus est unus. Gradus autem ejus, fratres dilectissimi, si vultis scire, quid vocentur, audite. Conversio, audientia, intellectus, credulitas, timor, sapientia, sobrietas, mansuetudo, temperantia, castitas, pietas, charitas, fides, veritas, humilitas, gratia, honestas, verecundia, patientia, perseverantia, consummatio. Scaporum nomina duo Testamenta. Scala autem proprio nomine crux vocatur, quia per ipsam Dominus Jesus Christus 192 (28) mysteria universa conficiens et concludens, Patri et Adam reportavit, et iter ad cælum omnibus se sequentibus patefecit.

græco-latinae explicant. Hæc vox apud Diomedem, et combinans apud Sidonium Apollinarem, lib. ix, ep. viii, invenire licet.

(25) Calami ad scribendum ex arundinibus seu cannis maxime Ægyptiis fiebant, ut ex Plinio discimus, lib. xvi, c. 37: *Chartis serviunt calami, Ægyptii maxime cognatione quadam papyri*. Et Persius de cannis apertius, Sat. iii, vers. 11:

Inque manus chartæ, nodosque venit arundo,
Tum quæritur crassus calamo quod pendeat humor.

(26) *Moneta* proprie apud Romanos Junonis cognomen erat a monendo iudicium, ut mythologi probant. Inde translatum ad numismata, sive quod in Junonis æde Capitolina cuderentur, ut aliqui existimant, sive potius quod numismata nos et auctoris et pretii moneant: notas enim nummis impressas monetam esse ex hoc Zenonis loco Basilius Faber collegit, ita ut duo denarii una moneta signati nihil sint aliud quam duo denarii eisdem et signis et notis cusi; quod confirmari potest ex Prudentio, qui similiter *numisma* pro figura nummis impressa posuit.

En Cæsar agnoscit suum
Numisma nummis iudicium.

Verum enimvero cum unum *staterem*, cujus apud Mattheum est mentio, heic S. Zeno respiciat, ut patet ex adnot. 10, profecto unum nummum, qui duobus denariis penderetur, significare probabilis voluit, id est duo didrachmata, quanti quidem unicus *stater* aestimabatur, quod ex eadem adnotatione manifestum fiet. Lampridius in Alexandro Sev. p. 127, formas binarias, ternarias, quaternarias, etc. commemorat, ut indicaret nummos, qui Salmasio interprete, pag. 218, binis, tribus, vel quatuor aureis valerent. Hæc igitur, de qua Zeno loquitur, moneta quodam modo *binariæ formæ* fuit, quæ scilicet duobus denariis seu didrachmatibus aestimabatur, ut ex adnot. allegata cognosces.

(27) *Scaporum* *scalarum* dixit etiam Vitruvius lib. ix, cap. 2, et sunt duo illi asseres, qui scalarum gradus sustinent, ut ex hoc Zenoniano testimonio collegit Casaubonus in Trebellium Pollionem pag. 210, ubi solum in eo errat, quod pro sermone de Somnio Jacob sermonem 3 de Abraham memoriæ lapsu allegat. *Scaphos* scribitur in mss. Pomp. et Zen. et inferius *scaphorum* legitur cum iisdem in codicibus, tum vero etiam in Rem. et edit. Ven., sed perperam; nam *scaphus* vasis, aut alterius rei cavitas est Vitruvio teste, quæ in sententiam præsentem non cadit.

TRACTATUS XIV.

(1) De Juda.

I. Judas tres liberos habuit, Her, (2) Anan, Selon (*Gen. xxxviii*). Hic mulierem, cujus nomen est Thamar, accepit uxorem majori filio suo. Qui filius cum maligne Domini ante faciem versaretur, Scriptura teste, a Deo perhibetur occisus. Secundo inperat, ut intret ad (3) fratris uxorem, ac semen excitet fratris, qui ingressus semen suum fudit in terram. Quod cum Deo malignum quoque videretur, pari cum morte damnavit. Conjunctionem autem tertii filii apud nurum per ætatem excusat, (4) deterritus, ne etiam ipse similiter moreretur, præcepitque mulieri, ut in domo patris suis vidua permanens, nuptias maturas 193 expectet. Cum res sic se haberet, ejus uxor moritur. Qui consolatus cum ad oves tendendas pergeret suas, atque (5) hoc Thamar nuntiaretur, quæ (6) Selon viderat maturum, ei nec tamen nupserat, vestem viduitatis (7) exponit, (8) æstivalia induit, semet decore componit, loco-

(28) Edit. Ven., *ministra*; et infra pro *concludens* scribit *conducens*, male. Mysteria autem omnia in cruce perfecta atque conclusa eatenus intelliguntur, quatenus ibidem omnia, quæ de Christo præsignificata et prænuntiata fuerant, consummata sunt.

TRACT. XIV.—(1) Hic tractatus quater citatur a Rathario, episcopo Veronensi, et S. Zenoni quidem antecessori suo explorare tribuitur, ut ex adnot. 32 constabit. In edit. Ven. hæc titulus præfigitur: *De Juda Patriarcha filio Jacob et Thamar*. In inscriptione autem ms. Urbinatis hæc leguntur: *Dominica in Quadragesima lectio 1, 2 et 3, Tract. de Juda C. xiii*, est nimirum in ordine tractatum ejus codicis tract. 13 libri i. C. porro littera *capitulum* significat; ita enim libri tractatum duo pro numero tractatum ibidem in capitula totidem dividuntur. Ex hoc autem tractatu de Juda tres sumebantur lectiones, quæ Dominica tertia Quadragesimæ inter Ecclesiastica officia in Veronensi utique Ecclesia recitabantur.

(2) Lectionum codicum et edit. Ven. restituimus, pro qua scriptum erat *Anan*, *Sela*. Zenoniana scriptio ex LXX Interpretibus fluit, qui secundum Judæ filium Hebraice dictum *Anan*, Græce scripserunt *Ἀναν*, *Anan*; quam vocem Philoni item restituendam in libro, quod *Deus sit immutabilis* paulo post initium, ubi *Ἀναν* corrupte impressum est, recte monuit Cotellerius num. 17 in epistolam Barnabæ Apostoli.

(3) Ms. Rem., *patris*, male.

(4) Sic ex mss. Vat. et Urb. quibus favet Tol. codicis lectio *deterritur*, s mutato in r. Editi cum aliquot mss. *deterretur*.

(5) Hoc abest a ms. Rem.

(6) Sic mss. cum edit. Ven. pro *Sela*.

(7) *Expono* pro *depono* et *abjicio* heic sumitur, cum *Gen. cap. xxxviii*, vers. 14, *depositæ viduitatis vestes* tradantur. Plautus et Terentius *apponere* eodem sensu usurpant, quorum ille *Pæn. 4, 2, 35, onus appone*, hic autem *Heaut. 1, 1, 36, rastris appone*, id est *depono* scripserunt: pro quo recentiores scriptores dixerunt frequentius *exponere*, ut *exponere pondus* Cyprianus de Lapsis, num. 28, pag. 38 (col. 488 nostræ editionis), *exponere episcopos* in interpretatione pseudosynodi Sarjicensis, apud Hilarium tom. ii, *exponere vigorem* Arnobii, et alii de aliis similiter.

(8) *Theristrum* vulgatus Interpres posuit, quod a voce Græca *θηρίος* æstivam mulierum vestem significat, ut docet Hieronymus in cap. iii Ierem. ne ex

que constituit, Judas qua fuerat transiturus. At ille A visam mulierem (9) fornicariam putat, quæ pudoris integritatem, faciem velando, monstrabat. Interpellat eam: poscit ingressum, missurum se promittit hædum. At illa (10) promissi expetit pignus, magis illo contenta, quam præmio. Accepitque ab eo ejus monile, annulum, virgam. (11) Tumque negotio confecto, conceptu signata, quem veræ fornicariæ habent perosum ac semper vitant, viduitatis vestem rursus accepit. Interea secundum conductum hædus mittitur, fornicaria quæritur, nullaque ibidem unquam fuisse ab incolis renuntiat. At Thamaris (12) nostræ cum processu temporis procedit et uterus. Mirum profecto (13) videte mysterium. Quæ celaverat faciem, non celat ventrem. Desertur fornicationis rea sine labore accusatoris vidua prægnans. Irascitur soçer, eam produci jubet atque incendio concremari. At (14) illa constanter adest, sibi quæ non impudicitia, sed (15) futuris in se jam negotium procuraverat, 194 dicitque ei se (16) debere conceptum, cujus monile, annulum teneret, et virgam. Qua re cognita Judas non tantum ab ea se refrenavit; sed insuper eam et justificavit.

II. Judas quantum intelligi datur, ex parte prophetarum, ex parte patriarcharum patrumque typus erat, qui ob justitiam Dei omnes homines filios (17) computabant. Igitur Her primitivus filius, (18) primitivus est populus, id est (19) hæmihæi, omnes potentissimi, et reges, qui ferocitate virtutis ac libidinis rabie digladiantes, omnem orbem corruperant terrarum, insuper deperentes sibi in ipsis pro domibus templa, erigentes aras nomini suo; qui, quæ

ipso Isidorus lib. xix. cap. 25. Vide Pollucem lib. vii. cap. 3, et Tertullianum de Pallio cap. 5. Hoc exoticum nomen S. Zeno Latine reddidit.

(9) *Meretricem* vulgatus Interpres vocat.

(10) Mss. Tol., Pomp., et Vat., *promisso*.

(11) In editis et mss. non nullis *Cumque*: correximus e ms. Pomp.

(12) Ms. Rem., *nostra*.

(13) Idem ms. cum Pomp. et Vat., *videt*.

(14) Ms. Tol., *illa metuens constanter*, perperam; nisi legendum sit, *illa nihil metuens*, etc.

(15) Mss. Pomp., Zen., *futuris licet indicia*: Vat. et Rem. *futuris licet initia*; Tol. *futuris licet uncia*; in textu editorum *futuri scilicet indicii*; in margine autem edit. Ver. pro *indicii* notatur *judicii*, et in Urb. in *se jam* pro eodem scribitur. Mirifice corruptus hic locus est, et cum sententia patet, Thamaris ea in re futuræ prolis, ex qua Christus oriri debebat, negotium procurasse contra meretricum morem, quæ conceptum habent perosum et semper vitant, ut idem Zeno monuit paulo ante; tum vero germana lectio non satis constat. Retinimus *futuris*, idest *posteris*, quod in plerisque mss. legitur, et in *se jam* ex ms. Urb., quibus satis congrue significetur, Thamaris eam sui criminis excusationem attulisse, quod non sibi impudicitia negotium procurasset, ut meretrices faciunt, sed in se procurasset negotium futuris, seu posteris, qua de re illam Juda se ipso justiore confensus est (*Gen. xxxviii. vers. 26*). Verba autem *scilicet initia* ex marginali glossa (quo, ut in codicibus fieri solet, explicatum a quopiam fuerit, cujusmodi negotium Thamar procurasset, *scilicet initia* posterorum, quæ deerrant) in textum irrepsisse putamus, ms. Rem. *procuraret* scribit pro *procuraverat*,

essent habituri sepulchra, nescirent, cælum promittentes sibi, pro quorum actibus, si posset ipsa quæ erubesceret terra; postremo deos esse adversus Deum adserentes: (20) qui sanæ mentis hominibus ne hominum quidem vocabulo digni judicarentur. Pro quibus causis a Deo non tantum sunt disperditi, sed etiam perpetuo pœnali supplicio destinati.

III. (21) Aunan autem secundus frater, Judaicus est populus, cui præcipitur, ut semen excitet fratris, non utique illud, quod a Deo damnatum jure videlatur, sed ut reliquas nationes, quas idololatriæ, de qua diximus, disseminatæ venena (22) consecravit, ad 195 Dei cultum bonæ vitæ exemplis, sacræque legis (23) religiosis exhortationibus excitaret. At ille semen suum fudit in terram. Semen significat non creaturæ, sed cordis. Etenim semen cordis verbum est Dei (24) cata Lucam Domino sic dicente (est autem hæc parabola): *Semen est verbum Dei.... Qui autem juxta viam sunt. hi sunt, qui audiunt verbum, et venit diabolus, et tollit de corde verbum illorum, ne credentes salvi fiant* (*Luc. viii. 11, 12*). Terra vero hominem (25) idolumque significat, quia et hominem Deus de terra finxit, et homo idolum de terra composuit. Semen ergo suum fudit in terram, hoc est Dei mandata neglexit, et idolis profudit: propter quod a Deo similiter etiam ipse (26) præsentem sententiam damnationis excepit, quia sicut est detestabilis, (27) qui cum sit homo, Deum se fingit, ita detestabilior, qui Deum colit, quem ipse disposuit.

IV. Selon (28) autem prædictorum tertius, frater minor, ex Gentibus (29) venientis novelli populi imaginem depingebat: Thamar Ecclesiæ, quæ et recte

(16) Ms. Rem., *habere*. Similiter superiori tract. num. 15, *habuisse* pro *debuisse* scriptum vidimus.

(17) Ms. Pomp., *filios Dei*.

(18) *Primitivus* desiderabatur in edit. Ver. et seqq. ex mss. et edit. Ven. restitimus.

(19) Ita Latine, non Græce hæc vox in mss. scribitur, pro qua ms. Rem. et edit. Ven. *hemihæi*. Hæc vox legitur apud Servium in l. viii *Æneidos* vers. 314: *Sciendum secundum Hesiodi Theogoniam, primo Deos genitos, deinde hemihæos, post herous*. Dein Martianus Capella 2, 40, *Hemihæi heroesque*. Nos autem *Hemihæos*, seu, quod idem est, *Semideos* fuisse homines cum immanibus corporibus et vastis testatur Arnobius, lib. ii adversus Gentes pag. 97, et sunt qui gigantes in Scripturis appellantur, ac præsertim in Genes. cap. vi, 4, ex quo S. Zeno descriptionem huc transtulit. Ex his plures Gentium Deos manasse Mythologi fusius docent.

(20) Ms. Rem., *quia sane*, pro quo melius legas *qui a sanæ*, etc. Ms. Tol., *sane mentis*.

(21) Ita in mss. Vide adnot. 2 ms. Pomp. Auna.

(22) Ms. Rem., *conferant*.

(23) Idem codex *religionis*, male.

(24) Vide adnot. 18 in Tract. vi lib. ii, ms. Rem., *cata Lucanum*.

(25) Idem ms., *idolaque*.

(26) Vox *præsentem* in eodem ms. desideratur.

(27) Ms. Pomp., *quicumque sit*.

(28) *Sela* erat in editis. Vide adnot. 2.

(29) Ms. Rem., *venientibus*. Mss., Tol., Pomp., Zen., Vat., Urb., Sp. et edit. Ven., *veniens*. Placuit editionis Ver. et Patav. lectio, cum *veniens* participium non ad Selon referatur, qui cæteris fratribus

nuptæ non est, quia Christo veniente baptismatis spiritali unda in gremio renatus, Ecclesiæ filius ejus futurus fuerat, non maritus. Judas amittit uxorem (Gen. xviii, 12), id est synagogæ (30) fides moritur. Quod autem inquit, consolatus est, utique intelligitur (31) spe Christi venientis, qui non tantum prophetis synagogæ lapsu desolatis solatium præbuit, sed etiam nos omnes in aliqua constitutos angustia recreare consuevit. Ad oves suas tendendas pergit, id est ab hominibus justis bonorum operum fructus exposcit. Quo audito, Thamar cum esset in domo patris sui, id est in templis infamibusque spectaculorum omnium locis (32) pater enim omnium corrupte viventium diabolus designatur, Domino Judæos sic increpante: *Vos de diabolo patre estis, et concupiscentias patris vestri facere* 196 *vultis* [Joan. ix, 19], vestem viduitatis deposuit, id est sordidæ religionis sordidos ritus abjecit. Æstivalia induit. Æstiva vestis, fratres, et munda est et exacta, cum qua facile et opus fieri possit, et tolerari ardor æstatis, id est tentationis, quam esse utique (33) credulitatem non potest dubitari: quia hanc, qui habuerit, necesse est, ut expedite vivat et munde. Igitur ne cognoscatur, faciem velamine obscurat necessario, quia assertor pudoris ejus nondum venerat Christus. Non cognoscitur a socero: ad Judæos enim, non ad Gentes prophetæ fuerant destinati. (34) Fornicariam putat recte, quia (35) deorum populo serviebat. Cum ea convenire cupit, quia prophetiæ magis Gentes, quam Judæi fuerant credituri, Domino dicente: (36) *Amen dico vobis,*

erat equalis, sed ad novellum populum, qui fere ex Gentibus ad Christianam fidem transibat.

(30) Ms. Urb., *filius moritur*.

(31) Ms. Rem., *spem*.

(32) Hoc testimonium est illud, quod quater a Ratherio allegatur. Matthæus Larroque in Historia Eucharistiæ, quam Amstelodami Gallice scriptam edidit an. 1671, pag. 393, ex eodem Ratherio hoc testimonium recitat multo longius, quam in Zenone reperitur, ac proinde in editis aliquid hoc loco deesse subiudicat. At manuscripti omnes nihil habent, præter quam quod in editis legitur, concinente ipso ms. Remensi, qui Ratherio ipso antiquior quidem est. Lapsus porro est Heterodoxus ille in recitando Zenonis testimonio, quippe qui tanquam Zenonis verba accepit, quæ Ratherium habent auctorem. Etenim Ratherius eam unam uti Zenonis sententiam recitat, qua *pater omnium corrupte viventium diabolus designatur*, quod ex quatuor ejusdem Ratherii locorum collatione et concordia patet: id enim unum omnes ex Zenone inculcant, quod in præsentem quidem tractatu continetur. Primo part. 1 de Contemptu canonum pag. 352, tom. 1 Spicilegii Acheriani novissim. edit: *Utur ut hic auctoritate Zenonis beati, in sermone videlicet, quem de Juda Patriarcha et Thamar nuru ipsius more suo luculentissime fecit, dicentis: Omnium corrupte viventium diabolus pater est*. Iterum paulo post eadem pagina: *Qui filius corrupte vivendo exstat diaboli, ut Zeno sanctus affirmat*. Rursum in fine serm. 1 de Quadragesima pag. 391: *Sed omnium corrupte viventium diabolus pater est, Zeno beatus ille et contrario ait*. Tandem in Synodica ad Presbyteres pag. 377, col. 2: *Et cum specialis noster doctor atque provisor, beatus utique Zeno dicat in sermone utique, quem de Juda filio Jacob et Thamar nuru ipsius elegantissime composuit, quod omnium corrupte viventium*

A quia publicani et meretrices præcedent vos in regnum Dei (Math. xxi, 31). Hædum 197 ei promittit, id est, quæ sit peccatori peccati merces, ostendit. Quam accipere devitavit, quia inter agnos venturo tempore, inter hædos deputatur, qui pignus Trinitatis (37) acceperit. Denique expetisse atque accepisse describitur monile, anulum, virgam. Quibus ista significatio coaptatur? Monile, fratres dilectissimi, lex est, quæ salutaribus monitis diversis virtutibus diversoque charismate omnium credentium non colla, sed corda decorare consuevit. Virga per lignum sacramentum passionis Domini annuntiabat, sicut evidens declarat exemplum, quod psalmodum in libro sic habetur: *Virga tua et baculus tuus ipsa me consolata sunt. Parasti in conspectu meo mensam adversus eos qui tribulant me. Impinguasti oleo caput meum, et poculum tuum inebrians quam præclarum* (Ps. xxii, 4, 5). Utiq; fratres, calix sanguinem, mensa corpus, oleum donum Spiritus sancti significat, virga cum baculo crucem, in qua Deus pro homine pendere dignatus est, ut in Deum, hominem quem induerat, commutaret. Annulus quoque signaculum fidei est, quod est Christus, cujus illustratione majestatis impressi atque signati, qua sincere viventes in custodiam nostræ salutis, per Spiritum sanctum imaginem referimus; quam tenemus. (38) Quod convenit cum ea, fidelium communionis sanctæ significabat sacramentum. Thamar concepit in utero, Ecclesia corde concepit: illa semine, hæc verbo. Hædus ei mittitur, tentationis videlicet signum: etenim justitiam qui se-

diabolus pater sit. Ex his omnibus liquet hanc unam toties repetitam ex Zenone sententiam uti Zenonis a Ratherio laudari; quæ autem ipse Ratherius primo loco Zenonianis verbis subjecit de suo, inquit: *Et ob quam non manducat verendam carnem Domini, nec bibit ejus sanguinem* etc.; hæc Matthæus Larroque discrimen nequaquam advertens, quasi essent Zenonis, uno textu recitavit, quod legenti et omnia diligentius circumspectanti palam fiet. Hinc porro patet eodem lapsu deceptum Jo. Henricum Ottium, dum in examine adversus Annales Baronii centuria 3, ad an. 260, § 7, pag. 204, ea sola tanquam Zenoniana ex Ratherio verba recitat, quæ ad Ratherii additionem pertinent. Quam vero frustra Ratherium saltem illis verbis sibi favere iidem heterodoxi contendunt, ut Christi præsentiam ab Eucharistiæ sacramento excludant, satis convincitur ex epistola ejusdem auctoris ad Patricium tom 1 Spicilegii p. 376, ubi præsentiam Christi exploratissimo testimonio confirmat. Sed hæc in Ratherii editione fusius disputanda erunt.

(33) *Credulitatem*, id est simplicem fidem, quæ rationes nullas quaerit, ut Zeno sapientissime intelligit, de quo vide annot. 6 in tract. 1 lib. 1.

(34) Ms. Rem., *per fornicarium*.

(35) Idem ex codex, *Judæorum populo*.

(36) Mss. Pom. et Zen. *Amen, amen dico vobis*. Idem codices et edit. Ven. *præcedunt pro præcedent*. F. mss. porro scripsimus in *regnum* pro eo, quod in editis legebatur, *in regno*.

(37) Ms. Tol. *accepit*.

(38) In edit. Ven. *Quod cum ea convenit, communionis sanctæ significat sacramentum*. E. mss. et edit. Ven. integrum locum restitutumimus. Solum in edit. Ven., *significat pro significabat*.

quiritur, necesse est ut (39) probetur. Denique fornicaria requisita non est inventa; quia renatus per aquam et Spiritum sanctum desinit esse, quod fuerat, et incipit esse, quod non erat. Sequitur quod viduitatis vestem rursus accepit, non utique ut quæ fecerat; faceret, sed ut delectet se fecisse quod fecerat; aliter etenim quis salvus esse non poterit, (40) quamvis sit justus, nisi exomologesin faciens et presentia sua peccata exstinguat, et futura repellat. **198** Thamar arguitur, quod de fornicatione (41) conceperit. Et Ecclesia quasi legis adultera, Judæorum est a senioribus accusata, quod sabbatum ruperit, quod eorum traditiones abjecerit. Thamar protulit monile, annulum virgam, seque libera-vit (42) sacramento numeri ab imminente supplicio. Ecclesia ipsa veritate in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti non tantum diaboli presentes ignes exstinguit, sed etiam futuri diei iudicii incendia superabit. Illa justificata discessit, hæc glorificata (43) veri numeri incrementis, ac fidei cum Christo in æterna sæcula permanebit, per Dominum et conservatorem nostrum Jesum Christum, qui est benedictus cum (44) Patre et Spiritu sancto ante sæcula et in sæculis et in omnia sæcula sæculorum. Amen.

199 TRACTATUS XV.

(1) De Job.

I. Sacræ historia, fratres dilectissimi, ad hoc nobis est tradita legenda narratio, ut majorum, si fieri potest, saltim aliqua ex parte mores imitemur, si non possumus imitari virtutes: tanta enim probitate vi-

(39) Ms. Tol. *probet*.

(40) In ms. Remensis textu per saltum et cum errore, *quam jussit justus, nisi exstinguat*, etc. Inferius autem antiqua, secunda tamen manu, emendatum, ut in reliquis et mss. et editis legitur. *Exomologesin* Latinis litteris scribitur in omnibus codicibus, non autem Græcè, ut editio Ver. et seqq. præferunt. Id vero nomen confessionem et pœnitentiam significat peccatorum. Pœnitentiam quidem significare palam est ex Irenæo, qui ea voce pluries utitur: vide lib. I, cap. 9, et lib. III, cap. 4; quod postremum testimonium Græcè relatum ab Eusebio lib. IV cap. 11, Rufinus ita Latine reddidit, ut pro eo quod antiqua Irenæi versio habet *exomologesin faciens*, scripserit *pœnitens*. Eodem sensu Tertullianus de Pœnit. cap. 9: *Exomologesis, inquit, prosternendi et humiliandi hominis disciplina est*: ibidemque præterea id nomen pro confessione item accipit, quæ pœnitentiæ sane pars est; scribit enim: *Is actus (pœnitentiæ) qui magis Græco vocabulo exprimitur et frequentatur, exomologesis est, qua delictum Domino nostrum confitemur, non quidem ut ignaro, sed quatenus satisfactio confessione disponitur, confessione pœnitentia nascitur*, etc. S. Cyprianus eadem voce passim utitur, nunc quidem pœnitentiam significaturus, nunc autem confessionem, quæ Deo apud Sacerdotes ejus fit: unde in lib. de Lapsis num. 28, pag. 382 (col. 488 *nostræ ed.*): *Apud sacerdotes Dei dolenter et simpliciter confitentes, exomologesin criminum faciunt, animi sui pondus exponunt*, etc. *Exomologesin criminum faciunt* eadem sententia scribit iterum ep. 55 ad Cornelium unde in codice Latini observante Baluzio not. 60, supra vocem *exomologesin* antiqua manu scriptum fuit *id est confessionem*. Eodem libro de Lapsis num. 31, pag. 384 (*nost. ed. col. 490*) *Danielem exomologesin facientem et dicentem* inducit, ac statim peccatorum confessionem cap. IX Danielis descriptam

xerunt, ut pars felicitatis sit (2) nosse, quid fecerint. Igitur Job vir fuit justus et verax, ab universis concupiscentiis hujus mundi secretus, conversatione limpidus, mente limpidior, usque adeo circumspectus atque irreprehensibilis, ut Dei sit testimonio collaudatus (*Job. I, 8*). Unde non immerito beatus beata vita fruebatur. Namque erat illi splendidissima domus, dives census; dives quoque numerus liberorum, et (quod est parentibus gratum) utriusque sexus, et invicem se amantium (*Ibid. I, 3*): quorum pro numero Deo diurnas hostias offerebat (*Ibid. 4 et 5*). Tanto autem puritatis ac fidei erat muro munitus, ut non auderet eum attentare diabolus, nisi a Deo jussus (*Ib. 12*). Jam his considerate, fratres, quemadmodum sæverit incitatus, qui ferri non potest blandus. Igitur (3) famigerabile committitur prælium. Illinc diabolus horrendum totis intonans armis, ministrisque insuper suis in auxilium concitatis, terribili increpans tuba, (4) prædonum corda face feriali succensa, impetibus crebris passim vitas hominis Dei facultates invadit: subito rapina, igne, ferroque universa uno momento disperdit (*v. 15 et seq.*). Hinc Job alta fidei radice robustus tot nuntiis lugubribus tunditur, nec movetur: sed tantum benedicit Deum facultates que suas contemnendo custodit. At ubi diabolus aggressuris tantis nihil se profecisse cognoscit, omnem impietatis suæ rabiem in filios ejus effundit. Nam cum solito more unanimes una epularentur in domo, subito concussis toto nixu quatuor angulis ejus, (5) in confusam molem parietibus, tec-

C recitat. Pacianus Barcinonensis epist. 1, contra Novatianos, et Salvianus in præmio ad Eccles. idem nomen utroque, vel alterutro sensu usurpant. S. Zeno iterum adhibuit tract. 10 lib. I, num. 3. Urobique pœnitentiam certissime innuit et confessionem etiam peccatorum, quatenus in pœnitentiæ seu exomologeseos operibus maxime comprehendebatur.

(41) Ms. Tol. *concepit*. Post pauca ms. Pomp. *senibus pro senioribus*.

(42) Ms. Urb., *sacrato numero*. Solemne porro Zenoni est S. Trinitatis, vel alterius rei sacræ symbola *sacramenta* appellare. Similiter tract. 71, trium puerorum numerum *sacramentum Trinitatis* vocat, eosque *numeri sacramento munitus* tradit. tract. 76. Vide adnot. 12 in tract. 10 lib. II.

(43) Tres mss., *vestri*.

(44) In ms. Pomp. desunt *Patre*, etc. A Spar. et Vat. abest in fine *Amen*.

TRACT. XV. — (1) In ms. Urb. hæc inscriptio legitur: *Tractatus de Job. Lectio beati Zenonis hujus sedis episcopi*. Incertus est autem hic tractatus a Lippomano t. II VII. SS., p. II.

(2) Ms. Pomp., *nostræ*, male.

(3) *Famigerabile* item legitur in Appuleio lib. I Metam. p. 67, et lib. II, p. 27. Idem autem significat, ac apud eundem l. II Florid. et apud Melan. 2, 7, *famigeratus*, id est fama inclutus et notus; unde *famigeratio* pro celebritate famæ apud Plautum in Trinum. 3, 2, 6.

(4) Mss. Pomp., Zen. et edit. Ven., *prædonumque*.

(5) Particula *in* cum accusativo ab antiquis quando que jungitur in eam sententiam, quæ ex vulgaribus regulis ablativum postularet. Plautus Bacch. 1, 3, 53: *Ecquid in mentem est tibi?* pro eo quod *in mente* dici solet Cicero similiter pro lege Manil., cap. 12, *in prædonum potestatem fuisse* scripsit *pro in potestate*: quam lectionem egregie vindicavit Aulus Gellius lib. I

tisque **200** labentibus illam sanctissimam fratrum cohortem sepelit ante quam jugulet : taleque est commentus impietatis excidium, ut in illa unius funeris turba paternus dolor non sufficeret orbitati, cum nescit, quem primum plangat, quem priorem inveniat, cui primum (6) justa crudi funeris solvat. Quo nuntio accepto Dei servus scidit vestimenta sua, non ut Deo (7) invidiam faceret, sed ut expeditus cum hoste pugnaret. Contempsit denique in perditis facultatibus divitem : dissimulavit in amissis liberis patrem, in pœna sui corporis justum. Namque summo capitis a vertice usque ad imos unguis pedum plaga inimici percussus, populosis ulceribus non (8) distinctus est, sed totus unum vulnus effectus. Verum tamen in his omnibus nihil adversus Deum improbe loquitur. Non uxori illicita suadenti succumbit, non amicis insultantibus cedit; sed victor crudelitatis et impietatis in sterquilinio fœtido scaturiente vermibus sedet, quasi nihil passus, sed solo Dei timore contentus. O felix vir! qui mira patientia Deum promeruit, **201** diabolum vicit, sanitatem recepit, facultates liberosque (9) suos non perdidit, sed mutavit.

II. Job, quantum intelligi datur, fratres carissimi, Christi imaginem præferbat. (10) Denique comparatio inducat veritatem. Job justus dictus a Deo est. Ipse justitia, de cuius fonte omnes, qui beati sunt, gustant : ecce enim de ipso dictum est : *Orietur vobis sol justitiæ* (Mat. iv, 2). Job verax est appellatus. At est vera veritas Dominus, qui ait in Evangelio :

cap. 7, ubi et alium Plauti locum allegat ex Amph. 1 4, 25 : *Numero in mihi mentem fuit; in mentem, inquit Gellius, non, ut dici solitum est, in mente; et æquivocis causa alia plura id generis dicta commemorat.* Hinc igitur S. Zeno satis commode et latine *in molem* scripsit pro *in mole*, vel *inter molem*; nam et *in pro inter* usurpatum quoque legitur, etsi cum ablativo frequentius, nonnunquam tamen cum accusativo, uti forte est illud Livii 1, 35 : *Centum in Patres legit*, quod tamen aliter accipi potest, nimirum ut finem significet, id est ut essent inter Patres. Paulo post ad verba *taleque est commentus substantivum est* inseruimus ex mss. Tolent., Vat. qui postremus pietatis pro impietatis scribit.

(6) *Justa justorum* dicta sunt, quæ mortuis præstabantur officia, propterea quod *jure* adhibeantur iis qui de nobis bene meriti sunt. *Justa funebria* Livius appellat 1, 2, et *justa funerum* Cicero l. ii de Leg. prope finem. Hinc *justa facere, justa solvere* inter latinæ formulæ. Idem Cicero pro Flacc. *Justa Catilinæ facta sunt*, et pro Rabir. locutione Zenoniana: plane simili : *Qui nondum etiam paterno funeri justa solverat.* Videsis Plinium lib. ii cap. ult.; Curtium lib. iv, 12, 2 et L. ii de non in jus vocando. Editi. Ven. cum mss. Tolent. et Urbini. *justitiam* habebat, nec non Pomp. codex, in quo tamen emendatum est *justa*.

(7) *Invidiam concinnat* dixit Zeno lib. i tract. 16 Vide ibidem adnot. 34.

(8) Editi *distinctum*, sed mss. *distinctus*, idque perinde dictum ac apud Tullium in Ver. iv, 27, *pocula ex auro gemmisque distincta*, id est gemmis distributis et separatis variata; et significatur, non Job affectum fuisse ulceribus frequentibus quidem, at separatis, ut aliquid sani superesset, sed in unum vulnus totum ejus corpus inigrasse. Hac de causa post pauca est factus libentius inseruissemus ex marginali nota editionis Veronensis pro eo, quod alibi legitur, ei

A Ego sum via et veritas. Job dives fuit. Et quid ditius Domino? cujus sunt omnes divites servi : cujus est orbis totus, omnisque natura, beatissimo David dicente : *Domini est terra et plenitudo ejus, orbis terrarum, et universi qui habitant in eo* (Ps. xxii, 1). Job diabolus ter tentavit. Similiter Evangelista perhibente (Matth. iv, Luc. iv), et Dominum ter est tentare conatus. Job facultates, quas habuit, amisit. Et Dominus cœlestia sua bona amore nostro neglexit, pauperemque se fecit, ut nos divites faceret. Job filios furens diabolus interemit. Et Domini filios prophetas insanus populus Phariseus occidit. Job naceribus maculatus est. Et Dominus sumendo carnem totius humani generis peccatorum est sordibus (11) obsoletatus. Job uxor sua hortatur, ut peccet. Et Dominum, ut corruptelam seniorum sequatur, synagoga compellit. Job amici sui insultasse perhibentur. Et Domino sui sacerdotes, sui insultavere cultores. Job in sterquilinio pleno vermibus sedet. Dominus quoque in vero sterquilinio, id est, in hujus mundi cœno versatus est inter ebullientes diversis sceleribus ac libidinibus homines, qui veri sunt vermes. Job et sanitatem recepit, et facultatem. At Dominus resurgens non sanitatem tantum, sed immortalitatem in se credentibus præstitit, dominiumque totius nature recuperavit, sicut est ipse testatus dicens : *Omnia mihi tradita sunt a patre meo* (Matth. xi, 27; Luc. x, 2). Job (12) vicarios filios genuit. Dominus **202** quoque post prophetas (15) filios sanctos Apo-

factus; sed Urb. codicis lectio *effectus* magis placuit. *Populosa* ulcera dicta sunt pro *multa et frequentia*, quo sensu *populositatem luminum* dixit Fulgentius Myth. 1, pro *luminum multitudinem*. *Populoso fructu* eadem significatione S. Episcopus scripsit lib. i, tract. 16, num. 10.

(9) *Suos abest* a ms. Zen.

(10) *Denique* heic aperte significat *paucis*, uti hoc libro tract. 7, adnot. 4, monuimus. Mss. Tolent., Pomp., Vatic., pro *inducat* scribunt *indicat*. Paulo post iidem codices *Adest vera* pro *At est vera*.

(11) *Obsoleto* inquinare, commaculare significat. Quapropter Tertullianus adversus Gnost. cap. 6 : *Qui vestitum obsolelassent nuptialem.* Hinc Zenonis *obsoletatus est inquinatus sordibus*.

(12) *Vicarii* dicuntur, quicumque vices alterius gerunt, nec ii tantum, qui negotium suscipiunt mandante aliquo, cujus erat partium illud pergere, cujusque illi personam gerant, quæ significatio jam vulgo obtinet; sed illi etiam, qui vel pro alio aliquid sponte aggrediuntur, ut Cicero iv in Ver. num. 37, *vicarium muneri* se futurum Scipioni præsentii pollicitus est, et scripsit Seneca ad Helviam, quæ se pro conjuge *vicariam dedit* : vel in alterius locum post ejus mortem succedunt, etsi ii non nisi late defunctorum vices obeant; qua ratione *Petri Vicarii* sæpe appellantur, qui S. Petro Apostolo in eandem cathedram subrogantur, tametsi non minorem, quam olim ipse, auctoritatem habeant; et in diplomate Ottonis apud Ughellum tom. v, pag. 746, Hildericus episcopus Veronensis *Vicarius sancti Zenonis* nuncupatur. Itaque filii, quos Job post priorum mortem in eorum locum a Deo susceptos suscepit, qua ratione *Vicarii* appellantur, ex hactenus dictis liquet.

(13) Spectat, ut videtur, illud ps. xlv, 17 : *Pro Patribus tuis nati sunt tibi filii, constitues, eæ principes super omnem terram*; quod de Apostoli sancti Patres sapius interpretantur. Questio est inter

stulos procreavit. Job beatus quievit in pace. Dominus autem manet benedictus in æternum ante sæcula et a sæculis et in cuncta sæcula sæculorum. (14)

203 TRACTATUS XVI.

De (1) Susanna.

Quotienscumque in hoc perverso sæculo contra laudabiles viros multiformes tenduntur insidiæ, (2) et diversis calumniarum generibus factiosæ emergerint causæ; quid homo pestilens (3) excogitet, vel quid diabolus machinetur, non (4) metuat justus, quia cum illo est Deus. Inde Susanna illustris Hebræa veræ decus pudicitie docuit feminas suæ castitatis exemplo. Sabat Susanna in iudicio perditorum falsorum testium oppressa mendaciis, conscientiam tamen bonis contenta secretis, non tam rea susceptura sententiam, (5) quam dicata Deo pro castitate fortiter moritura, et quam judicantium sententia prava dejecerat, illustris conscientie integritas erigebat. Sufficit ergo pudicitie conscientia, testis est Deus. Non respexit castitas, quid falsi dicerent testes, aut qualiter iudices circumventi damnarent, non denique qualiter diabolus infamaret, qui non

Scripturarum commentatores valde celebris, utrum eo in psalmi versiculo ad regem, an ad reginam pronomina *tuis* et *tibi* referenda sint. In Hebræo sane cum illa masculini sint generis, ad regem sponsum sermonem esse apparet, ita tamen ut ad reginam quoque sponsam, ut nonnulli eruditi critici fuso ostendunt, porrigi nihilominus possint, quod plerique Patres faciunt. S. Zenonem cum Hebræo congruentius hæc ad mysticum sponsum, id est Christum Dominum, retulisse palam est, quam interpretationem Irenæus, Cyrillus, Didymus, aliique Patres inculcant, et sententia sane commodiore, ut intelligatur propheticæ Christo prædictum, *pro patribus tuis* secundum carnem, id est pro Abrahamo, Isaaco, Jacobo et aliis, ex quibus ortus es, *nati sunt*, aut ex Hebræo *nascentur tibi filii*, scilicet Apostoli, quos *constituit principes super omnem terram*.

(14) Mss. Pomp. et edit. Ven. in fine addunt *Amen*.

TRACT. XVI.—(1) Hunc tractatum invenies apud Lippo. tom. II. Vit. SS. pag. 21. Hicidem tractatus, sed interpolatus, et passim variis olim inter Augustinianos erat insertus serm. CCXLII de Tempore: dein vero in Appendicem rejectus primo serm. LXXIX, posterius vero serm. LX in editione PP. Benedictinorum Congregationis S. Mauri, qui illum *incerti et ineruditi auctoris* censuere, uti auctoris, qui a Zenone quidem sumpsit, sed plura addidit de suo, atque mutavit, ut iidem Benedictini subinde animadverterunt in Additionibus, quas Augustini sermonibus tom. V præfixere. Similis generis est serm. LXI ejusdem Augustinianæ Appendicis, qui est S. Petri Chrysologi sermo LII, sed, ut iidem Patres observant, *passim interpolatus, seu multis auctior sententiis*, ut Zenoniano accidit. Ex eadem nihilominus Appendice aliquot variantes lectiones subjiciuntur, ubi eadem periodi totidem fere verbis describuntur.

(2) In Append. Augustini, *vel diversæ calumniarum emergerint*.

(3) In eadem Append., *cogitet, quid diabolus*.

(4) Ibidem, *metuet justum, quia cum ipso est Christus*: et post hæc inseruntur linæe sex supra decem, in quibus de Zacharia et Daniele disseitur. Tum subsequuntur, quæ ad Susannam pertinent; ita tamen ut vix unam lineam sine additionibus, vel de-

A potuit pudoris fundamenta subvertere. Ibat ad supplicium non adulterum corpus, in quo extrema libido senilis exarserat, sed quod (6) infamaverat diabolus, et quod protexerat virtus, et 204 ornabat pudor illarsus. Tunc (7) in puero sancto Daniele Spiritus sanctus ingressus ait, cum illa ad supplicium duceretur: *Revertimini ad iudicium: falsum enim isti contestati sunt de ea* (Daniel. XIII, 49). Stupet populus, quod a supplicio ad iudicium repetendum revocaretur addicta. Falsos testes pavor invadit. Tremunt diabolus, quod ipsius commenta nudentur. Gaudent angeli, quod oppressa veritas tandem defendatur in terris. Triumphat maritus, quod castam invenit conjugem. Lætatur familia omnis, quod in ea nihil inveniat forma, quod feriat. Cruciat diabolus, quod nulla ex parte suam profecerit voluntatem: nec adulterium enim, quod factum diffamabat exercuit (8) nec homicidium, quod procurabat; (9) invenit.

205 TRACTATUS XVII.

De (1) Jona propheta.

I. Humanæ devotionis religiosa confessio est, de Deo hoc nosse, quod (2) licitum est: sicut enim in simplici

tractionibus, iisdemque non minimis, reperire deinceps liceat, ut conferenti patebit.

(5) Mss. Rem., *quamquam dicata, Vat., quamquam indicata*.

(6) Idem ms. Rem. et edit. Ven. *infirmaverat*. In Append. Aug. *inflammaverat*.

(7) Adnotatione 5 in tract. superiorem pluribus antiquorum exemplis ostendimus præpositionem *in* eam in sententiam, qua ex Grammaticorum regulis ablativum postularet, cum accusativo conjunctam fuisse. Cum ablativo autem interdum conjungi eo sensu, quo postularet accusativum, ex hoc testimonio liquet: cui simile illud Arnobii lib. II, pag. 45: *Qui veram in orbe religionem induxit*; et lib. I: *Quæ ab eo profecta in nobis sunt*. Nec desunt antiquorum exempla. Phaedrus lib. V, fab. I, vers. 15: *In conspectu meo audeat venire*. Manilius lib. V, vers. 384:

Cui venit in regione luxæ, capricorne, ilgræ.

His testimonis vindicatur alius Zenonis locus tract. 9 lib. I, num. 5, *in inferno descendet*.

(8) Mss. Tolent. Vat. Urbini. et pro *nec* contrario plane sensu; sed ad senum homicidium, qui pro Susanna morte multati sunt, referendum esset, quod hi mortem, quam Susannæ procuraverant, invenerint.

(9) Edit. Ven., *invenerit*. In Append. Aug. *impleverit*.

TRACT. XVII.—(1) Habetur hic quoque tractatus apud Lippo. tom. II Vit. SS. pag. 24. Hujus initio S. Zeno pauca quedam delibavit ex commentario Hilarii in ps. cxxix, quæ tamen ipsa non nullis additis ac mutatis alio ordine aliisque fere verbis efferuntur, ut ex collatione cognosci potest. Hilarianum autem commentarium memoratum, qui olim inter Zenonis sermones insertus fuerat, in appendicem rejectimus.

(2) Punguntur hoc loco illi, qui præter ea, quæ Deus scire et nosse non voluit, illa quoque, quæ humani intellectus vim excedunt, scrutari conantur; et illa præsertim heic indicantur, quæ ad physice pertinent, cujus studium ut inanè prorsus et irritum plerique veterum Patrum, perinde ac S. Zeno, reprehenderunt, hominumque mentes ab eo evocare conati sunt; qui et Socratem fere laudibus efferunt, propterea quod *eum*, ut ait Lactantius lib. III, c. 20:

corde scrutanda sunt testimonia ejus, ita curiositate non sunt inquirenda secreta. Quis enim (3) causas naturasque (4) cœli hujus et superiorum sciat? **206** Quis corpoream aeris hujus, ut (5) quidam putant,

Eruditissimorum virorum ingenia in disputatione cœca evagarentur, mensurasque solis et lunæ et cæterorum siderum loquacibus magis, quam certis argumentis explicare conarentur, totius etiam mundi ambitum complecti audent (quæ physices erant partes), primus Socrates ab his indoctis abductum antium, etc., quod ipsum Socrati jamdiu ante laudi verterat Cicero Tuscul. quæst. lib. v, et Academ. quæst. lib. i. Vide Minucii Felicis dialogum num. 15 (tom. III hujus editionis); Lactantium lib. III Instit. cap. 3, 4 et 5, Cyrillum Alexandrinum lib. v in Julian. Hilarium in ps. cxxix; n. 4, et ut alios mittamus, Hieronymum Apolog. adversus Rufinum lib. II, aliquanto post medium, ubi aliud Socratis dictum laudat commendatum a Minucio et Lactantio, cum scilicet stultitiam eos conarguens, qui cœlestia et incognita scrutantur (ut tradit Xenophon lib. I Rerum memorab. p. 710, et lib. IV, p. 815, nec non Gellius lib. IV, cap. 4), effatum illud pronuntiare solebat: *Quæ supra nos, nihil ad nos, quod ad corporum cœlestium, id est physices studium, iidem Patres referunt.*

(3) *Causæ* heic sumuntur pro principiis rerum, ex quibus res naturales constant, quorum cognitio adeo difficilis est habita, ut Virgil. eodem sensu scripserit II Georg. v. 496:

Felix qui rerum potuit cognoscere causas.

Hinc ea in controversia, quæ et quot rerum essent principia, vel causæ, plerique philosophorum multa et contraria tradidere, quæ vel recensere nimis esset longum. Vide quæ fuse refert Clemens Alexandrinus in Pædagog. lib. I, Lactantius lib. II et III Instit., Arnobius lib. II, et Seneca epist. LXVI. Zeno autem cum a causis, seu principiis, ex quibus cœli constant, naturas distinxit, naturæ nomine vim, quam cœlis non nulli tribuerunt, intellexisse videtur. Simili quidem sententia Hilarium in ps. LXVIII, num. 29: *Terram supernis, id est cœlorum, inumbratam naturis dixit.*

(4) Cœlum non tam dicta cœlestia corpora, id est stellæ ac planetæ, quos superiores cœlos S. Zeno appellat, sed dictum etiam terrestrem istum globum, qui aere circumcingitur, et cœli hujus nomine accipitur, multa antiquorum exœmpia suadent, qui cœlum pro aere, quam spiramus, et regione, quam incolimus, sæpe usurparunt. Lege Theसारum eruditionis Basilii Fabri pag. 580. Hanc formulam Zeno ex Hilario decerpit, qui in ps. cxxix similiter scripsit: *Quis enim causas naturasque cœli et hujus et superioris et cæterorum sciat?*

(5) Id opinionij vulgi tribuit Hilarium in eundem ps. cxxix, num. 4, inquit: *Quis hanc inanem nobis, ut putamus, id est ut vulgo creditur, aeris plenitudinem metietur? Corpoream aeris inanitatem S. Zeno, vel aeris inanem plenitudinem S. Hilarium dixere universam mundi magnitudinem, quam in inferiori hoc terrestri spatio aere, vel in superioribus æthere plenam veteres senserunt, eorumque qui eam metiri se posse affirmarint, conatum, jamdiu irrisere vel ex ipsis Ethnicis aliqui, uti Plinius lib. II, cap. 4 et 23, nec non Quintilianus lib. II Instit. cap. 17, testantur. Aer porro et æther, inania licet et vacua corpora esse videantur, cum tamen sint vere corpora, et spacia ista occupent et compleant, jure corporea inanitas Zenoni appellatur.*

(6) *Terra portatur* ab aqua, si terra in aqua sit tanquam insula in aquis posita, ut Stoici apud Lærtium cap. 201, tradiderint; e contra vero *aqua terræ gremio conuictur*, si terræ limitibus clauditur et circumcingitur. Difficultas id generis, quæ hunc post detectum novum orbem dissoluta videri potest, apud

inanitatem se disserere posse mentiatur? Quis (6) terram aqua portari, an aquam terræ gremio contineri se nosse præsumat? Quis spiritus (7) aerios, quis figuras ventorum, quis inter marinos **207** æstus (8) flumi-

antiquos, quibus America erat ignota, maxime vixit: tum enim erat incertum, quam late pateret Oceanus, ac proinde an potiorẽ partem aqua circumquaque occuparet, in qua tellus tanquam insula ædificata fuisset. Ita oceanum hominibus impermeabilem prodidit S. Clemens papa in epist. I ad Corinth. n. 20, et Hilarium in ps. LXVIII, num. 29: *Mare . . . profundum infinitaque sui obice mentem humanæ opinionis excedit, ut neque quid extra se, neque quid intra sit, sensu persequente capiamus.* Et Ambrosius in Hexaem. *Quis deinde sciat, in quantum se illud magnum et inausum navigantibus atque intentatum nautis fundat mare? quibus concinens Hieronymus in cap. 4 epist. ad Ephes. v. 7: Mare, inquit, immensum est, et capacitas ejus Deo soli nota: unde Iræneus, I. II, c. 4, numquid ultra mare oceanum sit, definitum impossibile judicavit. Hinc de Antipodis explosa fere a veteribus opinio est, cum præter terram ipsis notam nihil, nisi aquas seu ultra, seu infra nos esse putarent; vel si possibile credidere, aliquid terræ solidæ alibi reperiri, id a nobis tanto oceani intervallo distare conceperunt, ut nimis absurdum affirmavit Augustinus lib. XVI de Civit. Dei cap. 9, dicere, aliquos homines ex hac in illam partem oceani immensitate trajecta navigare ac pervenire potuisse. Qui vero ex antiquis Antipodas existere subindicarunt, eos ob eandem interjecti maris immensitatem alterius veluti mundi, vel orbis incolæ appellarunt; unde Clemens papa in epistola laudata num. 20, post verba *oceanus hominibus impermeabilis* addit, *et qui post ipsum sunt mundi*; ubi Antichthonas seu, ut vulgo vocantur, Antipodas indicari animadvertit Origenes lib. II Periarchon cap. 3, *Alterum orbem terrarum, qui ab Antichthonis habitatur, vocat Plinius lib. VI, cap. 22.* Mela lib. I, cap. 9, et Hipparchus ab eodem Mela laudatus lib. III, cap. 7, ex quibus patet mundum alium, qui a Zacharia pontifice in epist. ad Bonifacium appellatur, quique alios homines sub terra ferre dicitur, alterum hunc Antipodarum orbem vere fuisse; quidquid non nemo imper senserit. Itaque ut ad propositum redeamus, cum antiquis tam anceps fuerit de maris limitibus sententia; dubium quoque penes eosdem fuit maximum, utrum terra, quod Zeno ait, *aqua portari, an aqua terræ gremio contineri* potius dicenda sit.*

(7) Haud credimus hoc loco *aerios spiritus* vocari demones, ex quibus plures in aere versari nonnulli Patres docuere, quorum testimonia recitat Petavius lib. III de Angelis cap. 4. Potius arridet Sparaverij opinio, qui aurum levem spiritus nomine appellatam intelligit, cui ventum, id est vehementiorem flatum, objiciens, dubiam controversiam insinuat, inter physicas, de quibus heic quidem sermo est, non medicam, cur aer modo leniter spirat, modo autem magno cum impetu feratur. Porro quas subinde S. Zeno *figuras ventorum* nominat, ventorum flatum dixit Hilarium, ex quo illum non nulla decerpisse animal-vertimus, et Arnobius lib. II, inter difficiles controversias hanc ponit, ventus unde oritur, et quid sit.

(8) Num hæc spectant, quæ de quorundam fluminum vel fontium accessu et recessu tradit Plinius, lib. II, cap. 97: *Gadibus, qui est delubro Herculis proximus, fons inclusus ad putei modum, alias simul cum oceano augetur minuiturque, alias vero utrumque contrariis temporibus. Eodem in loco alter oceani temporibus consentit.* Alios id generis fontes vel hodie eandem in rationem auctos et humiuotos commemorat Varenius, lib. I Geograph. cap. 17, prop. 17. Nec fluminis nomen a nostro scriptore usurpatum inoveat: flumen enim et de aqua fontium, quæ continuo fluit, Latine dici potuisse pluribus probare au-

num augmenta, quis denique (9) opificium Domini Deique consilium se deprehendisse gloriabitur? cum Apostolus dicat: *O altitudo divitiarum sapientiae et scientiae Dei! quam (10) inenarrabilia sunt iudicia ejus, et quam investigabiles viæ ejus! Quis enim cognovit sensum Domini (Rom. II, 33, 34)?* Non enim in horum inquisitione exæstans Propheta dicit: *De profundis clamavi ad te, Domine (Ps. cxxix, 1)*; clamat namque de profundis, id est de imis præcordiis: clamat de profundis, sed quibus septus erat næstus ac tristis, calamitatibus humanis: et clamat non voce, sed corde: non clamore, sed fide, quam scit Deum libenter audire. Hoc igitur e profundo clamans similiter Petrus impetravit a Domino, ut profundi maris lubricos sinus insubditaque humanis gressibus liquidi æquoris terga, quibus viator trepidus absorberetur, et perambulet pariter et evaderet (*Matth. xiv, 30, 31*). Clamat de profundis et Paulus obrutus calamitatibus beatis, cum pro nomine Domini latrones in itineribus, latrones in civitatibus patitur: cum a Judæis virgis ter cæsus naufragio trino diluitur: cum insani populi furibunda tempestate lapideis imbribus feliciter (11) grandinatur: cum in profundo maris die 208 demoratus ac nocte, ad Deum clamans incolomis inde respuitur (*II Cor. II*).

II. Jonas adæque propheta ad Ninivitas missus a Deo est, eorum ut imminere civitati interitum nuntiaret (*Jon. I*): ingentibus enim peccatorum sarcinis premebantur. At ille alio deflexus itinere, navem Tarsos petiturus ascendit; cum subito compugnantium ventorum flatu violento lacescitum fremitu mare, (12) sollicitique gurgitis præruptorum montium canis voluminibus, repugnantium litorum spumantia ora contundens, minatur per momenta naufragium: procellæ crebrescentes insaniunt, horrendum sibi-

liquorum exemplis licet, quæ in Latinis lexicis recensentur.

(9) *Opificium Domini* apud scriptores Ecclesiasticos mundi creationem significat: unde Lactantius librum, quem de creatione mundi ad Demetrianum dedit, de *opificio Dei* inscripsit, uti a Hieronymo pariter appellatur in libro de Viris illustribus.

(10) Hoc idem testimonium S. Zeno recitans tract. 1 lib. 1, num 5, *inæquisita* pro *inenarrabilia* scribit, cujus variæ lectionis ratio ex Hilariano exemplari, quo Zenonem usum meminimus, originem duxisse videtur: habuit enim, ut credibile est, præ oculis Hilarii explanationem in psal. cxxix, eodem exemplo, ac est Hilarius tractatus olim inter Zenonianos editus, quem Hilario nunc primo restitutum in Appendicem transtulimus, ubi *inenarrabilia* pariter legitur, tametsi in Hilarii codicibus alia lectio occurrat tum in hoc, tum in nonnullis aliis ejusdem testimonii verbis, ut in Appendicæ annotabimus. Similiter tr. 1, *Quis enim cognovit cogitationem Dei* scribitur pro eo, quod hic non minus, quam in Hilariano tractatu legitur: *Quis enim cognovit sensum Dei*.

(11) In Latinis lexicis *grandinat* impersonaliter ponitur ex Seneca, lib. IV Natur. Quæst. cap. 4. Sed *grandinor* etiam passive conjugatum fuisse ex hoc Zenonis testimonio discimus: quod si animadvertisset Basilius Faber, qui alia non pauca verbi Zenonis auctoritate ductus in celeberrimum eruditionis Theaurum inseruit, quin hanc quoque vocem inseruis-

lant funes, gemunt cedentibus velis antennæ, retunsa undique iter non invenit prora. Trepidant nautæ, festinant incassum jactura vasorum navem levare ponderibus, quæ prophetæ pondere premebatur. Tum Jonas, quem solum (13) expetebat bona illa tempestas, sorte ductus naufragus redditur, imo a ligneo ad navigium vitale transfertur: qui, ut est dimissus in (14) altum, ferinæque voraginis est receptus hospitio, vigilat in ceto, qui steretebat in navi. Mira res! post naufragium, post natale sepulcrum incolomis tertio post die Ninivitas illustrat, terribilibus oraculis salutem civitati (15) credulæ præstaturus.

III. Quantum datur intelligi, fratres, navis typus est synagogæ: ejus (16) proretam sacerdotale corpus accipimus, nautas scribas et pharisæos, jacturam vasorum repudiationem prophetarum omniumque sanctorum, quos synagoga pulsos Judæi in damna salutis suæ indignis cædibus mactaverunt. Venti sævientes diversi sunt 209 (17) reges, qui Judæam lugubri clangore tubarum armorumque fragore terribili, instantibus undique præliorum procellis, miserabiliter per totum orbem dispersere terrarum. Jonas in navi dormiens sacramenti Dominici imaginem præferebat, etenim significabat navis materia crucem, somnus vero passionem. Mare autem mundus est iste tumidus: fluctus ejus Judæorum populos et Gentes accipimus, qui adversus Deum inaniter fremuerunt. Sors Jonam præcipitandum prodidit, prophetia passurum Dominum prædicavit, utrosque volentes, illum conditione, Dominum pietate. Ceterum esse non dubitatur infernum: sicut enim Jonas tribus diebus et tribus noctibus fuit in ventre ceti, evomiturque (18) Ninives se intulit civitati: ita Dominus postridie ab inferno resurgens, se civitati Jeru-

set, nihil ambigimus. Glossæ antiquæ *grandinatus* habent, quod passive *χαλασθεis* interpretantur.

(12) Adverte singulare syntaxim, quam ut construas, retrograde procedendum est sic: *Et contundens ora spumantia litorum repugnantium voluminibus canis montium præruptorum gurgitis solliciti, minatur naufragium*, etc.

(13) Codices Tolent. et Pompeianis nec non duo Zenoniani *expectabat*, quod in marginali quoque notatione editionis Veronensis positum legitur.

(14) Non poetæ solum, sed et soluti sermonis auctores *altum pro mari* dixerunt, ut Cicero, lib. IV de Fin. num. 23, *emergere ex alto*, et lib. II de Invent. num. 32, *in alto tempestas*.

(15) Sicut *credulitas* pro *fide*, quæ non levitatis vitio, sed virtute adhibetur, usurpatur a Zenone et aliis Patribus, ut ostendimus adnot. 6, in tract. 7 lib. I, ita *credulus* in bonam partem heic adhibetur.

(16) *Proreta* apud Plantum Rud. IV, 3, 75 a gubernatore navis distinguitur, et est is, qui ad proram sedet, ut regat.

Si tu proreta isti navi es, ego gubernator ero.

Vide Turnebum Adversar. lib. xxviii, cap. 32.

(17) *Reges* heic appellantur Imperatores Vespasianus ac Titus, nec non Adrianus et Antonius Pius, quos Judæis infestos accepimus.

(18) Ita ex ms. Pomp. genitivo græcanico: cæteri codices *Ninive*. Scribi etiam potest *Ninivi*, ut in eodem ms. Pomp. posteriori manu emendatum est.

salem intulit ante quam cælo. At vero Ninive imaginem portat Ecclesiæ, in qua Gentium jam inde noster populus morabatur, quæ non incassum a Deo magna civitas dicta est; erat enim futurum, ut omnium nationum in Christo credentibus populis, totus orbis Deo una civitas redderetur. Denique comparationem salutaria gesta confirmant, quæ et in nobis manent. Ut est, fratres, Ninivitis nuntiatus interitus, credunt et timent; et (19) quanto sciunt Dominum non esse mendacem, tanto propensius ejus de pietate præsumunt, statimque actus veteris vitæ damnantes, pro salute redimenda non solito more ad stupida simulacra concurrunt, non aris fœtentibus funestos excitant ignes, non thura cremant, non merum profundunt, nec pecudum (20) inexpectata **210** morte rapti jecoris spirantis con-

(19) Edit. Ven. *quantum*.

(20) Ms. Pomp. *inspectata*; sed vulgata lectio, quæ aliorum est codicum, *verior*, cum sermo sit de animalibus et victimis, quæ vivæ improvise mactabantur, quorum exta, vel fibras adhuc *spirantes*, id est vitali adhuc motu agitatae, inspiciebant haruspices, et ex iis futura prædicabant. Morem autem haruspicum consulendi spirantes fibras et exta colligimus etiam ex illo vulgato Virgilii iv *Æneid.*, 64 :

Spirantia consulit exta :

et ex Seneca in *Oedipo* :

Genitor quid hoc est? Non levi motu, ut solent,
Agitata trepidant exta, sed totas manus
Quatiunt, novisque propositis venit cruor.

Ex disciplina aruspicum solemnibus hæc erat sacrificandorum extorum formula : *Extæ porriciunt*, ut testatur Veronius apud Macrobius, lib. iii *Saturn.*, cap. 2, et sane verbum *porricere* non nisi cum extis conjunctum reperire potuimus apud Plautum in *Pseud.* 1, 5, 32, Virgilium v *Æneid.* 775. *Porrici* autem dicebantur proprie exta, quæ statim post cæsam victimam adhuc spirantem sacrificabantur oïis; ex quo fluxit elegans illud proverbium : *Inter cæsa et porrecta*, apud Ciceronem, lib. v ad *Attic.*, epist. 18, ut significetur nihil, aut vix quidquam temporis esse intermedium, sicut nihil intererat inter cæsas victimas et ipsorum exta porrecta Diis, unde Gentes exta semicruda et *leviter animata* porricere dixit Arnobius, lib. 1, pag. 91. *Jecor* porro adhuc *spirans* inter omnia animalium exta hoc quoque Zenoniano præcipue ævo inspectum colligi potest ex Amniano Marcellino, lib. xxii, init.

(21) Causabonus, pag. 164, in eum Lampridii locum, ubi Severus *ὀρυσσάροπος* magnus fuisse traditur, vocis ejus græcæ explicationem ab hoc Zenonis loco petit : *ὀρυσσάροπος* Zeno Veronensis hac circumlocutione exprimit *elegantè*, qui per varios, etc. Salutem autem noster Auctor *plumeam* vocat ob levitatem, et respicit aruspicum morem, qui ex avium *prætervolantibus pinnis turbido meatu, vel levi* (ut Amniano Marcellinus notavit, lib. xxi, post initium) futura conjiciebant.

(22) Mss. Pomp. et duo Zen., et fecimus.

(23) *Pœnas* addidimus auctoritate codicis Zenoniani. Subinde uterque codex Zen. nec non Tol., Pomp., Vat. et Urb., *Per Jesum Christum Dominum nostrum*.

TRACT. XVIII.—(1) Hic titulus in mss. Rem. et Pomp. legitur; cum in edibus et ms. Zen. legatur tantum : *De S. Arcadio martyre*. Ms. Urban., idem ac in allegatis duobus codicibus præfert, præterquam quod *Idus* pro *prædie Idus* librarii saltu perperam exhibet, et *Mauritaniam* mentionem omittit. Codex autem Vat. sic : *Tractatus S. Arcadii xxxix, nati in civitate Cesareæ*; et paulo ab-

solunt fibras, nec (21) per varios avium volatus conjecturis inanibus statum plumæ salutis inquirunt; sed a suo corde remedium salutare deposcunt, spiritumque suum tota humilitate contribulatum ambitione sacrificant: sicque legitime celebrata poenitentia, Deum sibi propitium reddiderunt. Quod et nos (22) fecimus, et facere plerumque debemus, ut et præsentis temporis tentationes et futuri judicii evadere (23) pœnas mereamur per Christum Dominum nostrum.

211 TRACTATUS XVIII.

De (1) natali S. Arcadii,

qui habet natalè *prædie idus Januarii in civitate Cesareæ Mauritanie*.

I. Dum beati Arcadii martyris gesta annalibus

similiter codex Tolent. *De nativitate S. Arcadii martyris nati in civitate Cesareæ*. Hunc tractatum, qui auctorum S. Arcadii loco est habitus, Petrus Calo, ordinis Prædic., scriptor sæculi xiii, inseruerat in *Collectaneis* mss. quæ allegantur ab Henschenio tom. ii, Aprilis die 12, pag. 74 et 76. Eundem hunc tractatum edidit etiam Lippomanus tom. i Vit. SS., pag. 262. Surius et Bollandus tom. i, die 12 Januarii. Petrus de Natalibus cum Guillelmo Pastrengo ex Joannis Veronensis historia Imp. nondum edita Zenonis scripta commemorans, hunc tractatum epistolæ nomine appellat, et coævum Zenoni martyrem Arcadium facit, sed perperam, cum id ex ea fluat opinione, quæ jamdiu invaluit, Zenonem vixisse Galieni temporibus, quam dissert. 1. multis explosimus. Acta ejusdem martyris loco allegato edidit Bollandus, et ex eo Ruinartius in Actis sinceris pag. 466. Bollandus autem Acta cum tractatu præsentis conferens, utrosque inter se ita congruentes et similes nactus est, ut *vel acta e sermone concinnata, vel ad ea adumbratus esse sermo videatur*, ut idem ait in præfat. ad eadem, pag. 722, num. 4. Acta et tractatu Zenoniano concinnata malumus; cum Zeno hujus martyris gesta *annalibus se mandare* testetur, ac si scripta antea non fuerint, quod non dixisset sane, si ipse ex Actis antea scriptis profecisset. Præterquam quod nitidior sæpe est Actorum sententia; improbable vero est Zenonem ex nitidiori obscuriorem fecisse: quin ex aliis, quæ imitatus est, eadem; vel majore etiam perspicuitate in excerptis usus constanter invenitur. Adde quod Acta Arcadium in Achaia passum ferunt, quod in sinceris actis legi non potuit; non solum quia id Zenonianorum codicum auctoritati refragatur; sed etiam quod omnes, qui martyrii ejus locum memorant, Mauritaniam, non Achaïam, cum Zenonis codicibus consentientes præferunt. Usuardus in *Cesareæ Mauritanie*, Galesinius in *Mauritania*. Accedit quod hujus martyris mentionem faciunt Beda vulgaris, Ado, Notkerus, et alii Latini auctores, Græcæ autem nemo; quod non accidisset, si in Achaia martyrium passus fuisset. Equidem in Hispania, ad quam ex Mauritania fœcilis transfugatio est, S. Arcadium cultum Bollandus probat in laudata præfatione num. ii, et confirmat in Append., pag. 1109; Ruinartius vero conjecturam satis probabilem affert, qua in Acta Achaïæ nomen aliena manu intrusum credibile fit. Præter septem mss. Zenonianos in hoc tractatu emendando utemur editione Bollandi, qui *cum veteri codice S. Mariæ de Ripatorio altisque mss.* eundem abs se collatum testatur. Gaspar Barth. us lib. xlv Adversariorum cap. 7, hunc tractatum alicubi illustrat, ex eoque si quid sumemus, in ipsis adnotationibus auctori referetur. Nonnumquam tandem in iisdem adnotationibus ad textus explicationem auctorum a Bollandi et Ruinartii editorum præsidio utemur,

triumphanda mandamus (2), in agonem immortalis laudis Christianus semper 212 ardor animatur. (3) Erit geminum de religiositate commercium, cum ad caeleste praemium populus accenditur, et de martyris meritis non siletur. Sed quis illustris martyrii palmiferam (4) trophaeis coronam competenti valeat sermone disserere, (5) cum in uno corpore tot martyria videantur esse, quot membra? Armaverat diabolus satellites suos in Domini populum (6) veterani odii adsertor antiquus, et totam familiam (7) Domini impastae feritatis grassatione turbabat. Indixerat (8) in homine Deo bellum, et infaustae superstitionis (9) busto in nefas conscium toto mundo (10) funereum refecerat rogam. Scatebat per tecla culminum publicum scelus, nec fuerat locus in quo non erat pro religione sacrilegium. Cogebatur Christi populus vanis superstitionibus interesse, atque in cultum nefandi ritus nunc aut libamina (11) inceste profundere, aut ornatas ser-

cum ea ex tractatu Zenoniano totidem fere verbis excerpta fuisse persuasum nobis sit.

(2) Vox *annalibus* abest a mss. Vat. et Tol. in quibus utrisque plurima in aliis mss. lecta et necessaria desiderantur. Bollandus autem legit: *Gesta caelestis triumphis honore sublimia fidei annalibus recensenda mandamus*. Veremur ne haec lectio a ceteris certisque mss. Zen. tanto circuitu dissentiens, profecta sit a liberiori amanuensis manu, qui Zenonis sensum potius quam verba referre subinde studuerit, quod etiam ex sequentibus confirmabitur, cum ex Zenonis tractatu apud Bollandum variantes lectiones subjicemus. Putamus autem Bollandum mss. libris usum non Zenonianis, sed qui lectionaria vulgo appellantur, cujusmodi saepe fuerunt illa, quae Ruinartius vidit in Bibliotheca Colbertina et PP. Fuldensium Parisiensium, ubi eundem tractatum insertum sine ullo auctoris nomine animadvertit. In his autem quam licentius amanuenses quandoque egerint, exploratum est. Itaque a mss. Zenonis, nisi necessitas coegerit, non discedemus. Ex mss. Basilic. Vat., Pomp., Zen. in agonem correximus, cum alii scribant in agone. Idem mss. pro immortalis habent immortalitatis.

(3) Apud Bollandum fit geminum.

(4) Idem tot trophaeis.

(5) Editio Ven. et Bollandus suggererunt cum pro dum. In ms. Basil. Vat. dum . . videntur. Boll. addit: cum in spiritali palaestra multiplex luceat sui numerositate victoria: cum in uno, etc. Forte in Zenonianis codicibus illud membrum per librorum saltum omissum est, ut alibi accidisse deprehendimus. Ne vero ea verba insereremus textui, effecit omnium mss. concordia, cum caeterum sententia optime constet.

(6) Veterano odio desertor antiquus., Boll.

(7) Christi impastae idem Boll. At ms. Urbin. Domini in partem.

(8) Mss. Pomp., Zen. et edito Ven. in hominem Dei. Codex Basilicæ Vaticanæ in homine Dei.

(9) Bustum quid significet, pluribus explicavimus tractatu 5 lib. 1, adnot. 31.

(10) Sic apud Bollandum, a qua scriptura non multum discrepat lectio mss. Basil. Vat. et Pomp. *refunere cerat rogam* (in margine codicis Pomp. *resumere cera trugum*), et edit. Ven. cum ms. Zen. *refundere cerat rogam*. In aliis et mss. et editis erat: *toto mundo refecerat rogam*.

(11) Sicuti castus pro integro et sancto accipitur, ut pluribus docet Basilius Faber in *Thesouro Eruditionis*, v. *Castus*, num. 2, ita incestus pro impio et scelesto, et inceste pro impie et scelestae adhiberi potuit. Livius 1, 45, dixit: *Paras inceste sacrificium Dianae facere*, id est non rite et contra leges, ut ex sequentibus

illis victimas trahere, aut gravia nidoribus thura accendere, aut inter fumidos ignes (12) pallenti 213 arvina, funesto sanguine prolitare, ut inclyti (13) administratione ministerii (14) Christianis mentibus Deus possit expelli.

II. Sed dum bellum duri certaminis geritur, et familia Domini caelo spectante (15) probatur, Arcadius beatissimus martyr hujus inopinati (16) sacrilegii horrore percussus, paululum distulit pugnam, jam (17) debitus ad coronam. Nam postquam turbam urbem funesta conventionem cognovit, ac singulos quosque ad funestum illud spectaculum trahi; contemptis universis facultatibus suis, amputatis radicibus saeculi, delitescens secessionis se commendavit umbraculo, (18) utrumque Christiano explicans voto, ut et non longius videretur a praelio et secedendo Evangelicæ jussionis (*Matth. x, 23*) animaretur exemplo. Ecce in ejus hospitium velut in hostilem praedam grassan-

colligitur. Barthius loco laudato Virgilii et Statii auctoritate hanc explicationem confirmat. Boll. *incesta* scribit. Dein *ornatus* pro *ornatas* in Cod. Basilicæ Vat.

(12) Mss. Rem., Tol., Vat., Urb. et Basilicæ Vat., *pallentia ruinis funesto*. Edit. Ven. *pallenti ruinis*. Ms. Pomp. *pallentia ruina*, et correctum posteriori manu, *pallenti arvina*; quæ lectio in aliis editionibus retenta fuit. Si *pallentia* legere placeat, referenda hæc vox erit ad *thura vel nidoribus gravia, vel inter fumidos ignes* pallentia. Sed tum quid *ruina, vel ruinis* intelliges? Præterea contextus ratio postulat, ut sententia præsens pertineat ad verbum *profligare*, et significetur, *inter ignes*, qui ex *arvina pallenti fumidi* sunt (est autem *arvina pingue durum inter cutem et viscum*, quod alii *laridum* exponunt, ut notat Servius in vers. 627 C lib. vii *Æneid.*) *funesto*, victimarum scilicet, *sanguine Diis prolitatum fuisse*. *Proflito* autem idem ac *perlitio*, quod apud auctores legitur, et sacrificandi significationem habet, sicut et *litio*: atque cum ablativo constructum reperitur, ut Appuleius lib. vii *Metam.*, *Cruore litabo*. In actis S. Martyris hæc periodus effertur sic, ut arvine nomen retineatur. *Cogebatur Christi populus vanis superstitionibus interesse, et aut libamina incesta in cultum nefandi ritus profundere, aut victimas sertis corollisque ornatas trahere, aut redolentia thura succendere, et inter fumidos ignes nidorisque arvina bacchantium ritu psallere, ut his inclytis sacrificiorum exhibitionibus a Christianorum mentibus Deus possit expelli*.

(13) Edit. Ven. *administrationem mysterii*, male.

(14) Apud Bolland. *Christianis mentibus Deus possit*. Mss. Pomp. et Zen. *Christianis mentibus possit*. Ex utraque lectione correximus, cum alibi legeretur *Christi panis mentibus possit*; ubi panis pro Eucharistia non recte hoc loco poni visus est.

(15) Codex Boll. cum *provocatur*.

(16) Apud eundem nuntii: et *percussus pro percussus*.

(17) Mss. Pomp. et Boll. aliam lectionem notant, id est *deditus*, Barthius hoc loco: *Quod apud Maronem, lib. xii, ait Æneas, ... Turnum jam debent hæc mihi sacra, bonum omen gloriosa de victoria præsumptione in sinu gerit, velut certus sit Turnum ipsi non posse resistere, modo congressu ejus potiri possit: hoc idem Zeno... Jam debitus ad coronam. Horatius: Debentur morti nos nostraque. Post pauca pro quosque Ms. Pomp. quoque: melius Tol., Vat., Urb. et Basil. Vat. quoque.*

(18) Ms. apud Boll. *verumque Christianum exhibens* voio. Ms. Pomp. *recedendo pro secedendo*.

tum satellitum præceps irrumpit manus : (19) festinat A Dei famulum posse deprehendi, quem beati propinquus martyr, qui in ejus forte degebat 214 habitaculo, absentem esse assiduis vocibus inelamabat. Illic vero proflentem ad nefandam custodiam noxiæ mentis (20) mancipis rapuerunt, quem oblatum sibi jubet crudelis-imus rector acri observatione detineri. Ad futuræ gloriæ testimonium tale beatus Arcadius debiti martyrii quodam modo sequestraverat pignus, (21) in quo nec Christum relinqueret, nec propinquum. Statim (22) beatus martyr se latere non passus est; se ultro offerens judici, moram suam (23) voluntariæ præjudiciis excusavit. Cuicumque provincie rector pristinae ejus fugæ veniam sub pactione promitteret, si se vel sero nefandis superstitionibus (24) miscuisset, talibus in eum sanctissimus martyr vocibus exsiliit : Quid, inquit, vanissime omnium judicum? putasne aut de lucis istius incongrois usuris, aut de (25) præproperæ mortis subitis damnis familiam Dei posse terri, cum sciamus Apostolica fide esse perscriptum : *Mihi vivere Christus est, et mori lucrum?* Excogita, quibus potes supplicii, tormenta graviora : majoribus te furoris stimulis (26) accende : quamvis cruciatus exerce molem, (27) nos ideo non potes superare.

215 III. Statim judex viperei veneni felle commotus, jubet (28) non usitata animadversione pœnarum, nec usuali in reos lege carnifices in martyris membra sævire. (29) Viluerunt unguæ, inutiles ictus

(19) Apud Boll. *sperans occupatione festina Dei famulum*, etc. Post aliqua *beatus propinquus martyr* in Vat., Urb., Zen. et Basil. Vat. pro *beati propinquus martyr*. *Beatus* item in Ms. Pomp. et edit. Ven.

(20) Tres mss. *mancipe*. Mancipes autem publicanum et universim cujusque rei redemptorem sectoremque significat. At heic pro lictore et satellite accipi videtur, et commode a verbo *mancipo*, quod a manu capere originem ducit; unde Solinus cap. 20, de Gangavia : *Difficile est eam mancipari*, id est manu capi. Sensu non multum absimili S. Cyprianus ep. 69, *mancipem* vocavit sicariorum ducem, ut ex contextu liquet; et hoc plane sensu Lucifer Calaritanus Apolog. II pro S. Athanasio Imperatorem *mancipem latronum* appellat. Ad rem nostram magis apposite Prudentius in carm. de S. Vincentio martyre carceris custodem *mancipem* vocat : *Tum ipse manceps carceris et vincularum janitor*. Post pauca pro *acri observatione* Acta habent *acri custodiæ observatione*, et referunt Rectorem jussisse Arcadii propinquum a mancipibus captum custodia detineri, *donec prodatur locum, in quem Arcadius diffugisset*.

(21) Hæc apertius in Actis explicantur, in quibus traditur Arcadius, cum suum propinquum sui causa captum et custodia detentum intellexisset, latebras statim deseruisse, quod nollet neque Christi confessionem diutius dissimulare, neque propinquum suum sua causa afflictioni relinquere.

(22) *Itaque beatissimus martyr*. Bolland. Porro mss. Rem., Basil. Vat., Pomp., Zen. et Tol. cum edit. Ven. *martyrium latere pro martyre se latere*. Quinque mss. *judiciis*, et edit. Ven. *judicii moram pro judici moram*.

(23) B. II. *voluntariæ oblationis præjudiciis*.

(24) Item Boll. *immiscuisset*.

(25) Ita ms. Rem. cum alii *properæ* habeant. Paulo post ms. Pomp. *Domini pro Dei* cum ms. Basil. Vat. qui pro *subitis* scribit *subditis*.

visi sunt plumbatarum, stetit contemptus equuleus, crebri fustium imbres majoris pœnæ contemplatione neglecti sunt. Excogitatur novum stupendumque supplicium, quo se in homine vincere crederet Deum. (30) Incidantur, ait, ab articulis manus, a cruribus pedes; vivum se cadaver inspiciat. Cui beatus Arcadius ait : O insane hominum! fraudavit te furor tuus : adhuc erat in victima Domini, quod possis offerre. Amputandam linguam mandare nescisti, quæ in collocatione martyrii prior solet Domino confiteri. Ductus est tandem beatus Arcadius ad exoptatum justis orationibus locum, et intuens cælum stetit Deo spectante securus. Paraverat extensa futuris ictibus colla : nudaverat gladii venientibus jugulum : putaverat se feralem judicis amentiam citæ mortis sorte satiare; dum subito manus jubetur (31) extendere, ac super cespitem nudus projectus in faciem, (32) pedum extrema nudare. Ecce inter ipsa supplicia vacare non sinitur, sed orationis instar per carnificis tormenta meditatur. Erexerat secutrem percussor insanus, et signans oculis (33) vulneribus lineam, feralis ictus assidua contemplatione vibrabat. Hæserant confessionis suæ glutino intrepidæ martyris manus : nec salientes digiti futuræ mortis exitio palpitabant. Tanta fuit in martyris devotione constantia, ut omni corpore paratus veniret ad gloriam.

IV. Mox itaque ut (34) devotum corpus carnifex vidit, statim cadentis securis ictus nervorum connexa dissolvit, et cunctas compage 216 discussa junctura

(26) *Æquus* ex Bolland. et Actis *accende* scripsimus, quam *accendam*, quod mss. et editi habent; cum martyribus non liceat tyrannorum iram accendere, sed tyrannorum potius sit semetipsos ob constantiam martyrum ad iram incitare. Dein pro *quamvis cruciatus exerce molem* mss. Urb., Vat. et Pomp. *quævis te cruciatus exerces mole*. Basil. Vat. *quamvis te cruciatus exerces mole*.

(27) Bolland. et Acta *nos a Deo non poteris separare* in mss. Vatic. et Basilicæ Vatic. nec non in edit. Ven. pariter legitur *separare*.

(28) *Nova et inusitata animadversione*, in tractatu Zenoniano apud Surium. In Actis *nova et inaudita*.

(29) Erat in editis *Cessaverunt unguæ*, idemque legitur in mss. aliquot recentioribus. At plerique et antiquiores, nimirum Rem., Tol., Vat., Urb. et Basil. Vat. *Voluerunt unguæ*. Correximus *Viluerunt* ex Bolland. et Actis.

(30) Non in Actis solum, sed in Zenonis etiam tractatu apud Bollandum et Surium, qualis in Lectionariis antiquis legitur, non nulla inseruntur ex Actis, D ut videntur, excerpta, quæ ab omnibus Zenonis codicibus absunt. Sunt autem hæc : *Jubet sanctissimum martyrem furoris sui conscitis tradi, quibus nihil aliud imperat mandatorum, nisi ut non præpropero discessu martyris spiritus migraret ad cælum. Expectet, inquit, mortem suam, et per membra distentus, proprii corporis laniatione vivum se cadaver aspiciat. Incidantur, etc.* Sic tractatus Zenonis ibi Acta modicum discrepant.

(31) Quatuor mss. *extendere vere ac super cespite a geste nudus*, etc.

(32) Unus ms. apud Bolland. *pedem extendere, manum dare*. Ecce, etc.

(33) Bolland. *vulneris*.

(34) Apud Surium *devotum*, id est destinatum *venteribus corpus*. Inferius *securis desideratur in plerisque mss. Bollandus legit securis ictu*.

ras corporis rupit. Exsilierunt exsectæ manus, et (35) venarum in se paululum stupore rursus in se rivus sanguinis ruens. Dehinc poplitibus surisque porrectis, a germana conjunctione naturæ gladio sævi latronis plantarum limes inciditur, et obsequio pedum corpus martyris viduatur. Numerent martyria, qui possunt numerare supplicia; et in uno corpore quantum diabolus publicatus est furere, tantum agnoscat Dominus triumphasse. Sed durat inter hæc martyris spiritus, et morarum numerositate servatus perstat vivus, parte sui corporis jam sepultus. (56) O dignus gloriosi exitus finis! Adscensusus altitudinem cæli, corporis sui impedimenta præmittit, et exsequiis funeris (57) sui ipse præcedit. Cui hæc est comparanda confessio? Machabæorum est jungenda numero: Eleazari est adæquanda proposito, comparanda consilio. Arcadius beatissimus martyr adhuc demoratur in sæculo, et jam martyr recitatur in cælo. (58)

217 TRACTATUS XIX.

In illud (1) Geneseos: Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram.

Nihil est, fratres dilectissimi, ante omnia homini timenti Deum tam necessarium atque conveniens, quam ut se ipsum noverit: etenim genus insanix est, (2) eum rationem secreti naturæ disquirere, qui vitæ suæ non possit reddere; non enim ullo pacto potest humanis opinionibus substantia naturæ com-

(35) Bolland. *et redeunte in se venarum metu paululum stupore fugitivo rursus in se rivus sanguinis ruens unda cruoris effudit. Dehinc*, etc. Barthius autem textum sic corrigendum satis probabiliter iudicat. *It venarum in se paululum stupor, et rursus in os (vel ora) rivus sanguinis ruens.*

(6) Addit Boll. *Remoratur in luce detentus, cujus membris jam plenus est tumulus. O dignus, etc.*

(57) Sui addidimus ex Boll. Paulo post, *hæc est comparanda restituimus ex mss. Romensi, Basilicæ Vaticanæ, Pompeiano, et editione Veneta, cum rō est in reliquis absit.*

(58) Boll. hæc in fine addit. *Ut si nomen Domini benedictum, qui regnat in sæcula sæculorum. Amen.*

TRACT. XIX.—(1) Hic, et qui sequitur tractatus, paucis additis, quibusdam mutatis, sunt plane iidem. Utrique in mss. et edit. Ver. de Genesi inscribuntur. Sed cum tractatus de Genesi quatuor, qui de æterna divini Verbi generatione disserunt, initio hujus libri positi inter eos sint, qui de eodem argumento disputant; huc autem rejecerimus illos, qui non nisi locum aliquem Scripturæ interpretantur; inscriptionem non-juratum immutandam credidimus.

(2) In edit. Ven. eum vox desideratur. Ab eadem porro edit. et a mss. Tolent, Vat., Zen., Pomp. absunt hæc: *qui vitæ suæ non possit redere*, quæ tamen verba leguntur in aliis codicibus, nec non in tractatu sequenti. Punguntur autem hoc loco curiosi, in quos vide tract. 16, num. 2.

(3) Hæc, et quæ subjiciuntur, contra Audium, vel Audeum dicta videri possunt, qui, ut ex Epiphania intelligimus, hæres 70; testimonio Geneseos abutebatur, ut Dei imaginem non in anima, sed in corpore sitam ostenderet; quam hæresim Philastrius quoque connumerat hæres. 97. Probabilis tamen illos Zeno ferre voluisse credendus est, quos coævus Zenoni auctor S. Hilarius refellit in ps. cxxix, cujus commentarium quidem nostrum Auctorem vidisse, et nonnulla exinde alibi decerpisse ostendimus tract. 17 lib. II. Hos eosdem videtur impugnare etiam S. Atha-

Aprehendi, quam nemo novit, nisi ipse solus, qui fecit. Itaque, quod specialiter ad nostras pertinet partes, videamus, quid sit, quod Deus ait: *Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram. Et fecit*, inquit, *Deus hominem ad imaginem et similitudinem Dei (Gen. 1, 26, 27)*; et alio loco dicat: *Ego sum, quæ sum, et non demutor (Malac. III, 6)*. Cum hoc ita sit, homo quemadmodum Dei imaginem portat? cujus (3) vultus passibilis, omni conversioni subjectus, momentis omnibus demutat labor, ætate, languore, ira, gaudio, tristitudine, totque induit vultus, quot animi fuerint motus; nullusque prorsus dies, quo jugiter sibi similis esse videatur.

218 Cum hæc (4) aliter non sint, ergone Dei imaginem non habemus? Habemus plane, et quidem manifestam ex eo ipso, quod non est nobis portantibus nota. Incomprehensibilis enim Dei imago invisibilis sit necesse est. Denique oculis non est subjecta carnalibus. Nam neque cum ingreditur corpus nostrum, neque cum de corpore egreditur, a quoquam deprehendi potest; tantumque potestatis habet, ut, cum sui domicilii septo teneatur, tamen quidquid voluerit, omnibus momentis illustret. Non ergo carnale hoc domicilium imaginem Dei debemus accipere, sed cælestis hominis (5) spiritalem, quam in se credentibus Dominus (6) ætherea nativitate renovatis plenitudinis suæ pio de fonte largitur per Dominum nostrum Jesum Christum.

Cnasius orat. contra Gentes n. 34, et Marius Victorinus lib. I adversus Arium, qui idem Zenonis argumentum eandemque loci Geneseos interpretationem inculcat atque defendit. Num hi omnes opponantur sententiæ quorundam antiquorum Patrum Dei imaginem in corpore collocant, quos luculenter recenset Petavius lib. II de Opific. sex dierum cap. 2, alii dijudicent. Nobis satis est plerosque Patrum Dei imaginem ex anima repetentium cum Zenone sentire, quos ibidem apud Petavium legere poteris.

(4) Ms. Urbin. *taliter sint.*

(5) Frequens apud Patres est, non aliter nos Dei imaginem gerere, quam quod in sacramentis, ac præsertim in baptismo Spiritus sancti gratia *obsignati* sumus, quæ imaginem Filii, qui vera imago est Dei Patris, exprimimus. Vide plura Patrum testimonia apud laudatum Petavium tom. II, lib. VI, cap. 5, num. 10 et seq.

(6) Perspicue hic baptizatos innuit, quos *ætheream gentem, ætherea veste* indutos alibi appellat; et gratiam, quæ in baptismo per Spiritum sanctum infunditur, imaginem Dei exprimere non obscure credit. Epiphanius hæres. 70, num. 3, et in Ancor. num. 55, imaginem Dei in baptismo laud ponendam putat, immo nulla in re, quæ nobis cognita sit; et illud unum Ecclesiæ traditione nobis esse compertum affirmat, hominem ad imaginem Dei esse factum, ut ne tamen ullam in hominem rem, vel partem definire liceat, in qua ea imago collocanda sit. At cum alii Patres Dei imaginem explicare non dubitarunt: tum vero ex iis non pauci in gratia sanctificante, quæ per sacramenta, ac præsertim per baptismum infunditur, collocant; a quibus non multum discrepant, qui cum Paulo apostolo ad Coloss. III, v. 10, hanc Dei imaginem in interiori homine et *novo* constituunt, qui *renovatur*, utique in sacramentis et per gratiam, *secundum imaginem Dei, qui creavit illum*. Vide quæ sub finem tractatus seq. Auctor in eandem sententiam discessit. Legendus etiam Philastrius hæres. 134 et 147.

219 TRACTATUS XX.

(1) *In eundem locum Geneseos.*

In quo paucis additis, quibusdam mutatis, continentur ea quæ in superiore.

Nihil est, fratres dilectissimi, ante omnia homini nato tam necessarium atque conveniens, quam ut se ipsum noverit: etenim genus insanix est, eum rationem secreti naturæ disquirere, qui vitæ suæ non possit reddere: non enim elementa pulchrius aut verius verbis humanis adseri possunt, quam a Deo facta sunt, vel videntur. Itaque quod ad nos pertinet, videamus, quid sit, quod Deus ait: *Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram. Et fecit, inquit, Deus hominem ad imaginem et similitudinem Dei (Gen. i, 26);* et alio loco dicat: *Ego sum, qui sum; et non demutor (Malac. iii, v. 6).* Cum hoc ita sit, homo quemadmodum Dei imaginem portat? cujus vultus omni conversioni subjectus momentis omnibus immutatur labore, ætate, languore, gaudio, tristitudine: nunc macie deformis, nunc enormi pinguedine: usque adeo incertus, ut idem in duobus per orbem totum non possit inveniri terrarum. Igitur in Deum cum hæc non incidant, Dei (2) imaginem non habemus? Absit fratres. Habemus plane, et quidem manifestam ex eo ipso, quod non est portantibus (3) nota: incomprehensibilis enim Dei imago invisibilis sit necesse est. Denique oculis non est subjecta mortalibus; nam neque cum ingreditur corpus, neque cum de corpore egreditur, a

TRACT. XX. — (1) Hic tract. in omnibus mss. est trigesimus libri ii et postremus omnium, qui Zenonem auctorem habent: statim enim adduntur alieni, et in ms. quidem antiquissimo Remensi characteribus alio aliaque manu descripti, quos in Appendicem rejecimus. In eodem ms. Rem. nec non in Tolent., Vat., Urbin. hic titulus legitur: *De Genesi cujus supra;* et in fine tractatus hæc scribuntur: *Explicit de Genesi cujus supra,* ubi voces *cujus supra* ad S. Zenonem tractatus auctorem adserendum pertinent, cujus quidem nomen aliis anterioribus tractatibus in titulo, vel in fine expresse notatur. In ms. autem Pomp. hic tractatus Zenonis nomen præcipue appellat, cum alibi sileat: *S. Zeno Veronensis de Genesi*, ut ne de ejus Auctore dubitare quispiam possit.

(2) Mss. Rem., Tol., Vat. et Urb. *ergo Dei.*(3) Duo codices Tol., Vat. *nota in corpore: incomprehensibilis, etc.*

TRACT. XXI. — (1) Hoc in tract. S. Zeno ante oculos habuit Hilarii Comment. in ps. i, ac ex eo nonnulla imitanda sumpsit; ita ut alia quidem aliis, alia vero totidem quandoque verbis expresserit, quod ex subjucientis adnotationibus constabit. Stylus tamen præsentis tractatus Zenonem aperte prodit: et præterea recte in psalmum centesimum inscribitur ex verbis: *Igitur in præsentis psalmo Propheta cum dicat: Misericordiam et judicium, etc.,* quæ de psalmo centesimo sumpta sunt, ac proinde diversus hic est ab Hilariano tractatu, quem in primum psalmum fuisse habitum liquet. Hic autem unicus est Auctoris tractatus in psalmos (qui enim duo de psalmo xli inscribuntur in mss. Zenonianis, ii sunt proprie *Invitationes ad fontes*, non ejus psalmi interpretationes, ut adnotabimus suo loco in tract. 35 et 36), et habitus apparet occasione psalmi centesimi inter sacra officia recitati, in quem Hilarius Commentarium non edidit. Cæteri autem tractatus quinque in psalmos, qui Zenonis nomine circumferebantur,

A quoquam conspicari potest: tantumque potestatis habet, ut cum sui domicilii septo teneatur, tamen quidquid voluerit, omnibus nominis illustret. Non ergo carnale **220** hoc indumentum imaginem Dei debemus accipere, sed cœlestis hominis spiritalem, quam nobis plenitudinis suæ pio de fonte largitur. Quam rationem Paulus evidenter prodidit dicens: *Quemadmodum portavimus imaginem ejus, qui de limo est, portemus et ejus imaginem, qui de cœlo est: quam qui sancte portaverint, sicut Apostoli omnesque justi, non tantum imaginem, sed ipsum Deum quæque portabunt, sicut et scriptum est: Vos estis templum Dei, et spiritus Dei habitat in vobis (I Cor. xv, 49).*

TRACTATUS XXI.

De (1) *Psalmo centesimo.*

I. Negligentes (2) legis sacræ cultiores sæpe magno implicantur errore, cum aut dicta non pro locis intelligunt, aut dictorum minime rationes inquirunt. Igitur in præsentis psalmo Propheta cum dicat: *Misericordiam et judicium cantabo tibi, Domine (Ps. c, v. 1),* quomodo Dominus in Evangelio dicit: *Qui credit in me, non judicabitur; qui autem non credit, jam judicatus est (Joan. xxxi, 8)?* Hoc dicendo eximit judicio fideles, non admisit ad judicium infideles. At si utræque partes judicio vacant, **221** quomodo unicuique merces pro suo actu (3) reddetur? sine causa etenim laborare videbitur justus, nisi recipiat secundum facta sua, quæ gessit, injustus. (4) Non ergo sic accipiendum est, quemadmodum ab

C Hilario auctori restituimus, et in Appendicem rejecimus iis argumentis, quæ partim diss. i, cap. 1, § 2. partim in præfatione ad eandem Appendicem considerata proposuimus. Interim præsentis Zenoniani tractatus inscriptionem, quæ in mss. legitur, animadvertere liceat, quæ sic effertur: *Incipit tractatus psalmi centesimi, simili plane formula, ac aliis tractatibus vere Zenonianis præfigitur, uti Incipit tractatus Isaïæ: Incipit tractatus Danielis, etc.,* ubi Hilariani quinque alia formula sic omnes inscribuntur: *Interpretatio psalmi cxxvi, de psalmo cxxvii, etc.,* ut conferenti manuscriptorum tabulam, quam post monumenta dedimus, patebit.

(2) Primas Zenonis sententias his verbis Hilarius brevius exposuit num. 16: *Negligentiam audientium et incuriosam legentium facilitatem dicti Dominici sermo perturbat. Cum enim dicit: Qui credit in me, non judicabitur, eximit judicio fideles; et cum subjicit: Qui autem non credit, jam judicatus est, non admisit ad judicium infideles.*

(3) Edit. Ven. *reddatur.*

(4) Alia Hilarius difficultate proposita ex alio Evangelico testimonio, sic aliis verbis prosequitur, quæ Zenonem heic imitatum apparet. *Et hæc quidem ita esse auditoribus negligentibus et lectoribus incuriosis videbuntur. Cæterum in se virtus ipsa verborum proprietatem dicit, et intelligentiam continet. Tum iisdem fere ac Zeno verbis num. 17: Qui credit, inquit, non judicabitur. Quid enim necesse est judicare credentem? Judicium enim ex ambiguis rebus existit, et ambiguitate adempta, judicii non desideratur examen. Ex quo nec infideles quidem necesse est judicari; quia ambiguitas, quin infideles sint, non recedit. Ex hac Hilariana lectione emendavimus judicari, pro quo apud Zenonem legebatur *judicare*. Zenonis proinde hæc super re sententia, quæcum Hilario nonnullis ab extremi diei judicio eximere videretur, vindicata nobis fuit dissert. 2, cap. 9.*

Imprudenter æstimatur. Cæterum Domini dictum A quo sit pondere, quave ratione prolatum, explanat proprietates ipsa verborum : *Qui credit*, inquit, *in me, non judicabitur* (Joan. III, 18). Recte : quid enim necesse est judicare credentem? judicium enim ex ambiguis rebus existit, adempta ambiguitate, iudicii non desideratur examen. Ex quo nec infideles necesse est judicari, quia jam sua sunt incredulitate damnati; ex hac enim vita quis secum aut coronam portat, aut pœnam? Quam rationem David in psalmo (5) primo his verbis expressit : *Non resurgunt*, inquit, *impii in iudicio, neque peccatores in consilio justorum* (Ps. I, 5). Gradatim pro meritis, quasi cum quibusdam (6) elogiis, paucissimis verbis totius humani generis iudicium designavit : etenim quantum interest inter impium et peccatorem, **222 B** tantum interest inter peccatorem et justum. Denique (7) etiam ipse impiis iudicium, quia jam sua impietate præjudicati sunt, non derelinquit : neque peccatores, qui iudicandi sunt, justorum, qui non iudicabuntur, dignos esse consilio existimavit.

(5) Ms. Rem. *secundo*. Si primus psalmus pro secundo allegaretur, res nec exemplo, nec ratione careret : nam similiter in vulgata interpretatione Act. XIII, psalmus *primus* appellatur, qui *secundus* nunc est ; et *primus* item in nonnullis Græcis Actorum exemplaribus dicitur, licet alia *secundum* nominent. *Primum* quoque vocat Petilianus, apud Augustinum, lib. II, num. 202, et præterea primum ac secundum psalmum uno contextu olim pro uno psalmo habitum non nulli docent, quos apud Hilarium, in ps. II et in notis ad eundem, legere poteris. At quomodo primus psalmus potuerit a Zenone notari secundus, ratio nulla nullum exemplum subindicat ; ac proinde antiquissimi licet codicis lectionem deseruimus, præsertim aliorum scriptura, qui in psalmo primo similiter exhibent.

(6) *Elogium* varie, et non in bonam solum, sed in malam etiam partem quandoque sumitur. Nunc sententiam condemnationis significat, ut apud antiquum auctorem tractatus de Fide orthodoxa contra Arianos in Append. S. Ambrosii relatum, qui sub Gregorii Orientalis nomine a S. Augustino laudatur, et creditur Gregorius Briticus Zenoni cœvus : sic autem ille, p. 548 : *Qui elogio Arianae labis addicti sunt*, id est sententiæ in Arianos latæ. Ammianus Marcellinus, lib. XIV, pag. 47, edit. Lindembrogii, *Atheniensis ordinis vertex sub uno elogio jussit occidi*. Pag. 47 : *Constabat nos omnes sub elogio uno morte multandos* : et lib. XIX, pag. 164 : *Per elogium principis torqueri præceptum*. Mittimus alia apud eundem frequentia. Huc forte pertinet *elogium*, quod appellatur et a Victore Tunonensi, lib. de Pœnit, cap. 6 Append. Ambrosii : *Deletum est statim condemnationis elogium lacrymis consentientium* ; et ab auctore tract. de Martyrio Isaie, quem dābimus in appendice, *future damnationis elogio* : nisi hisce in testimoniis indicetur fortassis non tam condemnationis sententiæ, quam ratio, quæ sententiæ causam dedit, et in sententiis quidem ferendis exprimi nonnumquam solebat. Sic in antiquissima Actorum S. Theclæ interpretatione, quam edidit Jo. Ernestus Græbius, tom. I Spicilegii pag. 408, hæc habentur, in quibus causa significatur, propter quam illa damnata fuerat. *Erat enim eulogium* (forte *eclogium* scriptum olim fuerat, ut scribendum quidam contendunt, pro *elogium*) *ejus scriptum, Sacriloga*. Lib. XLVIII D. tit. 3, l. 6, de *elogiis* inscribitur, et hoc nomine capitis iudicium significatur, in quo reorum Acta et damnationis

II. Nunc scire debemus (quoniam Justis vitæ perpetuæ, impii æterno sunt destinati supplicio, nulla- que eos cognitio expectat ulterius) quinam sint isti, quibus est iudicium præparatum : et a quo scire debemus, nisi ab ipso Domino, qui suum dictum prosequitur dicens : *Hoc est autem iudicium, quia lux venit in hunc mundum, et dilexerunt homines tenebras magis, quam lucem* (Jo. III, 19)? (8) Ambiguos utique Christianos designavit, ac lubricos, qui inter pios impiosque sint (9) medii, nullam partem tenentes ad plenum, cum utramque tenere non desinunt. Fideles non sunt, quia habent aliquid infidelitatis insertum. Infideles non sunt, quia habent imaginem fidei, professione Deo, factis sæculo servientes. Volunt nosse legem, nolunt ejus præcepta servare.

223 B Signum salutare venerantur, et tamen a (10) mysteriis dæmonum non recedunt. (11) Multos namque Dei metus in Ecclesia continet, sed tamen eos mundana voluptas ad se trahit. Impii non manent, quia his Dei nomen in honore est. Pii non sunt, quia patrem venerandum pravis moribus lædunt. Orant,

causa describitur : et l. 11 : *Remittat illum cum elogio ad eum, qui provincie præest*. Similiter etiam in exheredationum libellis exheredandi causa, quæ ibidem exprimebatur, *elogium* apud auctores nuncupatur. Vide Petronium Arbitrum cap. 53 ; Quinctil. lib. VII Instit. cap. 4, et declam. 2, num. 45 ; Appuleium in Apologia. Ex his itaque Zeno justorum impiorumque gesta, quibus æterni præmii suppliciique causam dedere, *elogium* vocavit.

(7) Hunc locum Hilarius post multa, quæ S. Zeno transposuit, exhibet his verbis num. 18 : *Impiis iudicium, quia jam iudicati sunt, non reliquit : peccatoribus autem... consilium justorum, quia iudicandi sunt, denegavit. Illos enim præjudicatos impietas facit ; hos vero peccatum detinet præjudandos*.

(8) Hæc repetenda sunt nonnulla ex num. 17 Hilarii, quæ S. Zeno aliis fere verbis luculentius expressit : *Sed adempto in credentes, non credentesque iudicio, causam Dominus iudicii, et auctores, in quos iudicari necesse sit, adjecit. Sunt enim alii inter impios piosque, qui medii sunt, ex utroque admisti, neutri tamen proprie, quia in id ipsum constiterint ex utroque : nec fidei admiscendi, quia sit illis aliquid infidelitatis insertum, nec infidelitati deputandi, quia aliquid habent et fidei*.

(9) *Medius* apud hujus ævi Scriptores dicebatur, qui nec bonus omnino, nec malus. Præter hunc Hilarii nuper laudatum adnot. 8, Flavius Vopiscus in Caro : *Veniamus ad Carum medium, virum inter bonos magis, quam inter malos principes collocandum*. Ammianus Marcell. lib. XIV, pag. 24, edit. Lindembr. imperatorem Constantium *medium principem* similiter vocat. Tacitus licet ætate major, lib. I hist. cap. 49, de Galba ait : *Ipsi medium ingenium, magis extra vitia, quam cum virtutibus. Ambigui Christiani vocati sunt a Zenone, dubii autem ab Herma*, lib. III, cap. 21.

(10) Sic mss. Rem., Pomp., Zen. et Spar. Cæteri cum editis ministeriis.

(11) Sequitur Hilarius, num. 47, partim eodem, partim alio ordine : *Plures namque Dei metus in Ecclesia continet ; sed eosdem tamen ad sæcularia vitia sæculi blandimenta sollicitant. Orant, quia timent ; peccant, quia volunt ; Christianos se nuncupant, quia bona est spes æternitatis ; gentilia agunt, quia blanda presentia sunt. Impii non manent, quia his Dei nomen in honore est : pii non sunt, quia quæ pietati sunt aliena, sectantur*.

quia timent : peccant, quia volunt. Unde non est absolutus reatus, ubi de amoris comparatione duarum (12) contrariarum sibi met partium iudicium flagitatur; ambiguitas enim nisi fuerit discussa, jure non potest mereri sententiam. Et qui sunt isti, quos ambiguitas (13) iudicio reservavit? Utique illi, sicut Apostolus quoque ait, *qui cognitum Deum non quasi Dominum honoraverunt, neque ei gratias egerunt, sed vanis persuasionibus cogitationes eorum abductæ sunt, et tenebris opertum* (14) *est cor eorum* (Rom. 1, 21), ut diligereht magis tenebras quam lucem, creaturam potius quam creatorem.

III. Itaque tria convenit esse iudicia. Unum iustorum, qui non tantum, ut dictum est, non iudicabuntur, (15) sed istum mundum iudicabunt, Apostolo dicente : *An nescitis quia sancti de hoc mundo iudicabunt* (I Cor., vi, 2)? Alterum impiorum, qui non sunt iudicandi, quia jam iudicati sunt, sed perituri, Scriptura dicente : *Iter impiorum peribit* (Ps. 1, 6). Tertium peccatorum, quorum obliquæ ancipitisque vitæ sunt necessario discutienda secreta, Apostolo utrumque prosequente, nam *qui sine lege, inquit, (16) peccaverunt, sine lege peribunt. At qui in lege peccaverunt, per legem iudicabuntur* (Rom. 11, 12). Videtisne, fratres, multum interesse 224 inter damnatum et iudicandum? Quam iudicii formam etiam ipsa humanitas, quamvis injusta sit, servat. Nemo namque paterfamilias honesta fidelitatis suæ lucra offerentem sibi suum servum iudicat, sed honorat, ut filium. Alterum vero, quem venena conterentem, in adulterio, in homicidio, (17) in falso, in maleficio deprehenderit, carnifici destinatum statim non audiendum, sed competentibus poenis exercuciandum. Tertium quoque, quem adverterit fraudulentum, coloratis ratiociniis sua furta excusantem, reservat ex-

mini, ut ponderatis damnis rebusque servatis, sententia in eum, prout debitor exstiterit, jure possit exprimi. Ita erit, ut iustis corona, peccatoribus aut excusatis, aut emendatis indulgentia, impiis autem æterna pœna tribuatur. Per (18) Dominum Jesum Christum, qui est benedictus cum Spiritu sancto in æterna sæcula sæculorum.

TRACTATUS XXII.

In Isaiam 1.

I. *Audi cælum, et percipe auribus terra, quoniam Dominus locutus est : Filios genui* (1) *et exaltavi, ipsi autem me spreverunt* (Is., 1, 2). Grandem Judaicæ gentis offensam libri istius exordia proloquuntur, et iracundiam divinæ indignationis ostendunt, quæ alias personas, ut verbum Dei ab ipsis potius audiat, hortatur : (2) non est enim parum criminis, ut semper apud ipsos divinus sit sermo prolatus, nunc alteris videatur ingestus. Unde rejectio Judæorum est aliarum electio 225 personarum; quia cum alteris, ut verbum Dei audire debeant dicitur, Israel sic reprobis invenitur; et dum clamat propheta : *Audi, cælum, et terra*, significat, quod illi audire contempserint.

II. *Audi, inquit, cælum, et percipe auribus, terra.* (3) De cælo et terra prophetam fuisse testatum, quasi de aliqua re esse conquestum? Vel, cum dicit : *Audi, cælum, et terra*, tamquam numquam aut cælum audierit, aut terra, cum (4) jussui Dei et cælum obsecundet, et terra, quia cælum pluvias, et fruges terra non denegat? Sed quia hæc prophetia novissimis erat complenda temporibus sub Dómini salvatoris adventum, qui non esset a Judæorum populis audiendus, quod eum Apostoli essent, et homines ex Gentibus audiri, ideo ait : *Audi, cælum, et terra.* Cælos autem Apostolos esse claro testimonio verita-

(12) Ms. Tol., *contrarium sibi met partium iudicium. Dein pro discussa ms. Urb., discussa.*

(13) Tres codices et edit. Ven. addunt suo. Post pauca in Apostoli textu ms. Pomp. pro *non quasi scribiti numquam*, et ms. Tol. *Deum pro Dominum.*

(14) Est additum ex mss. Pomp., Urb. et Zen.

(15) Verba *sed istum mundum iudicabunt* suppleviimus e mss. et edit. Ven.

(16) Mss. Tol., Pomp. et Urb., *peccaverunt.*

(17) Legebatur in *falso maleficio* : correximus auctoritate trium codicum et primæ editionis.

(18) Ms. Pomp., *per Dominum nostrum Jesum*, etc. Verba *cum Spiritu sancto desiderantur* in ms. Tol., Ed., Ven. cum. Mss. Urb. et Pomp., in fine add. Amen. J

TRACT. XXII. — (1) Cod. Rem. et Tol. *exaltavi.* Hoc porro Isaia testim. Lactantius utitur lib. iv Inst. cap. 11, eodem, quo S. Zeno, consilio, Christum idcirco carnem adsumpsisse ostendens, ut religionem sanctam Dei a Judaico populo abjectam ad Gentes transferret.

(2) Mss. et edit. Ven., *hortatur nos*; sed perperam, cum ad *personas alias* referatur. In fine presentis numeri 1, ms. Urb., *contempserunt pro contempserint.*

(3) In manuscriptis variis et contaminatissimis hic locus est. Primo in mss. Pomp., Tolent. et Basil. Vat. desunt verba : *De cælo et terra*, quæ alibi et in editis leguntur. Dein tantum pro *testatum* scribit ms. Rem. Quocumque autem modo legas, difficilis sententia elicitur. Relinquimus textum, ut in editis, et aliquot mss. reperitur. Sparaverius scribendum putat : *Cælum et terram prophetam fuisse testatum, quasi*

de re aliqua esse conquestum, id est prophetam advocasse cælum et terram in testimonium de questibus, quos non in ipsos, sed in filios ingratos effudit. Hanc quidem conjectationem confirmant ea, quæ sequentibus in tractatibus subjiciuntur, cum scilicet tract. 24 ait : *Cælum terramque testes citat*; et tract. 25, *Censuit eos cælo et terra testibus denotare*; ac tandem tract. 26 : *Injurie suæ testes citat cælum terramque.* Sed alia prorsus esse videtur hujus loci sententia. Prophetæ nimirum verba S. Zeno interpretaturus, cum cæli terraque nomina non proprie de terra et cælo accipienda existimet, sed, ut mox subdit, de Apostolis et Gentibus; hoc loco ad ejusmodi interpretationem gradum facturus, litteralem sententiam de cælo terraque non posse accipi ex eo insinuat, quod nihil sit, cur propheta de cælo terraque proprie conqueratur, *tamquam nunquam aut cælum audierit, aut terra*, etc. Itaque recte per interrogationem hoc testimonium efferendum fuit, ut rejectæ litteralis interpretationis consilium indicaretur. Quod si nullo codicum suffragio manus inferre liceret in textum; subandita statim ab initio aliqua interrogationis particula, aut verbo, ex. gr. *credibile est*, vel aliquid simile, scriberemus : *Credibile est de cælo et terra prophetam fuisse testatum, vel quasi de re aliqua esse conquestum, cum dicit : Audi cælum et terra, tamquam numquam*, etc. Dicit pro dicitur ex quinque mss. posuimus.

(4) Quatuor mss. Rem., Pomp., Zen. et Basil. Vat. *jussu Dei et cælum obsecundetur.* Hoc postremum verbum *obsecundetur* est etiam in ms. Vat.

tis affirmat, sic enim ait : *Et videbo cœlos opera digitorum tuorum* (Ps. viii, 5). Hęc utique non de cœlis istis loquitur, quos semper viderat, sed de Apostolis, quos videre optabat. Et iterum : *Texit cœlos virtus ejus* (Habac., iii, 3); eo quod Apostolos ad mirabilia faciendā Spiritus sanctus obumbravit et texit. Et denuo : *Cœli*, inquit, *enarrant gloriam Dei* (Ps. xviii, 2). Et heic utique non jam cœlos loqui dicit, quos loquentes nullus audivit, sed Apostolos adseverat, quorum prædicatione gloria Domini **226** per tota terrarum spatia nuntiata est. Terram homines intelligendos frequens prophetarum adsertio demonstravit : *Jubilate*, inquit, *omnis terra*. Et alibi : *Audi*, inquit, *terra, ex ore meo* (Ps. lxxv, 2); quo vocabulo Gentiles (5) homines sine dubio comprehendit, in quibus adhuc erant opera terrena. Hoc est ergo, quod ait : *Audi, cœlum, et terra*, quod Judæis non audientibus, Christus Dominus esset ab Apostolis et Gentibus audiendus.

III. *Filios*, inquit, *genui et exaltavi*. Hęc Domini vox est, quia jam tunc per prophetam Judæos objugabat incredulos, et quæ essent futura, priusquam fierent, admonebat. Proprium est enim Dei scire transacta, et nosse ventura. *Filios*, inquit, *genui et exaltavi*. Infinita Judæi infidelitate sua apud Dominum nostrum: odia meruerunt, (6) quod jam quanta fuit de amore gratia, tanta de eorum offensione futura vindicta est: certum est enim in eum filium, posteaquam deliquit, (7) granditer vindicari, quem pater plurimo dilexit affectu; et quantam pietatem dilecto filio amatus pater exhibuit, tantam læsus **C** exigit ultionem, quia cum vicem non reddidit patri dilectus filius, dignam sententiam percipit abdicatus: cujus enim impietas paterno affectui parem gratiam non refert, quantum sit criminis dici non potest,

(5) Vox homines desideratur in ms. Tol.

(6) Scripsimus quod pro quo ex ms. Pomp. Forte etiam pro quo, vel quod jam legendum est quoniam. Ms. Urb., de timore pro de amore.

(7) Sidonius hoc adverbio utitur lib. vii, epist. ii, et aliis in locis. Post pauca amator pater pro amatus pater in ms. Urbin. et Dominum pro Deum in ms. Pompeian.

(8) Varia et corrupta heic est cum editorum, tum manuscriptorum lectio. In editis sic legebatur : *Quid, quibus de cœlo quotidianum manna in eremo, et aquæ potus e saxo, quæ per lignum amara dulcis effecta, quam per lignum crucis amaritudine exclusa Gentilitas bibitori essemus?* in quibus præterquam quod nos ex amara dulcis effecta legendum esse, et rō Gentilitas perperam positum videtur pro ex origine Gentiles, illud maxime offendit, quod miraculum aquæ amaræ in dulcem conversæ, Exodi xvi, non de aqua affirmatur, quam e saxo per virgam Moyses eduxit, sed de aqua, quam in Mara inventam, cum Judæi præ amaritudine bibere non possent, injecto in illam ligno, seu virga Moyses dulcem effecit. Plerique mss. nihil remedii adferunt, sed potius novas difficultates ingerunt. In Tol. desunt et aquæ : in Pomp. et Zen. et conjunctio tantum desideratur. In Rem. : *Quid quibus de cœlo quotidianum in eremo potus e saxoque per lignum amara dulcis effecta, quæ lignum crucis effecta, quæ lignum crucis amaritudinem, etc.* Tandem codex Basil. Vatic. : *Quid, quibus de cœlo quotidiana*

Deum patrem non dilexisse, cum peccatum sit, hominem non amasse. Unde infelices et miseri sunt Judæi, qui Deum patrem, a quo sunt geniti, respuerunt, tanti immemores honoris, tantæ dignitatis ignari. Quid enim beatius, quam si homines Deus paterno honore dignetur attendere, et tanta illa sublimitas humanam mediocritatem aut caram habeat, aut dilectam? *Filios*, inquit, *genui*. Hoc Dominum de hominibus dixisse quam dulce est! talem patrem læsisse quam turpe! *Filios genui et exaltavi*. Utique filios Israel Dominus genuit, qui Abraham, unde nascerentur, elegit (Gen. xii, Exod. xvii). Hqs in Ægypto genuit, ubi ingressis paucis hominibus innumerabilis multitudo processit, et ad eremum Dominus perduxit manu forti et brachio excelso (Ps. cxxxv, 12). Exaltatus est Israel, quando per triduum tenebræ (Exod., x, 22), et caligo totam Ægyptum circumdedit. Exaltatus est Israel, quando tot et tanta tormenta Ægyptiorum solus ipse nihil aut timuit, aut sensit. Quid illud quod per mare medium, terrenum duxit ingressum? (Ib., xiv) **227** (8) Quid, quibus de cœlo quotidianum manna in eremo (Exod., xvi), potus e saxo (Exod., xvii), per lignum amara aqua dulcis effecta? quam per lignum crucis, amaritudine Gentilitatis exclusa, bibitori essemus (Exod., xvi, 17). Exaltati filii Israel, quando (9) ad Jordanem securus ab Horeb accessit. (Deut. 1.) Quid quotidiana Dei (10) colluquia (Exod., c. 14)? *Ipsi autem me spreverunt; ad crucem enim perduxerunt, per quam crucem evaserunt Pharaonem; sed iterum derelinquetur filia Sion* (Is. 1, 8).

Videntur deesse nonnulla.

228 TRACTATUS XXIII.

In (4) Isaiam II.

Sicut Isaia beatissimi indicat carmen, Judaico

num in eremo potus ex saxo q per lignum amara aqua dulcis effecta, que lignum crucis amaritudine Gentilitate exclusa bibitori essemus. Hęc lectio quatenus præcipuam difficultatem a miraculo aquæ amaræ deductam dispellit, præferenda visa est; et addito ex editis ac manuscriptis aliquot rō manna, scriptoque et pro q vel que, nec non Gentilitatis pro Gentilitate, ac tandem ex editis retento quam per lignum, eam textui inseruimus, et sententia est : *Quid, quibus de cœlo quotidianum manna in eremo (subaudi pluit), potus e saxo (subaudi fluxit) et per lignum amara aqua dulcis effecta?* etc.

(9) Mss. Pomp. et Zen. per Jordanem securus ad Horeb accessit (In ms. Rem. præpositio per deest, et ad Horeb pariter legitur), sed male; nam ab Horeb ad Jordanem Israel profectus est, ut ex sacris litteris constat. Ms. Vat. ad Choreb pro ab Horeb; sed Choreb et Horeb eundem montem significant, eademque sunt voces sola adspiratione diversæ. In edit. Ven. accesserunt pro accessit, cum ad filios Israel referendum videretur. At præterquam quod securi pro securus scribendum quoque fuisset, accessit ad Israel commode refertur.

(10) Ms. Pomp., *Dei collocutio* pro *Dei colloquia*: et infra evaserant pro evaserunt in mss. Tolent., Urbin. atque Vatic. legitur.

TRACT. XXIII.—(1) Subjicimus heic alios 4 tract., licet breviores, quippe qui ad eundem Isaia locum referuntur, de quo in superiori tractatu sermo fuit : *Audi, cœlum, et auribus percipe, terra, etc.* Ita-

populo irascitur Deus (2), eumque, (3) ne forte pœnitent, publica objurgatione confutat. Humana sentienti (4) nundinari deterius est, quam puniri. Denique filios vocat, ut abdicatio timeatur; exaltatos, ut ruina terrori sit; spretores, ut pœnam supplicii sibi impendere cognoscant. Quod exemplum, fratres, fortiter fugite: simulque gaudete, 229 quod alienis plagis (5) Dei discitis disciplinam per Dominum nostrum Jesum Christum.

TRACTATUS XXIV.

In (1) Isaiam III.

Vehemens commotio est, fratres, cum is de injuria sua queritur, qui se potest facillime vindicare. Sed quia apud sapientes et honestos gravius est, aliqua nota confundi, quam mori, Deus Judaicum populum luxuriæ æstu (2) exuberante corruptum publica increpatione confutat: cœlum terramque testes citat (*Is.* 1, 2), ut exaggeret crimen: filios appellat, ut abdicatio; exaltatos, ut ruina timeatur: spretores sui, ut impios monstrât. Infelix culpa est, fratres, in qua locum (3) qualiscumque non invenit excusatio. Detestabilis certe filius, quem pater pius, quem pater damnat invitus.

biti autem videntur tempore passionis, cum in sacris officii ad exprobrandam Judæorum perfidiam textus heic indicatus lægeretur (occasione autem sacre lectionis hos tractatus a Zenone recitados liquet), et cum per id tempus sacra officia longius tempus postularent, S. Episcopus, ne pastorale verbum populo penitus subtraheret, id elegisse videtur, ut brevi opportuna consideratione proposita in Isaiæ lectionem, tractatus paucis absolveret; de quo nonnulla uberius dicemus in Admonitione præmissa tract. 30.

(2) De voce *carmen*, quæ propositionis initio legitur, pro effato et formula quadam solemnium, vel etiam scripto prophetico accepta satis diximus adnot. 26 in tract. 12, et adnot. 49 in tractat. 1. lib. 1.

(3) Respicere hoc loco auctor videtur illa Isaiæ cap. vi, v. 9 et 10: *Vade et dices populo huic: Audite audientes, et nolite intelligere; videte visionem, et nolite cognoscere. Excæca cor populi hujus, et aures ejus aggravata, et oculus ejus claudet, ne forte videat oculis suis, et auribus audiat, et corde suo intelligat, et convertatur, et sanem eum.*

(4) Quid sit, humana sentienti nundinari deterius est, quam puniri, tractatu sequenti explicatur sic: *Apud sapientes et honestos gravius est aliqua nota confundi, quam mori.* Similia leguntur tract. 25: *Mors apud incredulos futurorum putatur pœnæ compendium, et pene pro infecto habetur, quod non diffamatur.* Nundinari itaque dicitur pro aliqua nota publica confundi, vel diffamari: quæ significatio inde profecta videtur, quod nundinarum dies a Romanis fuisse instituti, ut rustici convenirent non tam mercandi et vendendi gratia, quam accusandi (lege enim Hortensia nundinarum dies ob rusticorum commodum ex nefastis facti sunt fasti, Macrobio teste, lib. 1 Saturn. pag. 9), si quid criminosa quæstionis in aliquem haberent, quam aliis diebus ipsi aliis curis distenti movere et prosequi non facile possent: quod quæstionum genus quanta cum reorum ignominia ob nundinarum frequentiam ageretur, omnes intelligunt. Id autem infamie eos præcipue spectabat, qui ære alieno solvendo fuissent. Ii enim ante prætorem convicti, vel confessi, si tringinta dierum, quos *justos* appellabant, spatio non solvisent, antè prætorem iterum vocati, ex duodecim tabula-

230 TRACTATUS XXV.

In Isaiam IV.

Humanus circa impietatem Judaici populi deficit sermo, qui Dei patientiam sui obstinati cordis impatientia superavit; non enim leve crimen est (1) ejus, cum de eo ille queritur, qui mox eum poterat et punire. Sed quia (2) mors apud incredulos futurorum putatur pœnæ compendium, ac pene pro infecto habetur, quod non diffamatur; censuit eos cœlo et terra testibus denotare, ut inexcusati facinoris competenti judicio subjacerent. Denique res impleta est Domini passione: cœlum (3) in medio die perdidit diem, terra tremore nimio (4) firmitatem. Hinc æstimare licet, quid eis sit reservatum, quorum in causa funerei luctus pœnæ pertulit natura supplicium.

TRACTATUS XXVI.

In Isaiam V.

Judaicum populum universum salutis suæ (1) omnis præsidium, divini carminis textus ostendit. In quo eum non severitas apud omnes condemnat, fratres venerandi, sed pietas; neque enim potest de quoquam bene mereri, quem pater patientissimus et clementissimus abdicaverit, et quidem non accusa-

rum L. III, nervo, vel compedibus devincti tenebantur per dies sexaginta, quibus cum creditore pacisci poterant; et *inter eos dies trinis nundinis continuis ad Prætorem in comitium producebantur, quantæque pœniæ judicati essent, prædicabatur.* Tertiis autem nundinis capite pœnas dabant, aut trans Tyberim peregre venum ibant, Gellio teste, lib. xx, cap. 10. Hæc ergo erat infamia, quæ nundinandi verbo subjecta, ad omnem notam publicam tractata fuit: unde S. Zeno publicam objurgationem paulo ante appellavit. Nundinor autem passive sumi potuisse suadet Capitolini exemplum, in Gordiano, cap. 24, ubi *nundinatus* pro *divenditus* passive legitur. Firmicus etiam, lib. vi, cap. 31, *nundinare* active scripsit. In mss. Urb. et Zen. est abest a vocibus *deterius* est.

(5) *Dei* vox desideratur in mss. Pomp., mss. Vatic. et Urb. scribunt *Deo*. Vox autem *nostrum* ab iisdem mss. Vaticano et Urbinatè abest.

TRACT. XXIV.—(1) In mss. Spar. *De Judæis* hic et sequens in Isaiam tract. inscribuntur. Veneta editio non hos solum, sed et quintum de Isaiâ, et alios suis locis notandos eodem titulo cum ms. Zenon. exhibet. *De Isaiâ* in cæteris mss. libris vocatur. Utramque inscriptionem editio Ver. servavit. Nos in *Isaiam* scripsimus, cum in mss. alii ex his tractatibus de *Isaiâ*, alii *Isaiæ*, alii vero in *Isaiam* inscribantur: et hæc postrema lectio nobis magis arrisit ne hi tractatus de Isaiæ persona, periinde ac superiores de Abraham, Jacob, etc., habiti viderentur, qui in Isaiæ textum sunt. Hæc semel monuisse sufficiat.

(2) Ms. Pomp. *exuperante*: Remensis autem codex *luxuriæ æstu ante corruptum*.

(3) *Quiliscumque*, abest a ms. Vaticano.

TRACT. XXV.—(1) Vox *ejus* cur ab ed. Ver. et sequentibus fuerit exclusa, cum in omnibus, quos videre potuimus, mss. nec non in edit. Ven. legitur, latet: nisi forte ea superfluere visa est, quæ tamen clariorem certiorèque sententiam reddit.

(2) Vide in hanc rem adnotationem 4, in tract. 23.

(3) Abest in particula a quatuor manuscriptis.

(4) Ms. Pomp. repetit hoc loco *perdidit firmitatem*.

TRACT. XXVI.—(1) In margine cod. Pomp. correctum *amisisse*. De voce porro *carmen*, qua Isaiâ liber innuitur, videsis adnot. 2 in tract. 23.

tione, sed probatione convictum. Denique injuriæ A suæ testes citat cælum terranque (Is. 1, 2) : terram in **231** qua universa geruntur : cælum, sub quo geruntur. Filios appellat, ut exaggeret crimen ; exaltatos, ut ingratos ostendat. (2) Bovem illis, asinumque præponit, ut gravius possint, si respiciant, comparatione torqueri, quam pœna (Is. 1, 3).

TRACTATUS XXVII.

In (1) *Isaiam* VI.

I. Propheta, quod pro veteri vinea, quæ a Domino in (2) *Ægypto* fuerat instituta, postulabat, ad tempus novellæ profecisse, inscriptio ipsa tituli psalmi (5) lecti declarat ; sic enim se habet : *In finem pro his, qui immutabuntur* (Ps. LXXIX, 1). Judaicus etenim populus, qui prior vinea Domini dictus est, floruit quidem, sed infelicitate flore discusso nullos potuit fructus adferre (Is. v. 4, 6). Denique pro fructibus spinas generavit, **232** pro uva labruscam. Cujus abhorrens infelicitatem Domini (4) rei, aliam

(2) Respicit Zeno ad ea quæ sequuntur 1, 3 Is. : *Cognovit bos possessorem suum, et asinum præsepe domini sui ; Israel vero me non cognovit.* Bovis autem et asini nomenclibus per allegoriam Gentes intelligi, nonnulli Patres prodiderunt. Vide inter cæteros S. Gaudentium ; serm. x, p. 123.

TRACT. XXVII. — (:) In edit. Ven. erat : *De psalmo LXXIX, etsane habitus fuit hic tract. occasione lectionis psalmi LXXIX, ut apparet ex prima periodo : in quo quidem psalmo vineæ comparatio hoc tractatu explicata proponitur vers. 9 et seq. : Vineam de Ægypto transtulisti, etc.* Hinc porro in edit. Ver. et seq. inscriptioni de psalmo LXXIX additus hic alius titulus, *Comparatio vineæ, ex ms. fortasse Zenoniano, qui hunc titulum tantum habet.* Præferendam tamen duximus inscriptionem, quæ in omnibus præter Zenoniam mss. legitur *De Isaiâ*, qui sane propheta vineæ comparationem in Zenonis consilium vehementius urget ; unde pari titulo prænotatur cum in mss. tum in editis tractatus sequens, qui eidem comparationi vineæ insisit.

(2) Psalmus LXXIX, v. 9, Judæos tanquam vineam de Ægypto terra sterili in fertile Palestinae solum translatae prodit, ut Judæos de Ægyptiorum captivitate in Palestinam tractatos significet. At S. Zeno titulum ejusdem psalmi hoc loco respiciens, *Pro his, qui commutabuntur*, intelligit novam Ecclesiam, quæ ex Gentibus pro Judæis collecta, Deo satori uberiores fructus dedit. Itaque veterem vineam, quæ in Ægypto, id est in sterili plane solo, fuerat instituta, appellat Zeno Judaicum populum, de quo Isaias, cap. v, sub vineæ sterilis symbolo queritur ; novella autem vinea est Christianorum Ecclesia ex Gentibus collecta, ad quas Judæis ob improbitatem derelictis, Evangelium et fides transit. Vide hæc expressius a Zenone explicata tractatu sequenti.

(5) Legebantur itaque etiam psalmi, nec solum canebantur, de quo plura adnot. 3 in tract. 15, lib. 1. Inferius pro *Domini* (quæ vox deest a ms. Pomp.) in Tol. et Zen. *Dei* legitur.

(4) Nisi quis scripturæ error in rei nomine latet, eam constructionem sane æquiores habere videtur, quæ ad pronomen *cujus* referatur sic : *Cujus rei infelicitatem abhorrens Domini*, etc.

(5) Surculus pars est rami frondens, quæ ex videnti arbore abscinditur, ut terræ inseratur. Hinc Cicero, lib. II de Orat. n. 69, *Da mihi ex ista arbore, quos seram surculos.* Vide Columellam, lib. 1, c. 1 et 2. Certa autem esse debebat surculorum mensura, ut

sibi, id est populi nostri, sua pro voluntate plantavit, in quam omnis fructus propheticus decurrit. Hic mihi rustico vestro beatissimi ignoscite agricultores, si quid vestræ solertiæ, vineæ in ratione reddenda, ignavia nostra detraxerit.

II. Igitur, ut optime sæpe recolitis, (5) mensura servata amputatur in surculum, (6) palmes in scrobem dimittitur, ut animatus ibidem genitalis humor manente semper secum substantia nutriatur : auxiliare illi necessario jungitur lignum, cujus tutela defensus se se sustollat. At ubi adoleverit in vitem perfectam, ad (7) jugumque pervenerit ; ejus omnes crines luxuriosi (8) falce tondentur, pura materia (9) tabulatis infertur, (10) nodis astringitur, ne a ligno, quo portatur, vel cujus adminiculo, vel ducatu inuberes fructus longius **233** invitata producitur, vi aliqua separetur. Tum solemniter plorans, clementer imbre suo rorat, conceptaque musti felicibus lacrymis fluente denuntiat. Statim (11) oculis apertis folia radiata procedunt, quibus subjecti, ac se commen-

liquet ex Palladio, lib. III, num. 9, ubi unius cubiti mensuram surculo, quem *sarmentum* vocat, constituit.

(6) Surculi cum serebantur, *vitiarium* fiebat ex Columella, lib. III, num. 4. Vitiarium autem erat *vitium seminarium*, ut explicat Palladius, lib. III, num. 10. Porro qui ex surculis nascebantur ramusculi, *novelli palmites* vocabantur, sive *malleoli* ex Columella, lib. III, num. 6, qui a surculis ita præcisus, ut nihil veteris surculi haberent, ex vitiario transferbantur in campos et in scrobem demittebantur. Vide Palladium, lib. III, num. 10. *Scrobs* autem erat fovea, quæ vitium palmitibus recipiendis in terra parabatur. Adi Columellam, IV, 4, et VII, 5, et XI, 2. Hæc, et quæ subjiciemus, ad vocum a Zenone usurpatarum, nec non ad ipsius rei, quam paucis describit, intelligentiam accuratius dicenda fiere.

(7) *Jugum* in vinetis est pertica transversa, cui vines, cum ad certam mensuram exereverint, alligantur, amputatisque superfluis ulterius progredi non permittuntur. Vide Plinium, lib. XVII, 21, 22, et Columellam, lib. IV, num. 17, qui num. 19 jurgi altitudinem et positionem definit.

(8) *Falce* addidimus ex mss. Rem., Tol., Urb., Zenon. et Pomp., nec non ex edit. Ven., pro qua voce perperam in Vat. facile scriptum est. Vinitoria autem falcis descriptionem exhibet Columella, lib. IV, num. 25. *Tondentur* correximus, pro eo quod *tonduntur* et in mss. et in editis legitur ; falcis enim proprium est *tondere*, non *tundere*. Similiter *tondentur* scripsimus paulo post, num. 3, ubi *falcis* nomen omnes mss. et editi præferunt. Amanuenses hæc duo verba *tondere* et *tundere* facile confuderunt. Sic ex. gr. apud Vegetium in libris Artis Veterinariæ *tondeo* pro *tundo* frequenter scribitur, uti animadvertit J. Baptistæ Morgagnius, epist. IV, Scripitoribus Rei rusticæ subjecta, § 4, et Matthæus Gesnerus, in Indice eorundem Scriptorum. V. *tunsa*.

(9) *Tabulatum pensile horreum granario simile* dicitur a Columella, lib. XII, num. 50. In hoc componebantur res siccae, ut frumenta, fenum, frondes, paleæ, etc., ex eodem lib. I, num. 6.

(10) De vite, non de materia et vitibus excissa hic sermo est, eaque nodis astringebatur *auxiliaribus lignis* paulo ante appellatis, de quo plura videsis apud laudatum Columellam, lib. IV, num. 26, ubi de *adminiculandæ jugandæque vineæ cura* disserit.

(11) *Vitibus oculos*, qui et *genææ* appellantur, tribuunt Rei rusticæ auctores. Vide Columellam, lib. III, num. 18, et lib. IV, num. 24. *Adridunt* scripsimus

dantes sequaces fructus adridunt, quos solis ardore, pluviae, ventique exercendo provehunt, ad maturitatemque perducunt. At ubi vindemiae venerit tempus, decore dissipato passim uva detrahitur, in (12) torcularique operariorum pedibus subjecta calcatur, (13) prelo premitur, duabusque tabulis vehementer urgetur, donec omnis dulcedo medullitus exigatur. Sicque pretiosum fluentum a suis calcatoribus et bibitur, et patrisfamilias cellis vinariis inferitur, ut melius veterascendo reddatur.

III. Quantum spiritaliter mediocritas nostra conjicere potest, computatus ad mensuram palme Competens intelligitur, (14) legitimo examinis numero examinatus. Scrobem fontem sacrum debemus accipere, qui vero sacramento homines suscipit mortuos, et inspiratos aqua caelesti mox efficit vivos. Lignum auxiliare, quo tenditur, vel portatur, crucis est dominicae signum, sine quo vivere, immortalitatemque apprehendere in toto non potest Christianus. Quod tabulatis inferitur, caelestis viae vitaeque altitudo

ex plerisque codicibus ac praesertim Remens. pro *arriant* : *rido* autem *ridis*, non minus quam *rideo*, Latine dicitur; unde Lucretius, lib. 1, vers. 22 :

Diffuso lumine ridit.

(12) *Torcular* non unicum erat instrumentum, ut plures credere, sed locus recipiendis uvis destinatus, in quo plura erant instrumenta et vasa, quae musto exprimendo inserviebant. Vide Catonem, de Re rust. cap. 12. In torculari erat calcatorium a Palladio memoratum, lib. 1, c. 18, in quo uva operariorum pedibus calcabatur.

(13) In torculari *prelum* quoque erat ex Catone loco laudato. Hinc Cyprianus, epist. LXIII, ad Caecilium in torculari praeter pedum calcationem, quam vocat, preli quoque *pressuram* factam commemorat, ac praeterea haec habet : *In torculari aqua est, quae pedibus calcatur, vel prelo exprimitur. Prelo autem trabes sunt, quibus uva jam calcata premitur*, inquit Servius, in vers. 242 lib. II Georgicor. Virgilio. Similiter Varro, lib. 1, c. 54 : *Quae calcatae uvae erant, earum scopi cum folliculis subjiciendi sub prelo*. Hujus preli formam exhibet Cato, c. 17, et hinc intelligitur, cur S. Zeno paulo post *preli pondus* memoret, quod tota premedi vis a trabis pondere penderet, nec ea tum esset preli forma, quae nostris temporibus obtinet. Inferius mss. Rem., Pomp., Zen. cum edit. Ven. *veterascendo pro veterascendo*.

(14) *Legitimus*, quem haec S. Zeno vocat, *examinis numerus*, eunt septem illa scrutinia, quibus competentes probationibus instituebantur, antequam ad baptismum reciperentur. Vide Martene de Antiquis Ecclesiae ritibus part. 1, lib. 1, c. 11, art. 11. Ms. Zen. *examinatus pro examinatus*.

(15) *Ligaturam* habet etiam Palladius, lib. 1, n. 6, et lib. III, num. 13.

(16) Non mera caeremonia, sed solemne sacramentum, id est iusjurandum, semper habitae sunt sponsiones illae, quibus baptizandi Sacerdote interrogante renuntiare se saeculo profitebantur, ut ex hoc Zenonis alisque aliorum Patrum testimoniis liquet. Hinc autem colligas sacramenti hujus formulam per sacerdotum interrogationes et baptizandorum responsiones vel tum elatum fuisse, ut nostris etiam temporibus fieri mos est, quod ex Cyrilli etiam Catechesibus demonstrari facile potest.

(17) Mss. Vat. et Urb. inserunt *spiritaliter caelestis*.

(18) *Sequela* apud Scævolum, D. I. 95, de *solutio-*

A monstratur. 234 (15) Ligaturis adstringitur, cum renuntians saeculo, (16) sponsione facta spiritaliter sacris interrogationibus obligatur. Luxuriosi erines falce tondentur, id est omnia omnino peccata baptismate, Spiritusque sancti vigore amputantur. Plorat feliciter vitis purgata materia; de homine loto felicius manant doctrinae (17) caelestis divina fluenta, ruptis oculis, id est spiritaliter patefactis. Praecedentibus foliis fructus (18) sequela sese commendat. Similiter Christianus monitis divinis praecipientibus obsecundando, in quibus aeternae fructus est vitae, et defenditur pariter, et nutritur. Ad jugum pervenit, cum (19) praerogata omni facultate pauperibus, crucem suam portans, consummata omni justitia, expeditior sequitur Christum. Vi tempestatis, solis, atque imbris ad maturitatem cogitur; et justus tentationibus crebris, magnis, ac variis perducitur ad coronam. At ubi vindemiae venerit tempus, id est (20) persecutionis dies, passim uvae diripiuntur, id est inconsiderate sanctis omnibus violenta infer-

nibus, Tertullian. I. de Patientia cap. 5, et Lactantium, lib. VII, cap. 5, Divin. Inst., et de Qsific. Dei cap. 4.

(19) *Prærogo* sumitur pro ante consero, ante impendo, ut liquet ex Codice, l. x, tit. III, l. 40, ubi legitur : *Quascumque pro his expensas civitas praerogaverit*. Vide etiam Ulpianum, D. I. XIX, t. II, L. XIX, § 6.

(20) Si hoc loco S. Zeno aliquam sui quoque ævi persecutionem indicare voluit, et non praeteritas solum; illam significare potuit sub Constantio Arianorum patrono adversus catholicos excitatam, de qua haec Lucifer Calaritanus, in libro *Moriendum esse pro Dei Filio*, tom. IV Biblioth. PP. pag. 242 : *Mactasti quam plurimos in Alexandria, lanxisti certos in toto orbe, dispersisti resistentes tibi variis in locis, sed tamen omnes, quod tu audire minime vis, martyres sunt : illos omnes beatissimos tuo mactatos gladio in paradiso esse qui credimus*, etc. Et Hilarius huc respiciens, initio libri adversus eundem imperatorem editi, p. 561 : *Clament pastores, quia mercenarii fuerunt. Ponamus animas pro ovis, quia fures introierunt, et leo saeviens circuit. Ad martyrium per has voces exeamus, quia angelus Satanæ se transfiguravit in angelum lucis*, etc. Vide dissert. 1, c. 2, § 8, ubi praeter alias aliquot insignem illam, quam Valens acerbius commovit, diutiusque prosecutus est, persecutionem considerandam subjecimus, in quam praesertim haec Zeno oculos intendere potuit. Cum hoc quidem similiter plane loquens memoratus Hilarius, in ps. cxviii, litt. 15, n. 3, pag. 371, tom. 1, edit. Veron., haec de martyribus tanquam praesentibus prodidit : *Scit enim esse Dominus plures tam inconsulti amoris, ut cum persistere in martyrii gloria filios suos videant, ut temporari cedant, rogent; ut sententiam mutent, precentur; et impiæ pietatis erga eos utantur affectu : cum anus mater et pater senex miserabilem canos filio in ipso martyrii certamine cum invidia praeduræ voluntatis ejus ostendat : hinc et uxor adsit filiorum ambitiosa comitatu, oret ut potius sibi illisque vivat : hinc fratres et sorores blandis nominum suorum familiaritatibus deprecentur : ipsa quoque anima illecebris jam pridem capta vivendi, tacitis quibusdam consiliis ad conviventiam deflectendæ voluntatis irrepit. Hoc igitur in tempore odisse nos patrem, matrem, uxorem, filios, fratres, sorores, et ipsam quoque animam Dominus praecipit. Quae si quis ad martyres praeteriti temporis proprie velit pertinere, is multo minus dubitabit, quin eodem tempore S. Zeno de praeteritis martyribus haec et similia alibi loquatur,*

tur manus. Ad torcular comportantur, id est ad supplicium locum deducuntur. Ab operariis ibidem concalcantur, hoc est summa cum contumelia **235** a persecutoribus illusi jugulantur. Succus earum in ultimo preli pondere, duabusque tabulis (21) exsiccat. Similiter iudicii die a Christo secundum tabulas legis confessorum sanguinis vindicta usque ad ultimum quadrantem exigitur. Calcatores de eodem musto bibunt; et persecutores sæpe credentes in Christum, calicem pretiosum, quem paulo ante calcando fuderant, gustant, aliqui etiam bibunt. Mustum patrisfamilias cellæ reconditur, ut pretiosius (22) transfusione reddatur, et martyr dominicæ habitationis in recondita assumitur, ut ibidem ex homine in Angelum transfusus æternæ vitæ beatitudine glorietur (23).

236 TRACTATUS XXVIII.

In Isaiam VII.

Quantum sonus lectionis indicat, fratres, Judaicus quidem populus impietatis arguitur, sed Christianus, ne talis evadat, pariter commonetur (*Is. cap. v*). Denique, ut iste plus timeat, ille terretur: ille vapulat, ut iste proficiat. Compendiosum felicitatis genus alterius periculo discere, quid debeas devitare. Unde, fratres, in tali re non loquela est exhibenda, sed cura, quam paucis accipite. Iram Dei generaliter

Post pauca pro omnibus ms. Pompeianus hominibus.

(21) Hæc mss. et editorum lectio, in qua nisi librarium error contineatur, et legendum sit exprimitur, uti mox exigitur, ac paulo ante exigatur positum est; *exsicco* palam pro *exprimere* translate accipitur, quemadmodum Horatius, lib. 1, od. 31: *Merccator exsiccat cellulis vina, exsiccat pro exhaustiet* adhibuit.

(22) Superius ut *melius veterascendo reddatur*: heic autem *transfretatione* pro *veterascendo* per errorem scriptum et editum, cum nullus transfretationi sit locus, ut mustum in cellam vinariam transferatur. Putabit fortasse quispiam indicare Zenonem voluisse vinum Rheticum agri Veronensis, ex Plinio, lib. iv, cap. 6, pluribus scriptoribus satis celebræ, celis vinariis conditum, id quoque temporis adeo pretiosum fuisse habitum, ut in remotas regiones transfretando mitteretur. Sed neque hoc arridet, cum de vino auctor loqui videatur, quod in ipsa cella vinaria *pretiosius redditur*. Itaque corrigendum credidimus *transfusione*, qua scilicet vinum in vthariis cellis identidem transfusum, purius et pretiosius efficitur; unde mox in allegorica explicatione martyr ex homine in angelum transfusus simili locutione proditur.

(23) Ms. Pompeian. addit *Amen*. In ms. Romense *explicit S. Zenonis tractatus de Esaia*.

TRACT. XXVIII.—(1) Jure hic tract. superiori subjicitur, cum eundem Isaiæ locum respiciat, in quo vineæ sit mentio. Porro Sparav., adnot. ultima in tract. præcedentem opinatus est, *memorata vineæ* disputationem hoc tractatu paulo post appellatam, ipsum esse tractatum præcedentem olim in scriptum in *psalm. lxxix*, in quo de laudata vinea pluribus agitur. At lectionem ex Isaiæ libro tractatus initio indicatam, quæ huic sermōni occasionem dedit, Auctorem spectare nihil dubitandum putamus. Post nonnulla ms. Pom., *peragere pro peragrare*.

(2) Mss. Tol. et Vat., *lasciva pars se*. In Urb. *diffundit pro diffundit*. Edit. Ven., *labruscas* pro *labruscam*. Infra *corruptus* pro *commotus* in ms. Urbin.

A comminantis qui vult effugere, debet illi inculpate servire. (1) Memorata vineæ disputatione, fratres, dilectissimi, longe lateque diffusos limites habet, quos peragrare competenti sermone arguentium sacramentorum non sinit pondus. Verumtamen, ne in toto solemnitas cesset, paucis ejus degustate sermonem. Vineæ Dei quidem prior synagoga fuit, silvosis errantium palmitum crinibus vilis; quæ cum per voluptuosa ac profana loca (2) lasciva passim se fronde diffundit, generavit pro fructibus spinas, pro uva labruscam. Cujus rei indignitate commotus Dominus, illa deserta, aliam sibi, id est Ecclesiam matrem, sua pro voluntate plantavit, quam sacerdotalibus officiis excolens, (3) piaque potatione fecundans, felici ligno suspensam, uberrimam docuit adferre vindemiam. Inde est, quod hodie vestro de numero (4) novellæ vites ad jugum perductæ, scaturientis musti dulci fluente ferventes, vinariam Dominicam cellam communi gaudio repleverunt. Quod ut vobis quoque fide vestra adolescente **237** contingat, præstabit Deus Pater omnipotens per Dominum Jesum Christum, qui est benedictus cum Spiritu sancto in sæcula sæculorum.

TRACTATUS XXIX.

In (1) Isaiam VIII, seu De adventu Christi in mundum.

Christus mundum (2) latenter intravit, ne sibi sa-

(3) Ms. Remense, *piaque potatione secunditatis felici ligno suspensa*. *Suspensa* item habent ms. Pompeianus, et editio Veneta.

(4) Hi sunt Neophyti, ac proinde *urgentium sacramentorum pondus et solennitas*, quibus se impedire paulo ante dixit Zeno, ne uberiorem disputationem haberet, dubio procul paschalia sunt festa, quibus brevis a Zenone ad Neophytos haberi solebat sermo, ut ex dicendis constabit. Porro *novellæ vites* ad jugum perductæ, etc., sunt ii, qui ex Catechumenis ad baptismi gratiam pervenerunt, de quibus commode intelligitur allegoricum illud, quod *scaturientis musti dulci fluente ferventes, vinariam dominicam cellam* (id est Ecclesiam, in quam per baptismum ingressi sunt) *communi gaudio repleverint*. Hinc etiam illa *vestro de numero*, ex quo novellæ ejusmodi vites ad jugum perductæ traduntur, innunt Catechumenos omnes, quibus subinde auctor pollicetur fore, ut idem *fide adolescente* ipsis contingat, id est ut et ipsi ad jugum aliquando perducantur seu baptizentur: unde ad Neophytos simul et Catechumenos hunc tractatum habitum liquet.

TRACT. XXIX.—(1) Prima insc. in mss., præter Zen. qui *de Christo* habet, altera in editis legitur, neutra proinde omittenda nobis fuit. Subjicitur autem ex manuscriptorum fide tractatibus in Isaiam; id enim ex eo factum credimus, quod mutilus sit hic sermo, ut tractatus potius fragmentum, quam tractatus haberi debeat. Forte si tractatus integer ad nos pervenisset, hic, non minus ac superioribus in tractatibus, ex Isaiâ aliquid occurreret.

(2) Solemnis hæc est S. Ignatii martyris sententia in epistola ad Ephesios, num 19: *Et principem hujus mundi latuit Mariæ virginitas, et partus ipsius*. Huc spectare S. Zenonem nihil ambigimus, cum alii quoque P. P. eandem ex Ignatio sententiam inculerent. Vide Origenem, homil. vi in Lucam; Hieronymum, ad c. 1 Math.; Basilium, homil. 25, de Christi Nativitate; Ambrosium, lib. II in Lucam, num. 3, Jobium Monachum, apud Photium, codice 222.

piens diabolus videretur. Qui consilio hominem de-
ceperat, consilio vincitur, ut quomodo homo (3) in
paradiso non cognoverat diabolum, sic et diabolus in
saeculo non facile cognosceret Christum.

Desunt reliqua.

238 ADMONITIO

IN TRACTATUS SEQUENTES.

Reliqui sunt nonnulli breves tractatus, qui etsi variis
titulis prænотantur, omnes tamen ad idem paschale
tempus pertinent, et baptismatis per hocce tempus
conferendi vel collati mentionem fere continent, ex
quo etiam simul omnes adferendos credidimus. Quod
si qui tractatus superius descripti ad eadem pascha-
lia officia spectare videntur, cum in illis aliqua ad
recens baptizatos habeatur oratio; non tamen eos
huc duximus transferendos, cum vel longiores sint
multo, et de baptismo non nisi obiter meminerint,
vel a proprio titulo ex. gr. in *Isaiam*, sub quo alii
tractatus non paschales habentur, haud disjungendos
putarimus. Brevitatem istorum, quos subjicimus, primo
miraberis fortasse, Lector, tum vero etiam simili-
tudinem nonnullorum: quæ duæ difficultates quos-
dam ita moverunt, ut vel ex hoc quidam illi, et cujus
auctoris sint, ignorantes, de universis Zenonianis
tractatibus, quibus illi permiscerentur, ambigendum
crediderint. At hos præsertim, si quisquam alius,
Zenonem certum auctorem habere, ex antiquissimo
Remensi codice luculenter statuimus dissert. 1, cap. 3. Idem vero ita multis et antiquitatis etiam
profundæ, et sacrorum rituum, et variorum dogmatum
testimoniis plerumque referti sunt, ut nullis, vel
paucis ex tractatibus longioribus, qui apud alios
quoque Patres leguntur, concedant, quemadmodum
ex ipsa lectione ac subjectis adnotationibus palam
fiet. Brevitatem porro tres observationes satis purga-
bunt. In primis paschalia officia, ad quæ ii tractatus
spectant, longiorem sermonem non permittebant, ut
Zeno ipse monuit tract. 28: *Memoratæ vineæ disputa-
tio*, inquit, *fratres dilectissimi, longe lateque diffusos
limites habet, quos peragrarè competenti sermone ur-
gentium sacramentorum non sinit pondus. Veruntamen
ne in toto solemnitas cesset, paucis ejus degustate ser-
monem*: et similiter tractat. 56 et 58: *Tempus non
sinit, fratres, imagini reddere veritatem*. Deinde hi
proprie tractatus habendi non sunt, sed quædam ve-
luti Ecclesiasticæ præfationes, seu allocutiones ad
baptizandos, vel Neophytos habita: (non nulli quid-
em ipsis in codicibus *Præfationes*, seu *Invitationes*
inscribuntur) et tamquam solemnes quædam formulæ,
quales hodie intersolemnia sacra ab episcopis adli-
benda in Pontificali vel Rituali notantur. Unde ex
Zenonianis plures transierunt in certas formulas,
quas a nostris Antistitibus statis quibusdam diebus
usurpatis ex manuscripto Remensi in præfatione
Joënnis. Tandem magnis oratoribus illud in more
fuisse, ut plura præmia, sive exordia orationum

sibi pararent, quibus pro temporum opportunitate
uterentur, notavit Plato in *Menexemo*. Cicero
epist. 3, lib. xvi ad Atticum memorat volumem
procæmiorum, ex quo eligere solebat, cum aliquid
σύγγραμμα institueret. Vide etiam lib. ix *Fam.*
ep. 8, ad Pætum. Plura ex his numero quinque su-
pra sexaginta suppetunt inter Demosthenis opera,
quæ brevissima sunt; et his eum oratorem usum,
prout occasio incideret, animalverit Hieronymus
Wolfius ad Lectorem pag. 150. Quidni simile
quidpiam S. Zeno rhetorices et oratoriæ disciplinæ
239 studiosissimus fecisse credi potest, ut in
paschalia festa plures ejusmodi præfationes pararit,
quibus, prout res negotiumque postularet, uteretur?
Hanc fortassis in sententiam *Præfationes* non-
nulli ejusmodi tractatus in manuscriptis vocantur;
uti et S. Petrus Chrysologus sermonem *xl de bono
Pastore* in ipso orationis cursu *præfationem* vocat,
et similiter appellat sermonem *lxxxvii* eo sensu, ut
præfationem pro *exordio* dixisse videatur. Exordium
sane inter cæteros esse Zenonianum tract. 77, lib. ii,
evidenter ibidem ostendimus adnot. 1. Sed de bre-
vitate, quam in aliquot aliis aliorum Patrum tractati-
bus, ex. gr. Petri Chrysologi, S. Leonis, etc. de-
prehendere non valde absimiliter licet, hactenus
satis. Similitudo autem, quæ inter nonnullos inter-
cedit, adeo ut easdem sententias, immo totidem
quandoque verba duo, vel tres tractatus ex subji-
ciendis referant, si quempiam moveat, id argumento
esse debet, S. Zenonem plures unius tractatus vel
allocutionis formulas scripsisse, vel quod prima,
aut etiam secunda non satisfaccret, vel quod eadem
super re annis singulis disputaturis iisdem festis et
lectionibus recurrentibus *de Exodo*, *de Daniele*, etc.
(a quibus ex Ecclesiastica disciplina, quæ eas lec-
tiones in baptisni, etc., symbolum instituerat, disce-
dere haudquaquam licebat), eadem dicere ex tempore
vel etiam scribere cogere, aliquibus additis vel
mutatis, ut ne eadem omnino repeterentur. Adde-
mus etiam Sparaverii animadversionem ex adnotatione 4
in tract. 26: *Totiens ista repetit, ut videri possit, tanti
ingenii virum argumentorum penuria laborasse. At vir
doctrina et pietate insignis præmuluit æstimationem sui
vilescere, quam in Ecclesia semen verborum suorum
supprimere. Non quotidie ista expromebat, sed aut
quotannis, aut st. tis anni temporibus, aut forsitan lon-
gioribus, ut audientibus non futura fuerit ingrata ea
repetitio, cujus jam alias factæ non poterant aut scire,
aut meminisse: qua fiducia tempus in fructuosiorum
Dei cultum impendendum, novorum argumentorum in-
ventioni atque exquisitis verborum lenociniis, quorum,
si opus foret, non indignus erat, subtraxisse credibile
est. Præterea apud S. Leonem aliquot reperire epi-
stolas licet, quæ paucis additis vel mutatis non tam
easdem sententias, sed eadem quoque verba simili-
ter referunt, nec non ex sermonibus nonnullos, ex
quibus multa in epistolas ad verbum tractata inve-*

(3) Mss. Rem. et Pomp. in *paradisum*, quæ lectio si genuina, esset ejusdem generis ac illæ de quibus
egimus adnot. 5 in tract. 15, lib. ii:

nies, ut ex novissimæ editionis notationibus ad marginem sermonum ac epistolarum appositis cognosces. Vide alia quædam in hanc eandem rem disputata dissert. 1. cap. 2, § 2. Postremum (quod ad plura, quæ opponi possent, vindicanda maxime pertinens, in generali præfatione considerandum proposuimus) alia ratio habenda est sermonum, qui ab ipsis auctoribus collecti et editi sunt, alia eorum, quos alii post auctorem mortem ex ipsorum schedis collectos promulgarunt. Cum auctores ediderunt sua, non nisi elaborata, perpolita et perfecta ediderunt, in quibus proinde nihil repetitum, hiucum nihil, nihil mutilum legi solet, ut videre est in S. Gaudentii tractatibus, quos ipse ad Benivolum eodem quo Auctor noster, sæculo tradidit. At cum alii collectionem fecere, tum pro auctorum merito et existimatione, quæ apud collectores obtinebat, colligi poterunt ex schedis omnia quæcumque invenissent, repetita etiam, mutila et rudia, quæ auctores, si adfuisent, rejicienda vel perficienda putassent. Tanta autem Zenonis fama, et apud omnes obsequium fuisse videtur, ut collector religioni duxerit nihil abjicere, quod ejus **240** in schedis repererit; et hinc tractatus plures repetitos licet, mutilos minimeque perfectos collectioni inserendos existimavit. Nunç ut de ordine horum tractatum, qui ad paschalia officia pertinent, aliquid dicamus, ponentur primo loco *Invitationes ad fontem* una cum duobus tractatibus de psalmo xli, qui cum eodem recidant, eodem titulo inscribentur; postea tractatus septem *ad Neophytos post baptisma*; deinde tractatus novem *de Die pas-*

chatis: tandem tractatus **15** *de Exodo*, et **9** *de Daniele in paschate*, qui omnes paschalis festi-vel baptismatis imaginem ex Exodi vel Danielis lectionibus solemni ritu inter sacra officia recitatis egregie referunt. In his tractatibus seu allocutionibus edendis manuscriptorum titulos, cum constantes non sint ne in iis quidem tractatibus, qui eadem fere verba, ne dum sententias exhibent, secui semper non sumus, editionumque inscriptiones magis congruere visæ sunt, ut ex adnotationibus in eosdem titulos perspicuum fiet.

TRACTATUS XXX.

(1) *Invitatio ad fontem I.*

Exsultate, fratres, in Christo, omnique desiderio **B** convolantes, cœlestia dona percipite. Jam vos sempiterni fontis calor salutaris invitat. Jam mater nostra (2) adoptat, ut pariat: sed non ea lege, qua vos matres vestræ pepererunt, quæ et ipsæ partus dolore gementes, et vos plorantes, sordidos, pannis sordidis alligatos, huic mundo dedititios intuerunt; sed læta (3) gaudentes, cœlestis, libera peccatis **241** omnibus absolutos, non fœtidis cunis, sed suave redolentibus sacri altaris feliciter (4) enutritura cancellis: per Dominum nostrum Jesum Christum.

TRACTATUS XXXI.

Invitatio ad fontem II.

Jam jamque dicto citius (1) æthereas portas, fratres, intrate; æternique gurgitis alveo genitili contentes, (2) ullam pro personis operari ne æstimetis

TRACT. XXX.—(1) Præter hanc inscrip., quæ tum in mss., tum in ed. occurrit, cod. Rem. marginalem ejusmodi rubricam exhibet: *In prima symbolo in ambone a Pontifice pueris recitanda*; quæ rubrica ut intelligatur, scire oportet symbolum electis catechumenis traditum fuisse ab Episcopo, cum ad baptismum suscipiendum apti judicati fuissent. Quo id die præstitutum sit, universim definire non licet: alii enim Dominica Palmarum, alii feria quarta post quartam Dominicam Quadragesimæ, alii aliis diebus ante Pascha illud tradebant, ut observat P. Martene l. 1, c. 1, art. 11 et seqq. Alii etiam semel, alii bis, ter alii illud dabant, ut idem animadvertit; et Veronæ quidem pluries datum ex hac marginali rubrica, ubi *primi symboli* sit mentio, apertissime colligitur. Ante symboli autem traditionem tractatum aliquem ab episcopo habitum insinuat illa Ambrosii epi-t. 20, ad Marcellinam: *Sequenti die (erat autem Dominica Palmarum) post lectiones et tractatum dimissis catechumenis symbolum aliquibus competentibus in baptisterii tradebam basilicæ*. Tractatum autem hunc episcopus Veronenses ante traditionem ejusdem symboli in ambone recitasse ex rubrica laudata cognoscimus.

(2) Ecclesia mater baptizandos adoptat, ut pariat, propterea quod eos suscipit, ut suos, et inter catechumenos recipit atque instituit, eosque tandem parit, cum per baptismatis sacramentum Christo gignit.

(3) Legeret fortasse quispiam *gaudentes cœlestes, liberos, peccatis omnibus absolutos* (quales vere fiunt, qui baptismum suscipiunt) ut oppositio aliqua sit adjectivis totidem antea propositis, *plorantes, sordidos, pannis sordidis alligatos, huic mundo dedititios*. Sed forte sicut læta, ita et cœlestis ac libera ad Ecclesiam matrem referuntur, quod læta gaudentes, cœlestis et

libera peccatis omnibus absolutos, utique per baptismum, inferat in mundum, quos non *fœtidis cunis, sed suave redolentibus sacri altaris cancellis enutritura est*.

(4) Legendum active *enutritura pro enutrita*, quod erat in mss. et editis; nam sicut mater filios, postquam peperit, in cunis enutrit, ita etiam Ecclesia novos, quos per baptismum gignit filios, sacri altaris sacramento enutrire solita innuitur. Neophytos autem statim post baptismum Eucharistiam olim sumpsisse constat. Notatu pro dignum est in Veronensi ecclesia id quoque temporis sacrum altare *cancellis* fuisse septum, ut ne plebs ad altare tumultuario accedens, sacerdotem sacra facientem turbaret.

TRACT. XXXI.—(1) Nonnulli cod. et ed. habebant *ad æthereas*. Placuit ex aliis mss. vocem *ad* cum verbo *intrate* minus congruentem delere. *Æthereas* autem vocare videtur Zeno baptisterii portas, quibus *ad ætheream*, ut alibi loquitur, *ritam* in baptisate aditus patet. Baptisterium quidem separatim ab ecclesia locum fere fuisse ostendit Edmundus Martene part. 1 de Antiquis Ecclesiæ ritibus, lib. 1, cap. 1, art. 2, et ejusmodi quoque fuisse baptisterium Veronensis ecclesiæ Zenonis tempore, satis ex hoc testimonio colligendum apparet, cum hæc quidem Zeno *ad baptizandos loqui videatur in ipsa ecclesia, et nihilominus eis, ut æthereas, baptisterii utique, portas intrent, præcipiat: nisi quis malit hunc tractatum extra ecclesiam, vel in ejusdem foribus habitum fuisse*.

(2) *Ullam* legunt omnes mss. cum editionibus præter Patavinam, ubi suppositum fuit *vilem*: sed neque hoc placet. Sparaverius mallet *capientes aquam pro condentes ullam*: at emendatio nimis libera, et a scriptura codicum nimium multum distans. *Conditi* pro *condentes* (similes enim voces activæ significationis pro passiva occurrunt tract. 35) et *undam pro*

hæc gratiam. Iudicio vestro nascimini, **242** scientes quoniam qui plus crediderit, (3) nobiliorem se ipse præstabit. Constante igitur ac fideliter hominem istum vestrum veterem foeterosis (4) suis cum pannis abijcite, novelli omnes, omnes (5) candidati, omnes Spiritus sancti munere mox divites processuri.

243 TRACTATUS XXXII.

(1) *Invitatio ad fontem III.*

Eia quid statis, fratres, (2) vestram quos per fidem

ullam potius scriberemus, quibus significetur Zenonem hortari fideles, ut dum in genitalis fontis alveo conduntur, ne putarent ejusdem fontis undam hæc, id est in hoc sacramento, *operari gratiam pro personis*, seu cum acceptione personarum, quarum nec genus, nec ætatem, nec sexum hoc sacramentum respicere sequentibus tractatibus docet. Vide tract. 33 ac præsertim tract. 42 ubi hæc habet: *Ne quem plus amare (Dei providentia) videntur, aut minus; unam nativitatem, unum lac. unum stipendium, unam Spiritus sancti præstat omnibus dignitatem.* Equidem in præsertim tractatu ad personarum acceptionem excludendam, ex solis meritis gratiam majorem posse fieri insinuat, ut animadvertentis annotatione sequenti. Eadem sententia conciliari potest cum vulgata lectione *ullam*, si modo construas sic, *ne æstimetis condentes*, id est eos qui vos condunt, *alveo genititæ æterni quergitis*, seu qui vos baptizant, *operari hæc gratiam ullam pro personis.*

(3) *Nobiliorem* auctor dicit futurum, qui plus crediderit, ut insinuet ex solis meritis, si majora in aliquo fuerint, majoris gratiæ consecutionem pendere. Hinc illud tract. 33: *Quantum quis crediderit, tantum beatitudinis et habebit.*

(4) Editi habebant foeterosis cum pannis; ac codices addunt suis, quæ quidem lectio congruit cum illis Pauli ad Coloss. iii. v. 9, quibus homo Christo nomen daturus in mandatis accipit, ut hominem veterem cum suis actibus exuat: huc enim Zenonis allegoria respicit.

(5) *Candidati* vocantur Neophyti ob candidas quas in significationem innocentie induunt vestes, de cujus antiquitate ritus consule Edmundum Martene de Antiquis Ecclesiæ ritibus part. 1, lib. 1, cap. 1, art. 45, num. 5. Cum porro albas vestes non ante, sed post susceptum baptismum Neophyti acciperent, hæc verba omnes novelli, omnes candidati, etc., palam referuntur ad sequens futurum mox processuri, ut ne ad præsens tempus referenda credantur.

TRACT. XXXII. — (1) In mss. *Invitatio fontis cujus supra*, id est Zenonis superius memorati. Hic idem tract. recitatur in Vita Zenonis, quam duodecimo circiter sæculo scriptam Scipio Maffius edidit inter opuscula, quæ subjecit Historiæ rei diplomaticæ pag. 520. Hoc ex monumento variantes lectiones dabimus in adnotationibus sequentibus signatas per syllabam *Vit.* Multo longior hic tractatus ibidem visitur; sed compactus ille est ab auctore ejusdem vitæ ex duobus Zenonis tractatibus, nimirum ex hoc integro, et ex portione tract. 48, ut in *Admonitione* ad monumenta monimus, ac ex ipso tract. 48, designatis ibidem verbis, exploratius fiet.

(2) *Vit. vos quos per fidem.* Sed melior codicum lectio, quæ Zenonianam syntaxim exhibet, ac tò vos superfluens ac dure sonans omittit. In calce ms. Pomp. habetur eadem Vita conscripta a monacho Zenoniano, ibique tò vos pariter omittitur. Paulo post in ipsa Vita *concepit pro conceptis.*

(3) Pertinet hæc vox ad sacra liturgiæ mysteria, unde in Gloss. Græco-Lat. *Desiderata* exponitur *λεττοουργία τελετή*, id est *liturgia*, seu *publici sacri ministerii finis*: propterea quod ii qui ex sacre liturgiæ dis-

ciplina instituebantur, hunc finem summo desiderio appetebant. Apud Paganos quidem *epoptæ* Tertulliano memorati initio libri adversus Valentinianos, toto quinquennio instituebantur a sacerdotibus, antequam initiarentur, ut hac ratione eorum *cupiditatem pertruerent*. Similiter apud Christianos catechumeni diutius probabantur, ut, quod ait Gregorius Magnus ep. xxxiv, lib. vii: *quanto expectantur eis longa festivitas, tanto se præparare et eam desiderio ferventi debeant sustinere.* Itaque *Desiderata* est baptisma, et quodvis aliud sacramentum, antonomastice vero Eucharistia, de quo sacramento præcipue et frequentius *desiderandi* verbum a Patribus usurpatum animadvertit Casaubonus exercit. 16, ad Annal. Baronii num. xlv, p. 501. Hæc sane cum eos alloquatur S. Antistes, quos non solum *per fidem* conceptos, sed etiam *per sacramenta*, id est per baptismum, jam jam nascentes prodiit; palam est *Desiderata*, ad quæ eos, ut quanticus festinent, hortatur, non aliud esse, nisi sacram Eucharistiam, ad quam vix baptizati admitterentur, ut monimus adnot. 4 in tractatum 30. Notanda in hac rem illa Tertulliani lib. ii ad Uxorem cap. 6: *De cujus manu desiderabit*; ubi sicut *desiderabit* dictum est pro Eucharistiam sumet, ita *Desiderata* pro Eucharistiæ sumptione dicere Zeno potuit. Desiderium scilicet quam esset in Eucharistiam præcipuum, discimus ex auctore librorum de Sacramentis inter Ambrosii opera lib. iv, cap. 2, num. 7: *Veniebas ergo desiderans ad altare. . . . veniebas desiderans ad altare, quo acciperes sacramentum. Desiderata autem cur vocaretur Eucharistia, et non proprio nomine, referendum est ad arcani disciplinam, qua cavebatur a SS. Patribus, ne corpus et sanguinem Christi expressè nominarent, ubi præsertim ad nondum consecratos habebatur sermo.*

(4) In Antiphonario, quod edidit Card. Thomasius pag. 66, post ritum baptismi, de hymni cantu hæc notantur: *finito vero baptismo sequitur versus*:

Audite voces hymni
Et vos qui estis digni:
In hac beata nocte
Descendite ad fontes, etc.

(5) Correximus ex Vit. et ms. *Sp. vox infantum et dulcis vagitus*, cum legeretur in edit. et aliis mss. *mox infantum dulcis vagitus* Post pauca Vit., *parturientis, pro p. rientis, et renascatur pro nascatur.*

(6) *Vit. non laborat cum parit. Intrate ergo.* Ms. Tolent. et edit. Ven. correctionem suggestere, cum antea legeretur *non laborat, si quos pariter numerare non possit.*

(7) Sic mss. Vat., Zen. et Vita. Ms. Tol. *lactantes*, editi *lactantes*. Catechumeni autem *lactantes* futuri dicuntur ob sacrum, quem bibitori erant sanguinem; sic enim Cyprianus ep. 63 ad Cæcilium pag. 227. *Per baptismum Spiritus sanctus accipitur, et sic a baptizatis, et Spiritum sanctum consecutis ad bibendum pervenitur. Ad bibendum autem præcipue dixit, non quod baptizati solum participarent de calice, quos, si essent ad comedendum idonei, de sacro etiam pane comedisse multis liquet; sed quod omnes universum saltem de calice biberent, infantes nimirum, quibus cum non liceret per ætatem cibum solidiorem edere,*

TRACTATUS XXXIII.

(1) *Invitatio ad fontem* IV.

Quid statis (2) genere, ætate, sexu, conditione diversi, mox unum futuri? Fontanum semper virginis matris dulcem ad uterum convolate; ibidemque vos vestra (3) nobilitate, fide, scientes, quoniam quantum quis crediderit, (4) tantum beatitudinis et habebit.

245 O admirabilis et vere divina sacrosancta dignatio! in qua quæ parturit, non gemit; qui renascitur, plorare non novit. Hæc renovatio, hæc resurrectio, hæc vita æterna, hæc est mater omnium, quæ nos adunatos, ex omni gente et natione collectos, unum postmodum efficit corpus.

sacri sanguinis aliquid de calice infundebatur, ut ex Cypriano in lib. de Lapsis pag. 381, num. 25, (nostræ Ed. col. 485) manifestum est: quem morem in sequiora multo sæcula productum patet ex Ritualium antiquorum ordinibus, quos Edmundus Martene partis primæ lib. 1, capiti primo subiecit. Vide ejusdem capitis art. 15, num. 15: Forte etiam eos *lactantes futuros* Zeno dixit ob lac proprie dictum, propterea quod præter sacrum vinum lac etiam, saltem in Occidente, baptizatis in infantie significationem adhiberetur Hieronymo teste in Isaiam cap. 55: *Hic mos ac typus in Occidentis ecclesiis hodie usque servatur, ut renatis in Christo vinum lacque tribuatur.* Lege adnot. 5. in tract. 42.

TRACT. XXXIII. — (1) In mss. male inscribitur ad *Neophytos*, cum sit *Invitatio ad fontem* cæteris similis, quæ ad nondum baptizatos habita est. Titulum itaque editorum hoc loco prætulimus.

(2) Ms. Urbin., *Qui statis.*

(3) Edit. Veneta *nobilitari*, male. *Nobilitate* vero imperativi temporis verbum, non autem nomen hoc loco est.

(4) Post verba *quantum quis crediderit*, additum fuit ab editoribus Veronensibus, *et operatus fuerit*, præter omnium mss. et primæ editionis fidem. De hoc plura dissert. 2, cap. 6, ubi Zenonis doctrinam hoc in dogmate satis aliunde vindicavimus.

TRACT. XXXIV. — (1) *De Baptismo* hic tract. in mss. inscribitur. Sed ne cogremur *invitationum* seriem interturbari, editorum inscriptionem reliquimus, cui tractatus sane respondet.

(2) Disce hinc baptismum per immersionem a Zenone usurpatum, de quo ritu alia testimonia deinceps suppetent.

(3) Respicitur heic Pauli locus ad Coloss. iii, 9, ubi *vetus homo* ille intelligitur, qui secundum Adam peccatorum est, in quo omnes mortui sumus, eoque homine necato per baptismum vitam cœlestem lucipimus.

TRACT. XXXV. — (1) Hic et sequens tractatus in mss. Rem. Tol. Vat. et Urbin. inscribuntur de *Psalmo* xli, in quem extat quoque vetustissimi auctoris sermo ad Neophytos in Append. tom. vi, S. Augustini p. 287 (nostræ Ed. tom. vi, col. 1203); alluditur autem ad illa ejusdem psalmi: *Quemadmodum desiderat cervus ad fontes aquarum*, quæ quidem non solum olim (ut discimus ex nonnullis antiquis ordinibus apud Martene part. iv, cap. 24), sed vel hodie Sabbato sancto canuntur, cum ad benedictionem aquæ baptismalis acceditur. Notandum porro heic est, hunc tractatum in ms. Remensis indice inscribi de *Psalmo quadragesimo primo*, alterum vero, quem subijciemus, inscribi *Tractatus psalmi quadragesimi*, quam inscriptionem huic ipsi tractatui codex Basilicæ Vaticanæ præfigit. Hinc Joannes Veronensis in *Historia Imp. ms. lib. 1*, et ex eo Guillelmus Pastrengus inter *Zenonis sermones* recensent tractatus in psalm. xl, et

A

TRACTATUS XXXIV.

(1) *Invitatio ad fontem* V.

Exsultate, fratres, quos sua parturit fides, qui mundi hujus fugientes insidias, reatum, vulnera, ac mortem, paternæ implorastis auxilium majestatis, omnique non pedum velocitate, sed mentis pii fontis ad gurgitem convolate. Vos constanter (2) immergite, salvo salutis statu, (3) veteris hominis vestri felici morte victuri.

246 TRACTATUS XXXV.(1) *Invitatio ad fontem* VI.

Properate, propérate bene (2) loturi fratres. Aqua viva Spiritu sancto et (3) igne dulcissimo temperata, blando murmure jam vos **247** invitat. Jam (4) bal-

in psalmum xli. Porro palam est ambos hosce tractatus, occasione licet ejus psalmi xli habitos, esse *invitationes ad fontem*: et sane tract. 37, qui totidem fere verbis repetit sequentem tract. 36, in omnibus mss. *Invitatio fontis* inscribitur. Hinc invitationum seriem prosequentes hunc titulum retinimus, qui in mss. Pomp. et Zen. atque in editis quidem omnibus solus legitur. Tandem ms. Remense hanc marginalem rubricam præ-enti tractatui affligit, ex qua hunc migrasse apparet in formulam a nostris præstulibus usurpatam, cum in eo essent, ut baptismum in Pentecoste conferrent: sic enim scriptum legitur in antiquo illo codice: *Recitanda pueris ante baptismum a pontifice in Pentecoste.*

(2) Legendum procul dubio *luendi*, cum ad fratres baptismate luendos sermo sit. In mss. Rem., Tolent. et Vatic. perperam *locuturi*, quod quidem prima manu scriptum fuerat etiam in manuscripto Poinpeiano.

(3) Aquam igitur in baptisterio calefactam fuisse aliquantulum, ne qui, pueri præsertim, in eam immergerentur, ex rigore quidquam detrimenti caperent, ex hoc loco discimus, quod alibi observasse non meminimus. Hoc autem consilio, quod innuimus, aquam *igne dulcissimo*, seu leni fuisse *temperatum* arbitramur, cum haud suspicari liceat Zenonem ea mente adhibuisse aquæ ignem, qua quidam olim hæretici ex illo Lucae iii, 16: *Vos autem baptizabimini in Spiritu sancto et igne*, putarunt aquam in baptismate satis non esse, nisi aquæ ignis adderetur, ita ut vix quisquam in fontem descendisset, statim appareret ignis; quemadmodum colligitur ex antiquo auctore libri de Rebaptismate in Appendice Cypriani pag. 643 (nostræ Ed. tom. iii, col. 1185). Quid porro fuerit illud *murmur blandum*, seu, uti vocatur tractatu sequenti, *dulce murmur*, quo baptizandi satis invitarentur; cum de ebullitione accipi nequeat, quæ deterret potius quam invitat, nec temperatum calorem continet; jam de fluxu quodam aquæ baptismalis illud murmur accipiendum est, ut ex eo hæc aqua *viva*, seu, uti appellatur tractatu seq. *fluentum* et *superfluens annis* dici potuerit. Hunc autem perpetuum aquæ fluxum in magnis præsertim civitatibus magna baptizandorum multitudo invexit, ne eadem aqua omnes immergerentur, quod nauseam nonnullis perperisset. Hinc etiam propria appellatio *fontis*, ex quo nimirum nova semper aqua deflueret. Aquam autem per canales ductam, in baptisterium, quoad opus esset, continuo influxit nonnullis monumentis innuitur. In vita S. Aviti Viennensis cap. 5, memoratur baptisterium cum aquæducto, et Emodiis epigram. 145, loquens de fonte S. Stephani, mentionem facit aquæ, quæ per columnas profluabat. Liber pontificalis argenteos cervos, qui in baptisterii fontem aquam funderent, ab Innocentio I et Sixto III conditos tradit.

(4) Laudatur hoc Zenonis testimonium a Laurentio

neator præcinctus expectat, quod unctui, quod tersui opus est, præbiturus, sed et (5) denarium aureum triplicis numismatis unione signatum. Gaudete itaque. In fontem quidem **248** nudi (6) demergimini, sed (7) ætherea veste vestiti, mox candidati inde surgetis; quam qui non polluerit, regna cœlestia possidebit: per Dominum Jesum Christum.

TRACTATUS XXXVI.

(1) *Invitatio ad fontem VII.*

Eia, fratres, quos beatæ sitis exoptatus ardor incendit, quos nectarei fluenti dulces murmur invitat,

Pignorio in commentario de Servis pag. 38 secundæ editionis Patavinæ, ut exinde balneatoris officium explicet. *Balneator* erat servus, qui balneis præerat, illorumque usibus deserviebat; de quo plura Ursinus in Appendice ad Ciacconium de Triclinio, pag. 159, Gronovius tom. ix, pag. 641, Salmasius in Lampriidii Commodum cap. 7, et alii, qui fere hoc idem Zenonis testimonium omnino clarissimum recitant. Hunc eundem ritum in balneis iisdem fere verbis memorat Appuleius lib. i Metamorph. pag. 49, etsi balneatoris nomen reticescat. *Illico*, inquit, *lavacro trado, quod unctui, quod tersui ipse præministrato, sordium enormem eluvium operose effrico*. Inducantur autem balnearum utensilia, videlicet ampulla olearia, et dentata strigilis, ac linteamina, quibus ad tergendum veteres utebantur. Porro hoc in tractatu balneatoris nomine metaphorice Episcopus significari videtur, qui solus baptizabat; baptismi enim lotionem sub balnei imagine heic respici verisimillimum est. Baptisma quidem unctio sacra, cujus auctor meminit, partim præibat, partim sequebatur. Præibat illa, qua pectus et inter scapulas Latini, Græci autem totum corpus ungebant; vide Martene part. 1, lib. 1, cap. 1, art. 13, num. 10. Sequebatur vero altera, quæ ante albam vestem repetebatur in capitis vertice, præter illam, quæ mox addebatur, cum baptizatus statim sacro chrismate confirmabatur; vide auctores apud eundem Martene loco laudato art. 13, num. 2 et 11. At forte alia lotio intelligi potest, qua alicubi ante baptisma, alicubi vero post lavabantur baptizandorum seu neophytorum pedes, et nonnumquam caput, de quo ritu legendus memoratus auctor art. 13, num. 1, et art. 15, num. 8. Sed cum illa, quæ præmittitur, diebus aliquot baptismati præcederet, et forte etiam in usu esset, ubi non vigeat altera post baptisma; heic autem apud Zenonem sermo sit de lotionem, quæ si diversa sit a baptismate, eodem tamen die perficiebatur; jam illa procul dubio videtur hoc loco indicari, quam post baptisma ante vestis albæ traditionem ab episcopo *succincto* peractam diserte tradit auctor antiquus librorum de Sacramentis inter Ambrosii opera l. iii, c. 1: *Ascendisti de fonte, quid secutum est?... succinctus, inquam, summus sacerdos pedes tibi lavit*; cum quibus concinit Ambrosius in libro de Mysteriorum c. 6. Quod si hunc morem a Romana Ecclesia alienum ipse auctor de sacramentis testatur, id nihil prohibet, quominus Veronæ a Zenone usurpari potuerit; et hunc quidem eundem ritum alia præter Mediolanensem secuta sunt Ecclesie, ut ex Missali Gothico et Gallicano veteri manifestum est, ubi existant formulæ dicendæ, cum neophytorum pedes abluuntur.

(5) De hujus generis *denario* multa disseruimus adnotatione 21, in tract. 14, l. 1, ubi verum denarium in baptismate traditum non improbabiler coniecimus ex aliis testimoniis Zenonianis, quæ eundem *denarium*, seu *stipendium* appellant. At heic *denarii aurei* mentio perturbat. Cum enim denarium aureum singulis baptizatis in tanta baptizatorum

lactem genitalis fontis ad laticem convolute (2) incunctanter, ac fortiter bibite, dum licet, superfluentis amnis undæ subjecti, toto impetu, totaque devotione **249** vestra vasa replete, utsemper vobis aqua sufficiat, hoc ante omnia scientes, quia hanc nec effundere licet, nec (3) rursus haurire.

TRACTATUS XXXVII.

(1) *Invitatio ad fontem VIII.*

In qua perpauca additis, quibusdam mutatis, continentur ea quæ in antecedenti.

Eia, fratres, quos beatæ sitis exoptatus ardor in-

frequentia ab episcopo liberaliter datum, ex penuria et paupertate ejusdem, de qua alibi satis, incredibile plane sit; sanctus autem *Zeno* allegoriis frequens insistat; non nisi allegorice *denarius* hoc loco intelligendus apparet, ut illa pariter dicantur *triplicis numismatis unione signatum*, quæ de vero denario aureo haud accipi posse videntur. Itaque eucharistiam alii fortasse intelligunt, quam *in formam nummi* traditam memorat Ernullus Koffensis episcopus in epistola ad Lambertum tom. iii Spicilegii Acheriani pag. 471 novissimæ editionis, seu *in modum denarii*, ut ait Honorius lib. i de Gemma Animæ cap. 66, et fortassis tres circulos triplicis numismatis unionem referentes eucharistia exhibebat. Sed præter quam quod hæc sequioris multo ætatis sunt testimonia, S. Zeno tract. 14, *denarii* ita meminit, ut ab eucharistico pane illum satis distinguat; vide ibidem adnot. 18 et 19. Melius forsitan intelligitur gratia, quæ triplici sacramento baptismatis, confirmationis et eucharistiæ simul collato eodem die liberalissime conferebatur. Sed quidquid de mystica interpretatione intelligas, adhuc *denarius* aliquis una cum baptismate traditus dici potest, qui tamen ex solo mystico sensu *aureus* et *triplicis numismatis unione signatus* fuerit. Hæc per meram conjectationem, quam proponere, non affirmare intendimus. Alii meliora excogitent, et si quid probabilius afferant, amabimus ulnis excipiemus.

(6) Ms. Rem. *demergitis*; cæteri cum editis *demergitis*; utrumque perperam, atque legendum *demergimini*; qui enim per immersionem baptizabat aliquem, *is immergere* baptizandum dicitur, hic autem *demergi*. Nudos porro fuisse, qui baptismi suscepturi immergebantur in fontem, pervulgatum est.

(7) Innocentiæ et gratiæ vestem heic indicari patet ex his quæ sequuntur, *quam qui non polluerit*, etc. ut ne tamen excludatur alba vestis, quæ baptizatis imposita, innocentie et gratiæ imaginem referebat. Utrumque nimirum *Zeno* spectare simul solet et rem et mysticum rei sensum, ut quedam una eloquatur, quæ tum rei, tum mysticæ locutioni conveniunt; quedam vero, quæ non nisi ad mysticam rei significationem referre possis, quod in his præsertim tractatibus frequens est.

TRACT. XXXVI.—(1) De hac inscriptione vide quæ animadvertimus adnot. 4 in tractatum præcedentem. Huic quoque tractatui in ms. Remensis margine hæc apponuntur: *Recitanda pueris ante baptismum a pontifice*.

(2) In editis et aliquot mss., *convolute*: et *incunctanter*. At alii codices conjunctim scribunt *convolute incunctanter* sine conjunctione et, quam libentius inseruissimus ante voces *dum licet*, vel ante *superfluentis*, si qui codices suffragium tulissent.

(3) Quod heic et in sequentibus traditur, *non licere* baptismalis fontis aquam *rursus haurire*, satis innuit catholicum dogma, nimirum baptismum iterum non posse conferri; quod ipsum alii Patres aliis formulis tradidere. In fine codex Pomp. addit *Amen*.

TRACT. XXXVII.—(1) Mss. duplic. tit. servunt

condit, cupiditate ac velocitate (2) cervina lacteum genitalis fontis ad laticem convolate. Fortiter bibite, ut semper vobis aqua sufficiat, hoc principaliter scientes, quia hanc nec effundere licitum est, nec rursus haurire. (3)

250 TRACTATUS XXXVIII.

(1) Ad Neophytos post baptismum I.

Post devotissima completa expiationis sacræ casta (2) jejunia, post (3) clarissimæ noctis suo sole dulces vigiliis, post lactei fontis lavacro vitali in spem immortalitatis animas pullulantes, ex quo qui eratis ætate diversi, diversi (4) natione, subito germani fratres, subito unigeniti emersistis (5) infantes, hortor vos natiuitatis tantæ festa **251** (6) læto celebrare

Tractatus Paschæ, vel Invitatio fontis. Vide adnot. 1, B in tract. 35.

(2) *Cervina*, inquit, cum spectat illa ps. xli: *Quem admodum desiderat cervus ad fontes aquarum, etc.*

(3) In ms. Rem. hæc adduntur: *Explicit S. Zenonis tractatus Paschæ.*

TRACT. XXXVIII.—(1) Hic et in seq. tract. retinimus titulum edit. Veronensis: in mss. vero, *Tractatus post traditum baptismum*. Ipso autem paschatis die hunc tractatum habitum a Zenone ex prima periodo manifestum est. Hæc porro marginalis rubrica in codice Remensi legitur: *In Pascha pueris post baptismum a pontifice recitanda.*

(2) Hic perspicue quadragesimæ jejunium jam completum innuitur; istud autem *castum* fortassis appellatur, propterea quod in quadragesimali jejunio ipsi conjuges continentiam servarent, de quo aliud locuples Zenonis testimonium animadvertimus adnot. 53, in tract. iv, lib. i. Tres codices pro *completa* scribunt *contemplata*.

(3) Quam Zeno clarissimam, S. Gaudentius serm. v, pag. 60, *splendidissimam noctem vigiliarum* appellat. Christianos nimirum in Paschalis festi vigilia maximam cereorum et lampadarum copiam accendere consuevisse, hinc satis ostenditur. S. Gregorius Nazianzenus Orat. ii, de pasch., ejusdem moris aperie meminit, et in præfatione *Exsultet*, quæ vel hodie canitur in benedictione cerei, simile quiddam invenitur. Constantinus Magnus, nondum licet catechumenus, sed Christo tamen addictus, ut præclarum suæ in eum pietatis testimonium daret, non in ecclesia solum, sed tota urbe cereos et lampades ita frequentes accendi jussit, ut, quod tradit Eusebius, lib. iv Vitæ ejusdem cap. 22: *hæc mystica vigilia quovis vel splendidissimo die splendidior redderetur.* Morem accendorum per urbem luminum noctibus singulis, ut publico commodo consuleretur, Romæ vigentem suo ævo memorat Ammianus Marcellinus lib. xiv, ubi, inquit, *pernoctantium luminum claritudo dierum solet imitari fulgorem.* Hic autem mos vel Constantini ætate, ea saltem in urbe, non fuit, vel noctis Paschalis celebritatem pluribus luminibus augeri jussit, ut *vel splendidissimo die splendidior redderetur.* Splendor porro noctis hujus in ecclesiis non tam a lampadibus vel cereis earundem ecclesiarum proficiscebatur, quam a cereis Neophytorum, qui una cum lampadibus ecclesiarum accensi in magnam copiam (quampures enim id temporis simul baptizabantur) splendorem sacri loci mirum in modum adaugebant. Vide de his cereis Neophytorum Ambrosium de Lapsu Virginis cap. 5, ut alios omittamus a Marteno laudatos part. i. lib. 1, cap. 1, art. 15, num. 9 et 10. De vigiliis porro hæc nocte habitis hoc unum dicimus, quod adeo antiquæ sunt, ut illis ab apostolis traditas docuerit Hieronymus in cap. xxv Matthæi, v. 6, ubi etiam hunc

convivio: sed non illo, in quo diversis epulis (7) intrimentorum lenocinio saporis de summa certantibus, obrutum pectus (8) sæpe crudis atque acidis vomitibus inurgetur; in quo musti vestri dulcedo sæcularis, vini pridiani exhalante fœtore, corrumpitur: sed cœlesti prædio, honesto, puro, salubri, atque perpetuo; quod, ut saturi semper ac felices esse possitis, esurientes accipite. Paterfamilias (9) panem vinumque pretiosum vobis ex usibus suis sua de mensa largitur. Tres pueri unanimes legumina inferunt primi, quibus, ut scitus sit sapor, salem sapientiæ aspergunt: oleum Christus infundit: Moyses primitivam festinus, maturamque procuravit (10) aginam, Abraham pinguem conditamque fideliter vitulinam. Isaac innocenter oleum portat, et ligna.

ritum ex simili Judæorum profectum testatur. Epiphanius similiter hæres. Lxx, § 40, id refert constitutioni Apostolicæ, ex qua sumpta videtur constitutio similis inter Clementinas, lib. v, cap. 19, ubi eadem Paschales vigiliæ diserte præcipiuntur.

(4) Tract. 53, *genere, ætate, sexu, conditione diversos*, qui Veronæ abs se baptizandi erant, S. episcopus appellavit; heic autem addit et *natione*, quod notatu dignum visum est, ut appareat hanc in urbem ex dissitis etiam terris baptizandos confluisse: nisi forte hoc accipiendum sit de iis qui ex aliis nationibus Veronam incolatum venerant, aliave de causa heic fortuito degerant.

(5) Augustinus serm. cccxxviii, num. 1: *Qui paulo ante vocabantur competentes, modo vocantur infantes.... Infantes dicuntur, quia modo nati sunt Christo, qui prius nati fuerant sæculo.* Manat hæc formula ex illo Petri epist. i, ii, 2. *Sicut modo geniti infantes.* Idem Augustinus aliquot sermones habet inscriptos: *In die Paschæ ad Infantes.* Vide Clementem Alexandrinum, lib. i, Pædag. cap. 4, ubi hanc Neophytorum infantiam, uti vel tunc vocabatur, a Gentium reprehensionibus vindicat.

(6) Ms. Rem., *festa læta celebrare convivio.* Porro *convivium* heic nuncupatur Eucharistia, quæ post noctis vigiliis ipso die Paschalis Neophytis tradebatur. Hoc eodem *convivii* nomine eam appellat etiam Tertullianus, lib. ii, ad Uxorem. Optatus lib. v. Ambrosius lib. i, de Abel et Cain, etc. *Prædium* mox eodem sensu auctor nominat. In Appendice Cypriani p. 268 Edit. Venetæ (nostræ Ed. t. iv, col. 926) simile quiddam *cænæ* appellatione sub variis epulorum symbolis eodem spectantibus idemque significantibus explicatur.

(7) Sic ex ms. Rem. cum alii codices et editi habeant *nutrimentorum*, excepto ms. Pomp in quo priori manu *intrimentorum* scriptum fuerat, sed posteriori manu perperam suppositum *nutrimentorum*. Est autem *intrimentum* sapidissimi condimenti genus, ut ex illo Appuleii intelligitur lib. x Meram: *Qui sapidissimis intrimentis succuum pulmenta condita vapore molliat.*

(8) Notatur heic frequens profanarum comessationum intemperantia, quam vomitus fere sequebatur. Paulo post ante verba *musti vestri* tres mss. male addunt *non musti*.

(9) Paterfamilias hoc loco appellatus Melchisedech esse videtur, qui panem et vinum protulisse traditur Gen. xiv, vers. 18. Hic autem figura fuit Christi Eucharistiam instituentis sub utraque specie, quam quidem sub utraque specie olim Neophytis traditam liquet.

(10) In ms. Rem. *aginam*, sed librarii errore scriptum est; *agina* enim cum unico *n* est pars superior libræ, in qua æquilibrium vertitur, seu trutina: *aginum* autem dicitur quidquid agnorum est, sicut

Jacob palienter varia exhibet pecora. Joseph (14) A præmotus ad mensuram prærogat cunctis annonam. Sane si quis aliquid desideraverit, qui recondidit, Noe **252** omnia illi (12) arcarius non negabit. Petrus piscator recentes marinos affatim pisces apponit cum sârda admirabili. Tobias peregrinus fluvialis piscis (15) interanea diligenter accurat et assat. Joannes (14) camelarius devote præcurrens, de silva mel attulit, et locustas. Ne alter alterum manducantem (15) denotet, invitator admonet Paulus (Rom. xiv, 5). David regius pastor omnibus momentis lac argenteum subministrat, et caseum. Zachæus sine mora quadruplicata (16) expungit apophoreta : Deus et Dominus noster Jesus Christus Dei Filius (17) dulcia, sicut prior qui hoc prandio pastus est ante nos, dicit : *Quam dulcia faucibus meis eloquia tua super mel, (18) et favum ori meo (Ps. cxviii, 105)!* Hæc, fratres, si quis libenter crediderit, largiores adhuc escas invehiet; quibus si diligens fuerit, semper et se et alios bonis omnibus satiabit : per Dominum nostrum Jesum Christum (19).

apud Horatium epist. lib. 1, 15, 35, *omasi agnini* : apud Plautum vero Aulular. II, 5, 4, *agnina* absolute agninam carnem significat. Spectatur autem hoc loco illud Exodi XII, ubi agnus in Paschate edendus præcipitur : *primitivum* autem esse debuisse hunc agnum Zeno pluries tradit in tractatibus de Exodo, quos subjicimus : quem agnum Christi et Eucharistiæ symbolum fuisse omnes norunt.

(11) Pignori in commentario de Servis corrigendum censet *promotus* et *prorogatus*; dispensatores enim prorogatores appellatos fuisse multis exemplis demonstrat.

(12) *Arcarius* Noe arcae conditor et præfectus appellatus. *Arcarii* autem a Latinis dicebantur œconomi, qui sive Reipublicæ, sive familiæ œconomia præerant, et promptuariæ arcae, vel cellæ præfecti, dispensationis eorum, quæ opus essent, curam gerebant. Noe autem, si quid in convivio desideraretur, non negaturus peracunte dicitur, ac si ex arca, ubi cuncta animalium genera condita fuere, educere pro necessitate vel desiderio posset. Editiones porro Ven. et Ver. cum plerisque mss. habent *negavit pro negabit*, quod ex ms. Tol. et edit. Patavina correximus.

(13) *Interanea* apud Plinium lib. VIII, cap. 27, et lib. XXX, cap. 7, exta, seu viscera sunt.

(14) *Camelarius* L. ult. § 10. D. de muner. et oner. est, qui camelis præest, eorumque curam gerit. Joannes forte *camelarius* hoc loco dicitur, quod *habebat vestimentum de pilis camelorum*. Matth. III, 4.

(15) Edit. Ven., *devoret*, sed male; nam respicitur Pauli locus ad Rom. IV, 3 : *Qui non manducat, manducantem non judicet*.

(16) *Apophoreta* sunt munuscula illa post solemne prandium data, quæ domum referre licet; unde Ambrosius de Exhortat. Virginitatis n. 7 : *Qui ad convivium magnam invitantur, apophoreta secum referre consueverunt*. Ut itaque S. Zeno huic convivio nihil deesse significet, quadruplicata, id est copiosissima apophoreta in illud tandem a Zachæo allata commemorat. Verbum autem *expungit pro distribuit apophoreta* inter convivas hoc loco accipiendum est, uti plane suadet alius similis locus ex tractatu 53, ubi *munera expungens pro munera dividens* aperte dicitur, in quem locum vide adnot. 2, ubi hanc significationem confirmamus.

(17) Auctoritate codicis Vaticanæ inseruimus vo-

253 TRACTATUS XXXIX.

(1) *Ad Neophytos post baptismum II.*

Recte sanctissimus David ait : *Beati, quorum remissa sunt iniquitates et quorum tecta sunt peccata (Ps. xxxi, 1)* : quia beatus esse non potest, fratres, in prima nativitate persistens, quem æstantium delictorum (2) fax incensa omnibus momentis exurit : qui pædorem sui secum carceris portat : qui carnificem sentit ante quam videat : qui nomen judicis pertimescit : qui, sic unde susurrus ingruerit, se quæri, se æstimat inveniri : cui securitatis profectus est nullus, etiamsi contingat ei accusatoris carere, teste conscio; cum se ipso carere non possit, quia violentior omni tortori conscientia nunquam suum deserit peccatorem. In hoc reatu, fratres, usque nunc fuistis : sed fortiter (3) examinati estis : sed, ut indulgentiam perciperetis, pro vobis bene vigilastis, optime estis auditi. Novum judicii genus, in quo reus si excusaverit crimen, damnatur, absolvitur, si (4) fatetur. O magna potestas, magna peritia,

quæ plane desiderabatur; sic enim commode intelligitur Jesum Christum Dei Filium sub convivii finem *expungere dulcia* (quæ vox substantive adhiberi solita pro rebus dulcibus probari potest ex Lampridio in Heliogabali Vita cap. 27) *sicut dicit*. *Sei* vocat ille, qui prior hoc prandio pastus est ante nos, nimirum David, cujus sunt hæc ad Deum verba : *Quam dulcia faucibus meis*, etc.

(18) Etiam apud Hilarium in psal. cxviii, lit. 15, pag. 355, in ipsa psalmi littera, quæ præmittitur, eadem lectio habetur : *Super mel et favum ori meo* : quæ verba *et favum* licet absint in ipsa explicatione litteræ 13, pag. 359, num. 11, tamen in explicatione litteræ 17, et *favum* ab Hilario lectum palam indicatur his verbis pag. 388, num. 5 : *Verbum Dei ex corde malus abripit, quod ultra mel et favum in ore delectat*.

(19) Mss. Vat. addit : *qui tecum regnat in sæcula sæculorum*.

TRACT XXXIX. — (1) Plerique mss. *Incipit de Baptismo*, quibuscum consentiunt Joannes Veronensis ejusque exscriptores Pastrengus et Petrus de Natalibus, qui duos *de Baptismo* tractatus recensent. Unus Zenonianus cum editione principe inscribit : *Post traditum baptismum*. Retinimus editionis Veronensis inscriptionem, ne tractatum ad Neophytos seriem mutatione tituli interciperemus, quod et in sequentibus intelligendum est.

(2) *Legebatur fax*. Sparaverii emendatio placuit, quem vide, si lubet.

(3) Notatur heic catechumenorum examen, quod in scrutinii fiebat, de quo plura Martene part. 4 de Antiquis Ecclesiæ ritibus lib. 1, cap. 1, art. 11.

(4) Peccatorum confessio baptismum præmissa hoc loco indicatur, de qua plenius tract. 40 et 41 Tertullianus de Baptismo cap. 20 : *Ingressurus baptismum orationibus crebris, jejuniis, et genucationibus, et pervigiliis orare oportet, et cum confessione omnium retro delictorum*. Concinit antiquus auctor sermonis in psalmum xli ad Neophytos, in Appendice tom. VI operum S. Augustini pag. 287, (nostræ Ed. tom. VI, col. 1205), de iisdem enim loquens, quales per quadragesimam ante baptismum fuere : *Per omnem quadragesimam, inquit, vacaverunt orationi atque jejuniis, in sacco et cinere dormierunt, futuram vitam peccatorum suorum confessione quarentes*; ex quibus eam confessionis rationem colligere posse nobis videtur, non quod necessitate baptismi omni confiteri debe-

magna pietas iudicis nostri! a quo universi generis **254** peccatores, ut possint beate vivere, (5) puniri festinant; descendit quippe gladius pius in viscera peccatoris, et uno eodemque ictu, incolumi corporis manente materia, interficit hominem veterem, creat novum, et sacri gurgitis elemento sepelit. Et cum omnium aquarum natura sit talis, ut cum in profundum homines (6) susceperit vivos, evomat mortuos; aqua nostra suscipit mortuos, et evomit vivos, ex animalibus veros homines factos, ex hominibus in angelos transituros, si proventus ætatis eorum (7) infantiam non mutaverit.

255 TRACTATUS XL.

(1) Ad Neophytos post baptismum III.

Exsultemus, fratres, in Christo: triumphatorique **B** perpetuo hymnis, citharis, tympanis, canticis gratiam referamus, qui nobis promissa perpetuans pia (2) sanctione (ut aiunt) claves vere aureas misit: et quidem non illas, quæ maligno beneficio crimina excipiunt, quæ corpori parcant, animam liberare non possunt; quæ peccata, cum dissimulando præter-

rent, sed ut antiquam vitam in scrutiniis exponentes, quærent, quid deserere, quid sequi, et quam vitæ rationem instituere oporteret, ut Christianum vere hominem induerent. Ejus ritus mentis videtur suppar Zenoni auctor S. Ambrosius, lib. vi in Lucam cap. 3, cum ait: *In baptismo igitur justificatur Deus, in quo est confessio et venia peccatorum*; et S. Gregorius Nazianzenus sermone in sanctum lavacrum, cum baptizandum alloquens, *ne dedigneris*, inquit, *tuum prodere peccatum, cum scias quemadmodum Joannes baptizabat, ut confessione præsentis futuram evadere possis*, quibus verbis nova confitendi ratio proponitur. Eusebius lib. v Hist., cap. 17, occasione quadam multos ad Christianam religionem conversos narrans, de his inquit: *Peccata sua confitentes baptismum Christi susceperunt*. Alia id generis, quæ adferri possent, et exempla et testimonia prætermittimus.

(5) Inuitur pœnitentia, quæ adultis baptizandis imponebatur, antequam baptismum susceperent, ut ex memoratis superiori adnotatione testimoniis liquet. Alii testes fuisse in hanc rem allegant a P. Martene lib. 1, cap. 1, art. 10, num. 10. Ejus autem pœnitentiæ imponendæ consilium illud fuisse arbitramur, non solum ut baptizandi peccatorum aliquam satisfactionem darent, simulque ostenderent, num ex animo præteritam vitam detestarentur, ac baptismum peterent; sed etiam ut caro in vitis enutrita, hæc inaceratione edomita spiritui in-ervire assuesceret. Hujus autem pœnitentiæ institutionem quidam Petri præcepto referunt, ut discimus ex epi stola Herivari Remensis ad Wittonem Rothomagensis cap. 6, ubi Clodovæum aliquantis cum S. Remigio diebus notatum prodit ante baptismum, ut pœnitentiæ secundum apostolicum præceptum prius ablueretur lacrymis, dicente Beato Petro principi apostolorum: *Pœnitentiam agite, et baptizetur unusquisque vestrum*. Certe pœnitentiæ ejusmodi in Constitutionibus, quæ apostolicæ dicuntur, lib. vii, cap. 32, aliisque pluribus canonum decretis ante baptismum imponenda et suscipienda præcipitur; quæ disciplina adeo in multa sæcula viguit, ut auctor Sermonis in dedicatione templi, qui a nonnullis creditur S. Cæsarius, num. 5, pœnitentiæ ejusmodi contemptorem non levis peccati reum peragere non dubitaverit.

(6) Mss. Remensis et Vat., *receptit*.

(7) Si nimirum baptismalem innocentiam seu

eunt, non adimunt, sed (3) includunt; quæ reum, qualem invenerint, talem quoque dimittunt; quæ in pari causa ipsi præstatori nihil prodesse possunt. At vero nostræ acervatim absolvunt, quidquid invenerint, nec aliquid (4) subsecivi esse patiuntur: sed pectorum aperiunt cuncta penetrabilia, diligenter universa crimina expellunt, ac rursus diligenter occultant, ne quid illo vel frivolum, inde quod excluditur, revertatur. Mira ratio, mira beatitudo! Salvo reo punitur reatus in (5) reo, integroque statu moritur in homine, propter quod homo fuerat moriturus. Inde est, **256** quod nostra non habet necessaria tormenta (6) confessio; quod sine sudore tortoris facinora sua sponte reus, ut fiat innocens, confiteatur. Pretiosa indulgentia est, fratres, quæ et veniam præstat et medicinam. Cæterum qui parciit venefico, homicidæ, adultero, incestatori, sacrilego, nisi ejus curaverit mentem, non video quid illi præstiterit. O liberatoris nostri profunda providentia! O præstantia singularis! O dulcis sententia! O damnatio necessaria! Homo jugulatur, ut vivat: (7) percussor, percussorisque non cernitur gladius: percussio-

gratiam, qua modo geniti infantes dicuntur a Petro 1, 11, 2, in malitiam et culpam non mutaverint. Ms. Pomp. in fine addit Amen.

TRACT. XL. — (1) Sic ed. Ver.: inscriptio codicum est de Baptismo: Editio Veneta cum manuscripto Zenoniano: Post traditum baptismum.

(2) Sancto proprie lex est, quæ pœnam adjunctam habet. Justinianus lib. 11 Instit. 1: *Ideo et legum eas partes, quibus pœnas constitutum adversus eos, qui contra leges fecerint, sanctiones vocamus*. Eodem sensu a vetustioribus proprie appellatas vel ex hoc Zenonis loco colligi potest, quippe qui interponens parenthesis, *ut aiunt*, cum clavium sanctionem piam ex more loquendi appellat, satis vulgatam ejus temporis formulam notat. Licet autem clavium sanctio pœnæ aliquid conjunctum haberet, qua pœnitentia affliciebantur non ii solum, qui post baptismum peccassent, sed etiam qui ad baptismum propriis cum peccatis accederent, ut ostendimus adnot. 5 in tract. superiore; tamen cum præ criminum gravitate levissima hæc pœna fuerit, et hæc ipsa non in pœnam, sed in rei potius beneficium exigeretur, recte piam clavium sanctionem vulgo appellatam Zeno vocavit.

(3) Ms. Rem. *accludunt*.

(4) Aliqui mss. legunt *subcivivi*. Sed sunt qui legendum putent *succivivi*, vel *subcivivi*. Nota autem hoc loco vim clavium in baptismate, quibus *absoluto acervatim quidquid invenerint*, nihil subsecivi, vel reliqui sive quoad culpam, sive quoad pœnam relinquuntur; et præterea delictis semel cunctis criminibus, nihil ex iisdem reviviscere sinunt; quod sane indicant illa: *Diligenter universa crimina expellunt, ac rursus diligenter occultant, ne quid illo vel frivolum, inde quod excluditur, revertatur*. Paulo post mss. Tolent. et Vatic., *peccatorum pro pectorum*, et ms. Tol. cum edit. Ven. *accludunt pro occultant*.

(5) Legebatur in eo, sed codices Tol., Vat., Urbini., Pomp., Sp. et Zen. in reo scribunt, et id ipsum habent omnes cum mss. totum editi tractatu sequenti, in quo idem hic sensus totidem verbis expressus reperitur.

(6) De confessione a catechumenis ante baptismum habita hic sermo est, cum hic tractatus ad neophytos recens baptizatos habitus fuerit, ut ex inscriptione et fine liquet. De hac porro confessione satis diximus adnot. 4 in tractatum præcedentem.

(7) Intellige non cernitur percussor, nec percussoris

que non hiat vulnus, non defluit sanguis, non decolor color est. Ipse est, et tamen ipse non est. Vetus quidem videtur domicilium, sed novus est (8) inquilinus, mutatione morum nativitate suæ nobilitatem incredulis variis virtutibus monstrans. Cujus sanctionem, vestræ ætatis omni curriculo manente in sua semper infantia, custodite: ac fortiter præcaveat ne primi hominis (9) quondam vestri umquam memoriam recolatis.

257 TRACTATUS XLI.

(1) Ad Neophytos post Baptisma. IV.

In quo paucis additis, quibusdam mutatis, continentur ea quæ partim XXXIX, partim XL tractatibus exhibentur.

Exsultate, fratres, in Christo, (2) acceptaque indulgentia regale beneficium diligenter, fortiter ac

gladius. Ms. Pomp. scribit sine conjunctione *percussus non hiat vulnus*: sed forte legendum, ut in tract. seq.: *Percussor non videtur, percussoris non cernitur gladius, percussus non hiat vulnus.*

(8) *Inquilinus novus hic Christus est per gratiam, ob quam in baptizatis inhabitat.* Hinc intelligitur, ad quem referatur relativum *cujus*, quod mox subjicitur: *cujus sanctionem*, etc.

(9) *Primus homo*, id est Adam peccator, *quondam vester*, id est baptizatorum, exstitit, quod Neophyti ante baptismum peccatores ut Adam fuerint, et veteris hominis, ut Paulus loquitur, personam gesserint; quam, ut novum hominem Christum in baptismo induerent, exuerunt, ejusque memoriam ut recolant, Zeno illos hortatur ne a gratia ad peccatum redeant. Vide epist. ad Ephesios cap. iv, vers. 22, 24, et ad Coloss. cap. iii, v. 9.

TRACT. XLI. — (1) In mss. inscribitur: *Tract. ad Neoph. alio die Paschæ*: in edit. Ven. cum ms. Zen. *ad Neoph.* Ms. autem Rem. hanc præterea marginalem notationem exhibet: *A Subdiacono in ambone recitanda, dum cum fratribus pontifex in conventu scderit.* Subdiaconorum aliquando fuisse lectiones recitare discimus ex Gregorio lib. iv, ep. 44. Lectiones autem in ambone habitas notum est pluribus testibus, quos Martene allegat t. iv, de Antiq. Ecclesie Ritibus cap. v, num. 11. Qui porro *conventus* heic dicitur, ab aliis *Scriptoribus fratrum conventus* appellatur. *Fratrum autem conventum locum* fuisse ab ecclesia distinctum, ubi lectiones sacræ fieri solerent, satis innui videtur a Casario Arelatensi hom. ii: *Vos ad audiendas lectiones divinas, video ad conventum fratrum, vel ad ecclesiam fideliter concurrere*, et paulo post: *Ad ecclesiam vel fratrum conventum venit.* Nonnulli quidem particulam *vel* pro copulativa accepere, ac si *conventus fratrum* et *ecclesia* synonyma essent. At præterquam quod hæc repetita disjunctiva: *particulæ formula id forte non videtur, conventum fratrum fuisse locum ab ecclesia separatum, quem Capitulum alii vocabant, manifestum sit ex Ordine ix, Romano, quem Mabillonius edidit tom. ii Musei Italici pag. 10, sic enim ibidem initio scribitur: Postquam prima hora celebrata fuerit in conventu fratrum, qui apud quosdam Capitulum nuncupatur, etc.* Et Capitulum quidem locum fuisse ab ecclesia sejunctum, in quo post primam et ante Missam ad lectiones audiendas cleri præsertim conventus fieret, aperte colligimus ex antiquo ordine Cameracensis et Atrebatensis Ecclesie ex Pitheci schedis edito, ubi hæc leguntur: *Et mox ut sol ortus fuerit, signum pulsatur ad primam, ubi omnis clerus conveniet. Deinde exeant ab ecclesia cum silentio, et resideant in Capitulo, ubi sacra legatur lectio ab hebdomadario. De ipsa vero lectione et de con-*

fideliter custodite; etenim **258** omnis actus vester contractus ablatus est, securi gaudete: nihil sæculo jam debetis. (3) Imago quidem reatus nunc usque fuistis, sed fortiter examinati estis: et, ut indulgentiam perciperetis, pro vobis (4) ipsis bene vigilastis: optime estis auditi. Novum judicii genus est, in quo reus, si excusaverit crimen, damnatur; absolvitur, si fatetur. Magna ratio, magna potestas, magna pietas iudicis nostri, a quo universi generis peccatores, ut possint beate vivere, puniri festinant. (5) Mira ratio: mirum profecto mysterium. Salvo reo, punitur reatus in reo, integroque statu moritur in homine, propter quod homo fuerat moriturus. Inde est, quod nostra non habet necessaria tormenta confessio, (6) quod sine truculenti sudore tortoris facinora sua sponte reus, ut fiat innocens, confitetur. Pretiosa res est, fratres, quæ et honorem præstat, et præmium. O li-

versatione clericorum ibi a prælatis tractandum est; et deinde subjiciuntur, quæ ad Missam pertinent. Huc autem præter clerum, antiquis saltem temporibus, concurrere potuisse etiam laicos ad sacram lectionem audiendam, ex Casarii testimonio liquet. In conventu seu Capitulo ambonem præterea fuisse, unde sacri libri legerentur, perspicuum sit ex nota marginali in præsentem tractatum. Neque moveat marginalis notatio tract. 45, ubi cum ea in conventu gesta traduntur, quæ aliis ex ordinibus ante vel post nocturnas Vigiliarum preces (matutinum vocamus) in choro geri consueverant, uti est pacis oblatio memorata aliquot in monumentis a Martene recitatis tom. iv, de Ant. Eccl. Ritib. cap. 25, num. 5, et antiphona *Surrexit Christus*, etc., *conventus hic fratrum pro ipso choro habendus videri potest, ubi sane clerus convenit: hæc, inquam, marginalis notatio ne moveat; nam cum præcipuus Veronensis Ecclesie, et diei quidem paschalis ritus videatur, qui ea notatione exponitur, quique non ejus est generis, cujus ille est, qui in monumentis a Martene relatis ante vel post nocturnas preces celebrabatur; nihil opus est, ut exinde conventus nomen in alienam significationem transferamus, quam aliis documentis confirmare non liceat.* Vide quæ in eam notationem suo loco dicemus.

(2) Prima hæc sententia in sequenti tractatu alia lectione repetitur sic: *Acceptæque indulgentiæ regale beneficium diligenter, fortiter ac fideliter custodite: etenim vester contractus ablatus est.* At utrobique in ms. Rem., *ablatus*: legitur in ms. Tol., *sublatus*. Contractus autem heic peccata sunt, ex quibus duplex culpæ pœnæque debitum contraximus; hoc autem debitum utrumque cum in baptismo remissum fuerit, contractus omnis jure ablatus, seu abatus, id est deletus, dicitur. Contractus enim heic dicitur videtur, quod Apostolus ad Coloss. ii, 14, *chirographum vocat: Delens quod adversus nos erat, chirographum decreti, et ipsum tulit de medio, affigens illud cruci*: ubi et *ablatus*, et *albus*, seu deleti chirographi occurrit mentio.

(3) Mss. Tol. et Pomp.: *In magno quidem reatu nunc usque fuistis.* Tract. 39, unde hæc sententia fere desumpta est: *In hoc reatu, fratres, usque nunc fuistis.* Vide quæ ibidem annotavimus.

(4) *Ipsis* additum est ex quinque mss. Codex Vat., *pro vobis bonis ipsis.*

(5) Heic incipiunt, quæ ex tract. 40, totidem fere verbis repetuntur.

(6) Tres mss. Rem., Vat. et Pomp., *quod*, cum alii perperam quæ præferant. Idem sane totidem verbis legitur tract. præced.

beratoris nostri profunda providentia! O præstantia singularis! O dulcis sententia! O damnatio necessaria! In semetipso homo jugulatur, ut vivat: percussor non videtur, percussoris non cernitur gladius, percussi non hiat vulnus, non defluit sanguis exspirantis, non palpat corpus, non decolor color est. Ipse est, tamen non est ipse. Vetus quidem videtur domicilium: sed novus inquilinus exsultat mutatione morum, nativitatis suæ nobilitatem incredulis variis virtutibus probaturus.

259 TRACTATUS XLII.

(1) *Ad Neophytos post baptisma V.*

Salvete hodie, nati fratres in Christo, acceptæque indulgentiæ regale beneficium diligenter, fortiter ac fideliter custodite; etenim vester (2) contractus omnis ablatus est: securi gaudent; nihil sæculo jam debetis. Ecce nullum pondus, stridor nullus est mundanarum vestris in cervicibus catenarum. Vinculis nullis impeditæ sunt manus, nullis pedes onerati compedibus. Non vos ullus terror exagitat, non ullæ sordes offuscant. Qui consciam timebatis, conscientiam non timeatis: vetus enim homo vester feliciter condemnatus est, ut absolveretur: sacri gurgitis unda sepultus, ut

TRACT. XLII. — (1) In mss. *Tractatus paschalis* inscribitur præter Zen. qui cum edit. Ven., *Post traditum baptisma*. Fragmentum hujus tractatus prope finem affertur in Vita S. Zenonis a monacho Zenoniano conscripta. Ex ea pariter variantes dabimus distinctas per litteras Vit.

(2) Vide annot. 2, in tract. præcedentem.

(3) Hic incipit fragmentum adnot. 1 memoratum, ab auctore Vitæ S. Zenonis insertum pag. 326 Hist. diplomaticæ, ad ejus calcem illa a Marchione Maffeo subjecta est. Monachus tamen nonnullas lineas ad rem suam nihil pertinentes omisit.

(4) Ms. Vat. *adulterium*: sed *adulterum* pro *adulterino* a probis auctoribus et a Zenone adhibitum vidimus adnot. 42, 1, in tract. 1, lib. 1.

(5) Mirum forte cuiquam videbitur, quod non heic solum, sed alibi quoque unum lac a Zenone nominetur, non autem mel, cum tamen certum sit recens baptizatis in Occidentali Ecclesia mel non minus quam lac traditum fuisse, ut plures testes a Martene recitati tom. 1, cap. 15, n. 16, palam probant. At lac, non tamen mel nominat pariter S. Hieronymus in c. 1. v. Isaie, tom. 4, pag. 644 edit. Veron., licet is in dialogo contra Luciferianos n. 8, tom. 2, pag. 180, et lac et mel traditum memoret, inquires: *Multa alia, quæ per traditionem in Ecclesiis observantur, auctoritatem sibi scriptæ legis usurpaverunt, velut in lavacro ter caput mergitare, deinde egressos lactis et mellis prægustare concordiam ad infantie significationem*. Notanda tamen verba *lactis et mellis concordiam*, ex quibus non lac et mel distincte, sed mel cum lacte mixtum Neophytis traditum liquet, unde et Tertulian. *lactis et mellis societatem* his appellat, in lib. de Corona mil. c. 3, et lib. 1 adversus Marcion., c. 14. Hinc etiam una mellis et lactis benedictio in Ritualibus legitur, una item tradendi mellis ac lactis formula. Itaque facile fuit lac unum appellare, non quod istud solum daretur, sed quod usitatio infantium sit eibus. Cæterum hic ritus usurpatus licet a Gentibus, qui pueros vix natos melle ac lacte nutriebant, ut ex pluribus antiquis Scriptoribus eruditi notarunt, quemadmodum videre est apud Cotelierum in cap. 6 epistolæ Barnabæ adnot. 51, non tamen a Gentibus acceptus referendus cum nonnullis est, sed a Testamento Veteri, ubi repositionis terra lacte et melle

sepulcri nido vivificatus, resurrectionis jura gustaret. O magna providentia Dei nostri! (3) O bonæ matris charitas pura! diverso genere, sexu, ætate, conditione suscipiens necat odio criminum, ut noverca: pia servat, ut mater: necatosque non ante vivificat, quam omne virus vetustatis extinguat. Ne quid (4) adulterum pariat, ac ne quem plus amare videatur, aut minus, unam nativitatem, unum (5) lac, unum 260 (6) stipendium, unam Spiritus sancti præstat omnibus dignitatem. Quam speciosum est, fratres, quamque salutare, quem paulo ante ridiculo hæberis, admirari: cujus execratus sis corruptelam, optes imitari virtutem: (7) quem cupidum semper horrueris, stupeas passim in pauperes et egenos sua bona universa fundentem: postremo quem noveris idololatricæ sanum, gaudeas Dei templum. Itaque beatus est semper, qui meminit, quod renatus sit: beatior (8), qui non meminerit, quid fuit ante, quam renatus sit: beatissimus, qui (9) infantiam suam provector temporis non mutaverit.

261 TRACTATUS XLIII.

(1) *Ad Neophytos post baptisma IV. De duodecim signis.*

I. Ætherææ gentes, exsultate, novellæ pignora in

fluens sæpe recipitur, cujus iter (Baptizati) inchoantes, inquit Joannes Diaconus in epistola ad Severarium tom. 1. Musei Italici pag. 75, *tamquam parvuli lacte nutriuntur et melle*. Veremur tamen ne hoc loco Zenoniano lactis nomine accipiendus sit sanguis Christi, de quo plura diximus adnot. 7, in tract. 32, vel ipsa intelligenda fidei doctrina, quam lactis nomine acceptam videmus in epistola Barnabæ num. 8, hoc enim pabulo æque omnes baptizati nutriebantur.

(6) De hoc stipendio, quod *denarius* alibi appellatum videtur, multa disserimus adnot. 5 in tract. 35, quæ plane legenda sunt una cum iis, quæ animadvertimus adnot. 21, in tr. 44, lib. 2, ubi huic eundem textum considerandum proposuimus.

(7) Vit. addit *ut*, etc., quæ particula eadem ratione ponenda esset ante pronomen *cujus*, quod cum suo comitate ab auctore vitæ prætermittitur: sic enim ille per saltum: *Quam speciosum est, fratres, ut quem cupidum, etc.*

(8) Editi hæbebant, qui non meminerit fuisse, antequam renatus sit, idque spectat eos qui in infantia baptismum susceperunt, aut ejus rei non meminerint. Hos autem magis beatos auctor vocat: quod ante baptismum nihil mali proprii gesserint. Vit. *Qui non meminerit esse, quod fuit antequam renatus sit*. Mss. Rem., Urb., Pomp. et Basilicæ Vat. cum eadem Vita ad calcem ejusdem codicis Pompeiani: *Qui non meminerit, fuit ante quod natus*. Ex his scribere placuit, qui non meminerit, quid fuit antequam renatus sit.

(9) Vide adnot. 5, in tract. 39.

TRACT. XLIII. — (1) Primus hic titulus in ed. Ver. (in Zenon. codice ad *Neophytos* tantum), alter *De duodecim signis* cum additione ad *Neophytos* in mss. cæteris et editione Veneta. Mos cum esset apud Gentium mathematicos (sic enim Astrologi tum dicebantur) nativitates scribere per Zodiaci signa, ut discimus ex Philastro hæc. cxx, quæ *de signis Zodiaci et ortu hominum* inscribitur, huic morem S. Zeno a profana observatione ad sacram hoc in tractatu traduxit. Porro in margine ms. Rem.: *Ad S. Stephanum ad Martyres secunda feria paschæ legenda in ambone, antequam Pontifex consignationem sancti Spiritus celebrare incipiat*. Hoc forte antiquissimum est hujusce ritus testimonium, quo confirmatio sacramentum consignationis nomine indi-

Christo, florentissimique hodierni spiritalis ortus vestri candorem ne quo **262** pacto maculetis, perpeti diligentia custodite; quia (2) nescit iterare quod præstat. Ecce (3) pueri, adolescentes, juvenes, senes utriusque sexus, qui eratis rei, cratis et immundi, (4) mundana nativitate, contra omni reatu jam liberi, mundi estis infantes: et, quod est admirabile, et gratum, subito uno momento facti ætatibus diversis æquævi. Sed (5) curiositatem vestram bene novi veteris vitæ usurpatione; quod qui-

catum, feria secunda paschæ ab episcopo conferretur. Ex multis aliis documentis, quæ diligenter collegit P. Edmundus Martene parte 1 de Antiq. Eccles. Ritibus cap. 2, art. 1, num. 2 et 3, exploratum sit olim episcopos, cum baptizabant (baptizabant autem fere inter ipsa solemnia diei paschatis, quæ a Sab-
bati sancti pervigilio incipiebant), eodem die semper una cum baptismo neophytis mox et confirmationem et Eucharistiam ministrasse. Quid igitur heic confirmatio in feriam paschatis secundam rejicitur? quod tamen monumentum ad octavam circiter sæculum pertinens, non adeo serum est, ut mutam hac tempestate eam disciplinam dicere oporteat, quam ex pluribus aliis testimoniis ab eodem Martene ibidem allatis sequiora sæcula productam liquet. Lumen huic difficultati affertur sancti Udalrici Episcopi Augustani acta cap. 4, cui ea consuetudo fuisse traditur, ut *feria secunda post pascha ad S. Afram multitudinem populi eo confluentis confirmaret*. Id forte eam ob causam factum fuit, non quod episcopus non confirmaret in paschate, quos ipse eo tempore baptizasset; sed ut succurreretur baptizatis in rure, ubi instituti jam baptisteriis aliquot, baptisma in paschate conferre presbyteris licebat. Cum enim presbyteri confirmare non possent, nec pueros statim submittere in urbem, ut eadem die confirmarentur ab episcopo; jam ut quam proxime fieri posset, isti utrumque sacramentum suscipere, cautum fuisse videtur, ut quisque suos pueros paschali festo baptizatos, feria secunda in urbem adferret, et in horum tantum gratiam S. Udalrici tempore, et similiter apud Veronam sæculo saltem octavo morem invaluisse putamus, ut ea die confirmatio ab episcopis stato in templo solemniter fieret. Porro sicut Augustæ Vindellicorum templum huic officio decretum erat S. *Afra*, ita Veronæ S. *Stephanus ad Martyres*, ad quam quidem ecclesiam secunda feria paschæ decimo adhuc sæculo circiter stationem habitam liquet ex *Carpso* ms. Stephani presbyteri in bibliotheca Capituli Veronensis servato, qui Veronensis Ecclesiæ ritus in diebus sigdique præscribens, eadem secunda feria *stationem ad S. Stephanum* notat. Hæc porro S. Stephani ecclesia vetustissima est, et Theodorici Gothorum regis tempore jam fuisse constat ex Anonymo Valesiano, et ad *Martyres* idcirco nuncupata, quod quadraginta Martyrum corpora ibidem requiescant, de quibus præclare Anonymus Pipinarius in Rythmo de Veronæ laudibus pag. 180 hist. diplomaticæ Marchionis Maffei: *Ab Oriente habes primum protomartyrem Stephanum, Florentium, Vindemiale, et Maurum episcopum, Mamam, Andronicum, et Probum cum quadraginta Martyribus*. Horum mentionem facit Joannes presbyter Veronensis in Historia imperiali ms. lib. 1, pag. 150, cujus fragmentum ex codice descriptum ab Hieronymo Tartarotio, nobisque humaniter communicatum heic edere placuit. Joannes hic sæculi xiv incunilis scriptor de Virgine scribens Placidia, quæ v id. octobris migravit ad Dominum, cujusque corpus in ecclesia Sancti Stephani in castello... sepultum fuit, ista subjicit: *Hæc ecclesia olim fuit cathedralis ecclesia Veronensis, in qua jacent corpora Sanctorum Martyrum xl qui sub Diocletiano in eadem*

dem vobis ulterius non licebit. Fortassis requiratis et a nobis, qua genitura, quoque signo tam diversos, tam plures, tam dispares una uno partu vestra vos peperit mater. Sicut parvulis morem geram, sacrique (6) horoscopi pandam tota brevitate secreta.

263 II. Igitur, fratres, genesis talis est vestra. (7) Primus vos, qui in se credentem reprobatur nullum, non Aries, sed Agnus excepit: qui vestram nuditatem velleris sui niveo candore vestivit: qui suum (8) lac beatum vagitu hiantibus vestris labris indulgenter

urbe passi sunt..... *Jacent etiam ibi et corpora sanctorum pontificum ejusdem urbis Simplicii, Petronii, Innocentii, Senatoris, Felicis, Gaudentii, Probi, Andronici, Salvini, Mamæ, Mauri, Joannis, Alexandri, et Moderati, et aliorum plurium*. De his item Martyribus antiqua inscriptio superest in eadem ecclesia; et sunt diversi a quadraginta Sebastianis, ut ex diverso, qui utrorumque festo dictus est dies, etiam cog. oscitur. Initio autem presentis tractatus quos *ætheream gentem auctor vocat*, hos tract. 35 *æthereæ veste vestitos* prodidit. Vide quæ ibidem annotavimus.

(2) Ms. Urb., *nescit tenere*. Nota hæc quoque novum testimonium, quo baptisma iterari non posse innuitur. Nominativi loco Christus subanditur, cujus Zeno paulo ante mentionem fecit.

(3) Recensentur ætatum gradus, de quibus plura Censorinus de Die natali cap. 15, juventutem autem post adolescentiam positam inter ann. 30 et 40, ex Varrone ibidem laudato cognosces; ex quo factum est ut *juvenes* appellati inveniantur, quos ex confirmata jam ætate vulgo *homines* et *viros* nominare solemus. Adverte etiam senes utriusque sexus baptizatos fuisse, propterea quod Zenonis ævo post pacem Ecclesiæ redditam plures ex Gentibus ad Ecclesiam confluerent ex iis ipsis qui usque ad senectutem in idololatria vitam exegerant.

(4) Mss. Rem. et Pomp. perperam *mundana contra nativitatem omni*, etc., in mss. Tol. et Urb., *mundanam contra nativitatem omni*.

(5) *Curiositatem vitæ veteris usurpatione* illam auctor appellat, qua nondum baptizati, dum inter paganos vitam veteris hominis agent, genesim a mathematicis postulare solebant; et ita in hac nova nativitate simile quidpiam eos petiuros presentiens, monet genituram ab astrologis quidem postulare licitum ipsis non esse, sed interim profanam observationem in sacram convertens, ex iisdem Zodiacis signis, quibus mathematici genituram scribere solebant, spirituale naturalium thema per allegoriam describendum aggreditur. In tribus mss., *usurpati pro usurpatione* legitur.

(6) *Horoscopus* hic est punctum illud temporis, quo quis nascitur, uti apud Persium Sat. vi, vers. 18: *Manilius* lib. iii, vers. 189, *ortivum cardinem* appellat. In duobus mss. *Orosopi* sine adspiratione scribitur.

(7) Ab Ariete auctor incepit, genituram mysticam Neophytis conditurus, tum quod ab hoc signo annus ordiretur non civilis solum, sed Ecclesiasticus etiam, quem a paschate intra Arietis signum incidente initium sumpsisse videbimus adnot. 2 in tract. 45, quo quidem tempore Neophyti per baptisma in novam vitam renascebantur: tum quod eundem ordinem in nativitatibus condendis mathematici sequerentur, ut colligere licet ex Augustino hæres. Lxx, quæ est Priscillianistarum: *Constituunt enim, inquit, pag. 22, tom. viii, in capite Arietem, Taurum in cervice, Geminos in humeris, Cancrum in pectore, et cætera nominatim signa percurrentes, ad plantas usque perveniunt, quas Piscibus tribuunt, quod ultimum signum ab astrologis nuncupatur*.

(8) De læte baptizatis tradito, qui ritus heic indi-

infudit. Idem non tumidus cervice, non torvus fronte, non minax cornu Taurus, sed optimus, dulcis, blandus ac mitis vos admonet (9) Vitulus, ut nulla ullo in opere captantes auguria, ejus sine malitia succedentes jugo, terramque vestræ carnis domando fecundantes, lætam divinorum seminum messem cœlestibus horreis inferatis. Et admonet prosequentibus Geminis, id est duobus salutare canentibus testamentis, ut principaliter idololatriam, impudicitiam, avaritiamque fugiatis, quæ est incurabilis cancer. Leo autem noster, sicut Genesis protestatur (*Gen. XLIX, 9*), leonis est catulus, cujus ista pia sacramenta celebramus, qui ad hoc recubans obdormivit, ut vinceret mortem; ad hoc evigilavit, ut beatæ resurrectionis suæ in nos munus immortalitatis conferret. Quem competenter sequitur Virgo prænuntians Libram, ut nosceremus (10) Dei per Filium, qui incarnatus processit ex virgine, æquitatem justitiamque terris illatam: quam qui constanter tenuerit ac fideliter ministraverit, non dicam Scorpionem, sed, sicut Dominus ait in Evangelio, omnes omnino serpentes illæsa planta calcabit. Sed 264 nec ipsum quoque diabolus, qui vere est acerrimus Sagittarius, formidabit umquam, variis atque igneis sagittis (11) armatus, totius humani generis omni momento corda distringens: propter quod sic Paulus Apostolus ait: *Induite vos armaturam Dei, ut possitis vos constare adversus nequitias diaboli, accepto scuto fidei,*

cari videtur, diximus adnot. 7 in tract. 32, et adnot. 5. in tract. 42. Illic autem *lac beatum* dici videtur Christi sanguis, qui baptizandis tanquam infantibus porrigebatur. Ms. Rem. perperam *lacte beatum vagituris hiantibus*, etc. Ms. Vat. *lacte* item scribit. Postea mss. Rem., Pomp., Vat., Urb., Zen. et edit. Ven., *infundit* pro *infudit*.

(9) Christum in Scripturis agnum sæpe appellari palam est omnibus; eundem autem vocari quoque vitulum testatur S. Barnabæ epistola num. 8, quam in hanc rem S. Hieronymus laudat in cap. XLIII, vers. 19 Ezechielis. Inferius *idolatriam* pro *idololatriam* in mss. Rem. et Pomp. quod frequens esse in codicibus jam animadvertit Baluzius.

(10) Mss. Rem. et Zen., *per Filium Dei*. Nota proccedit *ex Virgine pro natus est ex Virgine*.

(11) Hic adjectivus cum sequenti *vira*, sed a Zenone non aliena syntaxi ad *Sagittarium* refertur.

(12) Mss. Pomp. cum aliis et cum editis ita prima manu habebat, sed correctum est *Iis*; non placet: *is* autem est diabolus. Dein pro *deformem* et *per cornu exilioris*, manuscripti libri Tolent. atque Zenonian., *deforme per cornu exilioris*. Ms. Urbini., *deformem, qui cornu exiliens*.

(13) Edit. Ver. cum aliquot mss. *omne* perperam. *Non magnopere* pro *non magno opere*, seu facile, de quo vide adnot. 9 in tract. 6, lib. 1.

TRACT. XLIV.—(1) Prima inscrip. in ed. Ver. In Zen. et ed. Ven., *ad Neophytos*: in cæteris mss. autem secunda. Sicut autem vineæ comparationem S. Zeno explicans tr. 27 rationem vini apud antiquos condendi satis enucleate breviterque ob oculos posuit; ita nunc comparationem tritici Neophytis propositurus, antiquam panis conficiendi rationem non minus diligenter paucis exhibet: de qua allegari solet Seneca epist. 90, sed eo luculentius multo Zeno noster illam exponit. Hujus autem comparationis occasionem dedit fortasse Paulus apostolus per allegoriam de azyuis paschalibus (I Cor. v, 7); quæ quidem

A per quod poteritis omnes sagittas illius mali, quæ sunt igne plenæ, extinguere (*Ephes vi, 11*). (12) Is enim infelicibus non numquam immittit Capricornum vultu deformem, et per cornu exilioris labra liventia spumantibus venis ebulliens, palpitante ruina captivi tota miserabiliter per membra desævit. Alios amentes, alios furiosos, alios homicidas, alios adulteros, alios sacrilegos, alios avaritia efficit cæcos. Longum est ire per singula. Varias atque innumerabiles nocendi artes habet: sed has omnes salutari profluens (13) anne non magnopere noster Aquarius delere consuevit; quem necessario uno sequuntur duo Pisces in signo, id est duo ex Judæis et Gentibus populi, baptismatis aqua viventes, in unum populum Christi uno signo signati.

TRACTATUS XLIV.

(1) *Ad Neophytos post baptisma VII.*

Die dominico de comparatione tritici.

I. Exultemus, fratres, in Christo, tantique proventus reddito ditati, Deo patri omnipotentis laudes et gratias referamus; qui 265 zizania, lolium, lappas, tribulos in læta frumenta mutavit, quæ diligenti cultu purgata, molarisque lapidis pio pondere feliciter fracta, ordinabiliter (2) creta, omni furfure abjecto, mirifico splendore in farinam candidam micuerunt; quæ nullo adulterata fermento est, (3) conspersa ac subacta diligenter. Sal inditum est illi; levigata est oleo (4) cremiali, officiis competentibus

lectio vel nunc paschali tempore legitur. Hac panis quidem comparatione alii quoque Patres de Neophytis loquentes utuntur, cum illos ex Paulo panes appellant. Vide inter cæteros Augustinum serm. CCXXVII et CCXXIX, ubi eandem allegoriam fuse prosequitur, et simul explicat.

(2) *Cretus* hoc loco non a *cresco*, unde *cretus* idem est ac *creatus*, progenitus, sed a *cerno* originem ducit, quod significat *cribrare*. Plinius lib. XXXIII, num. 26, pag. 260, tom. II, *Cribo tenui cernitur*, et lib. XVIII, num. 19, pag. 14, *farinario cribo subcernitur*. Hinc ergo *ordinabiliter creta* dicuntur, quæ ex ordine cribrata sunt. Simili sensu apud Palladium lib. XII, cap. 22, *bene creti cineris*.

(3) Ms. Rem. et edit. Ven., *consparsa*: et sane similiter apud Tertullianum lib. IV adversus Marcionem cap. XXIV, alii legunt *consparsiōnum* pro *consparsiōnum*. At *consparsa* ex commoiori scriptiōne præfertur. Hunc autem textum egregie illustrat locus Catonis de Re rust. cap. 74: *Farinam in mortarium indito: aquam paulatim addito, subigitoque pulchre: ubi subigere pro attractare, agitare, miscere dicitur*.

(4) *Germinali* habebant editi et nonnulli mss., sed in aliis tribus Rem., Tol. et Urb. *gremiali* legitur. Hanc lectionem ut retineremus pene suaserat duo ejusdem sæculi auctores, qui *gremiale oleum* similiter habent, Quinctus Octavius Horatianus cap. 9, et Theodorus Priscianus lib. I, cap. 3, quos tamen pro uno eodemque auctore habendos Fabricius ostendit in bibliotheca latina. Sed melius *cremiale* legendum est; *g* enim pro *c* in mss. scripturæ sæpe observatur, et hac ratione apud Columellam lib. XII, cap. 19, *gremia* legitur in mss. ubi *cremia* recte editum fuit; et similiter *cremiales arbores* legendum notavit Nerius Analectorum num. 11, apud Ulpianum lib. XXIV, D. tit. 5, *L. de soluto matrimonio*, § 10, ubi in Pandectis Florentinis *gremiales arbores* scribitur. *Cremium* autem et *cremiale* a *cremendo* vocatur, quod *cremari*

temperata, in panes azymos reddita. Ili, quos videtis, A egregia coctura suave redolentes, qui excocti sunt non furno, sed fonte; non humano, sed igne divino: non illos aura corruptit: non fumus amarus infecit: non frigus elisit: 266 (quod plus est) (5) sine fermento levati sunt. Certe (6) cacabacii non sunt, non vetusti, non usti, non crudi, non mucidi. Lacteus illis color est: lacteus sapor est.

facile potest. *Cremia* quidem apud Columellam loco laudato sunt ligna tenuia et sicca, quæ ignem facile concipiunt. *Levi quidem igne et tenuibus admodum lignis, quæ cremia rustici appellant, fornacem incendimus*: et hinc intelligitur locus vulgati interpretis ps. ci, 4: *Ossa mea sicut cremium aruerunt*; cuius vocis significationem eandem affert Hieronymus in cap. x Osee. *Cremiales* item arbores in Pandectis sunt, quæ facile accenduntur. Ex his ergo *cremiale oleum* legendum pariter est apud memoratos Scriptores; et significatur, uti et apud Zenonem, commune oleum, quod in lucernis adhiberi solebat. Notandum denique est, farinæ massam jam conspersam atque subactam, præter sal inditum, oleo quoque conspergi consuevisse, ut panis fieret; quod tamen non de omni pane intelligendum putamus, sed de aliquo, quem heic ad Neophytos Auctor transfert, ut significet oleum, quo illi ungi solebant sive ante baptismum, sive post, præsertim in chrismate, pro quo Augustinus serm. 227, *oleum* appellat.

(5) Spectare auctor videtur illa Pauli (1. Cor. v. 7), ubi primos illos christianos azymos panes vocat, qui scilicet expurgato, ut ait, veteri fermento malitiæ et nequitie, nova conspersione sine ullo fermento, quo massa tota corrumpitur, azymi mundi de fonte levati sunt

(6) *Cacabacei* legendum videri potest, siquidem Tertulliani codices adversus Hermogenem cap. 41, *cacabaceus* scribunt. Sed *cacabacius* apud Papiam legitur voc. *Panis. Similiter, ait, et cacabacius panis calidus siccatur: frigidus vero minus multo siccus ex parte extenuatur.* *Cacabacei* significatio penes Tertullianum perturbati et turbulenti motus, qui in cacabis ebullientibus deprehenditur, vim exprimit. *Motus non turbulentus, nec cacabaceus* (scilicet ad cacabi seu ollæ undiquè ebullientis similitudinem, ut idem ipse paulo ante dixerat), sed *compositus et temperatus.* Hæc significatio qui panibus convenire queat, haud intelligi potest. Alia igitur interpretatio exquirenda, quæ Zenonis a tate huic voci responderit. Joannes Filesæus lib. 1 Selectorum cap. 3 et 14 a *κακαβίαιον* perdicum voce deducit, ut garrulos et nugaces significet. Sed etsi id hominibus convenire queat, tamen cum auctor non homines, sed panes *cacabacius* appellet; nihil est quod in hanc sententiam eum locutum credamus. Porro ex cacabis hanc vocem derivare palam est. *Cacabi* autem erant coquinæ vasa ex Varrone de Lingua Latina lib. iv, cap. 27, quorum duas species Columella distinguit lib. xii, cap. 44 et 46, *figulinos et æneos.* Fuisse autem et pistorios cacabos, ubi panes a pistoribus coquerentur, ex hoc unico Zenonis loco colligunt Casaubonus in Heliozabulum Lampridii pag. 150, et ex eo Bullengerius de Conviviis lib. iv, cap. 18, et ii dicti, inquirunt, *panes cacabacii, qui saporum malum ex aqua in cacabo calefactu retinerent.* Sed neque hæc interpretatio adest, cum non satis intelligatur, quomodo pistores in coquendo pane cacabis uterentur, ex quibus malus, ut illi putant, sapor in panem ipsum suo cum detrimento rediret. Memoratus Papias *clibanicum panem* recenset *coctum in testa*, eundemque siccum valde testatur, ut videri possit idem, ac quem *cacabacium* paulo ante vocavit; testa autem cacabi species est. At S. Paulini Nolani locus eâ epist. xxxiii, num. 9, pag. 201, edit. Ver. hinc

II. Sed fortassis, quod nonnulli (7) forma videntur minores, si secus 267 aliquid de pistori sentiat, mea nihil interest, fratres: quia etsi pauper sum, tamen frontem meam tueor, et fidem meam novi. Certe si quid sciunt, dicant (8) operarii, qui mecum sunt. Lucro gaudeo, sed sine furti conscientia, sane confiteor. Denique et vos retinetis (9) pondus antiquum: habetis aginam: exagium facite, quemad-

voci intelligendæ facem præferet. Sic autem ille ait: *Cum ædificia, quæ immaculata, adhuc operis tui gratia splendent, obscurata veniis insipientiæ meæ, et, ut digno versibus meis utar verbo, cacabata videntibus multis... adspicies, etc.* ubi *cacabata* vulgare quoddam adjectivum Paulinus usurpat, ut aliquid amplius, quam *obacuratum* significet. *Denigrata* exponit Rosweidus in annotationibus p. 906. Hinc *ollæ cacabate* apud Pelagium in Vitis Patrum libello xv, sunt ollæ fuligine denigratæ. Itaque *panes cacabacii* sunt vulgares et viles panes, ex farina non lectissima nec bene cribrata conditi, et idcirco fusci, quibus sane *panes lactei coloris* Zenonem opponit, nec non illos, qui certa forma certoque signo notati a pistoribus venum exponuntur. Tandem hi *cacabacii* panes illi esse videntur, quos *sordidos et Sardinenses* vocat lex Valentiniani de *Annon. civil. et pan. grad.* quibus ex adverso locat panes *mundos*; et forte etiam idem est *plebeius* ille panis, cui *siligineum* ex lectissima farina compactum opponit Seneca epist. cxix.

(7) Difficultatem hæc verba maximam primo adpectu ingesserunt, cum non statim intelligeretur, quomodo ex Neophytis quidam *forma minores* videri possent, ut exinde adversus pistorem, id est episcopum Zenonem, qui se pauperem profiteretur, furti suspicio rediret, a qua se vindicandum hoc loco putavit. At cum ex aliis tractatibus constet, pueros, adolescentes, juvenes et senes quamplurimos cuiusque sexus et conditionis baptizatos fuisse, qui fere ex Gentibus ad Christianam religionem transibant; suspicari cepimus nonnullos pueros vel adolescentulos Gentilium ad baptismum susceptos, per allegoriam *minores forma* videri potuisse, quippe qui ob ætatem nimis teneram non viderentur esse ejusmodi, ut satis apti et instructi, vel liberi baptismum peterent. Hinc autem furti cuiusdam suspicio in Episcopum recidit, ac si cupidus lucrandi plurimos, pueros *minores*, quam par esset, id est nondum sui compotes, nec idoneos qui de capiendâ religione decernerent, vel non satis instructos ac probatos, a parentum lateribus abstraxisset, quod sine furto esse non poterat, cum filios a parentibus abducere non liceat, nisi compotes sui christianam fidem amplecti, patresque deserere velint. Ipse quidem Zenon ab hac suspicione non aliter se purgat, quam experimento et probatione illorum, quos ipsis auditoribus probandos exhibet, nihil dubitans, quin omnes *tripondes*, id est (ut explicabimus) satis instructos, liberos ac pares cæteris omnibus, atque nihil impediendo, inveniendi sint. Forte etiam laquirit de adultis, quos non statim suscipiendos, nisi multum probati et instructi fuissent, sententia erat, quæ quorundam in iisdem suscipiendis celeritas reprehendebatur. Vide Martene tom. 1 de Antiqu. Eccl. ritib. cap. 1, art. 8, num. 5 et sequentibus. Hujus autem reprehensionis eadem vindicatio est.

(8) *Operarii*, qui in catechumenis instruendis, probandis ac initiandis Zenoni cooperabantur, quosque, si quid contra se de neophyteri scient, testes appellat, præcul dubio sunt presbyteri et diaconi, ac proinde clerum Zenoni jam fuisse manifestum est.

(9) Illic locus cum ad pistorii, ut ita dicamus, panis pondus, quod vel olim certum esse debebat, allegorice pertineat, recte pro *edignam*, quod legitur in

modum vultis : singulos ponderate : invenietis nul- A
lum habere **268** minus. (10) Tripondes sunt omnes,
numismatis sacri una libra signati, (11) qui mensæ
deserviunt.

tribus codicibus, vel *hæginam*, quod alii codices et
editi habent, *aginatam* scribendum est cum Casaubono
in Lampridium pag. 150. Est autem *agina* ex Festo
trutinae pars, qua sub exagio pondera vertuntur.
Hinc in *neutram partem pronus et præceptis mediæ
agina æquilibrato impetu ferebatur*, dixit Tertullianus
adversus Hermogenem cap. 41, *Exagium* porro
idem est ac examen, quod per trutinam de ponderibus
fit. Gloss. Gr. Lat. *Ἐξάγων Pensitatio*. Similiter
apud Cassianum Coll. 1, cap. 22, *exagium* dicitur,
quo *monete*, utrum iusti sint ponderis, probantur.
Legitur in Novella Theodosii de pretio solidi, et in
veteri lapide apud Gruterum pag. 647, 6, sub *exagio
pecora vendent*. Vult ergo S. Zeno Neophytos quo-
que, de quibus dubitatio esset, ad examen vocari :
et nihil ambigit quin, si ponderentur, omnes pares
et apti inveniantur; id quod significant illa : *In-
venietis nullum* (quæ lectio manuscriptorum Pomp.
et Vat. melior visa est, quam alia cæterorum *nullam
habere minus* aliis, minus scilicet eo quod ad susci-
piendum baptismum necesse sit, ac in aliis Neophytis
reperiebatur.

(10) Hæc vox *tripondes* apud Zenonem singularis
laudatur a Casaubono in eandem locum Lampridii,
ubi omnes optime legit pro homines, cum hominis
mentio allegoriæ panis non congruat : omnes autem
panes *tripondes* recte dicantur. *Tripondes* vero et
omnes ille non de panibus, vel neophytis, sed de
anctoris tractatibus accipiendum putavit; et is *si-
gnificat*, inquit, *se acceptam fidem de sacrosancta Tri-
nitate in omnibus suis sermonibus integram servasse*.
Sed perperam, cum de panibus, non de sermonibus
hoc in tractatu perpetuo agatur; ac proinde *tripon-
des* dicuntur panes, de quibus hætenus, id est Neophy-
tyti, in quibus omnibus eandem fidem, institutio-
nem, voluntatem, quæ ad baptismum requiritur, sub
exagio, seu examine inventam tri S. Zeno pollicetur.
Porro ut de ipsa voce *tripondes* dicamus aliqua, *tri-
pondium* triplicis dati ponderis pondus est, exempli
gratia triam librarum, vel assium (Vide Instit. de
heredit. instituenda, § *Siptures*), sicut et *dupondium*,
seu *dipondium* nummus duorum ponderum dicebatur.
Itaque *tripondes* sunt panes, qui tribus stas ponderibus,
verbi gratia libris, ponderant. Panes, qui Imperiali
largitione populo tradebantur, sub Aureliano duabus
libris singuli pendebant, ut ex Zoizino colligitur.
Antequam sabinde pondus partim ab eodem Aureliano,
partim ab aliis usque ad libras tres, ut Salmasius
notat in Vopiscum pag. 375. Num *trilibres* panes
tripondes Zeno appellavit? ex eo tamen quod
is panes, de quibus agit (agit autem de panibus, qui
a pistoribus in publicum usum certo signo notati ven-
debantur) *una libra signatos* vocat : pistorium panis
pondus ex tempestate unius librae fuisse satis insi-
nuat; id quod nihil prohibet, quin possent esse panes
dimidio minus pendentes, uti sunt illi sex panes
seu buccellæ in lege Valentiniiani memoratæ
Cod. Theod. de Anon. civ. et pan. grad. quæ ex tri-
ginta sex uncis constabant; quod tamen semilibre
pondus *parvulorum* tantum panem proprium fuisse
videtur : sic enim Cassianus Collat. 11, cap. 19, nomi-
nat *datos parvulatos* (erat id tum parvi panis nomen)
quos inquit, *parvulos panes vix unius libræ
pondus habere certissimum est*; quod ita accipi debet,
ut non singuli parvulati, sed utrique vix una libra
penderent, uti ex contextu colligitur. Itaque si parvi
panes dimidia, grandiores una libra pendere com-
mode poterant. Quid autem *tripondes* eos auctor
dixerit, *si una libra*, non tribus signati fuere; non
aliter intelligi potest, nisi si cogitemus, solemne Ze-

269 TRACTATUS XLV.

(1) De die Dominico Paschalis I.

Sæculorum hæres, et (2) pernici cursu procurrens

noni fuisse in omnibus allegoriis, quos ad Neophytos
transfert, tria et unum, cum possit, adsumere; unde
pariter tract. 35 memorat *denarium aureum triplicis
numismatis unione signatum*. Id autem vel spectat
fidem in Deum unum et trium, in qua nisi quis es-
set bene instructus et constans, non recipiebatur
ad baptismum : vel ad ipsum baptismum pertinet, quod
in ejusdem Unitatis, ac Trinitatis confessione nomi-
neque confertur. Tandem quod heic auctor ait *una
libra signati*, tract. 43 in fine dixit *uno signo si-
gnati*.

(11) Hæc postrema verba eo respicere videntur, ut
Neophyti omnes indicentur esse panes non cacaba-
cei seu vulgares, sed lectissimi, quales sunt, qui in
usum mensæ certa magnitudine certoque pondere a
pistoribus fiebant, ut pluribus conjecimus adnot. 6.
Secus hæc verba cum superiori sensu nihil congrue-
rent, et mutilus esset sensus, cui deessent aliqua, ut
congruus finis haberetur. Forte punctum præcedere
debent hæc verba : *Qui mensæ deserviunt*, et hi sunt
sacri Zenonis ministri altari servientes; reliqua au-
tem desunt.

TRACT. XLV. — (1) In mss., *Incipit tractatus diei Do-
minici*. Ed Ven., *De die Dominico*. Apud Joan. Veron.
ejusque exscriptores Guillelmum Pastrengum et Pe-
trum de Natalibus recensentur *De die Dominico tra-
ctatus* II cum et superiori, ut vidimus, in mss. eadem
sit inscriptio. Edit. Ver., *De Pascha*. Cum autem in
pascha hic tractatus sit habitus, et de ipso die domi-
nico paschalis agat, titulus, quem præfiximus, com-
pactus fuit. In ms. Rem. longa hæc marginalis no-
tatio legitur : *Recitanda in conventu a diacone ipso die
paschalis coram pontifice, postquam ipse cum diaconi-
bus a cubiculo descenderit, et sederit porrectis secun-
dum morem malis cum pace præstita, dicente pontifice :
surrexit Christus & aliis : Et ill.* Sic ibi. Singularem
hic Veronensis Ecclesiæ et præcipuus diei paschalis
ritus, nullo alio exemplo confirmatus, non ad sacra
officia publica pertinebat, quæ in choro ecclesiæ fierent,
sed in conventu, id est (ut adnot. i in tract. 41
vidimus) in capitulo habebatur, quo sane pontificem
cum clero identidem descendisse, antequam in eccle-
sia ad sacra officia proficisceretur, multis liquet.
Morem tamen porrigendorum malorum alia quadam
die post missam notatum legimus in pervetusto rita-
li edito ad usum ecclesiæ Remensis, cujus meminit
P. Martene, tom. iv de Antiq. Eccles. Ritib.,
cap. 33, num. 8, in quo hæc habentur : *Benedictio
pomorum in die festo beatorum Jacobi et Christophori
hæc præmissa rubrica : Post missam dictæ diei pre-
byter exiens in albis cum stola benedicit poma nova,
et post benedictionem clericus distribuit assistentibus.
Sequitur benedictio*, etc. Romæ pariter in ecclesiæ
Græcorum S. Athanasii in Epiphania mala aurantia,
benedicta ab episcopo Græco ejus ecclesiæ præside,
nunc quoque ex veteri ritu adstantibus porriguntur.
Simile quidpiam Veronæ die ipso paschalis æcu-
lo VIII circiter factam ex hac marginali notatione
colligitur. Dum pacem dabat episcopus, dixisse videtur
: *Surrexit Christus*; cui qui pacem accipiebant, id
respondisse feruntur : *Et ill.*, id est, *et illuxit nobis*,
quæ verba paschalis diei propria, et in antiquis etiam
ordinibus celebra omnes norunt. Vide etiam ad-
not. i in tract. 41.

(2) Editi *paterno*; mss. Rem., Tol., Vat., *paternici*,
et ita etiam scriptum erat in ms. Pomp. in quo tamen
posteriori manu correctum *paterni*. Sed ex *paternici*
emendandum duximus *pernici* cum ms. Urb. nam ser-
mo est de paschalis diei cursu, quem in sua annua
orbita pernitem quidem auctor appellat, tract. 51;

atque recurrens, solēmi motu rotatus in sese, proferens sibi de fine principium, natalitia infinita de occasu, dies sempiternus eluxit : quo discussa convolutæ hyemis tristitudine, novo vento Favonio blande, diversis floribus, genere, colore pariter et odore una nativitate diffusis, germinantia undique dulces prata respirant. Exsultat æstas nova, **270** sed dives, in frumenti varias moles (3) spiccam feliciter contundens palmam : quam prosequetur congrue mustulentus autumnus, ut necessario gratiæ panis vini quoque Jucunditas jungeretur. Quis non hæc cœlestibus mysteriis coaptata cognoscat? hyems namque pigra, sordida et tristes ad eos pertinet, qui idololatriæ deservientes, mundanis voluptatibus compediti, libidini vacantes et gutturi, longe (4) moliti, id est æternæ morti sunt a Deo, quod opus tenebrarum dilexerunt, destinati. Ver sacrum fontem debemus accipere, cujus divite ex alveo, Favonio non vento, sed Spiritu sancto generate, odorem divinum beata spirantes fide, (5) diverso charismate, sed una nativitate Ecclesiæ flores clarissimi, ac dulces nostri funduntur infantes. Æstas autem fidelis est populus, (6)

Sæculorum vero hæredem paschalem resurrectionis diem vocat, propterea quod perenni orbita rediens, sæculorum æternorum imaginem referat. Revertens pro recurrens scriptum erat in sola edit. Ver. et Pat. Rotatus in sese cum duplici se scriptum reperimus in quatuor mss. et edit. Ven. Principium porro idem dies appellatur, et principium quidem anni, ut ex tractatibus sequentibus liquebit : Pascha est enim vere anni principium, inquit Ambrosius in lib. de Mysteriis, cap. 2 : Primi mensis exordium, novellu germinum reparatio, ac tetra hyemis nocte discussa, primi veris restituta jucunditas; ex quibus explicantur, quæ S. Zeno mox subjicit, cum paschalem diem in initium veris conjicit. Eadem invenies apud eundem Ambrosium, lib. i Hexaemer., cap. 4, cum quibus concinit S. Gaudentius tractatu i, pag. 24, qui hujusce rei originem in antiquum Hebræorum ritum rejicit, apud quos Nisan Martio respondens, Deo præcipiente, primus erat mensium, ut ne tamen christiani in apilem pascha nonnunquam transferre velarentur speciali de causa, quam idem episcopus ibidem considerat. Quemcumque autem in diem sive martii, sive aprilis pascha incidere, hic semper anni ecclesiastici principium habebatur, licet vulgari consuetudine cum Romanorum ritu continente annus a martio inchoaretur.

(3) Contaminatus erat hic locus in editis, ubi legabatur *spicam feliciter contundens palma*. Mss. correctionem suggererunt, qua indicatur, frumenti spicas per astatem in varias moles seu acervos contundi, cum spicæ eo tempore tundantur in area; et frumenti grana in varios acervos coacta, in horrea inferantur. Similiter ex sex mss. et edit. Ven. *prosequetur* posuimus pro *consequitur*, quod futuro autumnii æstatem subsequenti temporis minus congruit.

(4) *Tres mss. moliti*. Sed *moliti* placet, cum *molio* non minus ac *molior* reperitur; unde *molior* passive a Lucilio usurpata legitur apud Nonium n, 543, ex quo heic *longe moliti* idem est ac *longe destinati*, ut idem S. Zeno explicat.

(5) Diversa in baptismate charismata sunt, quatenus diversa est baptizandorum dispositio; qui enim *plus crediderit*, *mobiliorem se ipse præstabit*, inquit S. episcopus, tract. 31; tractatu autem 33, hortans catechumenos ad fidem augendam, hanc rationem affert : *Quoniam quantum quis crediderit, tantum beatitudinis et habebit*.

A angelicus et mundus, qui sponsionis suæ palmam fortiter retinens, peccatorum paleis (7) limpidatus, semet pretiosum frumentum divinis horreis inferre desiderans, licet suo uberet fonte, tamen æstuat semper justæ operationis **271** ardore. Autumnus quoque (8) martyrii locus est, in quo non vitis, sed fossoris sanguis effunditur : ut vita beata pretiosæ mortis vindemia comparetur. Dies vero ad sacramentum pertinet resurrectionis Domini nostri Jesu Christi, qui in omnibus omnia est : qui vere æternus est, ac sine nocte dies; cui duodecim horæ in Apostolis, duodecim menses serviunt in Prophetis; quem Evangeliorum salutaria (9) quatuor prædicant tempora; cui non anniversarii, sed quotidiani fructus respondent, hymnum canentes Deo credentibus populis, qui omni immortalitatis semine propagantur in sæcula. In hujus diei luce gradientes exultemus fide, jucundemur bona conversatione, ut perpetuam vitam adipisci mereamur; per Dominum Jesum Christum.

272 TRACTATUS XLVI.

De (1) Pascha II.

(2) In stabili cursu, multiformi gratiæ redimitus,

(6) Pro angelus scripsimus *angelicus*, ut omnia sint epipheta vocis *populus*, cum de neophytis sermo sit, quos per baptismum in angelos quodam modo transmutatos, alibi autem *æthereos* pronuntiat.

(7) *Limpidatus*, id est purgatus, mundatus, a *limpido*, quod verbum usurpat Vegetius, l. ii, 19, 1, sicut et l. ii, 27, 4, *elimpido*. Paulo post suo uberet fonte, sumpto uberet neutra significatione pro *secundet*, *exuberet*; sicuti etiam Columella adhibuit, l. vi, c. 9, 11 : *Neque enim olea continuo biennio uberat*, id est fecunda non est. Neophyti autem ex gratia, quati in sacro fonte acceperunt, uberes sunt et fecundi.

(8) De martyribus non raro Zeno meminit, quod qua ratione in ævum ejus cadere potuerit, siquidem vixit sæculo quarto, vide adnot. 20 in tract. 27, et præsertim Diss. i, cap. 2, § 8. Quæres fortasse quid non vitis, sed fossorum sanguis effusus tradatur. Id ad quarti sæculi martyres præcipue pertinet, quippe episcopi et ecclesiastici fere fuerunt sacra vineæ fossores et cultores, quos potissimum impeditos eo sæculo legimus, quod prioribus sæculis non omnino convenit, cum et clerici et laici christiani passim a Gentibus mactabantur. Neque vero quispiam existimet vitis nomine Christum intelligendum, qui de se ait : *Ego sum vitis vera*; fossores autem esse universos Christi cultores : nam hi (si allegoriam Evangelicam auctor spectasset) non fossores, sed palmites appellandi fuissent; et fossor seu agricola dicendus fuisset Pater, cum scriptum sit Joannis xv : *Ego sum vitis, vos palmites. Ego sum vitis vera, et Pater meus agricola est*.

(9) Quatuor tempora hæc loco sunt quatuor anni tempestates hactenus memoratæ, quas ut quatuor Evangeliorum symbola auctor accipit.

TRACT. XLVI.—(1) In mss., *Tractatus paschæ*; in ed. cum Zen. *de Pascha* II. Hic autem et sequens tractatus similia continent, iisdemque nonnunquam verbis utuntur, ita ut ex altero alterum corrigere, explicare et intelligere liceat.

(2) Edit. Ven., *instabilis*; alii editi libri *instabili*. Mss. quatuor, *instabilis cursus*; alii duo *disjunctive*, in *stabili cursu*, quod cum Sparaverio magis placet, cum præsertim tractatu sequenti in eandem sententiam *stabilis cursor* initio legatur. Ms. Rem., *multiformi gratiæ* perperam heic scribit, bene autem in sequenti tractatu *multiformi gratiæ*, uti utrobique alii codices et editi præferunt. Idem ms. Rem. necnon

temporum solemnī vestigio dies salutaris advenit. Idem sui successor, idemque decessor, longæva semper ætate novellus, (3) anni parens, annique progenies, antecedit, sequiturque tempora et sæcula infinita. Parit sibi de fine principium; et tamen a cunis genitalibus non recedit. Profecto sacramenti dominiicæ imaginem portat; nam occasu passionem, resurrectionemque ortu redivivo concelebrat, per quem nobis munus futuræ beatitudinis pollicetur: hoc quoque nostris (4) competentibus præstaturus, quos nunc invitat felix occasus, ut sacri oceani lacteo profundo demersi, (5) inde novello novelli que cum die resurgentes, nobiscum possint ad immortalitatis gloriam pervenire.

273 TRACTATUS XLVII.

De (1) Pascha III.

Stabilis cursor, multiformi gratia redimitus (2) per temporum ambages perniciosæ plantis sua recalcanis officio solemnī vestigia dies salutaris advenit. Idem sibi successor, idemque decessor, longæva semper ætate novellus, anni parens, annique progenies, antecedit, quæ sequitur, tempora, et sæcula infinita disseminat. Parit sibi de fine principium; hoc nostris

Vaticano et Urbinate *per temporum*, sed male; nisi forte desit accusativus *ambages*, uti sequenti in tractatu habetur.

(3) Paschalis dies anni parens dicitur, quod inde annus incipiat, qua de re satis diximus adnot. 2 in tractatu superiore.

(4) De competentibus vide quæ dicuntur in tract. C. 50, adnot. 5.

(5) Tractatu sequenti hæc eadem efferuntur sic: *Surgentes inde novello novelli cum die*, etc.

TRACT. XLVII. — (1) In mss. et edit. Ven., *Præfatio Paschalis*; in Ver. edit. *de Pascha VII*. Similis est præcedenti, ac proinde adnotata ibidem hæc repetenda sunt. In marginali adnotatione ms. Rem. hæc leguntur: *Quinta feria paschæ in conventu fratribus coram pontifice recitanda ante stationem*. De conventu satis diximus adnot. 4 in tract. 41. *Statio* autem a stando dicta, quod populus ante Deum stans, preces offerret, etsi olim pro ipso jejuniis sumpta fuerit (ut patet ex Hermæ lib. III, Simil. 4, in quem locum vide Cotelerii adnot. 56), propterea quod singulis jejuniis diebus stationes haberentur; tamen subinde prædictio omnis solemnitas, quæ processione iudicata de una ad aliam ecclesiam, vel oratorium, aut etiam ad aliquod altare, ibidem stando habebatur a populo, *statio* dici cœpit. Hoc sensu in marginali adnotatione *statio* accipitur, cum per paschales dies, quibus nullum jejuniis erat, hæc alique stationes ad sequentes tractatus in Remensi ms. designatæ haberentur. Harum porro supplicationum paschalium meminit S. Gregorius Turonensis in libro de Vitis PP., cap. 6, ejusque ritus nonnullæ rubricæ in antiquis quarundam Ecclesiarum Ordinibus, seu Ordinariis reperiuntur. In nostra autem Veronensi Ecclesia easdem stationes habitas feriis 2, 3, 4 et 5, infra octavam paschæ, ex hac aliisque marginalibus adnotationibus Remensi codici affixis suo loco deinceps referendis liquet, quarum catalogum in feriarum seriem ob oculos in generali præfatione posuimus. Nam aliis diebus ejusdem hebdomadæ stationes haberentur necne, ex notis iisdem non constat: at haberi nihilominus potuere, ut ne in codice laudato mentio facienda fuerit, quod has ante stationes vel nihil, vel alia aliunde lecto recitaretur. Equidem in *Carpso* rituali libro

A quoque hodie competentibus 274 præstaturus, quos jam nunc felix invitat occasus, ut sacri oceani lacteo profundo demersi, surgentes inde novello novelli cum die, sua luce radiantes, nobiscum possint immortalitatis per aerium tramitem cursu servato ad repositionis tempus, ubi in perpetuum quis oritur, pervenire.

TRACTATUS XLVIII.

De (1) Pascha IV.

(2) Morte sua vivens, sepulcri nido vegetatus, innumerabiles temporum metas (3) perenni curru, una eademque orbita lustrans dies magnus advenit: menses in tempora, tempora in annos, annos in sæcula pandens. Sine pausa crescit in senium; et tamen B a cunis genitalibus non recedit. Profecto sacramenti dominiicæ imaginem portat; nam occasu passionem, resurrectionemque ortu redivivo concelebrat, per quem nobis quoque resurrectionem futuræ beatitudinis pollicetur.

275 TRACTATUS XLIX.

De (1) Pascha V.

Sempiterni (2) currus aurigæ teretis metæ sua re-

ms. Veronensis Ecclesiæ, qui ante medium duodecimum sæculum a Stephano presbytero et cantore scriptus fuit, ut fusius ostendimus, dissert. 3, cap. 2, § 1, singulis hebdomadæ paschalis diebus stationes ad certas ecclesias assignantur, quarum hic catalogum appendendum putamus, cum præsertim ecclesiarum, ad quas stationes in Remensi codice indicatæ habebantur, nomina cognoscere pergratum nonnullis præcipue Veronensibus futurum sit.

Feria II, Statio ad S. Stephanum.

Feria III, Statio ad SS. Apostolos et S. Laurentium.

Feria IV, Statio ad SS. Petrum et Joannem.

Feria V, Statio ad S. Firmum.

Feria VI, Statio ad S. Marianam Organam et S. Vitalem.

Sabbato, Statio ad S. Zenonem et S. Proculum.

In Dominica octavæ Paschæ, Statio ad S. Anastasiam.

(2) Ms. Urbino., *per temporis*. Dein suo pro sua in mss. Vaticano, Remensi ac Pompeiano legitur: et *dies Salvatoris pro dies salutaris* in eodem codice Vaticano.

TRACT. XLVIII. — (1) *Tractatus Paschæ* in mss. At *de Pascha sermo III* in edit. Ver. A medio ad finem similis est tractatui 46, ut conferenti patebit.

(2) Hæc sumpta sunt ex iis, quæ de Phœnice vulgo dicuntur, quod quidem animal resurrectionis et paschalis prout symbolum Patres sæpe commemorant, uti et S. Zeno, tract. 16, lib. 1, num. 9.

(3) Tractatu 49, *Sempiterni currus* fit mentio; ubi licet ms. Pomp. *currus* habeat, tamen ut *currus* retineatur, additum *aurigæ* nomen suadet. At heic *currus* pro *curru* habet editio Veneta; et tr. 50, *nec otioso cursu* omnes et mss. et editi libri non absimili scriptura præferunt. Utrumque scribi et intelligi æquissime potest.

TRACT. XLIX. — (1) Sic in editis; in mss. autem: *Item in die Paschæ*. Hic quoque tractatus, sicut et ceteri sequentes, nonnulla habet similia, iisdem sæpe verbis expressa, quod semel monuisse sufficiat.

(2) Ms. Pomp., *cursus*. In mss. Tol. pro *teretis* scribitur *terrestis*, forte *terrestis*.

uplicans complicando gyro solemnī vestigia, dies salutaris advenit. Idem sibi successor, idemque decessor : longæva semper ætate novellus : anni parens, annique progenies : (3) antecedit, quæ sequitur, tempora : et ut sæcula colligenda disseminet, parit sibi de fine principium. Hic est, quo similiter, verumtamen semel, amore hominis sui, ejus artifex Deus, et Dominus noster occidit, et exortus est rursus, numquam sane repetiturus occasum. Hic, inquam, quo feræales disruptæ sunt tenebræ : quo mors subacta est : quo homines, quos (4) susceperant mortuos, refundere inferi coacti sunt vivos. Quem ut semper, et ubique aucti fide, numero, charitate

A nostris cum fratribus celebremus, præstabit Deus Pater omnipotens.

TRACTATUS L.

De (1) Pascha VI.

Nec otioso cursu, reciprocis ambagibus operis mundani pensa (2) perpetuans, genitilis semper, novellus occasu, a se 276 in semet sua (3) per vestigia revolutus, dies salutaris advenit ; officii sacramenti dominici omnibus omni genere munerum largus. Namque piis mercedem sacerdotibus præstat, consequentibus ministris (4) promotionis 277 augmentum, immortalitatis fidelibus fructum, (5) pæ-

(3) Ms. Vat., antecellit. Mox semina pro sæcula in ms. Pomp.

(4) Ms. Urb., susceperunt.

TRACT. L.—(1) Præfatio Paschalis, vel Item Præfatio in plerisque mss. et edit. Ven. At de Pascha V, in cæteris editis. Ms. Rem. hanc adnotationem marginalem addit : *Tertia feria Paschæ in conventu fratrum coram pontifice recitanda ante stationem.* Vide adnot. 1 in tractatum 47.

(2) Mss. Rem. et Vat. *perpetuatis* ; Tol. et edit. Ven. *perpetuatis* ; sed retinere malimus *perpetuans* ex aliis mss. et editis, quo significatur paschalem diem advenire, qui *reciprocis ambagibus mundani operis pensa perpetuo ita ac reditu carpit* : tractatu autem 16, lib. 1, num. 8 : *cursus ambagibus carpit pensa mundana*, auctor de luna disserens similiter scripsit. Vide tract. 52, ubi eadem allegoria aliis verbis expressa invenitur. Post pauca muneris pro munerum in ms. Pompeiano legitur.

(3) Tres mss. et edit. Ven. carènt præpositione *per*.

(4) Præcipua sacra officia, quæ in ipso paschatis die (quatenus tamen a Sabbati sancti vigiliis exordiebatur) sæculo quarto Veronæ peragebantur, hoc loco S. Zeno paucis indicat : quod testimonium quanti faciendum sit, ex his præsertim, quæ de *promotione*, seu ordinatione *ministerorum*, ac de *pœnitentium cura*, seu reconciliatione hoc die habitis traduntur, eruditi statim intelligunt. Etenim ad *promotionem* ministerorum quod attinet, hoc testimonium, quatenus recordamur et legimus, omnium nedum antiquissimum, sed etiam unicum, in quo de ordinationis die paschali tamquam ex ritu peractæ mentio fiat. Exstat quidem Leonis epist. 41, ad. 81 ad Dioscorum Alexandrinum, in qua cum sacramentum ordinationis tempus legitimum statuatur *post diem Sabbati ejus noctis, quæ in prima Sabbati lucescit* ; et cum hanc diem ipsum esse pascha existimarent, qui Leonis editiones antiquas curarunt, hunc titulum huic epistolæ apponendum vel jam appositum retinendum duxere : *De ordinatione presbyteri, aut diaconi, ut Sabbato sancto celebratur, id est die dominico.* At novissimus operum S. Leonis editor diss. 3, num. 5, et in adnotationibus ad eandem epist. xi, non solum hanc sententiam ex eo Leonis textu laudat colligi ostendit, quippe quod ibidem de omni die dominico sermo est, non autem de die præcipuo paschalis ; sed præterea alia testimonia considerans tum ex Gelasio ep. ix ad episcopos per Brutios et Lucianam constitutos c. 11, ubi commemoratis omnibus ordinationum legitimis nunc quoque temporibus, unum Sabbatum sanctum, in quo vel nunc ordinationes haberi legitime queunt, prætermittitur ; tum ex synodo Romana sub Zacharia papa, an. 743, c. 2, ex Lemovicensi sub Benedicto, an. 1034, ex Claromontana sub Urbano II, an. 1095, etc., ubi de ejusdem sabbati ordinationibus summum silentium ; dum cæteros dies legitimos enumerant, illud generale effatum, *numquam in Paschate ordinationum*

benedictiones celebratas fuisse, pronuntiat, idque vel ex eo confirmat, quod *tota hæc solemnitas regenerandis catechumenis erat consecrata* : et huic sententiæ ipse Mabillonius accedit, tom. II Musei Italici, pag. 104, si hæc de ritu Romanæ solius Ecclesiæ pronuntiata fuissent, possent facile concedi ; quatenus ejus disciplinæ, de qua nunc quærimus, nullum Romanum monumentum existit. At cum de omnium Ecclesiarum disciplina statuatur ; id quam sit falsum, ex hoc unico Zenonis testimonio convincitur, in quo aperte et de die paschatis sermo est, et de *promotionibus ministerorum*, quæ eo die præcipuo quodam ex ritu haberi consueverant. Et sane mos, qui nunc obtinet, ut episcopi die sabbati sancti legitimas ordinationes possint peragere, non de novo inventus, sed ex antiqua disciplina manasse credendus quidem fuerat : sed nullo antiquo documento, quod superesset, poterat confirmari, nisi hoc, quod ex S. Zenone considerandum proponimus. Addamus et aliud monumentum, quod si non præcipuum hujus disciplinæ ritum subindicat, ut ex Zenone colligitur ; saltem praxin confirmat, qua die quoque paschatis ordinationes rite fuisse habitas manifestum est. Hoc monumentum suggerit codex Prioratus S. Gabrielis, cujus fragmentum recitatur in ms. Historia monasterii Fiscannensis apud Martene, tom. II, p. 666 de Antiq. Eccl. Ritib. : *In diebus Maurilii archiepiscopi venerunt Fiscannam ad paschale festum duo Franciæ episcopi, id est Letzelinus Parisiensis, et Fulco Ambianensis missi in legatione ad Willelmum..... tuncque in ipso sacratissimo Resurrectionis die supradictus Letzelinus episcopus, volente et petente Abbate Fiscanni, publice missus fecit, atque intra sacramissarum solemniam quosdam ex monachis presbyteros ordinavit.* Sera nimis tempora hoc testimonium spectat, quæ ad Zenonis ætatem nihil conferunt : sed ad rellendum, quam heic impugnamus sententiam, convincendamque ritus ejus successionem, quem a Zenonis ævo deduximus, non nihil pertinet. Porro in Zenonis textu ministerorum vox animadvertenda est, qua omnes cleri gradus, qui sacerdotium (*sacerdotes* enim tum heic, tum tr. XVI, lib. I, n. 6, presbyteri intelliguntur, licet *sacerdotia* nomen plerumque apud antiquos episcopum significet) consequuntur, auctor innuit : nam his *augmentum promotionis* hoc die præstitum affirmans, de uno minori ad alium altiorum gradum eosdem provecos subindicat, idque ipsum varietatem graduum inter promotos existitisse palam insinuat. Quod si ad Veronæ clerum hæc verba directa consideres, jam plures cleri gradus inter *operarios* tr. 44, a Zenone memoratos hac in urbe per id quoque tempus fuisse facile conjicies. De *pœnitentium cura* adnot. sequenti.

(5) Pœnitentium reconciliatio olim non videtur facta fuisse nec in ipso die paschatis, nec in sabbato sancto, sed feria quinta in Cæna Domini ut ex Sacramentario Gelasiano omnibus ordinibus atque scriptoribus liquet. Num præcipua Veronæ, saltem id temporis, disciplina ? sicuti in Ecclesia Me-

nitentibus curam, (6) Catechumenis lucis viam, A Competentibus (7) remissam omnium peccatorum. Sicque cunctos in unam Christi corporis gratiam congregatos ad caelestia regna perducit, per Dominum et Salvatorem nostrum Jesum Christum, qui est benedictus in saecula saeculorum. (8)

278 TRACTATUS LI.

De (1) Pascha VII.

Perpetis anni pernecem cursum in (2) bissexæ mutationis augmentum, una eademque, nec ipsa, sed ipsa orbita circumducens, dies magnus advent, suo sibi semper novellus occasu. Quod præterit, sequitur (3) : quod futurum est, antecedit. In omnibus novus est; et tamen in omnibus vetus est. Punctis omnibus commutatur, non natura, sed numero. Fit B filius horarum, qui pater est omnium saeculorum. Hic est dies, fratres, quo a Domino nostro cunctus redemptus est orbis; quo æthereo semine novellus, (4) id est noster vivificatus est populus. Hic, inquam, qui nobis resurrectionis monstrat exemplum: cujus sane conditione nos beatiore sumus: quia ille occidit, semper ut vivat; fidelis autem post se-

dolanensi Ambrosii ævo feria sexta in Parasceve pœnitentes reconciliabantur ex ejusdem epist. xx ad Marcellinum, num. 26, quod ipsam multo serius obtinuit in Hispania et aliquot Gallicanis Ecclesiis, uti probat Martene to. II de Antiq. Eccl. Ritib. lib. I, c. 6, art. 5, n. 10. Sed forte pœnitentium curam Zeno vocat, qua illi perfecte Christo reddebantur, quod ad sacram synaxim ipso solum die paschatis admitterentur.

(6) Duplicem hic notat baptizandorum gradum Catechumenorum et Competentium. Etsi enim omnes baptizandi sequiori ætate in tres vel quatuor etiam gradus distinguebantur, ut videre licet apud Ducan- gium; olim tamen non nisi in duos gradus hic a S. Zenone memoratos distincti fuere, ut liquet ex Origene, lib. III in Celsum, S. Isidoro, lib. II de Officiis divinis, Rhabano, lib. I de Institutione clericorum, et Leidrado Lugduensi de Sacramento baptismi, cap. 4. Hoc autem inter utrosque discrimen intercedit, quod Catechumeni a catechesibus audiendi dicti (unde et *audientes* a Latinis patribus sæpe appellantur, Tertulliano de Pœnit., Cypriano ep. XIII et 24 et aliis) verbo Dei erudiebantur, ut, quod S. Zeno ait, *viam lucis cognoscerent*: *Competentes* autem erant hi, qui in via salutis jam satis instructi, baptismum enixe simul postulabant; nam quid aliud sunt *Competentes*, inquit Augustinus, serm. CCXVI, num. 1, *quam simul petentes?* et hi peractis scrutiniis, in vigiliis potissimum paschæ baptizabantur, *remissam omnium peccatorum consequentes*.

(7) Ms. Rem. *remissa*, perperam; accusativo enim casu hoc nomen elatum ex contextu patet, et *remissam peccatorum* similiter scriptum legitur tract. XVI, lib. I, n. 12, in quem locum vide adnot. 53, ubi *remissam* pro *remissionem* aliis usitatum ostendimus.

(8) Cod. Tol. addit. *amen*.

TRACT. LI. — (1) Sic in Ver. edit. In mss. et edit. Ven. *Præfatio paschalis*; codex vero Remensis hanc notam in margine exhibet: *In paschate quarta feria paschalis in conventu fratribus coram pontifice recitanda ante stationem*.

(2) Coniunctim *bissexæ* scripsimus, ut in mss., licet editi distincte *bis sexæ* præferant. Sic et alii auctorum codicum et editi coniunctim saepius eandem vocem scripsere. *Bissexæ* autem mutatio

cundæ natalitatis occasum resurgens, horrore nunquam intercipitur tenebrarum.

279 TRACTATUS LII.

De (1) Pascha VIII.

Specioso circulo sacer iullexus dies, in mundani operis pensa (2) quadriga temporum fertur, duodecim mensium perpeti curru mutationibus dives, nulla statione contentus: quia immortalitas ejus est cursus. Verum currat, an recurrat, ambiguum est: cuius præteritum restat, ut redeat. Mira prorsus ratio! Innumerabilium saeculorum diversa mensura contendo innovat spatia; et tamen ejus semper orbita est una: qui nos admonet, fratres, passionis resurrectionisque dominicæ unanimes atque concordantes salutaria celebrare mysteria; per Dominum et conservatorem nostrum Jesum Christum. (3)

TRACTATUS LIII.

De (1) Pascha IX.

Magnificus, fratres dilectissimi, saeculorum pater adest dies, omni genere fructuum fetibus pollens, divite sinu, momentis quibus velis, quatuor temporum munera (2) expungens. (3) Denique Competentibus

duodecim menses spectat, per quos annua orbita circumducta, dies paschalis redit. Vividum porro S. Zenonis ingenium ex illis verbis deprehenditur, cum anni orbitam, qua cursum suum paschalis dies circumducit, unam eademque nec ipsam, sed ipsam per antithesim vocat; a qua locutione non multum absimilis illa, qua tract. 16, lib. I, num. 8, de Phœnice jam post occasum renascente sermonem faciens: *Denique*, inquit, *festo exultat in tumulo, non umbra, sed veritas: non imago, sed Phœnix: non alia, sed quamvis melior alia, tamen prior ipsa*.

(3) *Advenit. Sequitur, quod, etc.*, in ms. Vat.

(4) *Id est Christianus vivicatus est populus*. In Cod. Urb. et forte tum *id est noster*, tum *id est Christianus* glossemata sunt, quæ e margine, ubi a quopiam fuerant apposita, in textum irrepserunt.

TRACT. LII. — (1) In mss., *Incipit Præfatio*, vel *Item Præfatio*. In edit. Ven. cum Zen., *Præfatio Paschalis*: in Ver. et cæteris de Pascha: sermo. VI. Ms. Rem. hæc in margine notata objicit: *Secunda feria Paschalis in conventu fratribus recitanda coram pontifice ante stationem*.

(2) *Quadriga* ablativus est, et quatuor anni temporum loco ponitur.

(3) In Codd. Pomp. et Urb. *Aven*.

TRACT. LIII. — (1) Ed. Ven., *Præfatio Paschalis*. Ms. Zen. addit: *pro baptizandis*. Edit. Ver. de Pascha sermo IX *pro baptizandis*. Tandem cæteri mss., *Tractatus Paschæ*.

D (2) *Expungo* pro *distribuo* accipitur, ut tract. 38, *expungit apophoreta*, id est munuscula domum transferenda distribuit. Vide ibidem adnot. 16. Sic quidem in Gloss. Græc. Lat. *διαπέτης* divisor, *expungere* redditur, ac si *dividere*, seu *distribuere* et *expungere* idem significent, ac verbum Græcicum *διαπέτης*.

(3) *Denique* pro *pauca* Zenoni usitatum, ut videre poteris ex indice; vindicatur autem hæc significatio annot. 4, in tract. 7 hujus libri. Porro in editis et mss. mala interpunctio. erat: *Denique Competentibus nostris finitur hyems. Hodie peccatorum oleo confecto latobuntur*. Quodnam peccatorum oleum, quo lustrari Competentes debeant? error apertus. Ms. Pomp. *peccatorum* habebat, et secunda manus correxit *peccatores*; sed neque proinde difficultas plane diluitur. Itaque alia interpunctio utendum consui-

nostris finitur hyems hodie peccatorum: oleo confecto **280** lætabuntur. Hodie eos etiam ver aridens diversos in flores diverso charismate (4) redditurum est, cum salubri unda perfusi, limpidæ ætatis messe gaudentes, (5) panem novum cœperint manducare: quos autumnale quoque non morabitur mustum, quo repleti inebriatique, feliciter Spiritus sancti calore fervebant: qui ut nunquam refrigescant, (6) omnibus nobis præstabit Deus Pater omnipotens.

281 TRACTATUS LIV.

De (1) Exodo I.

In die Paschæ.

Sicut lectio divina testatur, in Ægypto a Pharaone populoque ejus Israel Dei populus (2) captivitatis ingenti jugo acerrime premebatur (Exod. c. 1). Hunc Deus præcipit proficisci, duce Moyse videlicet et Aaron (cap. XII, 31), iter demonstrante nobis columna per diem, eadem ignis quoque per noctem (cap. XIII, 21 et 22). Finditur mare; et dextra lævaque in abruptum digestis aggeribus stans unda solidatur (xiv, 21 et 22). Dei populus navigat plantis. Mira res! Iter ejus barbaris vehementer urgentibus, nec eques potest sequi, nec navis. Maria cum mulieribus tympanum quatit (xv, 20); hymnus canitur; Dei popu-

mus. Oleum porro ab antiquis sacrum Chrisma intelligitur dicente Optato lib. VII advers. Parmen.: *Oleum nominant illum liquorem, qui in nomine Christi conditur, quod chrisma, postquam conditum est, nominatur.* Cum vero huic oleo lætitiæ fructus a Zenone tribuatur, illud indicari videtur, unde, ut Cyprianus ait epist. 70, *baptizati unquuntur*, quo scilicet die paschalis Neophyti confirmabantur. *Oleum donum Spiritus sancti auctor vocat tr. 14, lib II, de quo aperte Augustinus loquitur serm. CCXXVII, quem ad baptizatos die paschalis habuit.* Neque tamen negarimus significari posse illam charismatis unctionem, quæ inter baptismi ritus accensetur.

(4) Ms. Pomp. et edit. Ven. *redditurus* sine particula est, quæ item deest in codd. Tol. et Zen. Sed *redditurum* est plane legendum, cum ad ver neutrius generis referatur, quod *redditurum*, id est mutaturum, est. Competentes in *flowers diversos*, quales Neophyti suave redolentes appellari solent; uti sane *dulcissimi flores mei* a Zenone vocantur tract. 15, lib. I, n. 5, in fine. Diversi autem sunt hi flores ex charismate diverso, scilicet ex diversa preparatione ac fide, de quo discrimine Zeno satis tract. 31 et 33.

(5) Panis hic est Eucharistia sub panis specie neophysis data, sicuti vox *mustum* eandem Eucharistiam significat, quam sub vini specie lidem percipiebant. His allegoriis cum S. Zeno in rebus aliis frequenter utitur, tum vero frequentius in mysteriis sacramentisque indicandis, quæ ne aperte verbis propriis expouentur, ex arcani disciplina cautum fuerat, de qua re plura Emmanuel Schelestratus in tractatu singulari de Disciplina arcani cap. 4, artic. unico, § 5, luculenter dissernit, ubi et huic Zenonis, quem *antiquissimum et doctissimum auctorem* vocat, locum considerat.

(6) Mss. Tol. et Vat. cum edit. Ven. *in omnibus.* Eadem editio cum ms. Pomp. in fine addit *Amen.*

TRACT. LIV.—(1) Mss. Vat., Tol., Urb., Pomp. et index Rem.: *Tractatus diei Paschæ cujus supra*, id est S. Zenonis, qui memoratus fuerat in clausulis tractatum superiorum. Concinit autem hic tractatus cum aliquot mox subiiciendis, qui de Exodo in iisdem mss. inscribuntur, ut jure hæc eadem inscrip-

lus liberatur; resolutisque undis via cum persecutore deletur (xiv, 28). Quantum spiritaliter intelligi datum, Ægyptus mundus est iste. Pharaon cum populo suo diabolus et spiritus omnis iniquitatis. Israel populus Christianus, qui proficisci jubetur, ut ad futura contendat. Moyses et Aaron per id, (3) quod erant, sacerdotium, per suum numerum, demonstrabant duorum testamentorum sacramentum. Columna viam demonstrans Christus est Dominus. Quod duplicem nubis et ignis imaginem gerit, judicia duo designat, unum aquæ, quod gestum est, ignis alterum, quod (4) futurum. (5) Mare fontem **282** sacrum debemus accipere: in quo quibus aquis Dei servi liberantur, iisdem, qui non fugiunt, sed portant peccata, delentur. Maria, quæ cum mulieribus tympanum quatit, typus Ecclesiæ fuit: quæ cum omnibus Ecclesiis, quas peperit, hymnum canens, et (6) pectoris verum tympanum quatit, populum Christianum ducit non in eremum, sed ad cælum.

TRACTATUS LV.

De (1) Exodo II.

Sacram legem qui spiritaliter accipit, fratres, iste est, qui ejus fructu (2) lactatur. Judæi etenim cum

titio in editis huic quoque tractatui præfixa fuerit. Utrumque vero titulum et codicum et editionum hoc primo in tractatu retinimus, cum in ipso paschali festo hic tractatus habitus sit occasione lectionis Exodi de rubri maris transitu, qui paschalis et baptismi symbolum fuit, ex quo etiam ea lectio hoc paschali tempore recitari et explicari solebat. Eadem ratio de cæteris, qui sequentur, tractatibus habenda est.

(2) Editi cum paucis mss.; *captivatus.*

(3) Sparaverius correctione additioneque legendum putat: *Moyses et Aaron per id, quo erant, sacerdotium, perque suum numerum, etc.* At nihil opus est, cum S. Zenonis mens sit innuere Moysen et Aaron per id, quod erant (erant autem sacerdotes, ps. xcviij, 6) demonstrasse sacerdotium, per suum vero numerum demonstrasse dno testamenta, quæ binariis quibusque numeris significata affirmare solebat Zenoni fuit, ut liquet ex tract. 13, lib. II.

(4) Indicatur ignis judicium; quo sub Ænoia mundi omnia concrevabuntur ex II Petri III, 7: *Cæli et terra igni reservati in diem judicii et perditionis impiorum hominum;* quod ipsum significavit Joannes in Apocal. cap. XX, vers. 9 et seqq.

(5) Baptismi typum fuisse Erythraei maris transitum, ut innuimus adnot. 1, deserte tradunt cum Zenone sancti Patres, inter quos unum Cyrillum Hierosolymitanum commemorare sit satis, qui Catechesi 4 ad recens illuminatos: *Tyrannus ille, inquit (id est Pharaon) ad mare usque veteres persequabatur: ipse vero impudens improbitatis princeps demon ad ipsas usque salutaris undas se sequabatur. Ille ex mare submersus est: iste in aqua salutis suffocatur.*

(6) Mss. Tol. et Vat., *peccatoris verum.*

TRACT. LV.—(1) In ms. Rem. *Item tractatus sine alio titulo.* Cæteri tum mss., tum edit. de Exodo. Hæc autem marginatis rubrica legitur in ms. Rem.: *In Pascha coram pontifice in cubiculo recitanda post diaconorum ingressionem ipso die paschalis.*

(2) Sparaverius legendum putat *lactatur*, a qua correctione non multum discrepat ms. Tol. in quo *lactatus* scribitur. At *lactatur* pro *paschatur* dici potuit.

carnaliter sentiunt, in gregibusque pecuinis agnum A (3) bifaria natura commissum, qui inveniri non potest, quærunt, sic (4) agnum verum Christum, quem invenerant, perdiderunt: non enim intellexere, quia ex hædis humana designabatur caro suis onusta peccatis, ex ovibus spiritus majestatis: quæ utraque in Christo concreta, agnum legitimum præstiterunt. Hic est agnus, fratres, de quo (5) Lex ait: *Pascha est Domini* (Exod. xii, 11, 27). Apostolus quoque Paulus: *Pascha nostrum immolatus est Christus* (I Cor. v, 7). Cur autem dignatus fuerit immolari, Joannes Baptista ante prædicavit his 283 verbis: *Ecce agnus Dei, ecce, qui tollit* (6) *peccata mundi.* (Joan. i, 29). Hic itaque dictus est (7) primitivus, quia paternæ antiquitatis solus est conscius. Hic (8) maturus, quia post ipsum non est ullus. Hic sem- B piternus, quia occisus est, et inventus est vivus. Hic immaculatus a peccato, quia solus est mundus. Hic salutaris, quia per ipsum vincimus mortem. Hic masculus, quia Dei est virtus. Hic, inquam, agnus perfectus, quia in ipso magnus ille sacerdos pio mysterio sua victima inclusus, hodie Deum reddidit hominem, quem (9) litavit.

TRACTATUS LVI.

De (1) Exodo III.

Tempus non sinit, fratres, (2) imagini reddere veritatem. Verumtamen Judæe quid (3) monumentis

(3) *Bifaria natura agnum auctor vocat, qui ex dupli-* C *ciplici hædorum et ovium specie constat, ut ex sequentibus tractatibus liquebit.*

(4) *Voces agnum et Christum absunt a ms. Rem. In Tolentinate vero Christum deest.*

(5) *Edit. Ven. pro Lex ait habebat litare: Edit. Ver. lætari: ms. Zen. et Sp. lætare: sed nullo sensu, qui satisfaciat. Cæteri codices Lex ait, ubi Lex sicuti passim pro Moysis libris sumitur, ut alibi animadvertimus, ita nunc indicat librum Exodi, in quo quidem textus Pascha est Domini legitur. Neque moveat, quod in vulgata ejus loci interpretatione sit: Phase, id est transitus Domini: pascha enim et phase, vel transitus idem sunt; nam, ut Hieronymi verbis utamur in cap. 31 Isaie, pag. 423, tom. iv: Manifestum est pascha, hoc est, phase Domini non passionem significare, sed transitum. Hinc eadem Zenoniana interpretatio usurpata visitur a Tertuliano adversus Judæos cap. 11, et præsertim a Gaudentio serm. 2, pag. 40.*

(6) *Sic mss. Rem. et Tol. Ita etiam erat in ms. Pomp., sed correctum peccatum, uti et in editis legitur.*

(7) *Tractatu 62 hujus libri, ubi similia repetuntur, Primitivus, inquit auctor quia præter Patrem ante ipsum nullus et primus.*

(8) *Sparaverius mallet legi unicus, et bene. At laudato tract. 62, maturus repetitur, sed alia ratione, quia æternus est. Porro auctoritate ms. Rem. antiquissimi scripsimus non est ullus pro eo quod alibi scribitur est nullus.*

(9) *Nimirum sacrificavit, quippe quod Christus se hominem Deo patri per mortem crucis obtulit, ut hominem faceret quodam modo Deum.*

TRACT. LVI. — (1) *Mss. Rem. Tol. Vat. Urb., Sententia Exodi; Pomp. Zen., Item de Exodo; in editis de Exodo. Hic porro tractatus similis est tract. 58 et utriusque, ut facilius intelligantur, conferendi: alibi enim, ubi variant, unus ex altero explicatur.*

tui criminis gratularis? In Ægypto 284 servisti diu, (4) non sorte peregrini, sed merito. Ereptus es inde: non tua evasisti virtute. Columna nubis te perduxit per diem, ut (5) ostenderet cæcum (Exod. xiii): ignis columna per noctem, ut admoneret arsurum. Angelus prævius tua castra promovit, ut etiam præsentī Deo probareris ingratus (cap. xiv). Per mare pedibus ambulasti, ut patereris in terra naufragium (cap. xvii). Ad hoc sane in eremo aquam de petra bibisti, manna de cælo gustasti (cap. xvi), ut cum esses ad egestatem postmodum devolutus, præteritorum bonorum recordatione acrius torquereris.

TRACTATUS LVII.

De (1) Exodo IV.

Mira, fratres (2) carissimi, hi-istoriæ sacræ sic est perfecta narratio. Cum Israelis populus (3) enormi captivitatis jugo depressus, a rege Pharaone duris conditionibus in Ægypto necaretur (Exod. cap. i); miseratione Dei, duce Moysē, jussus est proficisci (cap. xii). Huic non circulus solis per diem, sed columna nubis; non candida luna, sed ignis columna per noctem iter pandebat ignotum: qui ut inter duo elementa pervenit, ibidem (4) præsentariæ exitum mortis expavit (cap. xiv). Hinc enim persequendum 285 Ægyptiorum infestis mucronibus (5) premebatur: inde maris magno clausus obice premebatur.

(2) *Reddere veritatem imagini idem est ac explicare quid imago seu figura vere significet. Judicium autem Zeno se brevitate temporis, quod inter tot officia paschalia reliquum est, impediri, quominus possit exponere, quid spectarit, quod Judæis olim, dum ex Ægypto liberati fuerunt, in imagine contigit. In ms. Pomp., imaginis legitur: in edit. Ven. veritate, quorum neutrum placet.*

(3) *Monumenta criminis Judæorum auctor appellat ipsam Exodi historiam, ex qua palam est ipsos sive in captivitate, sive dum liberarentur, sive etiam post, variis criminibus reos fuisse, quod in sequentibus satis exponit. Judæos porro Exodi historiam in sui nominis commendationem ingessisse, in eaque perperam gratulatos Zeno affirmat, quod non minus inde gloriæ, quam ignominie ipsos redeat: si enim patent divina ipsi collata beneficia, produntur etiam dura et criminosa gesta, quibus illi divinis beneficiis male responderunt.*

(4) *Judæos non sorte peregrini, sed ut loquitur tract. 58, non necessitate, sed merito, scilicet ob sua crimina, in captivitate diutius relictos affirmat.*

(5) *Ms. Rem., custodiret.*

TRACT. LVII. — (1) *Mss. Incipit Exodi secunda; edit. de Exodo. Hic tractatus post lectionem de Exodo habitus ex prima periodo cognoscitur.*

(2) *Mss. Tol., Pomp., Vat., Urb., dilectissimi. Sic deest in ms. Vat. et sane abundare videtur. Dein prælecta pro perfecta in ms. Tol.*

(3) *Duo mss. Rem. et Tol., in orni: ms. Pomp. mortis: alii autem tum mss., tum editi in ortu præter unum codicem Urbanatem, qui genuinum lectionem textui insertam exhibuit. Paulo post prehenus pro depressus in eodem ms. Urb., dein pro Duce Moysē in ms. Pomp., Moyses solum legitur.*

(4) *Edit. Ven. præsentata.*

(5) *Ne repetatur vox premebatur, quæ iterum hoc eodem membro occurrit, eam Sparaverius hoc loco subaudiri mallet, vel legi terrebat. Post pauca pro*

Etenim illi nullæ inerant naves, nulla transfretandi præsidia: cum subito divina providentia scinditur mare: aquæ dextra lævaque gelido stupore frenatæ, vitreos diriguntur in muros, præstolantes transitum Dei populi, ut (6) persequentibus mare sint. Inducitur in viam Israel ingratus, in qua nec gladios possit timere, nec fluctus. Mira res! medio pulverulentus exsultat in profundo, (7) qui circa se videret feliciter triumphum suum perire naufragio. Hæc Judæus prædicat, fratres: et tamen Deo demens adhuc usque non credit, qui est benedictus in sæcula sæculorum. Amen.

TRACTATUS LVIII.

De (1) Exodo V.

Tempus non sinit imagini reddere veritatem. Veruntamen, Judæe, **286** quid (2) designatione tui criminis gratularis? In Ægypto servisti diu non necessitate, sed merito (*Exod. cap. 1*). Ereptus es inde (*cap. xv*): non tua evasisti virtute. Columna nubis te deduxit per diem, ut ostenderet cæcum: igitur columna per noctem, ut significaret arsurum (*cap. xiii*). Angelus tua castra præcedit: necubi crimen excuses. Per mare ambulas (*cap. xiv*): veloces pedes (3) tuos ad effundendum sanguinem dextra lævaque in se refugiens unda testatur (*Psaln. xiii*).

clausus mss. Rem. Tol. *clausui*, et cod. Vat. pro *clausus obice* scribit *clausui obijcere*.

(6) Ms. Pomp., *transeuntibus*, quod si legendum sit, ut sane probabile est, desunt hoc loco aliqua, et supplendum sic: *ut transeuntibus agger, persequentibus mare sit. Agger* posuimus, cum undæ hinc atque hinc suspensæ, tract. 59, *aggeres* appellentur.

(7) Sic mss. Tol. et Zen. cæteri editi et mss. *quia*, quod minus placet.

TRACT. LVIII. — (1) Mss. Sp. et Zen. addit ad *Judæos*, contra quos sane posteriori quoque ætate tractatus a Patribus nonnumquam habitos (ut alios testes omittamus) ex Possidii indiculo liquet: ubi memorantur S. Augustini adversus *Judæos tractatus duos*, qui injuria temporum interciderunt. Id autem ne cuiquam sit mirum, cum post redditam Ecclesiæ pacem, et postquam ecclesiæ publicæ patuerunt, ea disciplina inducta fuerit, ut ad Episcoporum sermones exaudiendos non tam fideles et catechumeni, sed hæretici, Gentiles, et Judæi exciperentur; unde can. 84 concilii Carthaginensis IV sancitum legitur, *ut episcopus nullum prohibeat ingredi ecclesiam, et audire verbum D. i, sive Gentilem, sive hæreticum, sive Judæum usque ad Missam catechumenorum*. Missæ catechumenorum nomine intelligitur illa missio, qua catechumeni post divinum verbum dimittebantur. Ex hac vero consuetudine, ut testatur concilium Valentium can. 1, nonnulli ad fidem perducebantur: *Sic enim, inquit, Pontificum prædicatione audita, nonnullos ad fidem attritos evidenter scimus*. Hæc autem nos ea de causa monitum volumus, non quod hosce tractatus a Zenone adversus Judæos vere præsentis habitos fuisse credamus, sed ut appareat, quam imbecillum sit eorum argumentum, qui ut Zenonem ad antiquiora sæcula evehant, his tractatibus utuntur, ac si posterioris ævi antisites adversus Judæos publice in Ecclesiis non disseruerint. Cæterum occasione lectionum paschaliū, in quibus de divinis erga Judæos beneficiis sermo est, hos tractatus a Zenone recitados liquet, ut exprobrato ipsorum ingrati animi vitio, verum Dei cultum ad christianos translatum mone-

A Denique eremo exciperis (*Exod. cap. xvii*), quo te nunc pervenisse cognoscis. Ubi sane ad hoc aquam de petra bibisti, manna de cælo gustasti (*cap. xvi*), ut scires miser, quid fueras perditurus. (4)

TRACTATUS LIX.

De (1) Exodo VI.

Judæi, unde se beatos putant, infelices inde esse noscuntur: etenim (2) commodius puto misero in statu suo manenti, quam beato in ultimas miserias devoluto. Nam (3) prædicant patres suos Ægyptium populum fugiendo delesse (*Exod. cap. xiv*): Deum suis præfuisse majoribus, eorumque iter præcessisse: non intelligentes, quia exinde eos a facie sua remotos, post suum dorsum cum (4) post futuris abjecerat: **287** (5) Erythræum quoque in geminas ripas medium scissum mare, ductisque dextra lævaque aggeribus in aciem stipatis, undarum salvo liquore, arefactam profundi in semet contra se obnixam, stupidam pependisse naturam: viam inter fluctus (6) micuisse terrenam, quæ utique non cœlestis populi meritum, sed terreni per orbem totum dispersionis futuræ denuntiabat exitium. Ideo eos in erenum inde perduxit (*Exod. cap. xv*), vulneraque detestabilis mentis curanda lacte cum melle providendo commonuit (*cap. xvi*): nam infirmis ac languidis

ret, quibus sane omnia evenerunt, quæ in Veteris Testamenti figuris indicantur. Hic porro tractatus, paucis additis, quibusdam mutatis, eadem continet, quæ tractatus 56. Vide igitur quæ ibidem adnotavimus.

(2) Tractatus 56, habet *monamentis tui criminis*.

(3) Edit. Ven., *suos*.

(4) Ms. Rem. concludit sic: *Explicit tractatus de Exodo S. Zenonis*.

TRACT. LIX. — (1) Ed. Ven. cum mss. Zen. *de Judæis* hunc et sequentes octo tract. inscribit: mss. cæteri *de Exodo*. Utrumque titulum præposuit Veronensis editio, quod semel monuisse sufficiat.

(2) Ms. Urb. *esse commodius*. Ne autem æquivocationem patiaris, subaudi *hominis misero*, et significatur præclarior multo agi cum homine misero, qui in suo statu maneat, quam cum beato et felici, qui in miseriis ultimas devolvatur.

(3) Edit. Ver. et alii quos mss. *prædicat*: correximus ex quinque mss. et edit. Ven. quippe nominativi loco *Judæi* intelliguntur.

(4) *Post futuris* pro *posteris* accipitur, qua voce Vitruvius lib. ix, cap. 7, et Gellius lib. xvii, cap. 7, de re, quæ deinceps futura est, utuntur.

(5) Hunc textum contaminatum Sparaverius judicans, corrigendum putavit, ita tamen ut illum sine antiquis libris sanare se non posse professus sit: *Erythræum quoque in geminas ripas medium scissum mare, ductisque dextra lævaque aggeribus, in aciem stipatis undis, sudo liquore arefacta profundi semita, contra se obnixam stupidam pependisse naturam*. Codices plures habuimus, nihil tale subolevit usquam; et ex interpunctione, quam posuimus, non ita contaminatum hoc testimonium videri posse putamus, ut intelligi nequeat.

(6) *Micuisse* habebant editi et mss. nonnulli; melior visa est lectio mss. Rem. Vat. et Pomp. Paulo post in ms. Sp. *meritis* legitur pro *meritum*; in Rem. *exitum* pro *exitium*; et inde eodem Rem. cum Tol. et Pomp. *Adco* pro *Idco*.

manuæ tejeritudinem irroravit; non enim erant idonei, aut digni, qui cœlestis panis perpetua soliditate fruerentur. Petra illis scaturivit in fontem (cap. xvii): ut biberent detritis (7) lacunis, ut merebantur, cœnulentum postmodum laticem, Domino dicente: *Me dereliquerunt fontem aquæ vivæ, et foderunt sibi lacus detritos, qui non possunt aquam portare* (Jer. ii, 13). Postremo infelices quid sperant de imagine, cujus nosse non sunt meriti veritatem, (8) Dominum nostrum Jesum Christum?

288 TRACTATUS LX.

De (1) Exodo VII.

Pharisæus quemadmodum legitimum pascha possit celebrare, non video: (2) cujus eminens famosumque illud templum miserabili vastatione campis æquaturn suo pulvere jacet sepultum. Sacerdotalis cathedra pestilentie (Psal. i, 4), cultorum suorum (5) sacrilegio, jure deleta est. Exinanitum cornu jam non spirat unguenta. Dies festos in luctum (Amos v,

(7) Ms. Rem, *senaculis pro lacunis*, male; est enim *senaculum* locus in quo senatus habetur. Forte *cœnaculis* a *cœnum*. Heic autem indicantur lacunæ a Jeremia ii, 13, memoratæ, quæ quidem in Zenonis interpretatione *lacus detriti* appellantur, in vulgato autem interprete *cisternæ dissipatæ*, id est consumptæ, quæ continere non valent aquas.

(8) Mss. Vat., Pomp., Urb. et edit. Ven., per Dominum, sed male; nam vox *Dominum* refertur ad veritatem, quam Judæos nosse non meritos Zeno insinuat.

TRACT. LX. — (1) Mss. Rem., Tol., Urb., Pomp., *Item sequentia Exodi*; Vat., *Tractatus sequentia Exodi incipit*; Ms. Zen. et edit. Ven., *de Judæis*. Utramque inscriptionem præfixere editores Veronenses.

(2) Constans et pervulgata sententia est, Judæis in uno Hierosolymorum templo legitime sacrificare licuisse. Hujus rei testis antiquissimus S. Clemens Romanus in epistola i ad Corinthios num. 41, S. Justinus in dialogo cum Triphone p. 4, edit. Parisiensis an. 1569, S. Phileas martyr in sinceris ejusdem Actis apud Ruinartium pag. 454 et alii. Cum porro paschale celeberrimum sacrificium esset agnorum, de quibus præceptum est Exodi cap. xii, jam hos solum in eodem templo potuisse mactari, ut pascha legitime celebraretur, exploratum est. Huic tamen sententiæ adversatur Philo lib. iii de Vit. Moysis, et tract. de Decalogo, qui paschalem agnum non a sacerdotibus, sed a singulis ex lege mactatum prodit, et S. Gaudentius, qui serm. ii, pag. 36 et 37, in domibus singulis, non autem in templo singulos agnos occisos fuisse testatur. Philonis auctoritatem expungit Pater Lamy in tractatu de Veteri Judæorum paschate, ac si ille hæc scripserit, propterea quod Alexandrino schismati faveret. Tripho Judæus non minoris forte auctoritatis habendus, qui apud Justinum martyrem de paschali agnorum sacrificio id ipsum confessus est, pag. 42. Gaudentio autem præter memoratos Patres satis sit opposuisse Hieronymum, qui cum Zenone nostro similiter sentit. *Nec immolemus agnum, vel mysticum pascha celebremus, quia hæc absque templo fieri lege prohibentur*. Hinc ergo jure S. Zeno hoc et sequentibus etiam in tractatibus haud legitimum habuit Judæorum pascha, quod illi demolito adhuc templo legitime se celebrare posse contendebant, cum nec pascha sine sacrificio, nec sacrificium sine templo celebrari queat.

(3) In mss. Rem., Vat. et Pomp., *sacrilegio jure*.

(4) 21), et cantica ejus in lamentationem conversa prophetae testantur (*Id.* v, 23, v, 22; *Is.* i, 14). Taurros, arietes, hircos et agnos a Domino sæpe reprobatos (4) accepimus (*Jer.* vi, 20). Quid ultra? (5) Non potest, fratres, ullum celebrare mysterium, cujus sacrificium divina sententia advertitis esse damnatum per Dominum nostrum Jesum Christum, qui est benedictus (6) cum Patre et Spiritu sancto in omnia sæcula sæculorum.

289 TRACTATUS LXI.

De (1) Exodo VIII.

Judæus legitimum gerere se pascha contendit; cui nihil aliud de veteri sacramento, quam inanibus in-texta suspiriis (2) fabula remansit. Denique regium illud templum campis æquaturn jacet. Altaria (5) ejus subversa manu cum suis sibi sacrificiis, sparsa in pulverem vanuerunt. Sacerdotalis cathedra pestilentie suo nomine deleta est (*Ps.* i, 4). Agnus salutaris (*Exod.* xii, 5), qui designatur (4) ex ovibus

(4) Ita ex mss. Rem., Tol., Pomp., Vat. Urb., cum alias legeretur *acceperunt*.

(5) Ms. Pomp. repetit: *Non potest, non potest*.

(6) Ms. Tol., Vat., Urb., Pomp. et Zen., *cum Spiritu sancto*.

TRACT. LXI. — (1) Mss. *Incipit de Exodo*: ed. Ven. de Judæis, idque alia manu in ms. Pomp. Hic tractatus, paucis additis, quibusdam mutatis, eadem continet, ac tractatus 60 quem præmisimus, et 62 quem subjiciemus.

(2) *Fabula* proprie a *fando* sermonem quemlibet significat; unde quod Plautus dixit in Stichio act. 4, sc. 4, vers. 71, *lupus in sermone*, id Terentius Adelphi act. 4, sc. 1, vers. 21, exposuit *lupus in fabula*. Hinc *fabula* sæpe vera est historia, quæ sermone traditur; unde S. Hieronymus: *Et ne veteres replicando historiam longam faciam.... brevem tibi fabulam referam, quæ accidit infantie meæ temporibus*. Pro scripta etiam historia idem Hieronymus ipsa voce utitur in Epist. ad Phil. cap. 1: *Longum est diversa judicium gesta percurrere, et totam Samson fabulam ad veri solis (hoc quippe nomen ejus sonat) trohere sacramentum*. Hinc Phædrus *veras fabulas* memorat 2 fab., vers. 5, et *fabulari pro vera narrare* apud Scriptores non raro legitur. Nihil itaque mirum, si S. Zeno hoc loco veram sacræ et antiquæ historiæ et scriptis et verbo traditæ narrationem *fabule* nomine appellavit.

(3) Auctoritate manuscritorum Tol. et Vat. deletimus vocem *Dei*, quæ post *altaria* legebatur. Postea *delata* pro *deleta* in ms. Urb., sed hæc eadem sententia totidem fere verbis superiori tractatu repetita habet *deleta*.

(4) Exodi cap. xii, vers. 5, ex vulgato Interprete hoc de paschali agno præceptum fertur: *Erit autem agnus absque macula, musculus, anniculus; juxta quem ritum tolletis et hædum*, quibus agnus et hædus distincti censentur, non vero tanquam unum animal, quod ex agni et hædi natura particeps sit, ut Zenonis textus ponit. Cum Zenone tamen concinens S. Gaudentius serm. iv, pag. 55, recitato Exodi præcepto hæc notat: *Hinc advertere Judæi debuerant, legem Dei spiritualiter intelligendam, quoniam ab agnis et hædis sumendum legerunt agnum, qui immolandus erat; cum sit istud contrarium, ut, si agnus est, ab agnis sit pariter et hædis*. Hæc autem animadversio ab Hebraica veritate aliena, ex aliqua profecto interpretatione fluxit, quam ibidem sane S. Gaudentius prodit in hæc verba: *Ab agnis et hædis sumetis Sic*

et ex hædis, inter pecora non potest inveniri. Dies festi ejus, et cantica secundum **290** Dei vocem in (5) planctum et luctum profecerunt (*Amos* v, 25). Superba illa civitas servit. Sane ovium greges infinitos interficit, quos in amaritudine assumit. Quis non intelligat, fratres, illud pascha non esse, sed (6) bromosum latronis cruenti convivium? (7)

291 TRACTATUS LXII.

De (1) *Exodo* IX.

Pharisæi agere se legitimum pascha contendunt: qui cum templo summo, ut putabatur, summum sacerdotium perdidit; regalis unguenti cornu privati sunt. Circumcisio testimonium mentis impuræ jam jamque illis imminere supplicium denotat vulneris (2) indictu minatur. Omne genus pecudum cum sibi sacrificio reprobat. Jejunia eorum, dies festi, omnisque solemnitas abominatio est apud Deum (*Amos*, v, 21; *Is.* i, 14; *Jer.* vi, 20; *Is.* lvm, 5, et *Zach.* vii, 5). Cum hæc ita (3) sint, a quibus, quomodo, unde pascha celebratur? Adde quod agnum legitimum suo vitio, quem invenerant, perdidit: quem Scriptura designabat (4) ex ovibus et hædis (*Exod.* xii, 5): ex hædis utique, propter peccatriciis indumentum carnis; ex ovibus, propter spiritum

item integrum *Exodi* versum 12, recitat serm. 3, pag. 48: *Agnus autem perfectus, masculus, anniculus erit vobis; ab agnis et hædis sumetis.* Eandem plane interpretationem lectionemque habet Ambrosius lib. i de Abraham cap. 5, num. 40; nec non epist. 23 ad episcopos Æmiliæ num. 19. Hæc autem interpretatio, etsi hebraico textui videatur plane congruere, hebraicæ tamen locutionis vim non plene exhibet, ejusque argumenti, quo Zeno et Gaudentius utuntur occasionem dedit. Cum enim vi interpretationis præceptum traditur, ut *agnus immolandus in paschate, ex agnis et hædis sumatur*; ille agnus ex agnorum et hædorum natura particeps esse debere creditus est; quod tamen non ita hebraicæ locutionis ratio significat. Qui enim in prima parte versiculi agnus præcipitur in hebræo *שׁוֹן* appellatur; quæ vox etsi agnum quandoque significet, ut Jeremie cap. i, v. 17, *שׁוֹן כְּשִׁבִים* pecora ovium, quandoque tamen caprarum partus innuit, ut Deut. xiv, v. 14, *שׁוֹן וְשׁוֹן* pecora caprarum. Hinc ergo ea vox per se non agnum proprie, sed pecus alterutrius speciei sive ex agnis, sive ex capris significat. Hæc autem significatione adhibetur *Ex.* xii, 5, ibique præterea in secunda versiculi commate particula *וְ* hebraica, quæ hædis præfigitur, non pro *et*, sed pro *vel* accipienda est, ut alibi sæpius; et sic versus ille intelligendus: *Pecus, seu partus animalium lanigerorum (id enim pecus pecoris significat, de quo adnot. 4, in tract. 65), perfectus masculus, anniculus erit vobis; et hunc ex agnis, sive ex hædis sumetis.* Ita exitum interpretationis latine discrimen Zenonem et Gaudentium in alienam explicationem induxit.

(5) Ms. Urb., in planctis et luctu illi profecerunt. Illi item additur in mss. Sp., Pomp., Zen. et edit. Ven. Post pauca *absunt* pro *assumit* in mss. Tol. et Pomp.

(6) Ita scribunt mss. Rem. et Pomp. Filescus lib. i Selectorum pag. 241, hoc bromosum convivium interpretatur de eo, quod ex avium seu agnorum carnibus constat; forte quia *βρῶμα* apud Hesychium *βρῶστρον*, seu cibum sonet. At hujus vocis alibi a Zenone repetite interpretationem explicavimus adnot. 10 in tract. 13, lib. i, ubi etiam restituendum ostendimus locum S. Gaudentii serm. 2, in quo nostrum

majestatis. Qui primitivus est dictus, quia (5) præter Patrem ante ipsum nullus est primus. Maturus, quia æternus est. Perfectus, quia Dei virtus Deique sapientia est. Immaculatus, quia peccatum non habet solus. Salutaris, quia mortem mutavit in vitam: propter nos qui est occisus, et vivit: sepultus, et resurrexit: homo æstimatus est, et inventus est Deus gloriosus in sæcula sæculorum.

292 TRACTATUS LXIII.

De (1) *Exodo* X.

Si Judæi vacuatae imaginis recordatione gloriantur, quanto magis Christianus, in quo non est figura, sed veritas? Quam ex rebus ipsis agnoscite pariter, et probate. Judæi majores suos Pharaonis exercitusque ejus gravi servitutis jugo depressos de Ægypto (2) prædicant liberatos (*Exod.* xiv). A diaboli rabie, idolorumque turba violenta non tantum nostri majores, sed omni Christiana progenies de vera Ægypto, id est de isto mundo, semper momentis omnibus liberatur. Illis ducatum Moyses præbuit: dux noster Christus est Dominus. Illis columna nubis atque ignis viam demonstravit: nobis Testamenti Veteris ac Novi clarissima oracula viam (3) et verum Christum Dominum prodiderunt, qui ait: *Ego sum via et veritas*

agnum paschalem sine bromo (non sine brodio, ut vulgata fert lectio) sumendum contendens, satis innuit Judæorum paschale convivium fuisse cum bromo, quod bromosum heic Zeno appellat.

(7) Mss. Tol., Vat., Urb., Pomp., Zen., nec non edit. Ven. hæc clausulam apponunt, *per Dominum nostrum Jesum Christum.* Vox tamen nostrum abest a Cod. Tol.

TRACT. LXII. — (1) Ms. Zen. et edit. Ven. de *Judæis*; cæter. cod. *Incipit de Exodo.* Paucis additis, quibusdam mutatis eadem heic repetitur, quæ in secundo et duobus præcedentibus continentur, ac proinde notata in eisdem legenda sunt.

(2) Ms. Pomp. in *fletu.*

(3) Idem ms. sunt. Paulo post *Addo* pro *Adde* in ms. Rem.

(4) Vide adnot. 3 in tractatum præcedentem. Aliam vero, non autem multo absimilem allegoriæ interpretationem apud S. Gaudentium loco ibi laudato reperies.

(5) Erat in editis, et ms. Zen., præter Patrem, cui etiam coæternus est divinitate cum sancto Spiritu, ante ipsum, etc. At verba, quæ inter duas virgulas leguntur, a reliquis mss. absunt, additaque solum apparent posteriori manu in margine ms. Pomp., et exinde in textum S. Zenonis intrusa. Sane tract. 55, ubi hæc eadem sententia reperitur, nulla sancti Spiritus facta mentione sic scriptum est: *Hic itaque dictus est primitivus, quia paternæ antiquitatis solus est conscius.* Neque ideo Spiritus sancti æternitati quidquam præjudicii creatur, quippe quem S. Zeno aliis testimoniis una cum Patre et Filio coæternum luculenter prodit. Vide inter cætera tract. xiii, lib. ii, num. 1.

TRACT. LXIII. — (1) Ms. *Sequentia Exodi* præter Zen., in quo sicut et in edit. Ven. de *Judæis.* Notandum quoque hunc tractatum in omnibus mss. nullo numero signari, et hinc in tabula mss. Remoni præfixa desideratur ejus titulus, at in corpore insertus sine numero legitur inter tract. 46 et 47 libri primi.

(2) Mss. Tol. et Vat., prædicabant.

(3) Particula *et* abest a ms. Pompeiano.

(Joan. xiv, 6). Illorum profugus populus per mare rubrum dextra lævaque undarum stupentibus rupibus pedo sicco transivit (*Exod. xiv, 21*): at nostrum mare, (4) quos voluntarios suscipit, feliciter naufragos facit: interimensque universa peccata genitali unda submergit, ut cœlestes effecti terram desiderare non norint. Denique illi post mare ad eremum pervenerunt: nos post baptismum (5) ad paradysum pervenimus. Illis irrorata est esurientibus manna (*Exod. 15*): **293** nos autem esurire non possumus (6) sempiternum, qui cœlestis panis (7) nobiscum portamus annonam. Illis sitientibus petra fluxit in poculum (*Ibid. xvii, 6*): (8) ad Christi fontem qui biberit, in æternum sitire non novit. Illis in deserto suavitas lactis et mellis exhibita est: nobis vero, quod plus est, melle dulcior ac lacte candidior, æternæ vitæ beatitudo Dei tribuetur in regno.

TRACTATUS LXIV.

De (1) *Exodo XI.*

Quid timet Pharisæus inanis, quem (2) momenti præterita delectat umbra? Exsultat, quod in Ægypto creverit: at in originali decrevit solo. Quod captivitatibus sit nexibus exsolutus: sed est nunc usque barbarici furoris moribus alligatus. Deus illi ducatum præbuit: idem a sua cum facie postmodum abjecit. Consecutus est regnum, ut post regiam dignitatem majore dedecore (3) Imperio Romano serviret. Sane vultis scire quantæ sit sanctitatis? Quem mare su-

(4) Relativum quos, quod omnes editi habent, etsi absit a mss., nihilominus retinimus, cum sententia illud postulare videatur.

(5) *Paradysum* hoc loco non cœlum, sed Ecclesiam auctor vocat, in quam quidem per baptismum ingredi-mur. *Paradisi* quidem vox apud Græcos usitata, ab Hebraico פֶּדֶת pomarium, vel hortum originem ducens, eandem significationem propriam habet, ut videre est apud Xenophontem in *Oeconomico*, et *Hellenicorum* lib. iv, cap. 4. A Græcis ad Latinos eadem vox traducta eandem propriam significationem sortita est, uti apparet ex Firmiliani epist. lxxv, inter Cyprianicas; nec non ex vulgato interprete in Cant. iv, 13, etc. Hinc hortus ille peramœnus, in quo primi parentes a Deo positi fuerant, *paradysus* proprie vocatur. At sicuti per allegoriam cœlestis illa regio deliciis affluens, qua beati æternum potantur, *paradysus* dicitur: simili allegoria Ecclesiam, quam *horti conclusi* nomine in Scripturis indicatam nonnulli Patres observarunt, *paradysum* S. Zeno appellare potuit, et hæc quidem significatione illam perbelle *eremo* opposuit.

(6) Legere maluimus *sempiternum*, quo adverbio Plautus quoque utitur *Aulul. ii, 4, 16*, pro eo quod editi ei mss. codices sine sensu scribunt *sempiternam*. Mox quia pro qui in mss. Vat.

(7) Num spectant hæc morem illum antiquum deferendi semper secum, donum quoque, Eucharisticum panem, de quo more satis dictum tract. 5, lib. 1, adnotat. 29.

(8) In Ms. Pom. at pro ad scribitur.

TRACT. LXIV.—(1) Tituli hujus tract. tum in mss., tum in edit. idem plane sunt, ac in tractatu superiori.

(2) Ms. Vat., *momentis*. Postea mss. Rem., Tol., Vat. et Urb., *delectatur* pro *delectat*: idque scripsisse-mus libenter, si legeretur qui pro quem.

(3) Ms. Rem., *in perpetuum Romana*; Mss. Vat.,

stinuit adunatum, non potest terra bajulare disper-sum.

294 TRACTATUS LXV.De (1) *Exodo XII.*

Quamiliu, Judæe, (2) bruti cordis nec dum disculis tenebras, sacræque legis oracula jam in Christo completa nec probando cognoscis? Veruntamen pro tuo sensu si vis pascha legitimum celebrare, agnus requirendus est tibi (*Exod. xii, 5*), sicut præceptum est, (3) ex agnis et lædis discordi natura commissus, quem in gregibus pecuinis ipsi tui non invenire majores. Atque utinam tu invenias: dignus es enim immolatione tali, qui salutem tuam in (4) incerti pecoris sitam visceribus opinaris. Sane quod passim multos occidis, edacitatis est tuæ. Quod diversis in locis, (5) vanitatis. Quod cum amaritudine comedis, infelicitatis. Taceo, quod commemoratio est ingrati, non remedium, (6) sacrificium, quod ipse reprobatur fieri, qui præcepit. Hoc solum dico. Imple vel in cæteris legem, sicut scriptum est: *Præcinge lumbos tuos. Indue pedibus calciamenta. Arripe baculum manu* (*Ibid. xi*). In eremum proficiscere, si tuos vis imitari majores. (7)

295 TRACTATUS LXVI.De (1) *Exodo XIII.*

Judæos legitimum pascha celebrare non posse paucis accipe, Christiane. Salomonis templum hostili vastatione subversum cum ruina sua jaceat sepultum: ubi sacrificant? Sacerdotes jam non habent,

Tol., Urb., *in perpetuum Romano*; edit. Ven., *in perpetuum imperio Romano*: alii codices et editi, ut in textu scripsimus.

TRACT. LXV.—(1) Mss. *Item de die Paschæ*; ms. Zen. ad Judæos hunc tractatum inscribit. Edit. Ven., *de Judæis*; Veronensis *de Exodo et de Judæis* simul. Nos *de Exodo* retinimus, cum id superioribus *de Exodo* inscriptis congruat, nec inscriptionum series ob hunc unum immutanda videretur.

(2) Nonius ii, 75: *Brutum dicitur hebes et obtusum*. Vetus Scholiastes in Horatium, qui lib. i. ode 34, vers. 9, hæc voce utitur, notat: *Bruti graves et tardi dicuntur*: unde Isidorus lib. x, lit. B.: *Brutus quasi obrutus, quia sensu caret; est enim sine ratione, sine prudentia*.

(3) Vide adnot. 5, in tract. 61.

(4) *Incertum pecus*; auctor vocat agnum qui ex agnorum hædorumque natura particeps, nullibi inter lanigera animalia invenitur. Lege adnotationem nuper allegatam. Inter *lanigera animalia*, inquam; nam *pecoris* heic dictum est, non *pecudis*; *pecus* autem *pecudis* omne animal significat, quod pabulo terrestri vescitur; at *pecus pecoris* animalium, quæ lanam induunt, præcipuum est, ut statuit Basilius Faber in *Thesouro eruditionis* voc. *Pecus*. Tract. 61, inter *pecora*.

(5) Edit. Ven. *perperam vagaris pro vanitatis*.

(6) Hanc syntaxim in juniorum gratiam sic construendam monemus: *Taceo, quod sacrificium, quod ipse reprobatur fieri, qui præcepit, est commemoratio, non remedium ingrati*.

(7) In mss. Tol. *mores* pro *majores* scribitur. Ms. Rem. hæc clausulam subjicit: *Explicit S. Zenonis de die Paschæ felicitur*.

TRACT. LXVI.—(1) Ms. *Incipit Exodi*. S. Ius cod. Zen. cum Ven. edit. *de Judæis*. Edit. Ver. utroque titulo utitur. Similia continet ac tractatus 60.

(2) qui eorum pro salute sacrificent. Tauros, hircos, arietes, et agnos abhorret Dominus; unde sacrificant? Deum dereliquerunt, altaria ejus everterunt: cui sacrificant? Sane hoc solum proprium retinent, quod, ut vilem libidinem magis ac magis augeant, vilioribus se lavacris omni momento (3) baptizant, Deo semper ingrati.

296 TRACTATUS LXVII.

De (1) Exodo XIV.

Judæos non tantum legitimum pascha celebrare non posse, sed religionis divinæ prorsus nihil retinere paucis accipite. Salomonis templum, de quo præsumebant, (2) cecidit. Altaria Dei ipsi everterunt. Lex et prophetæ usque ad Joannem. Sacerdotibus eorum luctus (3) indicitur. Immolatio aufertur. Cessat unguentum. Circumcisio vacuatur. Sabbatum (4) denotatur. Neomeniæ et dies festi odio habentur. (Is. 1, 13.) Potiuntur eorum Romani regno. Nihil, ut arbitror, (5) restitit illis proprium; nisi quod Agno salutari neglecto, ingrati viles agnos cum amaritudine, homines (6) amari manducant.

TRACTATUS LXVIII.

De (1) Exodo XV.

Judæos legitimum pascha celebrare non posse, periti legis, Deo ipso loquente, cognoscite: a quo ap-

(2) Sparaverius cum hanc quoque sententiam, uti cæteræ, per interrogationem efferendam putat, tum vero quis pro qui scriberet, et sacrificet pro sacrificent.

(3) Antiquissimum simul et frequentissimum apud Hebræos fuisse aquæ, qua se suaque lavabant, usum, patet ex Exodo xxix, 4, et xxx, 19; Lev. xvi; Deut. xxi, 6, et aliis ex locis. Multa Judæorum baptismata a S. Marco Evangelista commemorantur cap. vii, 3 et 4: *Pharisæi enim et omnes Judæi, nisi crebro laverint manus, non manducant, tenentes traditiones seniorum. Et a foro nisi baptizentur, non comedunt: et alia multa sunt, quæ tradita sunt illis servare, baptismata calicum et urceorum et oramentorum et lectorum.* Baptismatis a Judæis in peccatorum purificationem adhibiti meminit S. Basilius, hom. de Baptismo. Baptismatis item quo proselyti abluebantur, quicumque nimirum, sive ex gentibus, sive ex christianis inter Hebræos admitti volebant, testimonium locupletissimum adfert Maimonides Hile. Issur. cap. 13, num. 1, 4 et 5. Heic autem S. Zeno, cum illa baptismata memoret, quorum frequentia libido magis ac magis augetur, balnea potius Hebræis quoque, sicuti et Gentibus usitata, videtur innuere: hæc enim plurimum ad libidinem contulisse patet ex Hieronymo, epist. lxxix, ad Salvinam, num. 7, quam monuit, caveat, ne balnearum color novum adolescentulæ sanguinem incenderet. Quotidie autem Hebræos lavare consuevisse omnia membra testatur Tertullianus de Orat. cap. 17. Vide etiam Gaudentium, serm. ix, p. 108. Erat etiam secta inter Hebræos quorundam, qui in græca formula renuntiandi Judicæ religioni ex regio codice a Cotelerio edita in observationibus ad l. i. Recognit. S. Clementis, § 53, *ἡμροβαπτισται*, id est *quotidie baptizantes*, appellati, docebant, ut ibidem traditur, neminem salvum fieri posse, nisi quotidie laveret.

TRACT. LXVII. — (1) Omnes mss. *De die Paschæ*; Zen. cum edit. Ven. *de Judæis* inscribit. In edit. Ver. duæ inscriptiones de Exodo xiv et de Judæis. Ne seriem interverteremus, retinimus titulum de Exodo, cum contineat eadem fere, ac in reliquis hæc inscrip-

PATROL. XI.

pellatur (*Matth. xxi, 43; Luc. xix, 46; Jer. vii, 11*) synagoga spelunca latronum: sacerdotalis cathedra (*Ps. i, 1*) pestilentia: sacrificium (*Is. Lxvi, 5; vide Deut. xxiii, 18*) canina mactatio 297 jejunia (*Is. Lviii, 5; Zach. vii, 5*) odium: populus (*Matth. iii, 7; xii, 34*). progenies viperarum. Posthæc quid præsumant, æstimare non possum, homines, qui salutem suam in pecorum morte constituunt: cum Deus posteaquam de Egypto egressi sunt, ubi (2) imaginarium pascha gesserunt, dicat (*Exod. xii; Is. i, 11-12*): *Plenus sum holocaustum arietum et pinguinum agnorum: quis enim hæc exquisivit de manibus vestris? Utique, fratres, incunctanter eis ademit pascha, qui id per quod ab eis pascha geritur, reprobavit. At imaginem colunt. Nec ipsam quidem, qui falso colit imaginem, qui ejus non diligit veritatem. Sane hoc solum competenter gerunt innocentes: quod agnos passim, quasi lupi rapaces, (3) occidunt.*

TRACTATUS LXIX.

De (1) Daniele in Pascha I.

Evigila, Christiane, omnique sæcularis somni torpore discusso, apertis auribus cordis a pueris disce virtutem. Sed vide, ne æstimes falsum, quod eis cessit incendium. Veritatem ratio protestatur. Qui nunc in se credentes baptizat Spiritu sancto et igni, ipse tunc quoque (2) numero suæ affuit Trinitatis.

tionem prænotatis, quæ iisdem quandoque verbis heic repetuntur.

(2) Ita correximus ex mss. Rem., Vat., Pomp., Urb., Zen. et edit. Ven.; reliqui mss. et editi *excipit*.

(3) Mss. Tol., Pomp., Vat., *indictus*.

(4) Denoto heic arguere, reprehendere, seu nota aliqua affigere significat, uti sæpe apud Tertullianum, de Pallio, cap. 1, *habitus denotare*; cap. 2, *quid denotas homines*; et de Orat. cap. 2, *Oblitos patris denotamus*. Reprehenduntur a Deo Sabbata, *Isaia c. i, 13*.

(5) Mss. Tol., *illis exstitit*; Zen., *illis restitit*; cæteri codices et editi ut in textu. *Restat autem pro reliquum est*, vel *superest*, uti heic accipitur, usurpatum invenies a Cicerone, ep. xiii ad Brutum, a Terentio, Phorm. 1, 2, 35 et aliis.

(6) Ms. Pomp. ita cum aliis legebat, at emendatum alia manu amara: *perperam*. In fine autem hæc clausula legitur in ms. Rem. *Explicit S. Zenonis de die Paschæ*: similia habet ms. Pompeianus.

TRACT. LXVIII. — (1) Mss. Rem., Tol., Vat., Urb., *Tractatus Paschæ*. Pomp. *de Pascha*. Zen. *de Pascha et Judæis*. Edit. Ven. *de Judæis*. Edit. Ver. *de Exodo xv, de Judæis*.

(2) *Imaginary fescas*. Livius, lib. iii, cap. 41, *Imaginary paupertas* Seneca, epist. 20.

(3) Mss. Tol. et Vat., *occiderunt*.

TRACT. LXIX. — (1) Hos omnes de Dan. tract. paschali tempore habitos occasione lectionum; quæ ex Dan. ea quoque tempestate inter sacra paschalia officia recitabantur, ipse titulus huic tractatui et ultimo præfixus in mss., nec non textus nonnullorum tractatum qui baptismata paschali tempore collatum memorant, satis declarant. Hic autem primus de Daniele tractatus in mss. Rem., Vat., Urb., *Tractatus Daniel* (vel *Dantelis*) in Pascha inscribitur. In Pomp., *Tractatus Daniel in Pascha* cujus supra, id est S. Zenonis: in Zenon. autem et edit. Ven. *De tribus pueris*: tandem in edit. Ver., *de Daniele viii, de tribus pueris*.

(2) Quod tres pueri Trinitatis figuram gerent, rem sacramento, id est in figura, gestam auctor affig-

Denique rem sacramento gestam esse cognosce. In caminum (3) missi (*Dan. c. III*), ut submersi sunt **298** flammis, statim (4) invisibili rore incendia temperantur: mors refugiens mutat officium: incensores cremantur: incensis hymnum canentibus flamma blanditur: Deus a creatura benedicitur universa. In tribus una mens, una virtus, unus triumphus exsultat. (5) Melioratur vita supplicio. Rex non inviderat pueris, si non eos præcepisset ardere.

TRACTATUS LXX.

De (1) Daniele II.

Martyrii quodam modo pars est, fratres dilectissimi, martyres non horruisse supplicium: quantum etenim multiformis (2) crudelitatis lugubris contemplatio retrahit a corona; tantum generosa ac perfecta **299** fides, quique illi (3) fuerit cruciatus, sua complicat vota. Denique tres pueri in illo sacro certamine præ oculis Deum sibi proposere, non flammam (*Dan. c. III*); præmium (4) futurum, non pœnam. Sicque inter tetros undantis incendii globos triumphantes barbarum regem, minas omnes, ipsum quoque supplicium, docuerunt ignes sanctis hominibus non esse

mat, cujus quidem sacramenti Trinitatis ob trium puerorum numerum meminit tract. 71, 73, 74, vide adnot. 3 in tract. 71.

(3) Mss. Vat. et Pomp., *jusi pro missi*.(4) Mss. Tol., *sibilo roris pro invisibili rore*.(5) *Meliorare proprietatem* L. XIII, § 5, D. de usufr. et quemadmod.

TRACT. LXX.—(1) Mss. Tol., Vat., Urb., *Tractatus Danielis*. Pomp. et ed. Ven., *de Daniele*. Zen. *De tribus pueris*. Utraque autem inscriptio præposita in edit. Ver. Licet in tabula libri primi ms. Rem. num. XI inscribatur, *Tractatus Danielis*, in corpore tamen titulo caret. In margine porro hæc rubrica legitur: *Festivitate SS. Firmi et Rustici fratribus recitanda*. Hi martyres, qui Diocletiano et Maximiano imperantibus Veronam suo sanguine consecraverunt, quorumque corpora alio olim tradacta, Luitprando regnante, S. Annonis episcopi diligentia cum sacris aliorum quatuor martyrum exsuviiis eidem urbi restituta fuerunt, tanto semper in honore apud Veronenses habiti sunt, ut non solum in eorum memoriam multæ, tum in urbe, tum in diœcesi ecclesiæ Deo dicatæ inventiuntur, nominaque ipsorum in publicis litanis fuerint inserta, nec non in precibus, quæ leguntur ad calcem Ordinis Romani ex Capitulari codice editi a Francisco Barchinio; sed præcipua etiam ipsorum fieret mentio in Canone Missæ, præcipuoque colerentur officio, cum antiphonis ac responsoriis propriis, ut liquet ex mss. liturgicis libris Ecclesiæ Veronensis, ac in eorundem memoriam tres Missæ celebrarentur, in Missali ms. sæculi XII descriptæ, quarum prima XI. kal. Junii, pag. 114, hæc inscriptione prænotatur: *Translatio SS. Firmi et Rustici, Primi et Marci, Apollinaris et Lazari*; altera VI. idus Augusti, pag. 129: *Vigilia Firmi et Rustici*; tertia ipso martyrii die, numerum V. idus Augusti eadem pagina: *Sanctorum Firmi et Rustici*. Cum itaque istos martyres tanta celebritate Veronensis Ecclesiæ coleret, nihil mirum, si festo ipsorum die hic S. Zenonis sermo inter sacra sæcennia fratribus recitaretur. Hinc autem Remensem codicem ad eandem Ecclesiam pertinuisse maxime confirmatur.

(2) Editiones Veneta et Veronensis cum aliquot mss. *crudelitas*. Correximus ex edit. Pat. et mss. Tol., Pomp., Zen. Mox *recta* pro *perfecta* in mss. Tolent et Vaticano.

A fortiores, per Dominum Jesum, qui est benedictus in sæcula sæculorum.

TRACTATUS LXXI.

De (1) Daniele III.

Trium puerorum (2) martyrium qui credit interritus, potest etiam ipse adipisci martyrium. Tanta enim vis certaminis fuit, ut eam ipse quoque ignis horruerit: nam a barbaro rege nimia crudelitate tribus pueris consulente, fornacis ultra quam solet, septenario pabulo ignis armatus est (*Dan. c. III*). Credo divina providentia (3) sacramento Trinitatis **300** spiritalem quoque numerum convenire. Denique nec (4) irrorati camini eis baptismatis defuit gratia. O admirabile incendium! O vere spectaculum Deo dignum! Qui audiunt, timent: qui incenderant, ardent: qui incensi sunt, sanctificati et incolumes de camino procedunt, per Dominum nostrum Jesum Christum.

TRACTATUS LXXII.

De (1) Daniele IV.

Ingens supplicium aliquotiens ingentior prosequitur gloria, maxime divinis in rebus: in quibus felices obnixa devotione suam religionem custodiunt

(3) Sparaverius legi mavult *uerint*. Dein *pia pro sua* in ms. Urb. et *pro complicat* ms. Pomp. in margine scribit *amputat*.

(4) Mss. Tol., Vat., Rem., *futuri*: postea iidem mss. *codd* et Zen. *cæteros pro tetros*. Dein mss. Rem. et Pomp. *barbarorum pro barbarum*; at in Pomp. correctum *barbarum*.

TRACT. LXXI.—(1) Mss. *Incipit tractatus Danielis* excepto Zenoniano, in quo *De tribus pueris*, sicut et in Veneta editione.

(2) Martyres etiam dicti, qui tormentis objecti, mortem non obierunt. Hinc Commodianus instruct. 48, *Multa sunt martyria, quæ sunt sine sanguine fuso*. Celebres sunt inscriptiones epist. VIII et X S. Cypriani *Martyribus et confessoribus*, in quibus martyres utique dicuntur, qui in tormentis non occisi sunt; *neque enim* (rationem addit idem Cyprianus ep. 31) *virtus eorum, aut honor minor est, quominus ipsi quoque inter beatos martyres aggregentur*; et non aliter Zeno noster tractatus superiori: *Martyrii quodam modo pars est, martyres non horruisse supplicium*. Codex Pomp. et edit. Ven., *martyrum pro martyrium* perperam scribunt; sed in ms. Pompeiano posteriori manu correctum legitur.

(3) Solemne Zenoni est, in Scripturis ex numero binario, vel ternario, vel septenario, etc., *sacramentum*, id est mysterium et figuram aliquam, deprehendere. De numero binario vide plura exempla tr. 15, lib. II; de numero septenario habes exemplum tract. 14, lib. I, adnot. 12; de ternario autem hic in trium puerorum numero, quem *numeri sacramentum* vocat tract. 76, ac similiter tract. 14, lib. II, *sacramentum numeri* appellavit tria illa, quæ Thamar protulit, montile, amulum, virgam. Ms. Rem. et edit. Ven., *spiritualis quoque numerus*: Ms. Urb., *specialis quoque numerus*: Vat. vero *Trinitatis quoque numerus*.

(4) Ms. Tol. *inrotati*: forte *inrorati* legendum est, *inroratis floribus* apud Columellam 9, 14. Zeno autem *rore invisibili caminum ignis temperatum* prodit. tractatu 69.

TRACT. LXXII.—(1) Inscriptiones tum in mss. tum in ed. eisdem ac in tract. sup. notatæ nobis fuerunt. Rem. in marg. addit: *Sabbato primo primi mensis coram pontifice ante processionem recitanda*. Primus mensis antiquus est Martius. Cum porro *processionis*, non autem, ut alibi, *stationis* nomine hoc loco utatur

potius quam salutem. Igitur cum audio tres pueros A incensos (*Dan. c. iii.*), prius vehementer horresco; mox deinde eorum particeps optaverim fieri, cum cognosco inter flammam rorulentos (2) hymnum Deo cecinisse securos (*Ibid., c. iv.*): tanta est enim fidei virtus tantaque potestas, ut cultoribus suis etiam ipsa elementa contra suam naturam famulari compellat. Unde, fratres, atrocissimæ rei non vos terreat contemplatio **301**: non enim ulla est metuenda jam pœna, cum incensorum superstes (3) insultet ignibus vita.

TRACTATUS LXXIII.

De (1) Daniele V.

Mirum, fratres dilectissimi, ac delectabile certamen Deo, historia sacra prodidit nobis, ignis ac fidei. (*Dan. c. iv.*) Etenim duo discordantia devotione Domini in unam concordiam convenere: namque tribus in pueris fides puniri non timuit: immissis camino, ignis exæstuans (2) detulit, ut eos unius virtutis esse persensit. Denique arsit incendium incenditibus, non incensis. O admirabilis ratio! O inæstimabilis gloria Dei! (3) Sacramento Trinitatis tam potentis elementi subacta natura est. Qui putabantur incendio extingui, emicant beatiorensi incensi.

TRACTATUS LXXIV.

De (1) Daniele VI.

Credulo percipe corde rem miram, Christiane, omnique virtutum exemplo (2) famigerabilem. (3) Hebræi vere tres pueri, senum constantia majores, juvenum virtute fortiores, sibi pares, Trinitatis **302** sacramento præmuniti, unitatis una fide solidi, æqualitate pares, passionis victoria gloriosi. Hos barbarus rex, quod ejus statuam adorare contempse-

marginialium notarum Scriptor; aliqua id generis **C** processio innuitur, quam a conventu fratrum seu capitulo (quo quidem Veronensem clerum convenisse ex aliis annotationibus animadvertimus) ad ecclesiam haberi solitam Ordo vi Romanus a Mabillonio editus memorat; cum scilicet post habitum in capitulo fratrum conventum, qui initio ejusdem Ordinis laudatur, episcopo missas celebraturo exinde ad ecclesiam processio fiebat: sic enim ille Ordo inscribitur: *Ordo processionis, si quando episcopus festivis diebus missam celebrare voluerit: incipit autem: Postquam prima hora celebrata fuerit, in conventu fratrum, qui apud quosdam capitulum nuncupatur, etc., processionis autem ordo sequitur.* In Carpo quidem ms. nostræ Veronensis Ecclesiæ libro *processionis* sæpe fit mentio, qua a secretario ad ecclesiam vel a choro ad aliquod altare, etc., Clerus prodibat. In conventu igitur fratrum, sive in secretario, vel choro hic S. Zenonis tractatus sabbato primo primi mensis legebatur coram pontifice, antequam processio vel ad ecclesiam, vel ad altare aliquod haberetur.

(2) Trium puerorum canticum, cum in Hebraico textu Danielis non invenitur, tum a Judæis, tum ab Heterodoxis quibusdam respuitur. At S. Zeno alius cum Patribus et Ecclesia catholica ut canonicum accepisse hinc satis cognoscitur. Mss. et editiones Ven. et Ver., *pusculentos*. At *rorulentos* scribendum, ut in editione Patavina emendatum est, manifestum fit ex tract. 69.

(3) Ms. Urb., *insultat*.TRACT. LXXIII.—(1) Mss. *Tract. Danielis*. Zen. cum ed. Ven. *Detribus pueris*. Ver. editio utrumque præfixit.

rint, incendi præcepit. Qui ubi jactati sunt in fornacem ignis ardentis, hos devote cupidus ignis excepit. Lambunt (4) roscidos flammæ blandientes. Mira res! opacitas intus, incendium foris est: intus hymnus canitur, foris ululatus auditur. O magna potentia Dei! Incensores (5) incendio concremati sunt: et qui incensi sunt, incendio suo superstites, triumphantes de camino procedunt, præstante Domino nostro Jesu Christo.

TRACTATUS LXXV.

De (1) Daniele VII.

Exsulta, Christiane, et Deum fortiter time, diaboli si vis incendia non timere. Ecce pueri (2) sacramento muniti, tres numero, sed una virtute, anhelantibus flammis, camino rugiente non leduntur. Incensi hymnum canunt: barbarum regem fidei tenacitate confundunt. Vindicantur de incensibus suis. Deum vident. Mors transit in vitam, metus in gloriam. Sic quis non optet ardere (3)?

303 TRACTATUS LXXVI.

De (1) Daniele VIII.

Tres Hebræi venerabiles, (2) numeri sacramento muniti, ætate teneri, sed fidei soliditate robusti, supplicio suffragante gloriosi, amore divinæ religionis regis adorare imaginem contempserunt, utpote qui ipsum contempserunt regem: qui ira sufflatus, solito septies amplius caminum jussit incendi: ac ne quid inmundati sævientis deesse videretur, pice et stupa armatum (3) incitatur incendium: æstuantibus globis rubescit quoque ipsum alienis ignibus cœlum. Illo præcipitantur insontes: ibidemque, propter quem præcipitantur, inveniunt. Denique excipiuntur non flamma, sed (4) rore; Dei dignatione, non pœna.

(2) *Detulit hoc loco pro reveritus est accipitur.*

(3) Vide adnot. 3 in tract. 71.

TRACT. LXXIV.—(1) Tituli iidem ac in tract. sup. (2) Hac voce Zeno iterum utitur tract. 15 lib. II, num. 1. in quem vide quæ animadversa nobis sunt adnot. 3.

(3) Ms. Rem. *Hebræis*. Ms. Tol. *verum pro vere*; et infra *solida pro solidi*.(4) Ms. Tol., *roscidos*; et *roscidum* quidem frequentius scriptum legitur. At ceteri Mss. *rosidos*, et similiter *rosida mella* in mss. Virg. Ecl. VIII, v. 37; *rosidum solum*, Columella 5, 6. *Roscidus* autem, vel *rosidus* idem est ac *roridus, rorulentus*, id est rore aspersus.(5) Ms. Pomp. *incendio Dei*. In ms. rem. per saltum a voce *incendio* ad alteram similem intermedia verba ab amanuensi prætermittenda fuere.TRACT. LXXV.—(1) In plerisque mss., *Invitatio fontis*. Zen. et ed. Ven. *De tribus pueris*, qua inscriptione retenta in Ver. edit. additum fuit *de Daniele*. Hunc unum titulum nos, ut cæterorum series et sensus etiam postulabat, retinimus.

(2) Vide adnot. 3, in tract. 71.

(3) Mss. Rem., Pomp. et edit. Ven. addunt. *Amen*. In Rem. autem hæc clausula præterea legitur. *Explicit tractatus Danielis S. Zenonis*.

TRACT. LXXVI.—(1) Inscriptio eadem ac tract. 73.

(2) Vide adnot. 2 in tract. 69.

(3) Legebatur *citatur*, supplevimus ex ms. Pomp. in quo nescimus cur, quayo manu in abrasum fere fuerit.(4) Editi libri habebant *rore Dei, dignitate, non*

O felix supplicium, quod incolumitate superante immortalitas prosequitur, et corona!

TRACTATUS LXXVII.

De (1) Daniele IX.

Non hodie mihi ad vos sermo est, fratres carissimi, **304-306** (2) de humanis gestis, aut meritis: nec (3) Daniel inducitur inter frementium leonum rabilos rictus intrepidus (*Dan. c. xiv*), cœlesti prandio satur: nec (4) Jonas inter æstuantes procellas sollicitique maris fluctus insanos tutior piscis alvo, quam (5)

pœna. Cum vero mss. libri *dignatione* pro *dignitate* habeant; mutata interpunctione optimus sensus consistit.

TRACT. LXXVII.—(1) In ed. titulus erat: *Pro fidei veritate*, quem reperimus in uno recent ms. Zen. Cæteri habent: *Tractatus Danielis in Pascha*, quem proinde in seriem tractatum *de Daniele* conjiciendum putavimus. Ultimo autem loco ponendus visus est, cum Auctor alios tractatus de trium puerorum incendio ab se jam habitos commemoret. Male quidem *de Daniele* hunc tractatum inscribi putamus, cum non sit tractatus, in quo de Daniele agatur, sed potius longioris tractatus exordium, in quo non de Daniele, nec de Jona, nec de tribus pueris, nec de humanis gestis, aut meritis, sed de Domino nostro se acturum pollicetur. Forte hoc erat unum ex exordiis, quæ a magnis quoque oratoribus parata adnotavimus in Admonitione ante tract. 30, quibus dein orationis corpus ex tempore subjiciebatur; et hinc forte factum est ut reliqua oratio ex tempore habita, nec scripta desideretur. At cum absit oratio ipsa, quæ ad Christi æternam generationem pertinuisse videtur (nam adversum Arianorum hæresim se disputaturum Zeno recipit) cumque mss. omnes, uno excepto, *de Daniele* inscribant, eamque inscriptionem laudent Joannes Veronensis Mansionarius, Guillelmus Pastrensus, et Petrus de Natalibus, qui allegant *de Daniele in Pascha tractatus* II, nimirum tractatus 69, et præsentem, qui eo titulo in mss. prænotantur, jam hunc titulum haud deserendum putavimus.

(2) Indicare hoc loco Auctor videtur habitum jam tract. 16 lib. II, *De Susanna*, in quo quidem *de humanis gestis, aut meritis* agitur.

(3) De hoc paucis egit tract. 8, lib. I, n. 3.

(4) Vide tract. 17, lib. II, qui *de Jona* inscribitur.

(5) *Alveo* abest a ms. Tol.

(6) *Externi*, qui *Dominum nostrum* Jesum Christum a suis, id est ab Arianis, *carpiunt venerabantur* (*si tamen dicendum est*; quod hi non vero et Christiano cultu illum venerarentur) profecto Ethnici sunt; et forte illi ex Gentibus potissimum innuuntur, qui in-

alveo navis (*Jon. I et II*): nec tres pueri, quo ardere putabantur incendio, de suis incensibus vindicati: sed de Domino nostro, quem (proh nefas!) venerantur (6) externi (si tamen dicendum est) sui carpiunt. Sanc (7) nullis argumentis armatus, quibus illi libenter utuntur, qui adversis veritatem falsa componunt, sed cœlestibus testimoniis multis, manifestis, ac puris, ut docti probent, minus instructi se se confirment, rudes discant, (8) ipsique, qui blasphemare nituntur, salutis suæ bono vel sero, si potest fieri, respiscant (9).

ter tot Arianorum cum Christianis dissidia, Christianos divinitatem Christi simplici fide ac traditione defendentes probabant quodam modo, adversabantur autem Arianorum artes et vim, qua isti ad suam hæresim tuendam utebantur. Audiatur Ammianus Marcellinus, ethnicus scriptor hujus ætatis celebris, lib. XXI, cap. 16: *Christianam religionem absolutam et simplicem anili superstitione confundens* (Constantius Imperator Arianorum patronus) *in qua scrutanda perplexius quam componenda gravius, excitavit dissidia plurima; quæ progressa fusius aluit concertatione verborum, ut catervis Antisittum, jumentis publicis ultro citroque discurrantibus per synodos, quas appellant, dum ritum omnem ad suum trahere conaretur arbitrium, rei vehiculariæ succideret nervos*. Themistius alia ratione Arianos, qui contra Catholicos persecutionem acerbissimam moverant sub Valente, comprimere conatus in ea oratione ad eundem Imperatorem, quæ *προσφωνητικὸς* inscribitur, dum divinas res supra humanam ratiocinationis vim positas ostendere studuit, veneratus est alio modo divinam Verbi generationem, perinde ac Catholici, qui Arianorum curiositatem cum Zenone criminabantur: eaque ratione idem gentilis Philosophus a Valente obtinuit, ut cum Christianis mitius ageret, quod Socrates, lib. IV, cap. 52, et Sozomenus lib. VI, c. 36, traierunt. Ea autem Themistii oratio ad Valentem adhuc exstat.

(7) *Argumentis se nullis acturum pollicetur*, iis scilicet, quibus Ariani divinam Christi generationem curiosius perscrutari delectabantur, quam Arianorum consuetudinem alibi S. Zeno sæpe reprehendit. Vide inter alia totum tract. 1, lib. I, ms. Vat., *armatur pro armatus*; sed utrumque legi potest, dum non ad Zenonis personam, sed ad sermonem referatur, qui nullis argumentis armatus proditur.

(8) Contra Arianos ergo disputare multa hoc in tractatu volebat S. Antistes: et hinc quoque Arianos aliquot, quorum saluti sermocinando prospiceret, Veronæ fuisse exploratum est.

(9) In ms. Rem. hæc clausula legitur. *Explicit tractatus Daniel in Pascha.*

APPENDIX PRIMA

AD OPERA SANCTI ZENONIS EPISCOPI,

COMPLECTENS: 1º POTAMII TRACTATUS DUOS ET EPISTOLAM UNAM; 2º SANCTI HILARI INTERPRETATIONEM QUINQUE PSALMORUM; 3º SANCTI BASILII CÆSAREENSIS TRACTATUS QUATUOR.

MONITUM EDITORIS.

Triplicem hanc opusculorum seriem hic rescribere D secunda in tomo IX *Patrologiæ* nostræ ex integro non debuimus, quandoquidem prima in tomo VIII, jaceat, tertia vero inter Opera S. Basilii collocanda